

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU

TƏDQİQLƏR

1

Bakı – 2008

**TOPLU AMEA-nın NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU ELMİ
ŞURASININ QƏRARI ilə 1998-ci ildən NƏŞR OLUNUR**

BAŞ REDAKTOR:

filologiya elmləri doktoru **Məhəbbət MİRZƏLİYEVƏ**

BAŞ REDAKTORUN MÜAVİNİ:

filologiya elmləri doktoru **Kamilə VƏLİYEVƏ**

MƏSUL KATİB:

filologiya elmləri namizədi **Elnarə ƏLƏKBƏROVA**

REDAKSİYA ÜZVLƏRİ:

filologiya elmləri doktoru, professor **Aydın ƏLƏKBƏROV**

filologiya elmləri doktoru, professor **Sevil MEHDİYEVƏ**

filologiya elmləri doktoru, professor **Nadir MƏMMƏDLİ**

filologiya elmləri doktoru **Roza EYVAZOVA**

filologiya elmləri doktoru **Sayal SADIQOVA**

filologiya elmləri namizədi **Etibar inanc**

filologiya elmləri namizədi **Kübra QULİYEVƏ**

filologiya elmləri namizədi **Aytəkin ƏLƏKBƏROVA**

filologiya elmləri namizədi **Məhəbbət ƏSƏDOVA**

İSBN – 5 – 8066 – 0933 – 2

4602000000 – 670

_____ 2006 Qrifli nəşr

655(07) - 2005

ÜNVAN: H.Cavid prospekti, 31, 5-ci mərtəbə, Dilçilik İnstitutu
www.library.net E-mail: **kamileveli@lan.ab.az**
E-mail: **mahabbat- mirzaliyeva@rambler.ru**

Tofiq HACIYEV

AMEA-nın müxbir üzvü,
Türk Dil Qurumunun fəxri üzvü,
əməkdar elm xadimi, BDU-nun
Türkologiya kafedrasının müdiri,
filologiya elmləri doktoru, professor

M.FÜZULİNİN LÜĞƏT TƏRKİBİ

M.Füzuli təkcə Azərbaycanın, hətta Şərqi də yox, dünyanın böyük lüğət ehtiyatı olan söz ustalarından biridir. Onun söz tutumunda üstünlük ərəb, fars sözlərinin tərəfindədir – ədəbi dilimizin tarixində Füzulidə heç kəsdə olmadığı qədər ərəb, fars sözləri işlənir. Eyni zamanda onun dilində heç kəsdə olmadığı qədər türk sözləri var. Füzuli mənasını qavramaq, başa düşmək üçün türk sözləri, danışq ifadələri yetərincədir. Bunlar bugünkü ünsiyyətimizdə olduğu qədərdir; bu sözlər dilin əsas lüğət fonduna mənsub olduğu üçün onların vasitəsilə yaranmış ifadələr, frazeoloji vahidlər, qrammatik qəliblər eynən yaşayır və anlaşılır: *bu üzdən* (bu səbəbdən), *iraq olsun, başı açıq – ayağı yalın*, *göz yumub – açınca*, *üz döndərmək*, *gəzər oldum*, *anın həm gələr bir gün dəmi*, *qaçıb-qurtarmaq*, *yer-yerdən*, *gün-gündən*, *öz-özünə*, *dönə-dönə* və on minlərlə belə milli nümunələr. Beləcə də on minlərlə ərəb və fars sözləri var ki, Füzulinin dilində işlənib və bugünkü ünsiyyətimizdə yaşayır: *dünya*, *aləm*, *insan*, *adam*, *cəmiyyət*, *zülmət*, *bisavad*, *binəsib*, *bihudə*, *qada*, *bəla*, *dəmbədəm*, *namülayim*, *qəm diyarı*, *əcəl peyki*, *can nəqdi*, *eşq piri*, *vəhdət şərabi* ...

Eyni zamanda Füzulidə minlərlə ərəb, fars sözləri var ki, bu gün anlaşılır: *təərrüz*, *məsabə*, *tərəssüd*, *inxirat*, *müstəham*, *istida*, *mən*, *inxirat*...

Təbii ki, belə sözlərin işləndiyi mətnlər nəinki müasir geniş oxucu kütləsi üçün, hətta bugünkü ziyalı üçün, filoloq üçün də aydınlaşmır. «Leyli və Məcnun»un «Dibaçə»si belə başlayır: «*İlahi, Leyliyi – sirri – həqiqət sərapərdəyi-vəhdətdən iqtizayi-zühur edüb, təcəlliyi-cəmalilə fəzayim-surəti müzəyyən etdikdə və Məcnun ruhi sərgəştəyi-badiyəyi gəflətdə ikən ol şəşəyi-cəmalı görüb inani-ikhtiyarı əldən getdikdə...*» «Divan»ının «Dibaçə»sindən: «*Əmma bəd rəqimi-təsvidati-səhəfiyi-üşyan, Füzuliyi-natəvan bu tərz ilə bəyani-hal və bu nəhc ilə şərhi-maflbal edər ki, çün zövrəqi-vücuda bədbani-təbiət birlə dəryayi-qəfləti-tüfiliyyətdən sahili-idrakü ehsasə yetdi və...*».

Bu da «Leyli və Məcnun»dan peyğəmbərin şəninə sözündən bir necə misradır:

BAKİ DİLÇİLİK MƏKTƏBİNDƏ
Azərbaycan dilçiliyinin korifeyləri ilə görüş

Ey padşahi-səriri-lövlak,
Məqsudi-vücudi-xakü əflak!..
...Ey rəqimi-nüsxeyi-məani,
Məmurəyi-elmi-dinə bani!..
Bu isə anasının Leyliyə öyüdündəndir:
Neyçün öziyə ziyan edirsən?
Yaxşı adını yəman edirsən?
Neyçün sağa tənə edə bədgü*?
Namusuna layiq işmidir bu?
Lalə kimi səndə lütf çəqdur,
Əmma nə deyim, yüzün açıqdur.
Təmkinini cünunə etmə təbdil,
Qızsan, uçuz olma, qədrini bil.

Anlaşmaya tarixi baxımdan yanaşmaq lazımdır. Mədəni-tarixi şəraiti, nitq coğrafiyasını, mövcud coğrafiyadakı dillərlə əlaqəni nəzərə almaq gərəkdir. Bu gün Füzuli şərinə bizim Şimal türkcəmiz üçün anlaşılmaz olan sözlər İranda Cənub türkcəmizdə və İraqda Kərkük azəricəsində danışanlara aydın leksik vahidlərdir. Çünki bu coğrafiyalardakı soydaşlarımız farsların və ərəblərin əhatəsindədirlər və onlarla gündəlik ünsiyyətdədirlər. Təbii ki, Füzuli zamanına yaxınlaşdıqca bu anlaşma daha artıq olur. Müvafiq olaraq, deyək ki, bu gün Azərbaycan Respublikasında işlətdiyimiz rus sözlərini və ruscanın fonetika və morfolojiyası ilə aldığımız Avropa sözlərini həmin coğrafiyalardakı soydaşlarımız bizim kimi anlama bilmirlər.

Statistika göstərir ki, türk və ərəb-fars sözlərinin nisbəti Füzulinin bütün şerlərində və janrlarında eyni görünür. Həm də ərəb-fars sözlərinin hamısı anlaşılmaz deyil. «Kəməli-hüsn verubdir şərabi-nab sana» beytilə başlanan qəzəldə 67 sözdən otuz ikisi türkcə, otuz beşi ərəbcə-farscadır. Əcnəbi 35 sözdən yeddisi müasir oxucu üçün anlaşılmazdır*: *nab, üşşaq, gərdun, tiğ, üllü vuv, rifət*. «Eşq ətvarın müsəlləm eylədi gərdun mana» mətləlidə 68 sözdən iyirmi səkkizi türk, qırxı ərəb-fars sözüdür. 40 sözdən altısı müasirlərimiz üçün anlaşılan olmaya bilər: *ətvər, müsəlləm, gərdun, mövzun, navək, dun*. Bu nümunələr göstərir ki, qəzəllərində Füzulinin müasirləri ilə anlaşması yüz faiz olmuşdur. Ümumiyyətlə, qəzəllərində nisbət belədir: ən çox türkcə

* Bu gün «dedi-qoduluq etmək» məqamında «bədguluq etmək» ifadəsi işlənən dialektlərimiz var.

* Burada filoloqlar deyil, geniş oxucu kütləsi nəzərdə tutulur. Bu gün xalqımızın bütün nəsilləri orta təhsilli olduğu üçün, şübhəsiz, bu rəqəm şertidir. Məsələn, **gərdun**, **navək**, **mövzun**, **tiğ** kimi sözlər folklorda, aşıq şe'rlərində də işləndiyi üçün, ola bilsin ki, belələrini başa düşənlər də var.

BAKİ DİLÇİLİK MƏKTƏBİNDƏ
Azərbaycan dilçiliyinin korifeyləri ilə görüş

sayılanlarda 48 faiz türk sözü olur; ən az türkcə sayılanlarda 34 faiz türk sözü işlənir. Ancaq özlüyündə hələ bu faiz nisbəti heç nə demir. Məsələn, «Canımın cövhəri ol ləli-gühərbarə fəda, Ömrümün hasili ol şiveyi-rəftarə fəda» beytində yalnız **ol** əvəzliyi türkcədir. Ancaq beytdə orta savadlı insan üçün bir dənə anlaşılmaz əcnəbi söz yoxdur. Ümumiyyətlə, həmin beytin işləndiyi qəzəldə türkcə söz 46 faizdir.

Başqa şer formalarında nisbət dəyişir. Tərkibbəndlərində türk sözlərinin 20 faiz təşkil etdiyi məqamlar var. Yaxud qitələrində türkcənin nisbəti təxminən 34 faiz həddindədir. Görünür, bu növ şerləri xüsusi qat insanlar – yüksək savadlılar, alimlər, ruhanilər, dövlət adamları oxumuşlar. Yəni bu poetik formalar qəzəl kimi kütləvi ədəbi ünsiyyət üçün nəzərdə tutulmamışdır. Buna görə Füzuli deyirdi ki:

Qəzəl de ki, məşhuri-dövrən ola,
Oxumaq da, yazmaq da, asan ola.

Ümumən qəzəllərdə milli və alınmaların işlənməsində simmetriya gözlənilir. Maraqlıdır ki, məsnəvisində də qəzəl dilindəki nisbət qalır.

Nəsr dilində mənzərə tamam başqadır. Ümumiyyətlə, bu, kitab dilidir. Müxtəsər ziyalı qrupu üçün nəzərdə tutulmuşdur. «Divan»ının və «Leyli və Məcnun»un «Dibacə»lərini nəsr saysaq (və bu, həqiqətən nəsrdir), burada leksika və qrammatikası ilə ancaq iki-üç faiz türkcə var: əvəzlilər, feli xəbərlər və ara-sıra feli bağlamalar.

«Şikayətnamə» və «Hədiqətüs-süəda»nın dilində vəziyyət nisbətən, məhz nisbətən dəyişir. «Şikayətnamə»nin dilində lüğət iki şəkildə təzahür edir. Əsər belə başlayır: «Maliki-mülkarayi-ələm və hakimi-hikməh-əfzayi-əqalimi-hikəm məmureyi-cəhanı vəqfi-ərbabi-istirzaq edüb, tövliyətin müluki-ədalətşüar və hükkami-mərhəmətdisarə təfviz etdikcə və xanəgahi-təngnayı-ərsəyi-imkanda asari-ərbabi-istehqaq olub, hər fərdinə miqdarınca xəzaneyi-qeybdən vəzifeyi-müstəmirrə yetdikcə, ol mümliyi-ərqami-divani-xilafətin qələmi-mişkbarları miftahi-künuzi-ərzaqi-əshabi-istehqaq ola».

Burada türkcə adına sözlər bunlardır: *edüb, etdikcə, olub, yetdikcə, ol* (əvəzlilik), *ola*. Düzdür, ərəb-fars sözlərinin sintaktik əlaqələnməsində türkcənin morfoloji ünsürləri də iştirak edir: cəhan + **ı**, fərd + **inə**, miqdar + **ınca**, qeyb + **dən**, müstəmirrə + **ə**, xilafət + **in**, mişkbar + **ları** – ancaq mətnin türkcə qavranmasına bunların təsiri duyulmur.

Sonra tədricən türkcənin müdaxiləsi gedir və məşhur mükəlimə ilə mətnə türkcə özünü xeyli hiss etdirir – həm türkcə sözlərin sayı artır, həm də ərəb-fars sözlərinin içində türklərin ünsiyyətinə girmiş nümunələrdən istifadə

BAKİ DİLÇİLİK MƏKTƏBİNDƏ
Azərbaycan dilçiliyinin korifeyləri ilə görüş

olunur: «Səlam verdüm – rüşvət degildir deyü almadılar. Hökm göstərdim – fəidəsizdir deyü mültəfit olmadılar. Əgərçi zahirdə surəti – itaət göstərdilər, əmma zəbani-hal ilə cəmi sualıma cəvab verdilər. Dedüm: - Ya əyyühəl-əshab, bu nə fəli-xətavü çini-əbrudur? Dedilər: - Müttəsil bizim adətimiz budur». Maraqlıdır: mükəlimədə canlı ünsiyyət dili hiss olunur (Füzulinin məsnəvilərində də mükəlimə məqamlarında mətnə aydınlıq gəlir). Ancaq şer-qəzəl dilindəki türkcəlik yoxdur: «Şikayətnamə»nin bir səhifəsində 228 sözdən qırx üçü türkcədir, 185 ərəb-fars sözündən yetmiş doqquzu anlaşılandır.

Bədii nəsr olmaq etibarilə «Həqiqətüs-süəda»nın da dili «Divaçə»lərin elmi nəsrindən əsaslı surətdə fərqlidir. Bir səhifədə 180 sözdən qırxı türkcədir. Bunlardır: **bu** (8 dəfə), **et** (4 dəfə), **etdikdə**, **ayıtdı** (5 dəfə), **keçdilər** (2 dəfə), **qıldı** (3 dəfə), **ki**, **bir** (5 dəfə), **gələ** (2 dəfə), **qıldıqda**, **ilə**, **necə**, **anların** (əvəzlilik) **deyüb**, **yerindən** (2 dəfə), **durdi**, **mən**, **olduqda**, **gördüm**, **olmamış**, **ikən**, **dutub**, **oldumu**, **dedim**, **bağrı**, **kimi**, **çəküb**, **durduğum**, **gətirdüklərin**, **görüb**, **gətirməgə**, **bir-birilə**, **bulub**, **duta**, **bilməzdi**, **tökdi**, **edüb**, **buraqdı**, **qılduğı**, **yaxdı**. Burada rəvayətdür **ki**, nəqlidir **ki**, əlqissə, məqbul olurmu **ola**, **əcəb ki**, **təsəvvür etmək ki**, **həqqa ki**, **bir rəvayət dəxi oldur ki**, **filvaqe**, **rəvayəti-səhih və nəqli-sərihdür ki** kimi nağıl və dastanlarımızın dili üçün səciyyəvi olan ifadələr var. Burada belə sadə və aydın cümlələr çoxdur: *Ey Cəndəb, suya gümanın varmı; Sual etdikdə sipahı ayıtdı: «Müxaliflər Nəhrəvanı keçdilər». Həzrəti Əmir ayıtdı: «Haşa, qələtdür bu xəbər»* və sair. Bununla belə «Həqiqətüs-süəda»nın dili üçün bu silsilə izafətlər və bu cümlə həcmi tipikdir: «*Badiyeyi-məhnət* bəlakeşlərinin və *badeyi-məhəbbət* sərxoşlarının biri dəxi Həzrəti-Nuh nəbidir ki, doqquz yüz il *hədəfi-sihami-siyasəti-süfəhayi-qövm* oldi və səngdillər cəfasın çəküb səbr qıldı və dəvət etməkdən təqsir etmədi və *dəqayiqi-təbliği-əhkami-İlahidə* andan *təkahül* və *təkasül* zühurə yetmədi». Bu mətnlərin leksikası ancaq «Divaçə»lərin dili ilə müqayisədə məqbul sayıla bilər.

Füzulinin dilində lüğət tərkibinin bütün qatlarına aid sözlər var; Azərbaycan-oğuz türkcəsinin bütün sahələri bu lüğətdə təmsil olunur. Füzulinin dili lüğət kitabına bənzəyir: burada hər şey var – kübar leksikasından tutmuş məişət dilinin adi sözlərinə qədər zəngin, bir az da mübaliğə ilə, intəhasız lüğət əhatə olunur. Füzuli seçmə ədəbi dil göstərir: *Təmkinini cünuna qılma təbdil*. Və onun qafiyəsi gələn ikinci misrada tipik məişət dilinə keçir: *Qızsan, ucuz olma, qədrini bil*. Birdən elmi üslub faktı kimi, elmi terminlərin iştirakı ilə öyüd verir, nəsihət edir: *Verməz bu rəviş nətceyi-xub, Şayəstə degil*

BAKİ DİLÇİLİK MƏKTƏBİNDƏ
Azərbaycan dilçiliyinin korifeyləri ilə görüş

sağa bu üslub. Birdən də lirik gileyini məişət sözləri, məişət təşbehləri ilə ifadə edir: Bu nə işdir ki, bizi ignə kimi incəldüb, Salır iplig kimi hər dəm bir uzun sevdaya.

Təbii ki, qəzəllərindəki motivlərə, qitə və rubailərindəki ümumiləşdir-mələrə, məsnəvilərindəki hadisə və əhvallara görə müxtəlif məzmununda sözlər fəallaşır. Bunu şərti olaraq belə qruplar üzrə göstərmək olar:

Kübar-seçmə leksika: *Sultan, sultanlıq, dövlətlü sultanım, əfəndim, gözəl, xanım, canım, gözüüm, əfəndim, yoldaş, qəm diyarı, əcəl peyki, fərağət evi, hüsnün kitabı, vətən, millət, xəlv, el, paşa, xan, bəg ...*

Ali üslubun ifadəçisi sözlər: *lütf et, bir-iki dəm («bir az» məqamında), arizu eyləmək, müttəsil, hicr bimarı, gərd(toz) qondurmaq, məsdər(mənbə), məlamət daşı, yüzün görmək təmənnası, bari-möhnət, şükufə bərgi, nazpər-vənd, sayə, bimar olmaq, incəlmə, yarlıq, novruz, qafil gəzmək, əzm qılmaq ...*

Rəsmi anlayışların ifadəçisi sözlər: *hüquq, hökm, şüar etmək, yaşasın, üsyan, müasir, inqilab, dinar, elm, məarif, irfan, səvad, şəcəreyi-elmü irfan, səvadi-nurbəxş, nəxli-məarif, vaizi-idrak, kagəz, təxəyyül, təfəkkür, əql, zəki, elm kəsbi.*

Təbiətə aid sözlər: *sünbül, nərgiz, gül, lələ, reyhan, zanbaq, qönçə, xar, peykan, süsən, gülşən, çəmənzar, alu, aluça, zərdəlu, gilə, əmrud, əngir, heyvə, narunc, turunc, nar, rütəb, badam, pustə, süncut, şahpalud, fındıq, innab, tut, albalu, əncir, zoğal, cövs, limu, şaftəlu, fıstıq, gilənar, xiyar, hindovani, qavun, qarpız; əcdəha, yılan, mur, zağ, bülbül, tuti, mar, naqə (dişi dəvə), ahu, gur (çöl eşşəyi), pələng, gürg (canavar), gəvəzu (dağ kəli, maril), şir, nəxcir (vəhşi keçi), əsb (at), kəbutər, qəzal, pərvanə ...*

Dini məzmunlu sözlər: *cənnət qapısı, rəməzan, təziyə, fatihə, atəşpərəst, atəşgah, tutiya, sidq ilə Allaha sığınmaq, seyyid, ənbəya, nəbi, mehrab, merac, dərgah, dua, əhsan, cəhənnəm, xuda, məhşər günü, əcrsiz, əcəli yetmə, duagu, ibadəti-həqq, behişt, ayati-Quran, məscid, müğ, səcdə, küfr, kafiristan, islam, din, həzrət, imam ...*

Məişət sözləri: *börk, başmaq, yasdıq, ignə, iplik, köynək, don, sürmə, həna, çıraq, şəm, həmmam, hövz (ləbi-hövz), cam (dideyi-cam), kisə, əraq (tər), kakıl, şənə, tas, müzd, tərəzi, müzd, futə, müştəri, bülür, küləh, eşig, oğurlamaq, (eşq) bazarı, rəvac vermək, xəridar, sərmayə, zəbti-mal (malın zəbt olunması), ağça, dükkən, rəvacı-bazar, mey, meyhanə, əgin (bədən, əyin-baş).*

Özündən əvvəl və sonra poeziyamızda geniş işlənmiş onomastik vahidlər: *Vamiq, Fərhad//Kuhkən, Məcnun, Şirin, Leyli, Züleyxa, Məsiha,*

BAKİ DİLÇİLİK MƏKTƏBİNDƏ
Azərbaycan dilçiliyinin korifeyləri ilə görüş

Məryəm, Yusif, Züleyxa, Qarun; Nizami, Nəvai, Ali-Osman, Şah İsmayıl, Sultan, Süleyman, İsgəndər; Misr, Rum, Bağdad, Çin, İran, Turan... Konkret tarixi şəxsiyyətlərin adının çəkilməsi şairin tarixi hadisələrə bilavasitə müdaxiləsidir. «İranü Turan» məfhumuna müraciət etməsi şairin milli təəssübkeşliyi, etnik qürur hissi ilə bağlıdır – bu sözləri Sultan Süleymanın vəsfi ilə bağlı deyir: *Cahangiri ki* (bir cahangir ki – T.H.), *gün tək mülk təsxirinə əzm etsə, Mühəqqər cəlvəgahi ərseyi-İranü Turandır*.

Füzulinin dilində işlənmiş qədim türk sözlərinin müəyyən qismi müasir ədəbi dilimiz üçün arxaikləşmişdir (bunların bəziləri bu gün şivələrimizdə qalır):

İsim: *yazı* (çöl), *dışra*, *dünü gün* (gecə-gündüz), *çəri* (qoşun), *ayaq* (badə), *us* (ağıl)...

Sifət: *yey* // *yeg*, *sayru*, ..

Fel: *çizginmək* (fırlanmaq), *yürümək*, *yaşurmaq*, *ilətmək*, *əsrümək* (sərxoş olmaq), *ağırlamaq*, *üləşdürmək* (bölüşdürmək, *ülüş* - pay), *önərmək* (sağaltmaq), *sağınmaq* (düşünmək), *göymək* (yanmaq), *yılmaq* (sürünmək, yıxılmaq), *ulalmaq* (böyümək), *aydırmaq*//*edirmək* (demək)...

Əvəzlilik: *necük*, *nişə*, *kənduzi*...

Say: *ikən* (çox), *yügüş* (çox), *ayın* (çox: *Aydın* özbaşına ulalmışsan – «Bəngü Badə»).

Qoşma: *birlə*.

Füzuli sözlərinin bir qismi müasir ədəbi dilimiz üçün semantik baxımdan arxaikləşmişdir. Bu gün ədəbi dilimizdə rast gəldiyimiz bu sözlər Füzulinin dilində başqa mənalarda işlənir:

- **ifşa** – faş etmə, yayma (*Var hər həlqeyi-zəncirimizin bir ağzı, Müttəsil verməğə ifşa qəmi-pünhanimizə*);

- **siyasət** – cəza (*Dedim: üşşaqə cövr etmə. Dedi ol xublar şahı: Siyasət olmayunca eşq mülkində nizam olmaz*);

- **təfəkkür** – düşünmə. **Təfəkkür etməmək** – düşünmə. (*Məcnun dedi: etmə təfəkkür*);

- **kəsf** – faş, açma (*Bu, Leylinin pərvanəyə kəsf-i-razıdır*);

- **məqalə** – söz, danışmaq, məlumat (*Və məqalədən sonra ol güruhi-müxalifi müxatəb qılub nida qıldı ki... «Hədiqətüs-süəda»*);

- **kinə** - acı, ağrı (*Əvni-Əli səksən taziyanə urmuşdi və kinə həmişə xatiründə idi... «Hədiqətüs-süəda»*);

- **məcmuə** – çəm, mədən (*Feyzü rifət nüsxəsi, lütfü kərəm məcmuəsi*);

BAKİ DİLÇİLİK MƏKTƏBİNDƏ
Azərbaycan dilçiliyinin korifeyləri ilə görüş

-
- **istişamət** – möhkəmlik, bərklik, dözümlülük (*Əlaci et düşmədən, saqi, mizacim istişamətdən*);
 - **qərər** – mətləb (*Qərər bu müqəddəmədən oldur ki, ... «Hədiqətüs-süəda»*);
 - **aqibət** – nəhayət, nəticədə (*Aqibət tirbarani–ədaylə şəhid oldi. «Hədiqətüs-süəda»*).

Füzuli dilindəki qədim türk sözlərinin bir qismi müasir Türkiyə türk-cəsində qalır: *sunmaq*(vermək), *ilətmək*, *irmək*, *ulaşmaq*, *yarın* (sabah), *qaç* (neçə), *düşmək* (yıxılmaq), *kəndi* ...

Bugünkü fellərin hamısı Füzuli dilində işlənməklə bəziləri müasir canlı danışığa, məişət dilimizdəki forma və məzmununa uyğunluğu ilə diqqəti cəlb edir. Bu sözlərin Füzuli dilində varlığı XVI əsrdə milli dilimizin müasir səviyyədə sabitləşmiş olmasını təkidlə təsdiqləyir, Azərbaycan xalqının bugünkü dilinin əsas lüğət fondu və qrammatik quruluşu ilə o zaman mövcud olmuş olmasını inkaredilməz edir: *ummaq*, *umulmaq*, *yumulmaq*, *bükülmək*, *acıtmaq*, *incinmək*, *tutuşmaq* (**tutuşdu** qəm oduna), *yetər* (bəsdir, bəs olmaq), *boylanmaq*, *çəkişmək* (bəhs etmək), *uymaq* (**uyma** bu gümrəhlərə), *boylanmaq*, *yaraşmaq*, *sığınmaq*...

Bu gün gördüyümüz, eşitdiyimiz, işlədiyimiz və canlı dilin faktı sayılan bu ifadələrin eynən Füzulidə işlənməsi də o deməkdir: *bu üzdən, iraq olsun, çıxdı bir gün ki* (bir gün çıxdı ki), *ola ki, yol azmaq, neçə illərdir, qaçıb qurtarmaq, göz yumub-açınca, anın həm gələr bir gün dəmi* (onun da bir gün vaxtı gələr), *yelə vermək, gözü sataşmaq, hər ay başında, göz görə, guya ki, göyə savurmaq, durdum-oturdu, peyvənd etmək, göz yaşını silmək, çarə ummaq, yaman göz, acı söz, dadlı can, xatiri xoş olmaq, yetənə yetmək, gül-gül olmaq, əsər etmək, üzükqara, bunca ki(m), bir qılca* (bir tük qədər), *ağız açdırmaq* (*danışdırmaq, ağzını açdırmaq*), *oda yanmaq, canına od vurmaq, tüstüsü çərxə çıxmaq* (nə tütündür ki, çıxar çərxə), *tədarük eyləmək, Allahı serərsən, başını daşdan-daşa urmaq, sifariş qılmaq* (etmək).

Füzuli dilində təkrar qəlibi ilə işlənən sözlərin bolluğu dilin leksik və qrammatik sabitliyinin bir göstəricisidir: *parə-parə, danə-danə, qətrə-qətrə, dəmbədəm, bir-bir, dəlük-dəlük, zərrə-zərrə, varə-varə, səf-səf, min-min, zaman-zaman, bənd bəndindən* (çıxsaydı atəş **bənd-bəndindən**), *tazə-tazə, qat-qat, ev-ev*.

Xalqın dilində işlənən bu sözlərlə yanaşı, həmin model ziyalı dilinə mənsub leksik vahidlərlə də işləkdir: *şölə-şölə, guruh-guruh, pərkələ-pərkələ,*

BAKİ DİLÇİLİK MƏKTƏBİNDƏ
Azərbaycan dilçiliyinin korifeyləri ilə görüş

ləhzə-ləhzə, gah-gah, bab-bab, surax-surax, ləxt-ləxt, rizə-rizə, payə-payə, səf-səf (*səf-səf* olmuş sətrlərdən *payə-payə* minbəri).

Xalq şerinin dili üçün səciyyəvi olan və deməli, xalqın rahat qavradığı alınma sözlər də kifayət qədərdir: *səba, pünhan, pir, ixtilat, aşina, nazəninlər, xublar, müriüvvət çağı, didə ...*

Mifoloji məzmunlu anlayışlar bədii mətnin materialı kimi çıxış edir: yeddi iqlim, doqquz // doquz gərdün, yedi // yeddi taq (ğ).

Bir tərəfdən, xalq danışığının tərkibinə çevrilmiş leksik-qrammatik nümunələr, münasibət məzmunlu söz və ifadələr sıx-sıx görünür: *əcəb degil, əcəbdür, nə əcəb, əcəb ki*.

Bir tərəfdən də, qrammatikləşmiş və daha çox kübar nitq üçün işlək olan vahidlər də kifayət qədər geniş yer tutur: qaliba (deyəsen, güman ki), zərrəcə, yəqinimdir, *qələtdir kim, rəsmdir, sanasan ki, sanma kim, bəs ki, rəvamıdır, dəmində, miqdarınca, anca* (o qədər), *məncə* (mənim qədər), *rəyimcə...*

Göründüyü kimi, qrammatika ilə yüklənmiş, ancaq leksik vahid missiyasında olan bu nümunələr ifadədə yığcamlığı təmin edir, «izzətini saxlamaq üçün» sözün az işlənməsinə imkan yaradır. Məsələn, **miqdarınca** «lazımi miqdarda olan», **dəmində** «istənilən vaxtda» və s. deməkdir.

Cəmiyyət daxilində insanların ünsiyyətində yer alan söz hətta qeyri-poetik görünsə də, gerçəklik faktı olaraq bədii nitqdə yer alır: *sərsəri (Sərsəri basma qədəm eşq təriqinə, Füzuli...), arsız (Pənd çox verdim, eşitməz – arsızdır, arsız)*. Hətta **ar** sözü inkar şəkilçisiz də «yox» sözü ilə mənfi yüklənir: Divanə olmayımmı, dünyadə *yoxmu arum?*), *haramzadə (Yürütməyiñ əraq məclis içrə badə ilə, Həramzadəni qoymiñ həlalzadə ilə. Maraqlıdır: badə sufi eşqi ilə bağlı olduğu üçün «halal», araq kütləvi alkoqol kimi «haram» sayılır; Ol həramzadə ayıtdı ... «Hədiqətüs-süəda»).*

Füzulidə qarğışlar var: *Yetməsün məqsudinə, ya rəb, neşiman eyləyən; Qılmasa aləm muradıñca mədar, olsun xərab, Olmasa dövrən sənüñ rəyiñlə, dövrən olmasun.*

Alqışlar da işlənir: *Bari-möhnətdən nihali-qamətin xəm olmasun, Başımızdan sayeyi-sərvi-qədiñ kəm olmasun.*

Füzuli kədərinin əndasızliyi ilə bağlıdır ki, dilində külli miqdarda nidalar işlənir, bir çox hallarda müstəqil leksik vahidlər nidalaşır və maraqlıdır ki, nidaların nidalığını, emosionallığını artırmaq üçün təyinlərdən, ədatlardan istifadə olunur: **ah** (*Ah, bilmən, neyləyim, qurtulmaq olmaz qeyddən*), **ah kim** (*Ah kim, düşdüm yenə zülfü zənəxdanun görüb*), **yüz ah ki** (*Yüz ah ki, faş oldu dərdü qəmi-pünhani*), **vay, yüz min vay** (*Vay, yüz, min vay kim, dildərdən*

BAKİ DİLÇİLİK MƏKTƏBİNDƏ
Azərbaycan dilçiliyinin korifeyləri ilə görüş

ayrılmışam), **əl-əman** (*Əl-əman*, *hicran bəlavü möhnətiğdən, əl-əman*), **fəryad kim** (*Fəryad kim*, *əks oldi ol kim, görəyin derdim*), **fəğan kim** (*Fəğan kim*, *bağrımın ol laləriz qan olduğın bilməz*).

Füzulinin zərif, kübar leksikasının arasında xislətində – ilkin semantikasında mənfilik bildirən sözləri işlətməsi (*gəda*, *gədəliq*) mətnin epikləşdirilməsi, həyatiləşdirilməsi ilə bağlıdır: (Məcnun) *Ev-ev gəzüb eylədi gədəliq... Leyli ki eşitdi bu sədayi, Bildi eşigündəki gədəyi*. Yaxud **cahil** və **həyasız** sözlərindəki mənəni mətn rədd edir: *Məcnun əgər olsa idi cahil, Olmazdın itaətində kahil ... Leyli gər olsaydı bir həyasız, Ya sən kimi mehrsiz, vafasız* sözlərində –sız şəkilçisiz –lı effekti yaradır – Leylinin mehr, vəfa sahibi olduğunu bildirir.

Şairin dilində müxtəlif semantik alınmaların mətnin ədəbi-bədii semantik şəbəkəsində cəmləşməsinə görürük – bunlar sadə, düzəltmə və mürəkkəb sözlərdən ibarətdir: **matəmgədə**, **eşqbaz** (eynən bugünkü mənasında), **cəngüdəz** (alınmalar rahatlıqla milli şəkilçi qəbul edir, deməli, milli ünsiyyətə girir: Şərm eylə bu **eşqbazlıqdan**, Bifaidə **cəndüdəzliqdan**), **bəhanəpərdəz**, **tiztəb** (bu gün ziyalı nitqində işlənir), fəsiq, gülgün, cəfaçı (çox maraqlı aqlütinasiyadır – ey **cəfaçı** dünya), şəkəristan (Ya tutiyəm ki, bir **şəkəristanə** yetmişəm), xatirnişan, mehribanlıq, şayəstə, nəticə, zindanban, təşnələb.

Əlamət, keyfiyyət bildirən sözlər, başqa məzmunlu sözlər kimi, heç kəsə olmadığı qədər Füzuli dilində boldur, çünki bu qəbildən sözlər təyin-epitet kimi bədiiliyin təminatçılarındandır. Adi **ağ**, **qara** sözlərindən tutmuş **siyah**, **səfid**, **səvad** kimi müxtəlif rəng-sözlər bədiilik rənginə çəkilərək fəlsəfiləşir və Füzuli dilinin elmiliyinə xidmət göstərir: *Qaradur ruzigarı, kimin kim rəyi rövşəndür, Bilür hər tifli-məktəb ki, yazılmaz ağ ağ üstdən*.

Hətta təsərrüfatla, kənd peşəsi ilə bağlı sözlər işlənir: **çoban**, **qoyun**, **at**, **mərkəb** (minik). Bu sözlər «Hədiqətüs-süəda»nın dilindədir və bu abidədə ailə-məişət, qohumluq sözləri geniş işlənmə tezliyinə malikdir.

Füzuli dilində insanın bədən üzvləri (əl, ayaq, baş, göz – ərəb, fars sinonimləri ilə), ev, bina, tikili, daş, torpaq, su, yer, göy, dünya, yaradılış, həyat, ölüm, ailə və sair anlayışlarla bağlı minlərlə türk, ərəb, fars sözləri yuxarıda göstərilən məzmunlu sözlərlə birlikdə onun lüğətini dövrünün leksikoqrafik mənbəyinə, nəhəng söz abidəsinə çevirir. Bugünkü əsas lüğət fondumuz, başda bütün fellər olmaqla, Füzuli dilində eynən var.

Qətibə MAHMUDOVA
filologiya elmləri namizədi

**TÜRKİYƏDƏ KEÇİRİLƏN BEYNƏLXALQ SIMPOZIUM VƏ
KONFRANSLAR HAQQINDA**

2008-ci ilin ilk aylarından Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun türk dilləri şöbəsinin əməkdaşları beynəlxalq konfranslarda iştirak etməyə başlamışlar. 2008-ci ilin 25-29 mart ayında Türkiyə Cumhuriyyətinin Şanlıurfa şəhərindəki Harran Universitetində “Türkiyə Türkçesi ağız araştırmaları çalıştayı” adlı beynəlxalq konfrans keçirilmişdir. Bu konfrans Türk Dil Qurumu tərəfindən təşkil edilmişdir. Konfransın keçirilməsində əsas məqsəd türk dillərinin dialektlərinin öyrənilməsinin indiki vəziyyəti ilə, alimlərin bu yöndə apardıqları araşdırmalarla tanışlıq idi. Konfrans bir növ türkoloqların hesabatı xarakterini daşıyırdı. Bu toplantıda Azərbaycanın 7 alimi iştirak edirdi.

Professor Nizami Xudiyev “Türk ve Azərbaycan Dialekt ve Şivelerinde Ortak ve Karşılaştırmalı Taraflar”, professor Güllü Yoloğlu “Türkiye Türkçesinin Ortak Türk Dili Oluşunda Ağız Edebiyatının rolü”, Naxçıvan Elmlər Akademiyasını təmsil edən professor Əbülfəz Amanoğlu “Doğu Anadolu Ağızları ilə Naxçıvan Ağızları Arasında Etkileim Meseleleri”, AMEA-nın Folklor İnstitutunun əməkdaşı Əli Şamil Hüseynoğlu “Çifte Sözlerin Yaranmasında Oğuz, Kıpçak ve Karluk Ağızlarının Rolü”, AMEA-nın Dilçilik İnstitutunun əməkdaşları filologiya elmləri namizədi Elnarə Ələkbərova “Kitabi-Dede Korkut ve Türk Ağızları”, filologiya elmləri namizədi Qətibə Mahmudova “Diyarbakır Ağzı ve Çağdaş Azərbaycan Türkçesi”, Dilçilik İnstitutunun Türk dilləri şöbəsinin dissertantı Kəmalə Ələkbərova “Türkiye Türkçesinin İstanbul Ağzı ve Onun Azərbaycan Yazı Dili Üzerinde Çeşitli Dönemlerde Yaptığı Etki” adlı məruzələrlə çıxış etdilər. Məruzələrin tezisləri artıq Türkiyə Cumhuriyyətində çap olunmuş, məruzələrin tam mətni isə bu yaxınlarda kitab halında nəşr olunacaqdır.

2008-ci il dünyanın ən gözəl, əsrarəngiz və füsunkar təbiətə malik olan şəhəri – İstanbulun Türklər tərəfindən fəthinin 555 illiyidir. Bu münasibətlə 2008-ci ilin 3-5 Aprel tarixində Türkiyə Cumhuriyyətinin İstanbul şəhərində Beykent Universiteti tərəfindən təşkil edilmiş “I Uluslararası Türk ədəbiyyatında İstanbul” adlı simpozium keçirilmişdir. Bu simpoziumda dünyanın müxtəlif ölkələrindən gəlmiş alimlər iştirak edirdi. Moskvanın, Tatarıstanın, Makedoniyanın, Şimali Kiprin, Qazaxıstanın, Özbəkistanın, Azərbaycanın və təbii ki, Türkiyənin müxtəlif şəhərlərindəki elm ocaqlarının təmsilçiləri olan alimlərin məruzələri bir-birindən maraqlı idi. Bu məruzələrdə ümumtürk ədəbiyyatında ta qədimdən bəri İstanbul mövzusunun həmişə var olması və ayrı-ayrı Türk ədəblərinin, alimlərinin, şairlərinin dünyanın ən gözəl şəhəri olan

BAKİ DİLÇİLİK MƏKTƏBİNDƏ
Azərbaycan alimləri beynəlxalq elmi məclislərdə

İstanbulu vəsf etməsi əks olunmuşdur. Ümumtürk ədəbiyyatında çox az şair və ədib tapılar ki, onun yaradıcılığında İstanbul mövzusu yer almasın. Hər sənətkarın əsərində bu möhtəşəm şəhərə fərqli bir baxış, fərqli bir yanaşma nəzərə cəpır. Lakin bütün bu əsərlərdə bir şey açıq-aydın görünür: **əsrarəngiz gözəlliyə malik İstanbula böyük sevgi və məhəbbət.**

Bu simpozyumda aşağıdakı tərkibdə Azərbaycan nümayəndə heyəti də iştirak edirdi.

Bakı Dövlət Universitetinin dosenti, filologiya elmləri namizədi Nəzakət Hüseynova, filologiya elmləri namizədi Vüsalə Musalı, AMEA-nın Folklor İnstitutunun əməkdaşları filologiya elmləri namizədi Əli Şamil, Səkinə Qaybalıyeva, Əlyazmalar İnstitutunun elmi işçisi Aida Paşayeva, Tarix İnstitutundan tarix elmləri namizədi Namiq Musalı, Dilçilik İnstitutundan filologiya elmləri namizədi Qətibə Mahmudova və Dilçilik İnstitutunun dissertantı Kəmalə Ələkbərova.

Onlar bu simpozyomda maraqlı məruzələrlə çıxış etmiş, İstanbulun görməli yerləri ilə tanış olmuş, digər alimlərlə fikir mübadiləsi aparmışlar. Məruzələr İstanbul Beykent Universiteti tərəfindən kitab şəklində çap olunmuşdur.

Aynel MƏŞƏDİYEVA

ANTONİMİYA PROBLEMİ DİLÇİ VƏ FİLOSOFLARIN ŞƏRHİNDƏ

Ziddiyyət inkişafın, dəyişkənliyin, yeni keyfiyyətə keçidin mənbəyini ifadə edən fəlsəfi kateqoriyadır. Ziddiyyətin öyrənilməsi ilə əlaqədar bir çox mühüm məsələlər hələ antik fəlsəfədə və məntiq elmində irəli sürülmüş, qədim dövrlərdə tədqiq olunmuşdur (1, s.331).

Aristotel qeyd edir ki, ziddiyyətlər zəruri olaraq eyni cinsə, yaxud əks cinslərə aiddir. Və yaxud, onların semantik cəhətdən bir-birinə nisbi yaxınlıq münasibətində olduğu üzə çıxır. Aristotel bu konsepsiyanı aşağıdakı konkret misallarla izah edir: **ağ (bəyaz)** və **qara** - eyni cinsə aiddir, belə ki, həmin sözlərin cinsi rəngdir; **haqq(ədalət)-ədalətsizlik** isə zidd cinslərə məxsusdur, yəni, birinci ifadə yaxşılıq, ikincisi isə pislilik mənalərini bildirir. Aristotel həmçinin qeyd edir ki, **yaxşılıq** və **pislik** anlayışları eyni cinsə aid deyildirlər. Onlar özləri başqası üçün cins yaradır.

Deməli, ziddiyyətlərin nisbi xüsusiyyətləri artıq qədim zamanlarda dərk olunmuşdur. Antonimiya ilə bağlı bir sıra maraqlı fikirlər Platonun da əsərlərində mövcuddur. Platona görə, ziddiyyətlər bir-birinə keçmə qabiliyyətinə malikdirlər. Ümumiyyətlə, qədim fəlsəfədə zidd üzvlər hər zaman ara üzvlərlə bağlı olmuşdur. Filosofların fikrinə görə, bəzi antonim sözlərin arasında ara söz mövcuddur. Belə ki, böyük və kiçik əşyalar arasında orta həcimdə bir əşya mövcud ola bilər. Platonun əsərlərində ziddiyyətlərin bəzi növləri göstərilmişdir: xətti ziddiyyətlər (**gözəl-eybəcər**); dövrü ziddiyyətlər (**yuxuya getmə-oyanma -ayıqlıq-yuxuya getmə**) və s.

Spinozanın "Etika" əsərində və Leybnitsin bəzi fəlsəfi yazılarında antonimlərin təsnifatı verilmişdir. Bu təsnifata əsasən zidd sözlər mənacə yaxın olan sözlər arasında müəyyən yer tutur.

Ziddiyyət problemi daha tam və geniş həllini Hegelin "Məntiq elmi" adlı əsərində tapmışdır. Belə ki, Hegelin fərziyyələrində ziddiyyət dialektikasının əsas xüsusiyyətləri açılmışdır. Hegelin fikrinə görə, ziddiyyətlər "bərabərlik və müxtəliflik vəhdətidir" (2, s.23).

Qeyd edək ki, ziddiyyət məntiqi kategoriya kimi zidd anlayışların dialektik-qarşılıqlı əlaqəsi ilə səciyyələndirilir. Belə ki, "müsbət" və "mənfi" anlayışları müəyyən ziddiyyət ifadə edir. Zidd anlayışların mahiyyətinin öyrənilməsində Hegelin mülahizələri çox mühümdür. Çünki Hegelin fikrincə, hər

NƏZƏRİ VƏ TƏTBİQİ DİLÇİLİK MƏSƏLƏLƏRİ

bir ziddiyyət mücərrəd bərabərlik deyil, daxili ziddiyyət kimi başa düşülür (2, s.24). Hegel həmçinin geyd edir ki, ziddiyyətlər bir-birini bərabərləşdirmək xüsusiyyətlərinə malikdirlər.

Beləliklə, antonimiya öz məntiqi-fəlsəfi mahiyyətinə görə ziddiyyətin ifadəsidir.

Filosoflardan fərqli olaraq, dilçilər antonimiya problemini tədqiq edərkən, məsələyə hər zaman eyni nöqtəyi-nəzərdən yanaşırlar. Dilçilərə görə, antonimiya və antonimlər dildə olan ziddiyyətin ifadəsidir.

Ümumiyyətlə, həm dil şəraitlərindən (kontekstin xüsusiyyəti, məna cəhətləri, ifadə vasitələri), həm də dilxarici şəraitlərindən (müəyyən vəziyyət, yaş, insanların peşəsi, onların təcrübəsi) asılı olaraq müxtəlif əşyalar, hadisələr və onlara müvafiq sözlər ziddiyyətli ola bilərlər.

O.S.Şirokovun fikrincə, əgər sözün mənasında keyfiyyət əlaməti varsa, o sözün antonimi ola bilər(4,s.249).

Dilçilikdə antonimləri müxtəlif növlərə ayırırlar. Məsələn, L.N. Novikov antonimləri aşağıdakı növlərə ayırır.

1. Kontrar ziddiyyət qəti simmetrik üzvlərini ifadə edir. Bu üzvlərin arasında mənaca ara üzvlər mövcuddur. Məsələn: **gənc – yaşlı - qoca; soyuq – ilıq - qaynar** və s. Bu növ antonimlər ziddiyyətin geniş yayılmış növlərindəndir. Bu antonimlər, əsasən, sözün keyfiyyətini ifadə edir.
2. Komplementar ziddiyyətdə kontrar antonimiyadan fərqli olaraq, ara söz mövcud deyil: **diri - ölü, doğru - yalan, olar - olmaz, birgə - ayrı, məşğul – azad (boş)** və s.
3. Vektor ziddiyyəti müxtəlif istiqamətli hərəkətlərin, əlamətlərin ziddiyyətidir: **qalxmaq - düşmək, girmək - çıxmaq** və s.(3,s.244)

Çoxmənalı sözlər bir neçə antonim ziddiyyətlərinə aid ola bilər. Məsələn: **yüngül(çanta) - ağır, yüngül(nahar) – ağır, yüngül, çətin (sual) -** və s. (3, s.245).

Antonimlərin əsas funksiyalarına gəldikdə isə, qeyd etmək lazımdır ki, sintaqmatik baxımdan antonim sözlərə mətnə çox təsadüf edilir. Ziddiyyətli sözlər, adətən, müəyyən semantik funksiyalarla çıxış edir. Antonimlər başqa leksik-üslubi kateqoriyalardan fərqlənirlər. Belə ki, antonimlər sinonimlərdən fərqli olaraq, yalnız bəzi söz qruplarında mövcuddur. Məsələn, **masa, yaşıl** və s. kimi sözlərin antonimləri yoxdur.

NƏZƏRİ VƏ TƏTBİQİ DİLÇİLİK MƏSƏLƏLƏRİ

Tədqiqatçılar hər hansı bir hərəkətin başlanmasını və bitməsini ifadə edən sözləri çox vaxt antonim sayırlar: **başlamaq-qurtarmaq, girmək-çıxmaq, yanmaq-sönmək** və s.

Dilçilikdə qeyri-dəqiq antonimiyaya rast gəlmək olar. Bu növ sözlər mənanın əlavə ünsürlərinə bölünürlər. Məsələn: **qorxmaq - ümid etmək, balaca - nəhəng** və s. Deyək ki, "balaca" sözünün dəqiq antonimi "böyük" - sözüdür, "nəhəng" sözü isə keyfiyyətin yüksək dərəcəsinin əlavə ifadəsidir.

Bir faktı geyd edək ki, bəzi sözlər bir-biri ilə qarsılaşıdırılır, lakin mənaca zidd deyildirlər. Bu səbəbdən həmin növ sözlər antonim sayılmır. Məsələn, **satmaq - almaq** sözləri antonim deyildir. Belə ki, bunlar eyni vəziyyətin müxtəlif iştirakçılar tərəfindən yerinə yetirilən hərəkətini ifadə edir.

Nitqdə antonimlər, əksər hallarda, sərt ifadələri yumşaltmaq məqsədi ilə istifadə edilir. Məsələn: **O, eybəcərdir** və yaxud **O, qocadır** ifadələrinin yerinə **O, gözəl deyil** və yaxud **O, gənc deyil** ifadələri işlədilir. Antonimlərin işlənmə sahəsi çox genişdir. Belə ki, antonim cütləri atalar sözlərində, bədii mətnlərdə geniş istifadə olunur. Məsələn: **Ag it, qara it, ikisi də köpəkdir; isti-soyuq bilmir; doğru yalanı qovur** və s.

Beləliklə, belə qənaətə gəlirik ki, ziddiyyətlə bağlı fikir müxtəlifliyinə baxmayaraq filosofların və dilçilərin mülahizələri əksər hallarda uyğun gəlir. Birinci növbədə, uyğunluq antonim cütlərində mənaca təxmin edilən ara sözlərin olmasında, antonimlərin mahiyyət bərabərliyinin mövcudluğunda daha qabarıq nəzərə çarpır. Ümumiyyətlə, antonimiya dil hadisəsi olaraq, mənə ziddiyyəti kimi qəbul olunmalıdır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. 4 cild, Bakı, 1980
2. Новиков Л.А. Антонимия в русском языке. Издательство Московского университета, Москва, 1973
3. Новиков Л.А. Семантика русского языка. М., 1982
4. Широков О.С. Введение в языкознание. Издательство Московского университета, 1985

Айнел МЕШАДИЕВА

**ПРОБЛЕМА АНТОНИМИИ В ИНТЕРПРЕТАЦИИ
ЯЗЫКОВЕДОВ И ФИЛОСОФОВ**

РЕЗЮМЕ

Данная статья посвящена проблеме антонимии в интерпретации некоторых языковедов и философов. Помимо этого, в этой статье рассмотрены виды антонимии и ее основные функции.

AYNEL MESHADIYEVA

**THE PROBLEM OF THE ANTONYMIA IN THE LINGUISTS'
AND PHILOSOPHERS' INTERPRETATION**

SUMMARY

This article is devoted to the problem of the antonymia in some linguists' and philosophers' interpretation. Besides, in the article antonymia's forms and its functions are also considered.

Aytən HACIYEVA

**TİPOLOLOJİ DEFINİSASIYADA SİNXRONİK VƏ DİAXRONİK
YANAŞMA FƏRQLİLİYİ VƏ ONUN TİPOLOJİ SAPMA
FAKTLARININ TƏSBİTİ İŞİNDƏKİ FƏSADLARI HAQQINDA**

Linqvistik tipologiyanın 200 illik bir inkişaf dönməsinə malik olmasına baxmayaraq, onun hələ də tam həl olunmuş və bu səbəbdən də öz aktuallığını qoruyub saxlayan çoxsayda problemlərinin olduğunu söyləmək mümkündür. Həmin problemlərdən biri və bəlkə də ən başlıcası təsnifat kriterilərinin təsbiti işidir. Burada fikir fərqliliyinə yol açan məqamlar təkcə həmin bölgə meyarlarının yaygınlığından qaynaqlanmayıb obyektə (dil sisteminə) yanaşma tərzilə də sıx əlaqəlidir. Belə ki, eyni bir dil faktının sinxronik və diaxronik planda aparılmış tipoloji təhlilləri yetərincə fərqli dəyərləndirmə sonucları ortaya qoya bilər. Sözsüz ki, bəzi dil faktlarının əsl tipoloji mahiyyətinin aşkarlanması əlavə dəqiqləşdirmə tələb edən araşdırma prosesini ləğv etdiyindən, sinxronik və diaxronik yanaşmaların müştərəkliyi qaçınılmaq olmur. Belə ki, məhz bu qəbildən təhlillər araşdırmaya cəlb edilmiş dil faktlarının sapma elementləri olub-olmaması ilə bağlı sualları cavablandırmaqda yanaşı, onların hansı tipoloji təmayülün xüsusiyyətlərini daşıdığını təsbit etməyə imkan verir. Lakin bəzi hallarda həmin yanaşmalardan hansısa birinin mütləqliyi yanlış təhlil nəticələrinin ortaya çıxmasına səbəb olur. Onu da xüsusilə qeyd edək ki, tipoloji definisiyanın, əsas etibarilə, sinxronik vəziyyətdən çıxış etməsindən dolayı, bu qəbildən yanlışlıqlar bir çox halda tipoloji səciyyələndirmə zamanı diaxronik yanaşmaya öncüllük tanıyan araşdırmalarda meydana çıxır. (Məs: nümunə olaraq nəzərdən keçirdiyi bəzi dil faktlarının vaxtilə aqlütinativ «yaxınlaşma»dan törəməsindən çıxış edən F. de Sössür «aqlütinasiya» istilahının tanımlanması zamanı (fransız dilinin müasir vəziyyətində artıq fuziyon xarakterləşmələr kimi formalaşmış – A.H.) həmin elementlərin tipoloji modifikasiyaya uğramış olduğunu gözdən keçirmişdir. [9;18]. Məhz bu səbəbdən, tipoloji definisiyada sinxronik və diaxronik yanaşma fərqliliyi və onun tipoloji sapma faktlarının təsbiti işindəki fəsadları haqqında dəyərləndirmə aparmanın vacib olduğunu düşünürük.

Macar tədqiqatçısı A. Rona-Taşın «Tipoloji metodun kompleksliyi haqqında»kı tədqiqatından tipologiyanın «təkcə sinxronik linqvistikdə deyil,

NƏZƏRİ VƏ TƏTBİQİ DİLÇİLİK MƏSƏLƏLƏRİ

diaxronik araşdırmalarda da istifadə edilən kompleksli elmi metod» olması[7;259] haqqında iqtibasa istinadən, linqvistik düşüncədə, bir metod kimi tipologiyanın həm sinxronik, həm də diaxronik dilçiliyə tətbiq imkanlarına malik olması fikrinin mövcudluğu haqqında rəy formalaşa bilər [7;259]. Lakin məsələ ilə daha yaxından tanışlıq linqvistik tipologiyanın ən müxtəlif aspektlərində olduğu kimi, burada da əsaslı fikir ixtilafının mövcudluğunu ortaya qoyduğundan, sözügedən problemə yenidən qayıdaraq səsləndirilən fərqli mülahizələrlə bağlı münasibətimizi bildirməyi məqsəddəyigün hesab edirik. Belə ki, müəyyən qisim tədqiqatçılar tip anlayışına istinad edilən sistemləşmə üçün dillərin müəyyən zaman kəsiyindəki (sinxronik) qarşılaşdırılmasından çıxış etməyi məqbul hesab edərək onun diaxronik tipologiyadan kəskin şəkildə fərqləndiyini önə sürdüləri halda, digər qrup araşdırmaçılar, sinxronik təhlilin müstəsna əhəmiyyətini inkar etmədən və ümumiyyətlə, sinxronik – diaxronik tipologiya oppozisiyasını qəbul etmədən, dilin inkişafı nəticəsində baş verən dəyişikliklərin, onun (dilə) tipoloji xarakteristikasına labüd təsirini (daha dəqiq, onun tipoloji indeksasiyasına müdaxilə edə biləcəyini) əsas götürərək, tədqiqatlara tarixi aspektdən dəyərləndirmələrin cəlb edilməsinin vacibliyini vurğulayırdılar.

«Tipologiyaya diaxronik parametrlərin tətbiq edilməsi və bununla da «tipologiya – müqayisəli-tarixi dilçilik» qatı oppozisiyasının aradan qalxmasının bir neçə istiqamətdə reallaşdığını» və «hal-hazırda çox az sayda dilçinin, daha öncəki onilliklərdə olduğu kimi, tipologiya və tarixi linqvistikanın kəskin qarşılaşdırılması ilə razılaşa biləcəyini» önə sürən M.M. Quxman, sinxronik tipologiyanın obyektiv olaraq üstün mövqeyə malik olduğunu, özü də bu üstünlüyün, yalnız onun (sinxronik tipologiyanın) «uzun müddət tipoloji araşdırmaların yeganə istiqaməti olması»ndan qaynaqlanmayıb «istinad materialı»nın məhz onun tərəfindən təqdim edilməsi ilə şərtləndiyini bildirmişdir[5;19,21]. «Tipologiya və dil tipi» mövzulu araşdırmasında, sonuncunun (dil tipinin) «zaman sərhədləri» ilə bağlı məsələyə aydınlıq gətirən, «hər bir konkret dilin... özü ilə aramsız dəyişən obyektə təcəssüm etdirməsi»ni diqqətdən yayındırmayan V.M.Solntsev, sinxronik – diaxronik tipologiya probleminə münasibətdə oxşar mövqe nümayiş etdirərək «dilə ilk növbədə ...sinxronik nöqteyi-nəzərdən yanaşılmasına baxmayaraq, tipologiyanın ... diaxronik aspektə də malik olduğunu» xüsusi olaraq vurğulamışdır[8;38-39]. Onu da qeyd edək ki, özünün digər əsərində(«hind-Avropa müqayisəli-tarixi dilçiliyi və tipoloji araşdırmalar») «istinad edilən tipoloji

NƏZƏRİ VƏ TƏTBİQİ DİLÇİLİK MƏSƏLƏLƏRİ

araşdırmada tətbiq edilən qarşılaşdırmanın çıxış pozisiyasının – struktural; müqayisəli dilçilikdə istifadə olunan qarşılaşdırmanın çıxış mövqeyinin isə material mahiyyət kəsb etdiyini» bildirən və bu qəbildən linqvistik tədqiqatlarda «araşdırma üsulları və cəlb edilən materialların xarakterinin sıx bağlı olduğunu» önə sürən M.M.Quxman, bununla belə, tipoloji (tipologiyanın sinxronik və diaxronik növlərinin olmasına rəğmən) və müqayisəli-tarixi araşdırmaların ehtimal edilən birləşməsinin baş vermədiyini və «əslində hər bir təhlil növünün öz məqsədlərinin olmasından dolayı, bu birləşmənin heç də arzuolunan hesab edilmədiyini» dilə gətirmişdir [4;48,57]. Başqa sözlə, diaxronik-tipoloji və müqayisəli-tarixi araşdırmaları, araşdırdıqları linqvistik problemlərə dil tarixi aspektindən yanaşması baxımından, ortaqlaşmasına rəğmən, mahiyyət etibarilə fərqli missiyalarla yüklənmişlər. Göründüyü kimi, dil sistemini təşkil edən elementlərin özəlliklərinə və qurduqları əlaqələrin növlərinə əsaslanan sistematizasiya üçün konkret zaman kəsiyindəki dil sisteminin təqdim etdiyi materialların və bərabərzamanlılıq prinsipinə görə, digər dil sistemləri ilə qarşılaşdırma nəticələrinin müstəsna əhəmiyyət kəsb etməsi heç bir şübhə doğurmasa da, tipoloji indeksasiyanın düzgün müəyyənləşdirilməsi; onun dəyişmə perspektivlərinin proqnozlaşdırılması və ya (**irəlidə konkret faktların** nümunəsində şahid olacağımız kimi) ayrı-ayrı dil vahidlərinin tipoloji xarakteristikasının adekvat təyinləndirilməsi üçün diaxronik tipologiyanın önəm kəsb etməsi faktı etiraf edilməlidir. Lakin dillərin hazırkı durumuna nəzərən, tipoloji bölgünün reallaşdırılması üçün sinxronik tipologiyanın həlledici rol oynaması mülahizəsi (daha öncə ümumi şəkildə bildirdiyimiz kimi) fərqli fikirlərin formalaşmasına təkan vermişdir. Belə ki, tədqiqatçılar təsnifatın gerçəkləşdirilməsi üçün mövcud tələbləri qarşılayan sinxronik tipologiyanın sərhədlərini aşmağın lüzumsuzluğunu önə sürmüş və ya digər halda, ümumiyyətlə, sinxronik – diaxronik tipologiya qarşılaşdırması məsələsini kəskin şəkildə qoyan «az sayda dilçi» tapılmışdır. Məsələn, «Həmhüdəd anlayışlar arasında «dil tipi» mövzulu tədqiqatın müəllifi V.N.Yartseva yazır: «İstər yeni, istərsə də qədim dillərin araşdırılması zamanı, sinxronik «kəsiy»in gözlənilməsi, zənnimizcə, ona görə vacibdir ki, dil tipinin tarixi dəyişməsi problemi, sonuncunun (dil tipinin) müəyyənləşdirilməsi üçün kriterilərin təsbit edilməsi məqsədləri ilə qarışdırılmamalıdır» [11;31]. Lakin o da unudulur ki, doğrudan da, tipoloji təsnifat kriterilərinin müəyyənləşdirilməsi və həmin kriterilərin konkret dillərdə tətbiqi zamanı, bir çox halda dilin müasir durumundan çıxış edib diaxronik tipologiyanın ortaya

NƏZƏRİ VƏ TƏTBİQİ DİLÇİLİK MƏSƏLƏLƏRİ

qoyduğu faktların(və ya onların dilin müasir vəziyyətindəki relikv formalarının) təsirindən qaçınmaq məqsədəuyğun sayılsa da, digər tərəfdən diaxronik tipologiyanın gözdə tutulmasının elə həmin kriteriərin yanlış biçimdə dəyərləndirilməsinə yol açma biləcəyini də nəzərə almamaq olmaz(məs:analitik-flektivlik göstəricilərinin tətbiqi üçün, ingilis və ya fars dillərinin qədim variantlarına da müraciət, sintetik və analitik insirafilik kriteriləri arasında sərhəddin yaygınlaşmasına gətirib çıxara bilər). Belə ki, hər hansı bir dilin müasir vəziyyətində boy göstərən faktlara əsasən, bu dilin tipoloji xarakteristikasını müəyyənləşdirərək, daha sonra digər dillərin struktur xüsusiyyətlərinin təhlilində həmin «etalon»dan yanaşılması, bəzən heç də doğru olmayan nəticələrin meydana çıxmasına səbəb ola bilər.

Sinxronik-diaxronik tipologiya qarşılaşdırması məsələsini qoya biləcək həmin «az sayda dilçi»dən biri – «Tipologiyanın predmet və məqsədləri haqqında»kı araşdırması boyu «məqsədli şəkildə terminoloji qeyri-dəqiqliyə doğru gedərək, tipologiya haqqında bəhs edərkən ...(yalnız) **statik tipologiyayı** nəzərdə tutmuş» I.F.Vardul (dilçiyə görə, «tipologiya tarixi zamanlamadan asılı olmadığından, ...axronik mahiyyət kəsb etdiyi» üçün, burada sinxronik və diaxronik istilahlarının statik və dinamik (tipologiya) terminlərinin istifadəsi daha məqsədəuyğundur), «statik və dinamik tipologiyanın, ...adlandırma baxımından oxşar olsalar da, eyni fənnin şöbələri hesab edilə bilməyib ...müstəqil fənnləri» təcəssüm etdirdiklərini önə sürmüşdür[1;30-31]. Görünür,tədqiqatçı sinxronik və diaxronik dilçiliyin qarşılaşdırılmasından çıxış edərək, konkret tipologiya «fənni»nin çərçivəsində eyni səviyyədə kəskin fərqləndirmənin davam etdirilməsini məqbul saymışdır. O da maraqlıdır ki, sinxroniya – diaxroniya təliminin müəllifinin özü, birinciyə(sinxroniyaya) şəxsiz üstünlük tanımasına rəğmən, dil tipi anlayışı ilə bağlı mülahizələrini səsləndirərkən «(hər hansı bir) qrup dillərin hansı tipə aid olduğunu soruşmaq – bu, dillərin inkişaf etməsini unutmamaq; onların təkamülündə hansısa daimilik elementinin olmasını ehtimal etmək deməkdir» - fikrini dilə gətirmiş, və «heç bir dil ailəsinin... həmişəlik olaraq, müəyyən dil tipinə aiddiliyi»nin iddia edilməsinin doğru olmadığını(məs:F.De Sössür, çin dilinin heç də həmişə monosillabik olmadığına və ya müasir ingilis, erməni və s. dillərin, ilkin hind-Avropa strukturundan əsaslı şəkildə fərqlənən quruluş daşıyıcısı olmasına diqqət çəkmişdir) önə sürmüşdür[9;222-223]. Göründüyü kimi, dahi isveçrəlinin mülahizələrini, tipoloji araşdırmalara nəzərən,

NƏZƏRİ VƏ TƏTBİQİ DİLÇİLİK MƏSƏLƏLƏRİ

sözügedən kəskin oppozisiyadan çıxış edilməsi üçün istinad mənbəyi hesab etmək çətindir.

Sinxronik-diaxronik tipologiya qarşılaşdırması ilə bağlı məsələdə bizim mövqeyimiz (daha öncə ayrı-ayrı mülahizələrlə bağlı müəyyən səviyyədə aşkarlamış olduğumuz kimi) «dil tipinin zaman çərçivəsindəki dəyişikliyi, hətta *onun tipoloji özəlliklərinin tam əvəzlənməsi* (mümkünlüyü), *dil tiplərinin təkamül prinsiplərini* və daha öncəki struktur vəziyyət və tiplərin tipoloji rekonstruksiyasını tədqiq edən *tarixi tipologiyayı aktualaşdırır*» (kursiv bizimdir – A.H.) mülahizəsini səsləndirmiş V.A.Vinoqradovun mövqeyi ilə (doğrudur, dilçi **tarixi və diaxronik tipologiya** istilahlarının sinonim olduğunu qəbul etməyərək, sonuncunun konkret struktur dəyişikliklərin müəyyənləşdirilməsinə istiqamətləndiyini bildirmişdir)[2;513] demək olar ki, üst-üstə düşür. Sinxronik-diaxronik tipologiya qarşılaşdırması ilə bağlı konkretləşdirilmiş problemə münasibət bildirməyimizdən dolayı təhlilindən bir qədər yayındığımız «tipologiya nədir?» ümumi sualı ilə bağlı məsələyə qayıdaraq onu bildirmək istərdik ki, bu istilahın altında hansı anlayışların nəzərdə tutula biləcəyini dəyərləndirərkən, tipologiya və morfoloji təsnifat (və konkret olaraq, dil tipi) anlayışlarının əlaqə səviyyəsini xüsusi olaraq dəyərləndirmək lazımdır. Doğrudur, biz də (yanlış interpretasiyadan sığortalanmaq üçün, daha öncədən) sözügedən təsnifata nəzərən, «tipologiya» istilahından, istifadənin istisna olunmadığını dilə gətirmişdik. Lakin bu etiraf, həmin anlayışlar arasında (tərəfimizdən) bərabərlik işarəsi qoyulması anlamına gəlmir. «Dillərin təsnifi probleminin özünün, hələ İntibah dövründən etibarən alimlərin diqqətini cəlb etməsi» nə baxmayaraq, dillərin elmi cəhətdən əsaslandırılmış klassifikasiyasının «yalnız XIX əsrdə meydana çıxması» ilə bağlı fikirlərin [10;6] şəksizliyi (dar anlamda, yəni genealoci və areal ortaqlığa əsaslanan sistematizasiyanı da əhatə edən tipologiya deyil, yalnız struktur bənzərliyə söykənən), tipologiya nəzəriyyəsinin, məhz morfoloji klassifikasiya əsasında formalaşmış, zamanla öz məqsəd və vəzifələrinin genişlənməsindən dolayı, bu təsnifat sərhədlərini aşaraq (daha öncə də söylədiyimiz kimi) müstəqil «fənn»ə (və ya şöbəyə) çevrilməsi ehtimalının doğruluğuna da şübhə yeri qoymur. «Dilçilikdə «tipologiya» sözünün fərqli anlamlarda istifadə edildiyini» bildirən və bu anlayışın (tipologiyanın) «müəyyənləşdirilməsi üçün tipoloji tədqiqatların məqsədlərinin nədən ibarət olduğunu müəyyənləşdirilməsinin vacibliyini» vurğulayan S.D.Katsnelson, onun (əsas məqsədin) «bilavasitə klassifikasiyanın yaradılmasından, etalon – dilin və

NƏZƏRİ VƏ TƏTBİQİ DİLÇİLİK MƏSƏLƏLƏRİ

riyazi hesablamanın işlənilib hazırlanmasından deyil, dil strukturunun əsas qanunauyğunluqları və ayrı-ayrı fraqmentlərinin qarşılıqlı əlaqəsinin aşkarlanması»ndan ibarət olduğunu qeyd edərkən [6; 71, 73] həqiqətdən uzaq deyildi.

ƏDƏBİYYAT

1. **Вардуль И.Ф.** О предмете и задачах типологии (с.26-32), «Лингвистическая типология» (сб. стат.) М., 1985,
2. **Виноградов В.А.** Типология (с.512-514). Лингвистический энциклопедический словарь. «Советская энциклопедия» (Глав. ред. В.Н.Ярцева), М., 1990.
3. **Гринберг Дж.** Квантитативный подход к морфологической типологии языков (с.60-94). «Новое в лингвистике». Выпуск III, М., 1963.
4. **Гухман М.М.** Индоевропейское языкознание и типологические исследования. «Вопросы языкознания», 1957 № 5
5. **Гухман М.М.** О предмете исторической типологии (с.19-25), «Лингвистическая типология и восточные языки. Материалы совещания», М., 1965.
6. **Кацнельсон С.Д.** Основные задачи лингвистической типологии (с.71-76). «Лингвистическая типология и восточные языки. Материалы совещания», М., 1965.
7. «Лингвистическая типология и восточные языки. Материалы совещания» (сб.ст.), М., 1965.
8. **Солнцев В.М.** Типология и тип языка. «Вопросы языкознания», 1978, №2.
9. **Соссюр Ф.де.** Курс общей лингвистики. М., 1993.
10. **Ярцева В.Н.** Проблема универсалий и классификация языков «Универсалии и типологические исследования. Мещаниновские чтения» (с.5-28), М., 1974.
11. **Ярцева В.Н.** «Языковой тип» среди сопредельных понятий (с.24-60). «Теоретические основы классификации языков мира». М., 1980.

A.Ю.ГАДЖИЕВА

**О РАЗЛИЧИИ СИНХРОНИЧЕСКОГО И ДИАХРОНИЧЕСКОГО
ПОДХОДОВ В ТИПОЛОГИЧЕСКОМ ОПРЕДЕЛЕНИИ И ЕГО
ПОСЛЕДСТВИЯХ В ДЕЛЕ ОПРЕДЕЛЕНИЯ ФАКТОВ
ТИПОЛОГИЧЕСКИХ ОТКЛОНЕНИЙ .**

РЕЗЮМЕ

В данной статье анализируется проблема различия подходов в определении принципов типологической классификации, что в свою очередь препятствует однозначному типологическому определению некоторых фактов типологических отклонений.

A.Y.HAJIYEVA

**ABOUT A DIFFERENCE IN THE SYNCHRONISTIC AND
DIACHRONIC APPROACHES IN THE TYPOLOGICAL
DETERMINATION AND ITS CONSEQUENCES IN A MATTER OF
THE DETERMINATION OF THE FACTS OF TYPOLOGICAL
DEVIATIONS.**

SUMMARY

In this article is analyzed the problem a difference in the approaches in the determination of the principles of typological classification, which in turn prevents the single-valued typological determination of some facts of typological deviations.

Babaş ƏZİMOV

QLOBALLAŞMANIN LİŊVİSTİK ƏSASLARI. QLOBAL DİL, BEYNƏLXALQ DİL VƏ MİLLİ DİL ANLAYIŞLARININ QARŞILAŞDIRILMASI

Dövlətlər və xalqlar arasındakı qarşılıqlı əlaqələri daha da dərinləşdirən və genişləndirən qlobal proseslər, praktiki olaraq insan fəaliyyətinin bütün sahələrinə təsir edir. Qloballaşmanın təbiətini və potensialını eyni zamanda həm konstruktiv, həm də destruktiv cəhətdən izah etmək çətinidir. Bir tərəfdən, qloballaşma insanlığın inkişafında yeni mərhələ və dünyanın harmonik təşkili kimi görünür, digər tərəfdən isə, dünyanı bazar iqtisadiyyatının sərt qanunları ilə tənzim edilən qlobal iqtisadi məkana çevirir. Bu da ölkələr arasında iqtisadi maraqlara görə rəqabətin daha da güclənməsinə və müxtəlif mədəniyyətlərin münaqişəsinə səbəb olur.

Qloballaşma prosesinin, bu prosesə təkan verən qüvvələrin və bu prosesin mümkün nəticələrinin təhlil edilməsi tendensiyası hal-hazırda bir çox elm sahələrinin əsas predmetlərindəndir. Qlobal iqtisadi məkanın sərt qanunlarına, qloballaşma prosesi gücləndikcə müxtəlif mədəniyyətlər arasında rəqabətin daha da dərinləşməsinə baxmayaraq, bu elm sahələrinin çoxu qloballaşmanın bəşəriyyətin gələcək inkişafı üçün vacibliyini xüsusi qeyd edir.

İnsan tərəfindən dərk edilən reallıq dildə öz əksini tapır və hər bir mədəniyyət də ilk növbədə öz dilinə görə digər bir mədəniyyətdən fərqlənir. Qeyd etdiyimiz kimi, qloballaşma prosesi nəticəsində müxtəlifdilli, müxtəlif dil strukturuna malik xalqlar bir-birinə daha da yaxınlaşır, onların bir-birinə təsiri daha da güclənir və ən başlıcası isə bu təsir özünü təkcə dilin leksikasında deyil, digər sahələrində də kəskin şəkildə göstərə bilir. Eyni zamanda qloballaşma prosesində vahid iqtisadi məkanın yaradılması iqtisadi cəhətdən daha güclü olan mədəniyyətin dilinin, digər daha zəif mədəniyyət üzərində dominantlıq etməsinə səbəb ola bilər. Ümumiyyətlə, bir çox lingvistlər belə hesab edirlər ki, qloballaşma dövründə mübarizə məhs beynəlxalq dil, qlobal dil və bunları qəbul etmək istəməyən milli dillər arasında gedəcək. Bütün bunlar ümumi dil, milli dil problemlərini daha da qabardır və lingvistika elminin qar-

NƏZƏRİ VƏ TƏTBİQİ DİLÇİLİK MƏSƏLƏLƏRİ

şısında çox vacib bir sual qoyur. Ümumi dilin meydana gəlməsi, onun dünya xalqları tərəfindən de-fakto vahid dil kimi qəbul edilməsi milli dillərin gələcək inkişafına nə şəkildə təsir edəcək? Əlbəttə ki, linqvistikada bu məsələyə münasibət birtərəfli deyildir. Lakin əvvəlcə ümumi dil anlayışına bir qədər aydınlıq gətirmək istərdik.

Ümumi dil anlayışı çox qədim tarixə malikdir. Çünki ümumi dil ideyası hələ qədim zamanlardan insanlar arasındakı çox geniş yayılmışdır. Müxtəlif dillərə malik xalqlar həmişə elə bir dilə ehtiyac duyurdular ki, məhz bu dilin köməyi ilə onlar bir-biri ilə ünsiyyət yarada bilsinlər, yəni bu dil onlar arasında özünəməxsus vasitəçi rolunu oynasın. İbtidai xalqlarda bu vasitəçi rolunda jest dili çıxış edirdi. Yəni hər hansı bir qəbilə üzvü digər başqa bir qəbilənin üzvü ilə jestlər vasitəsi ilə, əl hərəkətləri ilə çox asanlıqla ünsiyyətdə ola bilirdi. Roma imperiyası dövründə latın dili bu funksiyanı yerinə yetirirdi. Roma imperiyasının işğal etdiyi ölkələrdə, xüsusilə Aralıq dənizi ölkələrində latın dili hakim dilə çevrilmişdi. Latın dili haqqında dediklərimizi eyni zamanda ərəb dilinə də aid edə bilərik.

Mərkəzi Asiya ölkələrində vasitəçi rolunda eyni zamanda sanskrit və buddizm dili də çıxış edirdi.

Müasir dövrdə isə bu vəziyyət daha da mürəkkəbləşmişdir. Elmin, texnikanın sıçrayışlı inkişafı, beynəlxalq integrasiyanın daha geniş vüsət alması beynəlxalq ünsiyyət vasitəsinə olan ehtiyacı daha da artırmış, bütün bunlar isə öz növbəsində mayak siqnalları, dəniz siqnalizasiya sistemi, beynəlxalq ölçü sistemləri kimi beynəlxalq ünsiyyət vasitələrinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Əlbəttə ki, bu mürəkkəbliyin özəyində məhs qloballaşma prosesi durur.

Cəmiyyətdə baş verən belə bir inkişaf nəticəsində dünya tədricən qlobal məkana çevrilmiş, bu qlobal mühitin meydana gəlməsi beynəlxalq dil problemini daha da aktualaşdırmışdır.

Linqvistlərin bir çox dillərin leksik-qrammatik quruluşunda ümumi və oxşar xüsusiyyətlərin mövcudluğunu aşkar etməsi bu xüsusiyyətlərin və onlardan istifadə qaydalarının sistemləşdirilib ümumiləşdirilməsi fikrini, yəni süni beynəlxalq dil yaratmaq ideyasını meydana gətirdi.

Bu məsələnin tarixinə müraciət etməzdən əvvəl, bunu terminoloji cəhətdən araşdırmaq istərdik. İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, "beynəlxalq dil" termini dilçilik elmi üçün yeni bir termin deyildir. Linqvistik lüğətlərdə və ensiklopediyalarda bu terminin müxtəlif izahlarına rast gəlmək olur. Belə ki, görkəmli linqvist O.S.Axmanovaya görə, beynəlxalq dil dedikdə, biz bir çox dün-

NƏZƏRİ VƏ TƏTBİQİ DİLÇİLİK MƏSƏLƏLƏRİ

ya dillərinin ümumi xüsusiyyətləri əsasında yaradılmış, beynəlxalq ünsiyyət vasitəsi kimi təqdim olunan süni dili başa düşməliyik.

“Longman Dictionary of Language Teaching and Applied Linguistics” lüğətində isə “beynəlxalq dil” termininin aşağıdakı izahı ilə rastlaşırıq “a language in wide spread use as a foreign language or second language of international communication English is almost widely used international language”.

Göründüyü kimi, bu lüğətdə beynəlxalq dil termini millətlərarası kommunikasiyada istifadə edilən dil kimi göstərilir və ingilis dilinin hal-hazırda beynəlxalq dil funksiyasını yerinə yetirməsi təsdiqlənir. İngilis dilinin belə bir funksiyanı həyata keçirməsi onun bir çox ölkələrdə əsas dövlət dili və ya ikinci dövlət dili olması, ingilis dilinin dövlət dili olmadığı ölkələrdə isə geniş şəkildə yayılması ilə əsaslandırılır.

Beynəlxalq dilin millətlərarası kommunikasiyada istifadəsi və beynəlxalq dil, milli dil problemlərinin daha geniş şəkildə izahı “The Encyclopedia of language and Linguistics” kitabında öz əksini tapmışdır. Bu kitabda qeyd olunur ki, beynəlxalq millətlərarası kommunikasiya müxtəlif millətlərin bir-birilə ünsiyyəti zamanı baş verir. Həm də ünsiyyət aktını o zaman millətlərarası hesab etmək olar ki, bu akt müxtəlif ölkələrin sakinləri, vətəndaşları arasında baş versin. Əgər hər hansı bir dil beynəlxalq kommunikasiyada həm geniş, həm də dar mənada nə qədər çox işlədilsə, bir o qədər də həmin dilin beynəlxalq olması mümkündür. Aydın olur ki, bu ensiklopediyada beynəlxalq dil kimi süni dil deyil, mövcud milli dillərdən biri başa düşülür. Yəni, hər hansı bir milli dil digərləri üzərində dominant olacaq. Əlbəttə ki, mövcud qlobal məkana, şəraitə uyğunlaşmaq üçün “dominant dil”in doğma daşıyıcıları olmayan fərdlər də bu dili öyrənmək məcburiyyətində qalacaqdır. Əks təqdirdə, bu fərdlər qlobal inkişafdan lazımınca bəhrələnməkdən məhrum ola bilərlər.

Bu halda biz fərdin ikidilliliyi - bilinqvizm problemi ilə qarşılaşırıq. Fərdin ikidilliliyini nəzərdən keçirməzdən əvvəl, “ana dili”, “xarici dil” və ya “birinci dil”, “ikinci dil” anlayışlarına və bu problemlə bağlı olan digər terminlərə aydınlıq gətirilməlidir.

Fərdlərin əksəriyyəti üçün birinci mənimsənilmiş dil - ana dili həm də ən çox işlədilən dildir, əksinə, “ikinci dil” törəmədir və işlədilmə planında da köməkçi dildir. Lakin dil əlaqələri situasiyalarında, xüsusən miqrasiya prosesində elə hallar olur ki, fərdin ana dili özünün ilkin ünsiyyət vasitəsi kimi işlənməsinin əhəmiyyətini itirir, yalnız ev dairəsində və dostlarla ünsiyyətdə işlədilməklə məhdudlaşır, digər dairələrdə yad nitq kollektivinin hökmranlığı ilə

NƏZƏRİ VƏ TƏTBİQİ DİLÇİLİK MƏSƏLƏLƏRİ

əvəz edilir. Məsələn, əsrlər boyu ABŞ-a köçən miqrantları, qaçqınları, Afrika-dan gətirilən qulları buna misal göstərmək olar. Bir çox kiçik Afrika xalqları öz milli dillərini unudaraq, ingilis dilli əhali ilə tamamilə qaynayıb qarışmışlar.

Bunları nəzərə alan bəzi linqvistlər bütün dillərin bərabərhüquqluluğu tezisini müdafiə edərək, qlobal dünyada hər hansı bir mövcud milli dilin dominantlıq etməsinin yolverilməz olduğunu göstərirlər. Qeyd etmək istərdik ki, artıq dünyanın bir çox inkişaf etmiş ölkələrində məsələn, Fransa, Almaniya və s. bu sahədə geniş tədbirlər görülür. Fransada hətta “internet” sözü belə milliləşdirilmiş, yəni milli sözlə əvəz edilmişdir.

Beynəlxalq dil, milli dil anlayışları müqayisəli dilçiliyin bir budağı kimi eyni zamanda interlingvistikanın da ən əsas problemlərindən biridir. Interlingvistikaya görə, planlı və ya beynəlxalq süni dil müxtəlifdilli xalqların beynəlxalq millətlərarası kommunikasiyada ünsiyyət üçün geniş şəkildə, sistematik istifadə etdiyi dildir. Eyni zamanda interlingvistikada təbii və süni dillər də fərqləndirilir. Ümumiyyətlə, interlingvistikanın əsas tədqiqat obyekti beynəlxalq dildir.

Interlingvistika termininin izahını ilk dəfə J.Meysman vermişdir. Alimə görə, interlingvistika süni dil yaratmaq üçün istifadə olunan təbii qanunlar haqqında elmdir. Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, interlingvistikada da dillərin bərabərhüquqluluğu tezisi müdafiə edilir və beynəlxalq millətlərarası kommunikasiyanın həlli yolu kimi hər hansı bir mövcud milli dilin dominantlığı yox, milli dillər əsasında yaradılmış beynəlxalq süni dil qeyd edilirdi.

Dilçilik elmində interlingvistikanın daha geniş şəkildə izahı O.Yesper-sona məxsusdur. O.Yesper-sona görə, interlingvistika millətlərarası kommunikasiyada ünsiyyəti təmin edən beynəlxalq dili yaratmaq məqsədi ilə bütün dünya dillərinin strukturunu öyrənən elmdir. Aydın olur ki, milli dillərin öyrənilməsi də interlingvistikanın əsas tədqiqat obyektlərindən biridir.

“Qlobal dil” terminini dilçiliyə ilk dəfə görkəmli ingilis linqvisti Devid Kristal gətirmişdir. Devid Kristal belə hesab edirdi ki, hər hansı bir dilin “qlobal dil” statusunu alması üçün onun bir çox ölkələrdə aparıcı, hakim mövqedə olması vacib şərtidir. Daha sonra Devid Kristal bu statusu əldə etməyin üç yolunu və ya dilin qloballaşması üçün vacib olan üç müxtəlif funksiyanı göstərir. Birincisi, bir çox ölkələrin dövlət dili olmaq funksiyasıdır. Yəni, hər hansı bir dil “qlobal dil” statusunu əldə etmək üçün eyni zamanda bir neçə ölkənin ya əsas dövlət dili, ya da ikinci dövlət dili olmalıdır. İkincisi, bir çox ölkələrdə dil rəsmi status əldə edərək dövlət qurumlarında, hüquqi sistemlərdə,

NƏZƏRİ VƏ TƏTBİQİ DİLÇİLİK MƏSƏLƏLƏRİ

reklamlarda, kütləvi informasiya vasitələrində, təhsil sistemində geniş şəkildə yayılır. Bu halda dil ikinci dövlət dili səviyyəsinə yüksəlir. Bəzən onun tədrisi hətta ana dili ilə bərabər ibtidai siniflərdən başlanır. Bu zaman xarici dil həmin dövlətdə yeganə rəsmi dil və ya yarımrəsmi dil ola bilər. Dilin qloballaşmasının üçüncü mərhələsi isə dövlətin təhsil siyasəti ilə bağlıdır. Belə ki, dilin heç bir rəsmi status almamasına baxmayaraq, o həmin ölkədə xarici dil tədrisində üstün mövqeyə malik olur.

Bir məsələni də qeyd etmək istərdik ki, bu da dilin qloballaşmasında sosial amillərin nəzərə alınmasıdır. Hər hansı bir dilin “qlobal dil” statusu almasının ən əsas yollarından biri həmin dilin daşıyıcılarının sosial cəhətdən möhkəmlidir. Çünki dil özünün mövcud olduğu cəmiyyətin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Devid Kristal burada əsas amil kimi dövlətin möhkəm siyasi, iqtisadi və hərbi qüdrətə malik olmasını götürmüşdür. Dövlətin iqtisadi, sosial, hərbi vəziyyəti də həmin dövlətin dilinin qloballaşmasında az rol oynamır. İqtisadi cəhətdən daha da güclü olan mədəniyyətin milli dilinin digər milli dillər üzərində dominantlıq etməsi ehtimalı çox böyükdür.

Demək aydın olur ki, dilin qloballaşmasında həm daxili, həm də xarici amillər nəzərə alınmalı və bir-birilə vəhdət təşkil etməlidir.

Əgər biz beynəlxalq dil və qlobal dil anlayışlarını müqayisə etsək, bu zaman onların ekvivalentliyini görərik. Bunların arasında ən əsas fərq beynəlxalq dilə süni, vasitəçi dil səviyyəsində yanaşılmasıdır. Bu da, əlbəttə ki, onu bir çox ölkələri dövlət dili funksiyasını daşımından məhrum edir. Çünki süni dillər dünyada sürətlə yayılmaq üçün lazım olan əsas sosial amillərə malik deyildir. Əgər biz beynəlxalq dili dünyanın canlı dillərindən biri kimi fərz etsək, o zaman, heç şübhəsiz ki, o, xüsusiyyətlərinə görə qlobal dilə uyğun gələcəkdir. Qlobal dil dünyada mövcud milli dillərdən biridir. Hər hansı bir mövcud milli dilin qloballaşması üçün isə onun daşıyıcılarının iqtisadi, siyasi və hərbi qüdrətə malik olması vacib şərtidir.

Qlobal\Beynəlxalq dilin əsas xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

1. Bir çox ölkələrdə dövlət dili səviyyəsində istifadə edilməsi;
2. Həmin dilin dövlət dili olmadığı ölkələrin dövlət institutlarında, hüquqi sistemlərdə və s. ondan geniş istifadə edilməsi;
3. Dilin dövlət təhsil müəssisələrində, elmi təşkilatlarda tədris edilən xarici dillər arasında aparıcı, lider olması;
4. Möhkəm sosial bazanın mövcudluğu;
5. Dilin beynəlxalq əlaqələrdə geniş istifadəsi.

NƏZƏRİ VƏ TƏTBİQİ DİLÇİLİK MƏSƏLƏLƏRİ

Devid Kristala əsaslanaraq biz “qlobal dil” və “beynəlxalq dil” anlayışlarını oxşar və ya bir-biri ilə əvəz edilməsi mümkün ola bilən termin hesab edə bilərik. “Qlobal dil” termini adı altında biz dünyada geniş şəkildə istifadə edilən təbii dillərdən birini başa düşməliyik. Bir şərtlə ki, o dil yuxarıda sadalanan bütün funksiyaları, yəni bir çox ölkələrdə dövlət dili funksiyasını, beynəlxalq millətlərarası kommunikasiyada əsas, aparıcı dil funksiyasını, digər mədəniyyətlərin dövlət təhsil müəssisələrində xarici dil tədrisində əsas dil funksiyasını yerinə yetirməlidir.

Son zamanlar bir çox tədqiqatçılar hər hansı bir mövcud milli dilin qloballaşmasına və beynəlxalq ünsiyyət, təhsil dilinə çevrilməsinə şübhə ilə yanaşırlar və bunu əsaslandırmağa çalışırlar. Tədqiqatçıların bir qismi belə hesab edir ki, məsələn, ingilis dilinin beynəlxalq aləmdə mövqeyini möhkəmləndirən amillər, eyni zamanda onun beynəlxalq aləmdəki mövqeyinə mənfi təsirlər də göstərir. Onlar belə hesab edirlər ki, elmin, texnikanın, rəqəmli informasiyanın çox sürətli inkişafı ingilis dilinin beynəlxalq aləmdə mövqeyini gücləndirməklə yanaşı, eyni zamanda digər dillərin inkişafı üçün də geniş imkanlar açır. Məsələn, qlobal şəbəkə bir tərəfdən, dünyada ingilis dilinin bələdçisi kimi çıxış edir, başqa bir tərəfdən isə, digər dillərə onunla rəqabət aparmaq imkanı verir. Çünki internet dünyada mövcud olan dil cəmiyyətlərini birləşdirməklə, kiçik xalqların da dillərinin və mədəniyyətlərinin inkişaf etdirilməsinə şərait yaradır. Belə ki, internetə hər hansı bir xalq öz ana dili haqqında kifayət qədər informasiya yükləyə bilər. İnternet şəbəkəsinə yüklənmiş bu materialları anı olaraq dünyanın istənilən nöqtəsinə göndərmək mümkündür. Hal-hazırda beynəlxalq internet şəbəkəsində, demək olar ki, bütün dünya dillərinə aid saytlar mövcuddur. Bu saytlarda dillərlə yanaşı, həmin dillərin daşıyıcılarının tarixi, mədəniyyəti və s. haqqında da kifayət qədər geniş məlumatlar verilir. Bütün bunlarla yanaşı, artıq hətta təhlükədə olan dillərə də maraq artmışdır. Məsələn, son zamanlar internet şəbəkəsində Şimali Amerika aborijenlərinin dillərinə həsr edilmiş saytların sayı çoxalmaqdadır. Qədim Misir, latın, şumer dillərinə həsr edilmiş saytlar da kifayət qədər çoxdur. Bir məsələni də qeyd etmək istədik ki, təkdilli saytlardan fərqli olaraq, çoxdilli saytların qlobal şəbəkəyə yüklənməsi daha ucuz başa gəlir. Buna görə də qlobal şəbəkədə çoxdilli saytların sayı da durmadan artmaqdadır.

Bütün bunlardan əlavə, tərcümə edilmiş kompüter proqramlarının sayı da nəzərə cəpacaq dərəcədə çoxalmaqdadır. Əvvəllər kompüter proqramları əsasən ingilis dilində olduğu halda, müasir dövrdə kompüter proqramlarının,

NƏZƏRİ VƏ TƏTBİQİ DİLÇİLİK MƏSƏLƏLƏRİ

demək olar ki, hamısı ikidilli və ya çoxdillidir. Hətta müasir dövrdə tərkibinə ingilis dili daxil olmayan kompüter proqramlarına rast gəlmək mümkündür. Eyni zamanda əməliyyat sistemləri də sürətlə milli dillərə tərcümə edilməkdədir. Yuxarıda sadalanan bütün bu hallar global şəbəkədə ingilis dilli materialların sayını 40 faizə qədər azalda bilər.

Yuxarıda qeyd edilənlərdən aydın olur ki, dünyada qloballaşmanın dərinləşməsi nəticəsində milli dillər arasındakı mübarizə daha da kəskinləşəcək və bu mübarizədə daha güclü mövqeyə, daha möhkəm sosial dayağa malik olan dil qalib gələcəkdir. Yenicə yaranmaqda olan «global dil» bəşəriyyətin vahid dilinə çevriləcəkdir.

Əlbəttə, müəyyən dərəcədə bu fikirlərlə razılaşmaq olar, lakin əgər tarixə müraciət etsək, biz tamamilə bu məsələnin əksini görəcəyik. Məsələn, gələn keçmiş sovetlər birliyindəki milli dillərin vəziyyətini, milli dillərə olan münasibəti nəzərdən keçirək. Sovet xalqı müəyyən bir millət deyildir. Sovet İttifaqında onlarla millət və xalq yaşayırdı. Sovet İttifaqı başdan-başa savadlılar ölkəsinə çevrilmişdi. Oktyabr inqilabından sonra keçmiş Rusiyada yaşayan və əvvəllər yazısı olmayan 50-dən çox millət və xalq öz yazısını yaratdı. Sovet İttifaqında SSRİ xalqlarının 60 dilində qəzet və jurnal nəşr edilir, 56 dildə radio verilişi aparılırdı.

SSRİ hökuməti sovet xalqlarının milli ədəbi dillərini hərtərəfli inkişaf etdirməklə yanaşı, milliyyətindən asılı olmayaraq bütün sovet adamlarının ünsiyyət vasitəsi kimi rus dilinin də hamı tərəfindən könüllü öyrənilməsinə zəruri hesab edirdi. Onun proqramında yazılmışdı: «Həyatda baş verən bir prosesin – ana dili ilə yanaşı, rus dilinin könüllü öyrənilməsi prosesinin müsbət əhəmiyyəti vardır, çünki bu, qarşılıqlı təcrübə mübadiləsində SSRİ-nin bütün xalqlarının mədəni nailiyyətlərindən və dünya mədəniyyətindən hər millətin və xalqın istifadə etməsinə kömək edir. Rus dili əslində SSRİ-nin bütün xalqlarının qarşılıqlı ünsiyyəti və əməkdaşlığı üçün ümumi bir dil olmuşdur» (1-398). Müxtəlif millətlərə, xalqlara və etnik qruplara mənsub adamların öz aralarında ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etdikləri dilə millətlərarası ünsiyyət dili deyilir.

Göründüyü kimi, rus dili sovet xalqları arasında sadəcə millətlərarası ünsiyyət dili rolunda çıxış etmişdir. Rus dili sadəcə sovet xalqları arasında əməkdaşlığı təmin edən bir vasitə olmuşdur. Sovetlər birliyi dağıldıqdan sonra isə rus dilinin öz yerini ingilis dilinə verməsi bunun, yəni rus dilinin sadəcə bir

NƏZƏRİ VƏ TƏTBİQİ DİLÇİLİK MƏSƏLƏLƏRİ

vasitə rolunda çıxış etməsinin əyani sübutudur. Milli dil isə ana dilidir. Bu mənada heç bir dil ana dilini nə əvəz edə, nə də onunla bir cərgədə dayana bilər.

Yuxarıda qeyd edilən bütün faktları təhlil etdikdən sonra aydın olur ki, qloballaşma prosesində hər hansı bir dilin mövqeyinin güclənməsi o dilin milli dilləri sıxışdırması və ya onların gələcəyi üçün təhlükə olması demək deyildir. Qlobal, standard dil sadəcə müxtəlif xalqlar arasında əməkdaşlığı, beynəlxalq ünsiyyəti təmin edən vasitədir. Bu dilin möhkəmliliyi, davamlılığı isə müəyyən tarixi, siyasi şəraitdən həmin dilin daşıyıcılarının sosial cəhətdən möhkəmliliyindən, iqtisadi qüdrətindən asılıdır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT:

1. Əbülfəz Rəcəbli, Nəzəri dilçilik, Bakı, Nurlan-2003.-515s.
2. Əbülfəz Rəcəbli, Sosialinqvistika, Bakı, Nurlan-2004.-520s.
3. Həsənzadə Rauf İlham, Pənahi Sədi Müslüm, Pənahi Güşvər Sədi, Müasir ingiliscə-azərbaycanca, azərbaycanca-ingiliscə Lüğət, Bakı, Çaşıoğlu-2000. 256s.
4. The structure of Language: Readings in Philosophy of Language / Jerry A. Fodor, Jerrold J. Katz, - Englewood Cliffs (N.J.) Prentice-Hall, 1964-612p.
5. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Сов. Энциклопедия, 1966.- 498 с.
6. Жлутенко Ю.А. Неорганический язык в многоязычной ситуации // Языковые ситуации и взаимодействие языков. – Киев: Наукова Думка, 1989.-С. 22-42
7. Philipson R. Linguistic Imperialism – Oxford University Press, 1992.-138 p.

Бабаш АЗИМОВ

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ГЛОБАЛИЗМА

РЕЗЮМЕ

Это статья про глобальные процессы в мире, а также про их последствия. В этой статье мы будем обсуждать лингвистические основы глобализма.

Babash AZIMOV

THE LINGUISTICS FUNDAMENTALS OF GLOBALISM

SUMMARY

This article is about global processes happened in the world and the result of these processes. In this article we'll discuss the linguistics fundamentals of globalism.

Фариза ШАХБАЗОВА

**О РОЛИ ОППОЗИЦИИ НОВОЙ – СТАРОЙ ИНФОРМАЦИИ
В ПОСТРОЕНИИ ТЕКСТА-ДИСКУРСА**

Коммуникативный подход к тексту открывает широкие перспективы для исследования различных механизмов языка. Преимущество коммуникативного подхода заключается в том, что он не накладывает каких-либо ограничений узкограмматического характера на анализ текста и позволяет считать текстом любую коммуникативную единицу, в пределах которой обеспечивается однозначное толкование составляющих его элементов. Такой единицей, естественно, может быть только отрезок речевой коммуникации, обладающей признаком смысловой завершенности и внутренней организованности.

Выделение для исследования чисто содержательного аспекта текста или, другими словами, его смысла для сопоставления его с теми единицами языка, которые его выражают, требует четкого рабочего определения понятия «смысл текста». В данном исследовании за основу берется концепция смысла текста, предложенная Л.А.Черняховской, согласно которой смысл текста – «это психическое отображение сегмента внеязыковой ситуации в сознании индивида, образуемое воздействием его фонового знания и упорядоченного набора языковых единиц» (5,117). Следовательно, смысл – явление психическое, оно лишь задается текстом.

Поскольку фоновое знание (когнитивное и языковое) у разных получателей различно, а восприятие задается той информацией, которая содержится непосредственно в тексте, можно говорить о том, что «в тексте содержится некий информационный инвариант его смысла, который становится вариантом при восприятии текста получателем»(5). Другими словами, текст содержит информацию, которая, воздействуя на получателя текста, создает в его сознании некое психическое переживание – смысл, обусловленное не только самим текстом, но и той информацией, которой владеет получатель до его восприятия, то есть его фоновым знанием. Таким образом, исходным понятием, обуславливающим появление смысла, здесь является понятие информации.

Следует отметить, что в тексте далеко не всегда вся информация получает эксплицитное выражение в языковых единицах, так как любой

текст создается отправителем в расчете на некоторого потенциального усредненного получателя, обладающего определенным запасом фонового знания, относительно одинаковым у индивидов в пределах одной культуры, что позволяет отправителю часть информации представить в имплицитной форме, например, через имплицитный логический вывод на основании фонового знания. (Имплицитность понимается в работе как подразумеваемая, невыраженная формально информация в пределах рассматриваемой коммуникативной единицы).

Таким образом, смысл текста актуализируется при взаимодействии текста с фоновым знанием получателя, то есть при взаимодействии эксплицированной в тексте информации и той, которая имплицитируется текстом, если она известна получателю.

Смысл может восприниматься отдельными индивидами по-разному, в зависимости от объема фонового знания получателя, его умения пользоваться языковыми средствами, его психического состояния и прочее. Но коммуникативная информация, эксплицитно и имплицитно заложенная в тексте отправителем, в расчете на некоего абстрактного, усредненного получателя, всегда будет создавать в его сознании именно программированное текстом психическое отображение внеязыковой ситуации.

Информационные комплексы, обеспечивающие психическое отображение некоей внеязыковой ситуации. Л.А.Черняховская называет смысловыми единицами. В любом тексте выделяется целая иерархия таких смысловых единиц и связей между ними, которые в совокупности образуют информационную структуру текста.

1.Элементарные смысловые единицы(ЭСЕ) со стабильным набором информационных составляющих (содержательных компонентов) – это:«а» - имя предмета, факта, события, т.е. денотата (внетекстового объекта в широком смысле); «е» - информация о наличии денотата, названного этим именем (сема бытийности); «t» и «s» - временные и пространственные параметры существования денотата (отображаемого внетекстового объекта); «b» - языковая единица, классифицирующая «а», то есть приписывающая предмету какое-то свойство; «m» - модальный параметр – информация об оценке отправителем степени реальности существования денотата, именуемого «а».

2. Усложненная смысловая единица (УСЕ), с тем же набором информационных компонентов, минимум один из которых представляет собой (ЭСЕ); усложненные смысловые единицы в качестве информационных компонентов могут входить в состав еще более усложненных составных единиц более высоких рангов.

3. Гипертема и гиперрема, представляющая собой усложненные смысловые единицы самого высокого ранга иерархии смысловых единиц текста. Гипертема и гиперрема текста – это базовые компоненты текста. Содержание этих компонентов (то, о чем говорится в тексте, или его гипертема, и то, что говорится о гипертеме, или гиперрема) включает основное содержание текста, которое может быть представлено в сжатом виде, кратким пересказом.

Эти составляющие части смысла текста объединяются следующими внутренними и внешними смысловыми связями:

- внутренняя предикация – связь, объединяющая информационные составляющие в ЭСЕ, то есть это соотнесение языковой единицы с соответствующим сегментом реальности, именуемым этой единицей, другими словами, это оценка степени реальности отображаемого факта в некоей области пространства и времени;

- внешняя или групповая предикация – связь, объединяющая смысловые единицы более низких рангов в смысловые единицы более высокого ранга, куда они входят в качестве информационных составляющих (это отношение типа «локатор и объект локации», «владелец и объект владения») и т.д.;

- логические связи, выполняющие аналогичную функцию (конъюнкция, извлечения всех этих строевых элементов смысла текста, привлекается фоновое знание усредненного получателя, актуализируемое текстом).

В принципе, любой отрезок текста, содержащий, при взаимодействии с фоновым знанием получателя, все информационные компоненты, создающие отображение внеязыковой ситуации, рассматривается как текстовая единица. Но поскольку такой отрезок может быть как угодно длинным, в качестве текстовой единицы выделяется отрезок, содержащий усложненную смысловую единицу, границы которой устанавливаются искусственно уже по формально-смысловым показателям. В качестве таких границ берется стабильность информационных компонентов

этой единицы. Отрезок текста, в пределах которого говорится об одном внетекстовом объекте или нескольких взаимосвязанных внетекстовых объектах (стабильность т.н. предметного имени, которое, повторенное несколько раз, становится доминирующим предметным именем), существующих в определенных пространственных, временных и модальных параметрах (стабильность компонентов: временного, пространственного и модального, причем в качестве временного и пространственного могут выступать и другие внетекстовые объекты), рассматриваются как стандартная текстовая единица, именуемая высказыванием. Высказывание как основная текстовая единица может представлять собой часть предложения, целое предложение, целое предложение и часть другого предложения, группу предложений, сверхфразовое единство. Любое высказывание функционирует в определенном контексте. Контекст – это знание получателя, позволяющее ему адекватно воспринимать информацию текста и участвовать в акте коммуникации. Различается лингвистический контекст – текст, предшествующий анализируемому высказыванию и экстралингвистический контекст – фоновое знание, знание ситуации общения и т.д. Лингвистический и экстралингвистический контексты составляют контекст общения (3,4,5).

Отрезок текста, отвечающий перечисленным выше критериям высказывания, по языковой презентации представляет собой высказывание, а по содержанию – дискурс. Дискурс расположен линейно, информация в нем распределена в знаках высказываний, их содержащих. Связь между высказываниями, содержащими информационные комплексы, осуществляются различными текстообразующими элементами.

Создание дискурса может рассматриваться также и как взаимодействие двух перспектив – отправителя и получателя. Взаимодействие осуществляется в сознании обоих участников. Каждый в дополнение к своей перспективе пытается создать модель перспективы другого. Грамматика дискурса богата средствами, которые использует отправитель, чтобы соотнести свою перспективу с перспективой получателя. Используя эти средства, отправитель имеет целью разместить информацию (to ground) в уже имеющихся фоновых знаниях получателя. Одним из важных аспектов представления информации является деление информации на старую и новую. Функцией старой информации является создание фона, основания для включения новой информации. Однако любая

информация в дискурсе имеет некоторый уровень предположения, который в дискурсе имеет три источника – знание речевой ситуации, культурно-социальные знания, знание предшествующего контекста.

Грамматическая организация размещения информации (grounding) состоит в том, что определенные элементы дискурса имеют тенденцию кодировать старую информацию.

Наряду с функцией фона важным понятием в структурном построении дискурса является функция выдвижения (foregrounding). Выдвижение традиционно связывают с основными событиями текста, продвижением событий, новой информацией, а фон рассматривают как уже известную информацию. Подобная точка зрения отражает статический подход к изучению дискурса, но как указывает Т.Гивон, продуцирование текста – это процесс динамический (2). Поэтому определение фона и выдвижения, то есть старой и новой информации в тексте должно соотноситься с определенным положением, рамкой, которая постоянно меняется. Таким образом, соотношение между старой и новой информацией определяет динамику структуры текста.

Отмечая важную роль оппозиции новой/старой информации в построении дискурса, его функциональной и структурной области, некоторые исследователи указывают на необходимость учитывать все особенности данной функции, так как жесткое бинарное разделение на старую и новую информацию не всегда представляет собой однозначное соответствие. Первопричиной такого мнения служит тот факт, что новая информация зачастую бывает не такой уж и новой, а старая – не такой уж и старой(1). Д.Лухьенбрурс исследует «категории нового и старого не в качестве явлений, образующих дихотомии, а напротив располагающихся на противоположных концах одной шкалы, где объекты могут быть в разной степени новыми или старыми» (4,145).

Как уже отмечалось, существенную часть смысла текста составляет информация, содержащаяся непосредственно в знаках текста, т.е. эксплицитная информация. Но знаки в тексте организованы таким образом, что они актуализируют определенную информацию из фонового знания получателя, т.е. имплицитную информацию. Эта информация может быть бесконечно разнообразной, но по крайней мере один информационный компонент обязателен для любого текста – это то, о чем идет речь в тексте, - предмет речи, или денотат. Для того, чтобы слово в кон-

тексте указывало на определенный денотат (предмет, факт, событие и т.п.), то есть приобрело, помимо значения, еще и смысл, получатель текста должен иметь информацию хотя бы о времени и месте существования объекта, именуемого этим словом. Эта информация может быть эксплицитной или имплицитной, присутствовать в предыдущем контексте или в фоновом знании получателя: именно эта информация (имя, время и место существования объекта) формирует в сознании получателя представления о денотате. Первичное упоминание денотата в тексте может иметь вид либо номинации, либо развернутого предложения. Сравните: «Bill Gates announced yesterday» и «Once upon a time, there lived a king». В виде номинации предмет речи упоминается в тексте в том случае, если именуемый объект известен получателю из предыдущего контекста или внеязыковой ситуации (Bill Gates – имя известного всем президента корпорации Microsoft).

Если же денотат получателю неизвестен из ситуации или контекста, эта новая для получателя информация (существует некий объект, именуемый таким-то образом, он существует в определенных временных и пространственных координатах) вводится в текст обычно в виде развернутого предложения. При этом информация о пространственных и временных координатах может быть либо известной из предыдущего контекста или ситуации, либо представлять собой такую же новую для получателя информацию, как и название и сам факт существования некоего объекта с таким названием.

Первичное упоминание в тексте имени некоего объекта, существующего в определенных параметрах пространства и времени, выделяет этот объект из класса ему подобных. Для получателя это упоминание несет новую информацию, даже если его координаты получателю известны. Повторное упоминание этого объекта является для получателя уже известной информацией, которая в свою очередь, может быть использована для введения в текст новых денотатов.

В зависимости от того, известен или неизвестен получателю вводимый в текст денотат (он может быть известен из предыдущего контекста или же вообще из внеязыковой ситуации), он вводится разными способами. Если он упоминается впервые, то вводится, как правило, посредством полного предложения, называнием имени и всех необходимых параметров его существования, и в этом случае можно говорить о его

развернутом введении в текст. Если же его существование является для получателя известным, он может быть введен в текст либо в свернутом виде (как атрибутивное словосочетание), либо просто как предметное имя (5).

Then from the corner of the house came a sound so soft that it might have been simply a thought, a little furtive movement, a touch of a foot on earth, the almost inaudible purr of controlled breathing. (J. Steinbeck, p.36).

Kino held his breath to listen, and he knew that whatever dark thing was in his house was holding its breath too, to listen. For a time no sound at all came from the corner of the brush house. Then Kino might have thought he had imagined the sound. But Juana's hand came creeping over to him in warning, and then the sound came again!

Выделенный текстовой отрезок содержит следующий комплекс информации, обеспечивающий его смысл для получателя, то есть: имя денотата – предмета речи, именуемый «a sound», пространственный параметр - место, где находится именуемый денотат, представлен словосочетанием the corner of the house; временной параметр-информация о том, что денотат находится в определенном промежутке времени в прошлом, содержится в форме Past Indefinite глагола «come»; модальный параметр – оценка степени реальности отображаемого объекта, находящегося в определенной области пространства и времени, содержится в сказуемом и выражается через утвердительную форму изъявительного наклонения. Таким образом, в этом текстовом отрезке имеется необходимый набор информационных компонентов, обеспечивающих его смысл для получателя; денотат, именуемый «a sound», является для получателя неизвестным. Этим обуславливается введение данного денотата в текст в развернутом виде, посредством полного предложения с указанием необходимых параметров его существования. “Oh, no,” said the first girl. (F. Scott Fitzgerald, p.53).

Здесь денотат «girl», введенный атрибутивным словосочетанием «the first», известен получателю из предыдущего контекста или внеязыковой ситуации.

Оппозиция новой и старой информации – очень важный момент, так как построение текста, с точки зрения повторного наименования предмета, опирается именно на этот принцип. Отсутствие такой оппозиции привело бы к нарушению построения текста, поскольку инфор-

мативный аспект называния предмета в тексте направляется, в основном, от известной информации к новой (новый предмет речи вводится на фоне предшествующей информации).

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Chafe W. Discourse, consciousness and time: the flow and displacement of conscious experience in speaking and writing, Chicago, 1994, 314 p.
2. Givon T. Syntax: a functional-typological introduction. Vol.2. Amsterdam, 1990, 486 p.
3. Lyons J. Language, meaning and context. London, 1981, 256 p.
4. Мыркин В.Я. Типы контекстов. Коммуникативный контекст. Москва, Вопросы языкознания. № 1, 1978, с.95-100.
5. Черняховская Л.А. Смысловая структура текста и ее единицы. Москва, Вопросы языкознания. № 6, 1983, с.117-126.

Farizə ŞAHBAZOVA

MƏTN- DİSKURSun YARANMASINDA YENİ-KÖHNƏ

İNFÖRMASİYA ÖPPOZİSİYASININ RÖLÜ

XÜLASƏ

Məqalə mətn-diskursun formalaşmasında yeni-köhnə informasiya öppozisiyasının rolunun tədqiqinə həsr olunmuşdur.

İnformasiyanın mətndə həm eksplisit və həm də implisit şəkildə təqdim olunmasını nəzərə alaraq əsas diqqət mətnin informasiya strukturunda bu öppozisiyaya təsir edən dil vasitələrinə yönəlmişdir.

Fariza ŞAHBAZOVA

THE ROLE OF THE OPPOSITION OF NEW AND OLD INFORMATION IN THE ORGANIZATION OF DISCOURSE.

SUMMARY

The article investigates the role of the opposition of new-old information in the organization of discourse.

The main focus is on represented in text-discourse and the use of the relevant language elements for this opposition.

Fəridə ALLAHVERDİYEVA

MÜRƏKKƏB SİNTAKTİK BÜTÖVLƏRİN BİRLƏŞMƏ PRİNSİPLƏRİ

Bəzi dilçilər mətni bir-biri ilə müxtəlif üsullar vasitəsilə əlaqələnməmiş və müəyyən şəkildə nizama salınmış cümlələrin xətti ardıcılığı kimi göstərir. Başqa qrup dilçilər, o cümlədən biz isə mətnin yalnız zahirən bu cür qurulduğunu, əslində isə onu təşkil edən hissələrin əlaqəli ardıcılığında yaranan münasibətlərin xarakterini müəyyən etməyin daha əhəmiyyətli olduğunu irəli sürürük.

Qeyd etmək lazımdır ki, mətnin təşkilədicilərinin sıx qarşılıqlı əlaqəsi *koqerentlik* adlanır. Koqerentliyi təmin edən əlaqə tipi isə *global əlaqədir*. Burada məntdəki cümlələrin və tədricən daha böyük vahidlərin (mürəkkəb bütövlərin və s.) xətti ardıcılığının əlaqəsi isə *lokal əlaqə* adlanır.

Beləliklə, koqerentlik yalnız mürəkkəb sintaktik bütövə daxil olan cümlələr arasında deyil, iki və daha artıq mürəkkəb sintaktik bütöv arasında da mövcuddur. Lakin burada bir fərq vardır ki, mürəkkəb sintaktik bütöv arasındakı əlaqə nisbətən daha güclü xarakter daşıyır. V.Q.Admoni qeyd edir ki, «mikromətnlər bir-biri ilə qrammatik, leksik- qrammatik və leksik üsullar vasitəsilə sıx əlaqədə olaraq sinsemantik birləşmələr əmələ gətirə bilirlər, bu üsulların yoxluğu isə mikromətnləri avtosemantikləşdirə bilər»(2,30). Bu fikri eyniliklə T.I.Silman V.Q.Admonidən əvvəl mürəkkəb sintaktik bütövə daxil olan cümlələrə tətbiq etmişdir. Beləliklə, makromətnin mürəkkəb sintaktik bütövlərə bölünməsi yalnız onların semantik və formal əlamətləri əsasında baş verir. Bu baxımdan mürəkkəb sintaktik bütövlərin birləşməsində əsasən iki prinsipdən istifadə olunur. Bunlar formal və semantik prinsiplərdir.

A. Formal Prinsip.

Əgər mürəkkəb sintaktik bütövlər bir-biri ilə qrammatik, leksik- qrammatik və leksik üsullar vasitəsilə bağlansa, bu formal prinsip adlanır. Məhz bu prinsip əsasında əlaqə üsullarının bir hissəsini təşkil edən formal əlaqə üsulları meydana gəlmişdir.

Mürəkkəb sintaktik bütövlər arasında mövcud olan formal əlaqə üsullarına müxtəlif linqvistik vasitələr daxildir. Bu vasitələrin aşağıdakı növləri vardır: leksik vasitələr, intonasiya vasitələri, sintaktik vasitələr, üslubi vasitələr və morfoloji vasitələr.

Qeyd olunmuş linqvistik vasitələrin özləri də çoxlu sayda növlərə ayrılır

NƏZƏRİ VƏ TƏTBİQİ DİLÇİLİK MƏSƏLƏLƏRİ

və bu səbəbdən onların hər biri haqqında daha geniş məlumat verməyi məqsəduyğun hesab edirik.

Leksik vasitələr.

Leksik vasitələrə müxtəlif növ leksik təkrarlar, bağlayıcılar və bağlayıcı sözlər, yəni zərflər, modal – ara sözlər və ədatlar daxildir.

a) *Distant təkrarlar.*

Distant təkrar mətn bütövlüyünə xidmət edən çox möhkəm bir linqvistik vasitədir. Onun xidməti təkcə mikromətnlər kimi çıxış edən mürəkkəb sintaktik bütövləri mənaca birləşdirmək deyil, həmçinin uzaq məsafədə yerləşən mürəkkəb sintaktik bütövləri də bir yerə toplayaraq tam bir mətn - makromətn yaratmaqdan ibarətdir. Məhz bu cəhəti nəzərə alaraq biz mürəkkəb sintaktik bütövləri birləşdirən təkrar elementini *distant təkrar* adlandırırıq.

Mürəkkəb sintaktik bütövlər arasında əlaqə üsulu kimi işlənən *distant* təkrar mürəkkəb sintaktik bütövün daxilindəki cümlələr arasında mövcud olan *kontakt təkrardan* onunla fərqlənir ki, distant təkrar mətnin bu və ya digər xüsusiyyətini nəzərə çarpdıraraq təkrar elementinin qabarıq şəkildə göstərilməsinə imkan yaradır. Sözlərin bu cür təkrarlanması və ya başqa sözlərlə əvəz edilməsi nəticəsində yaranan əlaqəni bəzi dilçilər zəncirvari əlaqənin bir növü kimi qeyd edirlər. Bu əlaqə zamanı bir mürəkkəb sintaktik bütövə işlənən söz digər mürəkkəb sintaktik bütövə ya təkrar olunur, ya da başqa sözlə əvəz edilir.

Beləliklə, ifadə tərzinə görə distant təkrarla ifadə olunan zəncirvari əlaqənin dörd növünü ayırmaq olar: 1-; 2- sinonimik zəncirvari əlaqə; 3- əvəzliliklə ifadə olunan zəncirvari əlaqə və 4- ellipsislə ifadə olunan zəncirvari əlaqə.

Leksik təkrarla ifadə olunan zəncirvari əlaqədə bir mürəkkəb sintaktik bütövdəki söz digər mürəkkəb sintaktik bütövə ya olduğu kimi, ya da müəyyən dəyişikliyə uğrayaraq işlənir. Bu cür təkrarlar daha yaxın mənə əlaqələrinə işarə edirlər. Bəzən leksik təkrarların əvəzinə onların sinonimlərindən istifadə olunur və bu da *sinonimik zəncirvari əlaqəni* yaradır. Bu əlaqənin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, burada eyni sözün təkrarlanmasına imkan yaradılmır və bu səbəbdən də nitq daha elastik və rəngarəng xarakter daşıyır.

Deyktik element olan *əvəzlilik* çox vaxt substitut vəzifəsindən çıxış edərək distant təkrarla ifadə olunan zəncirvari əlaqənin yeni növünü yaradır. Bu o deməkdir ki, əvvəlki mürəkkəb sintaktik bütövə işlənən söz sonrakı mürəkkəb

NƏZƏRİ VƏ TƏTBİQİ DİLÇİLİK MƏSƏLƏLƏRİ

sintaktik bütövdə əvəzliliklə əvəz olunur və bu zaman əvəzlilik substitut funksiyasını daşıyır. K.Kojevnikova bu cür əlaqəni «mənacə örtülmə», bu cür əlaqənin işləndiyi mətnləri isə «rudimentar» mətnlər adlandırır (4, 57). Bəzi dilçilər belə hesab edirlər ki, bu əlaqənin kəsilməsi makromətnin sonuna və ya başlanğıcına bir işarə sayıla bilər, yəni buna əsasən mətnin harada başlayıb harada qurtardığını, başqa sözlə, sərhədini müəyyən etmək mümkündür.

Əvəzliliklə ifadə olunan əlaqədən danışarkən onu da qeyd etmək lazımdır ki, əvəzliliklər leksik təkrar və sinonimlərdən fərqli olaraq mürəkkəb sintaktik bütövləri daha sıx birləşdirir. Əvəzlilik vasitəsilə bağlanan mürəkkəb sintaktik bütövlər leksik təkrar və sinonimlər vasitəsilə bağlanan mürəkkəb sintaktik bütövlərdən fərqli olaraq mənacə daha asılı xarakter daşıyırlar. Eyni zamanda, əvəzliliklərin substitut kimi işlədilməsi tautologiya, yəni sözlərin lüzumsuz yerə təkrar edilməsinin qarşısını alır.

Ellipsislə ifadə olunan zəncirvari əlaqədən danışarkən qeyd etməliyik ki, «ellipsis» termini ifadəsini tapmayan, amma tapması mümkün olan lingvistik dəyəri ifadə edir. Dilçilər ellipsisli cümlələrin və ya mürəkkəb sintaktik bütövlərin məzmununu natamam saymırlar, çünki ifadəsini tapmayan vahid daha dərinə gizlənmiş tam, bütöv variantla əvəz edilə bilər. Ellipsis mürəkkəb sintaktik bütövdə hər hansı bir vahidin iştirak etməməsi nəticəsində yaranır və məhz bu da ellipsisli mürəkkəb sintaktik bütövü digər mürəkkəb sintaktik bütövlərə daha sıx bağlayır. I.F.Vardul ellipsisin mahiyyətini çox doğru açmışdır. «Dil vahidini *ellipsisə* uğratmaq onu sadəcə olaraq işlətməmək deyil, onu işlətməklə onun məzmununu suppresiya vasitəsilə ifadə etmək deməkdir». Burada suppresiya məlumatı ötürənin hər hansı dil elementini ifadə etməyə qadir olduğu, amma ifadə etmədiyini bildirir (3,110).

Distant təkrarlı zəncirvari əlaqənin yuxarıda qeyd olunmuş dörd növü əsasında distant təkrarları üç yerə bölmək olar: a) *tam təkrar*: burada bir mürəkkəb sintaktik bütövdə işlənən söz digər mürəkkəb sintaktik bütövdə ya olduğu kimi təkrar olunur, ya öz sinonimi ilə əvəz olunur, ya da deyktik element olan əvəzliliklə ifadə olunur; b) *natamam təkrar*. Burada bir mürəkkəb sintaktik bütövdə işlənən söz digər mürəkkəb sintaktik bütövdə müəyyən dəyişikliklərə uğrayır (müxtəlif şəkilçilər əlavə olunur və s.); c) *elliptik təkrar*: burada bir mürəkkəb sintaktik bütövdə işlənən söz digər mürəkkəb sintaktik bütövdə öz ifadəsini tapmır, lakin həmin sözü ikinci mürəkkəb sintaktik bütövdə nəzərdə tutub bərpa etmək olur.

b) Bağlayıcılar

NƏZƏRİ VƏ TƏTBİQİ DİLÇİLİK MƏSƏLƏLƏRİ

Bağlayıcılar mürəkkəb sintaktik bütövün əvvəlində işlənərək onunla əvvəlki mürəkkəb sintaktik bütöv arasında müəyyən məna əlaqəsinin mövcud olduğunu vurğulayırlar və bu zaman ayırıcı intonasiyadan sonra işlənirlər. Əhəmiyyətli funksiya daşımalarına baxmayaraq, bağlayıcılar əlavə xarakteri daşıyaraq çox da zəruri olmayan əlaqə üsulu hesab olunurlar. Əhəmiyyətli funksiya dedikdə, burada bağlayıcıların mətnyaradıcı funksiyası nəzərdə tutulur. Onlar mürəkkəb sintaktik bütövləri birləşdirərək onların arasındakı məntiqi münasibətləri xüsusilə nəzərə çarpdırırlar. Məhz nəzərə çarpdırdıqları məntiqi münasibətlər əsasında N.V.Melixova bağlayıcıları 4 qrupa ayırır: 1) konyunktiv, yəni birləşdirmə, sadalama (burada eyni zamanda və ardıcıl baş verən sadalama nəzərdə tutulur) münasibətlərini yaradan bağlayıcılar; 2) dizyunktiv, yəni ardıcılıq münasibətini yaradan bağlayıcılar; 3) implikativ, yəni birinci komponenti səbəb, şərt, ikinci komponenti nəticə bildirən bağlayıcılar; 4) anti-implikativ bağlayıcılar, yəni burada bağlayıcının ikinci komponenti onun birinci komponentinə qarşı qoyulur və ya onlar bir-birinə zidd gedir (5, 70).

Bir daha qeyd edək ki, burada bağlayıcılar məntiqi cəhətdən bölünürlər. Bağlayıcıların mənalara görə bölgüsü isə daha geniş yayıldığından və çox dilçi tərəfindən qəbul olunduğundan biz ikinci bölgü ilə razılaşırıq. Beləliklə, bağlayıcıların mənaca növləri aşağıdakılardır: birləşdirmə bağlayıcısı, qarşılaşdırma bağlayıcısı, bölüşdürmə bağlayıcısı, inkarlıq bağlayıcısı, aydınlaşdırma bağlayıcısı, məqsəd bağlayıcısı, müqayisə bağlayıcısı, nəticə bağlayıcısı, zaman bağlayıcısı, şərt bağlayıcısı, güzəşt bağlayıcısı və iştirak bağlayıcısı. Lakin bu bölgü sabit olmayıb, müxtəlif dillərdə dəyişir. Bu o deməkdir ki, Azərbaycan dilində bağlayıcılar qeyd olunan mənalardan kənara çıxmadıqları halda, digər dillərdə bu mənalara ya azala, ya da çoxala bilər. Bu mənalara malik bağlayıcıların özləri də yerinə yetirdikləri sintaktik vəzifələrinə görə *tabesizlik* və *tabelilik* bağlayıcıları adlanaraq iki qrupa bölünürlər. A.M.Peşkovski bunların arasındakı fərqi aşağıdakı kimi izah edir: «Bir mürəkkəb sintaktik bütöv digərinə necə münasibət göstərsə və ikinci də birinci ilə o cür münasibətdədirsə, bu mürəkkəb sintaktik bütövlər arasında *tabesizlik* əlaqəsi mövcuddur və bu da *tabesizlik bağlayıcıları* ilə ifadə olunur, yox əgər bir mürəkkəb sintaktik bütövün digərinə olan münasibəti ikinci mürəkkəb sintaktik bütövün birinciyə olan münasibətindən fərqlənsə, bu mürəkkəb sintaktik bütövlər arasında *tabelilik* əlaqəsi mövcuddur və bu əlaqə *tabelilik bağlayıcıları* ilə ifadə olunur. Birinci halda

NƏZƏRİ VƏ TƏTBİQİ DİLÇİLİK MƏSƏLƏLƏRİ

münasibətin göstəricisi, yəni bağlayıcı bu münasibətdə olanlar arasında, ikinci halda isə onlardan birində özünü göstərir» (6, 44). Bu o deməkdir ki, birinci halda əlaqədə olan mürəkkəb sintaktik bütövlər müstəqil olur, ikinci halda isə bir mürəkkəb sintaktik bütöv digərindən asılı olur, başqa sözlə desək, ona tabe olur. Qeyd etməliyik ki, mürəkkəb sintaktik bütövlər arasında yaranan müəyyən münasibətlərin ifadəsi üçün daha çox tabesizlik bağlayıcılarından istifadə olunur.

Məlum olduğu kimi, ayrı-ayrı mürəkkəb sintaktik bütövlərin məzmunu ya analogi xarakter daşıyır, ya da ki, bir-birinə qarşı qoyulur. Bu zaman analogi münasibətlərin ifadəsi üçün birləşdirici bağlayıcılardan (məs.: «və» bağlayıcısı), analogi olmayan münasibətlərin ifadəsi üçün isə birləşdirici mənə daşımayan bağlayıcılardan (məs.: «lakin» bağlayıcısı) istifadə olunur. Qeyd etməliyik ki, bəzi dilçilərin fikrincə, bu münasibətlər, yəni analogi və qeyri-analogi münasibətlər çox vaxt predikativ münasibətlərin tərkib hissəsi sayılan təsdiq və inkar kateqoriyaları ilə bilavasitə əlaqədardır. Makromətnin qurulmasında isə predikativ münasibətlərin rolu çox böyükdür. Bundan əlavə, makromətnin tərkibində tabesizlik əlaqəsinə məxsus vasitələrdən istifadə olunur. Bu prosesdə, demək olar ki, bütün tabesizlik bağlayıcıları iştirak edə bilər, lakin üstünlük əsasən «amma», «ancaq», «lakin», «və» bağlayıcılarına verilir.

Bağlayıcılar haqqında son olaraq bunu qeyd edə bilərik ki, mürəkkəb sintaktik bütövlərin əvvəlində işlənən bütün bağlayıcılar adətən birləşdirici funksiya daşıyırlar, yəni mürəkkəb sintaktik bütövləri birləşdirirlər.

c). Bağlayıcı sözlər.

Məlum olduğu kimi, bağlayıcı çox da zəruri olmayan əlaqə üsulu hesab olunur və hətta bəzən bağlayıcıların əvəzinə mürəkkəb sintaktik bütövlər arasında əlaqə yaratmaq məqsədi ilə bağlayıcı əvəzləyicilərindən və ya bağlayıcı sözlərdən istifadə olunur. Bağlayıcı əvəzləyicilərindən irəlidə söhbət açacağımızdan formal əlaqə üsulu kimi bağlayıcı sözlərə nəzər yetirmək kifayətdir.

Bağlayıcı sözlər barədə A.M.Peşkovski çox düzgün fikir söyləmişdir: «Dildə elə sözlər vardır ki, onlar bağlayıcı xüsusiyyəti qazanaraq sonradan ya zərflərə, ya da ara sözlərə çevrilirlər. Hələ çox az bağlayıcı qüvvəsinə malik olan bu sözlər həmişə fasilədən sonra işlənirlər» (5, 64).

Zərflərdən danışarkən, onu da nəzərə almaq lazımdır ki, zərfın məna müxtəlif növləri vardır, lakin mürəkkəb sintaktik bütövlər arasında

NƏZƏRİ VƏ TƏTBİQİ DİLÇİLİK MƏSƏLƏLƏRİ

əlaqə üsulu kimi zərfin mənacə əsasən iki növündən istifadə olunur. Bunlar *yer* və xüsusən də *zaman* zərfləridir. Q.Y.Solqanik *yer* və *zaman* zərfləri ilə başlayan mikromətnləri zəncirvari mikromətnlərin bir növü hesab edir. Onun fikrincə, «hər bir konkret zaman zərfinin semantikasında yeni bir hərəkətin başlanma vaxtı ifadə olunur və bunun özü yeni mürəkkəb sintaktik bütövün başlanmasına işarə sayılır. Bu sözlər eyni ilə *yer* zərfinə də aid edilir, çünki çox vaxt mikromətn *yer* zərfi ilə başlayır.» (7, 103).

Ümumiyyətlə *yer* və *zaman* zərflərinin əsas rolu ondan ibarətdir ki, onlar mürəkkəb sintaktik bütövlər arasında mövcud olan semantik münasibətlərin müəyyənləşdirilməsində çox böyük köməklik göstərirlər və digər zərf növlərindən fərqli olaraq, mürəkkəb sintaktik bütövlər arasında əlaqə yaratmağa qadirdirlər.

Bildiyimiz kimi, mürəkkəb sintaktik bütöv hər şeydən əvvəl, modallığa malik sintaktik vahiddir. Modallıq dedikdə, burada biz subyektin verilən məlumata münasibətini nəzərdə tuturuq. Bu münasibət isə qeyd olunmuş əlaqə üsullarından əlavə və xüsusən də modal - ara sözlər və ədatlar vasitəsilə ifadə olunur, sonuncular öz növbəsində mürəkkəb sintaktik bütövlər arasında əlaqə yaradaraq birləşdirici komponent rolunu oynamış olurlar.

Modal-ara sözlərin və ədatların «birləşdirici gücünü» məhz onların modal təbiəti ilə izah etmək olar. Onlar bir növ bağlayıcı rolunu oynayaraq mürəkkəb sintaktik bütövün əvvəlində işlənilirlər (bu zaman onlar bağlayıcıdan sonra da işlənə bilirlər) və həmin mürəkkəb sintaktik bütövü ondan əvvəl gələn mürəkkəb sintaktik bütövlə birləşdirirlər.

Modal-ara sözlərdən danışarkən ilk növbədə onu qeyd etməliyik ki, *modal- ara sözlər* danışanın bütövlükdə ifadə olunan fikrə və ya bu fikrin ayrı-ayrı hissələrinə münasibətini bildirir. Bəzi qrammatika kitablarında bu sözlər modal sözlər kimi, bəzilərinə isə ara sözlər kimi qeyd olunur. Lakin biz bu sözləri modal-ara sözlər adlandırmağı üstün tuturuq. Bunu isə onunla izah edə bilərik ki, sintaktik funksiyasına görə modal sözlər, demək olar ki, həmişə ara sözlər vəzifəsində çıxış edir.

Zərflər kimi modal - ara sözlərin də mənacə müxtəlif növləri vardır. Lakin bu məna növləri müxtəlif dillərdə sayına görə dəyişkəndir. Biz Azərbaycan, rus və ingilis dillərində mənacə modal - ara sözlərin aşağıdakı növlərinə rast gəlirik: təsdiqedicilər modal sözlər, yekunlaşdırıcı modal sözlər, ehtimali modal sözlər, bənzətmə və ya müqayisə bildirən modal sözlər,

NƏZƏRİ VƏ TƏTBİQİ DİLÇİLİK MƏSƏLƏLƏRİ

fikrin mənbəyini bildirən modal sözlər, ardıcılıq və dəqiqlik bildirən modal sözlər, arzu, təəssüf, sevinc, maraq və təəccüb bildirən modal sözlər.

Ədatlar haqqında ümumi məlumat əldə etmək üçün ilk növbədə aşağıdakı tərifə müraciət etmək lazımdır: «*Ədat* - müstəqil mənası olmayan, dil vahidlərinə (sözə, söz birləşməsinə, cümləyə) əlavə edilməklə onlara müxtəlif məna çalarları verən və ya onların mənasını gücləndirən, bəzən də predikativliyini təmin edən leksik-qrammatik kateqoriyadır.» Qeyd etmək lazımdır ki, ədatların da müxtəlif məna növləri vardır və bəzən bir dildə mövcud olan məna növü digər dildə mövcud olmur. Ümumiyyətlə isə, ədatların aşağıdakı məna növləri vardır: sual ədatları, əmr ədatları, inkar ədatları, qüvvətləndirici ədatlar, dəqiqləşdirici ədatlar, məhdudlaşdırıcı ədatlar, arzu ədatları və bağlayıcı ədatlar. Bu məna növlərinin bəziləri Azərbaycan, bəziləri rus, bəziləri isə ingilis dilində mövcuddur.

Mürəkkəb sintaktik bütövləri birləşdirməkdə bağlayıcı sözlərin rolu bağlayıcıların rolu kimi böyük olsa da, onları yeganə və xüsusən də əsas əlaqə üsulu hesab etmək olmaz. Belə ki, əgər biz mürəkkəb sintaktik bütövdən bağlayıcı sözləri çıxarsaq, mürəkkəb sintaktik bütövlər arasında əlaqə yenə də saxlanılacaq. Yalnız bu zaman biz semantik münasibətlər vasitəsilə yaranan əlaqənin şahidi ola bilərik. Bu barədə isə irəlidə geniş bəhs edəcəyik.

Intonasıya vasitələri

Qeyd etmək lazımdır ki, mürəkkəb sintaktik bütövlər üçün xarakterik olan əlaqə üsullarından biri də bağlayıcısız əlaqə üsullarıdır. Lakin burada biz bağlayıcısız əlaqə dedikdə məna əlaqələrini nəzərdə tuturuq. Burada bağlayıcıların sintaktik funksiyasını çox vaxt yerinə yetirən bağlayıcı əvəzləyicisi - *birləşdirici intonasıya* nəzərdə tutulur. Sadalama və ya qarşılaşdırma intonasıyası mürəkkəb sintaktik bütövlər arasında əlaqə yaradan intonasıya vasitələrini təşkil edir.

Maraqlıdır ki, «hər hansı bir sintaktik məna bütövlükdə qrammatik vasitələrlə nə qədər aydın ifadə olunursa, onun intonasialı ifadəsi bir o qədər zəif (hətta yoxolma dərəcəsində) ola bilər və əksinə, intonasialı ifadə nə qədər güclüdirsə, qrammatik ifadə bir o qədər zəif (yenə də yoxolma dərəcəsində) ola bilər». Bu səbəbdən də intonasıya vasitələri çox mühüm əlaqə üsulları hesab olunurlar. Əgər bütün digər əlaqə üsulları mürəkkəb sintaktik bütövləri birləşdirən vasitə kimi iştirak edə və ya etməyə bilirsə, bu zaman intonasıyanın mövcudluğu olduqca vacibdir. Intonasıya həmçinin

NƏZƏRİ VƏ TƏTBİQİ DİLÇİLİK MƏSƏLƏLƏRİ

mürəkkəb sintaktik bütövləri bir-biri ilə əlaqələndirmiş daxili münasibətləri ifadə edən mühüm dil vasitəsi hesab olunur. Bəlkə də, məhz bu cəhəti nəzərə alaraq bəzi dilçilər intonasiyanı implisit əlaqə üsulu kimi gözdən keçirmişlər. Lakin biz qəti şəkildə bu fikrin əleyhinə çıxaraq intonasiyanın implisit deyil, eksplisit əlaqə üsulu olduğunu vurğulayırıq, çünki «biz onu eşidirik, transkripsiyada isə intonasiya şəklini görə bilirik.»

Mürəkkəb sintaktik bütövlər arasında əlaqə yaradan intonasiya əsasən bir mürəkkəb sintaktik bütövün axırında və digər mürəkkəb sintaktik bütövün əvvəlində özünü göstərir. Mürəkkəb sintaktik bütövün axırında ton alçalır, eyni zamanda digər mürəkkəb sintaktik bütövün əvvəlində ton yüksəlir. Bundan əlavə, intonasiya fasilə ilə ayrılmaz surətdə bağlıdır. Belə ki mürəkkəb sintaktik bütövləri ayıran ayırıcı fasilə üçün ya alçalaraq tamamlanan ton, ya sual, ya da ki, nida intonasiyası xarakterikdir. Lakin bu zaman intonasiya fasilədən daha mühümdür. Bu onunla izah olunur ki, məndə mürəkkəb sintaktik bütövlərin miqdarı fasilələrin faktiki miqdarı və ya uzunluğu ilə deyil, məhz bu cür intonasiyaların miqdarı ilə müəyyənləşdirilir. Deməli, intonasiya həmişə fasiləni müşayiət və çox vaxt əvəz edir. Onları fərqləndirən əsas xüsusiyyət isə odur ki, intonasiya mürəkkəb sintaktik bütövləri birləşdirən, fasilə isə mürəkkəb sintaktik bütövləri ayıran vasitədir.

Sintaktik Vasitələr.

Paralelizm mürəkkəb sintaktik bütövlər arasında əlaqə yaradan sintaktik vasitə funksiyasını daşıyır. Ümumiyyətlə, mürəkkəb sintaktik bütövlər arasındakı sintatik əlaqələr onların paralel quruluşu ilə də ifadə oluna bilər. (Qeyd edək ki, sintaktik əlaqənin həmçinin zəncirvari əlaqə üsullarında ifadə olunması mümkündür.) Paralel əlaqə zamanı mürəkkəb sintaktik bütövlər bir-birinə qarşı qoyulur. Bu zaman qarşılaşdırılan söz və ya cümlə hər iki mürəkkəb sintaktik bütövdə başlanğıc mövqe tutur, həm də bu zaman mürəkkəb sintaktik bütövlər arasında qarşılaşdırma və ya sadalama əlaqəsi yaranmış olur. Sözlərin cümlədə yerini dəyişməklə bu cür ön plana çəkilməsi dilçilikdə inversiya adlanır. Mürəkkəb sintaktik bütövlərin struktur paralelizmində inversiya hallarına çox tez-tez rast gəlmək olur. Qeyd edək ki, mürəkkəb sintaktik bütövlər arasında paralel əlaqə əsasən müxtəlif mürəkkəb sintaktik bütövlərə daxil olan cümlələrin sintaktik quruluşunun paralelizmi ilə əldə olunur. Bu yolla yaranan paralel əlaqədən əlavə, üslubi vasitələr olan anafora və epifora vasitəsilə də paralel

NƏZƏRİ VƏ TƏTBİQİ DİLÇİLİK MƏSƏLƏLƏRİ

əlaqə yarana bilər.

ƏDƏBİYYAT.

1. Adilov M.I.,Verdiyeva Z.N.,Ağayeva F. M. «İzahlı dilçilik terminləri», B., 1989, səh. 104
2. Admoni B. Q. « Sintaksis sovremennoqo əzika», L., 1973, str. 358
3. Vardulğ I.F « Osnovı opisatel'noy linqvistiki»,M.,1977, str. 303
4. Kocevnikova N.«Ob aspektax svəznosti v tekste kak üelom.», «Sintaksis teksta», M., 1979, str.57
5. Melixova N.V.«Semantiko-sintaksiçeskie otnoşeniə v slocnıx sintaktiçeskix üelıx»,«Predlocenie i teksta»,Rəzanğ,1982,str.75-76
6. Peşkovskiy A.M.«Russkiy sintaksis v nauçnom osvehenii»,M.,1956, s.477

Farida ALLAXVERDIEVA

PRINÜPI SOEDINENİƏ SLOCNIX SINTAKTIÇESKIX ÜELIX REZÖME

Vozniknovenie tekstoloqiçeskoy linqvistiki polnostğö razruşilo te vıvodi,k kotorım prişli əzıkovedi.Sleduet skazatğ tolğko to, çto do six por vo vsex uçebnikax otmeçalasğ nauçnaə mislğ o vıracenii predloceniem zakonçennoqo vıskazıvaniə.

S vozniknoveniem tekstoloqiçeskoy linqvistiki gta mislğ bıla oproverqnuta.Sovremennoe əzıkoznanie utvercdaet, çto zakonçennaə mislğ vıracaetsə ne predloceniem, a tolğko soedineniem predloceniy, to estğ slocnım sintaktiçeskim üelim. A gto oznaçet, çto samoy krupnoy ediniüey sintaktiçeskoqo ərusa əzıka əvləetsə ne predlocenie, a slocnoe sintaktiçeskoe üeloe, sostaeheesə iz soedineniə predloceniy.

Farida ALLAHVERDIYEVA

THE CONNECTION OF THE COMPOUND SYNTACTICAL UNITS SUMMARY

The foundation of the text linguistics stopped the results that the linguists had gained by that time. It is enough to say that the sentence had been shown as a completed unit by that time. The creation of the text linguists denied that idea.

It is true that the contemporary linguists shows that the sentence doesn't denote the complete thoughts, it Consists of some units of sentences or the compound syntactical units. Only these syntactical units denote the complete thoughts.

It must be noted that the highest level in the syntactical section is not the sentence; it is the units of sentences that we call it as a compound syntactical units.

İlham TAHİROV

TEMPORALLIĞIN TƏKTƏRKİBLİ CÜMLƏLƏRLƏ İFADƏSİ

Temporallığın reallaşdığı sintaktik strukturlardan biri təktərkibli cümlədir. Təktərkibli cümlələrdə cümlənin bütövlükdə temporal semantikasi baş üzvün təqdim edilməsi üsulu ilə müəyyən edilir. Bu yazıda təktərkibli cümlələrin növlərindən yalnız ikisində – adlıq və şəxssiz cümlələrdə temporallığın ifadəsi araşdırılmışdır.

Temporallığın adlıq cümlə ilə ifadəsi. Məlumdur ki, adlıq cümlələrin semantikasi cümlə modeli, həmin modelin leksik cəhətdən dolğunlaşması və kontekst kimi komponentlər əsasında formalaşır, ona görə də hər hansı bir əşyanın, hadisənin mövcud olmasının, varlığının intonasiyanın köməyi ilə təsdiq və ya inkar edilməsi adlıq cümlələr üçün invariant məna hesab olunur. Bu, adlıq cümlələrə verilən tərifdən də aşkar görünür [1,s.272; 2,s.9; 5,s.191]. Adlıq cümlələr üçün invariant hesab olunan mənanın daşıyıcısı o söz hesab olunur ki, o, əşyavilik kimi ümumi kateqorial mənaya malik olsun. Bu da adlıq halda olan sözdür. Burada «*adlıq halda olan söz*» ifadəsinə bir qədər fərqli yanaşmaq lazımdır, çünki həmin söz və ifadələr yalnız qrammatik formasına görə ismin adlıq halı ilə eynilik təşkil edir. Əslində həmin sözlərdə adlandırma və ya nominasiya vardır. Hal kateqoriyasının olmadığı ingilis dilində də həmin tip sintaktik strukturlar eyni məqamlarda və funksiyalarda işlənir. Belə sintaktik strukturlar nominativ cümlələr adlanır. Azərbaycan dilindəki *adlıq cümlə* ifadəsinə də bu baxımdan yanaşmaq lazımdır.

Adlıq cümlələrin kontekstlə sıx əlaqəliliyi belə bir faktla izah olunur ki, sintaktik strukturların adlıq cümlə tipində predikativlik açıq şəkildə təzahür etmir. Adlıq cümlələr real modallıq və indiki zaman mənası təzahür etdirir. Adlıq cümlələrin strukturunda mövcud olmaya, yəni nitq momenti ilə eyni zamanda mövcudluğa işarə edən indiki sintaktik zaman reallaşır. Məsələn:

Cəbhə xəstəxanası. Yaralılar. (M.İbrahimov). *Kənd. Səngərlər. Təlaş. Ölənlər və yaralananlar...*(M.İbrahimov). [Misallar Q.Kazımovdan götürülmüşdür. Bax: 5,s.191-192]. *A cavern. In the middle, a boiling cauldron* (W.Shakespeare).

Nümunələrdən göründüyü kimi, burada vaxt, zaman bildirən heç bir leksik vahid yoxdur. Bununla belə, müəyyən hadisə və ya prosesin mövcudluğu göz önündədir. Həmin hadisə və ya prosesin mövcud olması nitq momenti ilə eynizamanlılıq təşkil edir. Adlıq cümlələrin semantikasındakı ümumi mücərrəd zamanın mövcud olması buna daha bir sübutdur. Mövcudolma həmişə indiki

NƏZƏRİ VƏ TƏTBİQİ DİLÇİLİK MƏSƏLƏLƏRİ

zamanla bağlıdır. Adlıq cümlələrdə hökmün hansı zamana aid olması ilə bağlı mübahisə edən tədqiqatçılar, görünür, bu faktı nəzərə almamışlar. Məsələn, Z.Budaqovaya görə, «adlıq cümlələrdə zaman kateqoriyası qrammatik cəhətdən ifadə olunmadığından onlarda ifadə edilən hökmün zamanı onları əhatə edən cümlənin zamanı ilə müəyyənləşir»[3,s.277]. Tədqiqatçı fikrini sübuta yetirmək üçün belə bir nümunə gətirir:

Koreya... Uzaq yol ... Kəsib aranı okeanlar, dağlar, dərələr... [3, s.277].

Misalda adlıq cümlələrdən sonra gələn cümlənin xəbərinin (*kəsib*) keçmiş zamanda işləndiyini nəzərə alan tədqiqatçı hökmün keçmiş zamana aid olduğu qənaətinə gəlir. Diqqət yetirildikdə isə nəqli keçmiş zaman forması ilə (*kəsib*) ifadə olunan hərəkətin nitq momenti vaxtında nəticə etibarilə indiki zamana bağlandığı aşkara çıxır. Bu halda kommunikasiya prosesinin iştirakçısını hal və hərəkətin özündən çox nəticəsi maraqlandırır. Burada tədqiqatçının fikri ilə razılaşmaq çətindir.

Adlıq cümlələrdə hökmün indiki zamana aidliyini təsdiq edən dilçilərin fikirləri daha çox cəlbədidir. Məsələn, Ə.Cavadov yazır: «Adlıq cümlələrin keçmiş və gələcək zaman forması yoxdur. Adlıq cümlələr mövcudiyyəti təsdiq edir. Onların inkar forması yoxdur...» [4,s.162-163]. Və ya Q. Kazımov «...Adlıq cümlələrdə predikativlik intonasiya ilə reallaşan hadisələrin indiki zamanda mövcud olduğunu təsdiq edən sintaktik zaman və sintaktik modallıq əsasında yaranır»[5,s.192] fikrindədir. Onun fikrinə görə, təsdiq formasında olan adlıq cümlələrdə varlığın yalnız indiki zaman kəsiyində mövcudluğu təsdiq edilir. Adlıq cümlələrin şəxssiz cümlələrlə müəyyən mənada eynitipli cümlələr olduğunu vurğulayan Q.Kazımov həmin sintaktik vahidlərlə ifadə olunan fikri başqa zamanlara aid etməyin mümkün olduğunu qeyd edir: «Adlıq cümlələrlə ifadə olunan fikri keçmiş zamana aid etmək üçün şəxssiz cümlələrdən, gələcək zamana aid etmək üçün cütlərkibli cümlələrdən istifadə etmək olar» [5, S. 192.].

Həm ingilis, həm də Azərbaycan dillərində adlıq cümlələr əsasən bədii və publisistik əsərlərin dilində işlənir. Xüsusən dram əsərlərinin remarkaları adlıq cümlələrdən ibarət olur. Bu tip cümlələrdən istifadə edilməklə əşya, hadisə və proseslərin nitq momenti ilə eyni zamanda mövcud olan vəziyyəti barədə qısa və yığcam məlumat çatdırılır.

Qarşılaşdığımız dillər üçün oxşar cəhətlərdən biri adlıq cümlələrin mətn daxilində predikativ cümlələrlə müşayiət edilməsidir. Bu hal onların cümlə kimi dərk olunmasına kömək edir. Nümunələr:

Kişinin evi. Axşamçağı. Kişi bir küncdə oturub mizin üstündəki bir qalaq plastilindən nəşə düzəldir (Elçin). 1929-cu il. *Hadrut. Sübh tezdən. Quşların səsi, qoyun-quzunun mələşməsi eşidilir* (Elçin). *Yarıqaranlıq otaq. Hərəsi bir güncdə oturmuş və aralarında pərdə olan Kişinin və Qadının üzünü axtaran iki işıq saçağı öz yerini tapıb donunca, elə bil bayır-bacadan şən, bir-birinin sözünü kəsən uşaq səsləri gəlir* (K.Abdulla).

The Wimpole Street laboratory. Midnight. Nobody in the room. The clock on the mantelpiece strikes twelve. The fire is not alight: it is a summer night (B.Shaw). *Next day at 11 a.m. Higgins's laboratory in Wimpole Street. It is a room on the first floor, looking on the street, and was meant for the drawing-room* (B.Shaw).

Qarşılaşdırdığımız dillərdə temporallıq bildirən adlıq cümlələrin əşya, hadisə və proseslərin təsvir məqamında işlənməsi geniş şəkildə müşahidə olunur. Təsvir məqamında obyektiv keçəkliyin məkan və zaman münasibətləri qarşılıqlı şəkildə təzahür edir. Yuxarıda verilmiş nümunələrdə bunu görmək çətin deyildir. Əlavə nümunələrə nəzər salaq:

1939-cu il. Bakı. Məktəb. Məktəbin direktoru Ələsgər müəllimin kabinetini (Elçin). *Covent Garden at 11.15 p.m. Torrents of heavy summer rain. Cab whistles blowing frantically in all directions* (B.Shaw).

İngilis və Azərbaycan dillərində temporallıq ifadə edən adlıq cümlələrdə temporallığı ifadə edən leksik vasitələr arasında mənasında zaman anlayışı olan isimlər (əsasən günün hissələrinin, həftə günlərinin, fəsillərin və ayların adları), sıra saylarının *il* ismi ilə əmələ gətirdiyi söz birləşmələri daha çox seçilir:

İyun. 1953-cü il. *Bu gün işdən qayıdan zaman. Boru zavodunun keçdim yanından* (N.Xəzri) [Misal "Müasir Azərbaycan dili"ndən götürülmüşdür: - 6, s.278]. *Kişinin evi. Axşam. Kişi oturub qəzetlərə baxır. ... Bağça. Günorta. Lider bir əli ilə qarnını tutub... 1997-ci ilin payızının əvvəlləri. Kişinin evi. Səhər tezdən* (Elçin).

Night. A lady's bed-chamber in Bulgaria, in a small town near the Dragoman Pass, late in November in the year 1885 (B. Shaw). *The sixth of March, 1886* (B. Shaw). *Another five days. Then Brenda came to Hilton again* (E.Waugh).

Sonuncu cümlədə adlıq cümlə cümlənin sonrakı hissəsi ilə *then* zərfi vasitəsilə bağlanmışdır.

NƏZƏRİ VƏ TƏTBİQİ DİLÇİLİK MƏSƏLƏLƏRİ

Deyilənləri yekunlaşdırmaqla, belə bir qənaətə gəlmək olar ki, adlıq cümlələrdə temporal semantika ismin kateqorial mənası ilə təsbit olunur, adlandırma eyni zamanda adlandırılanın mövcudluğunu müəyyən edir.

Temporallığın şəxssiz cümlə ilə ifadəsi. Azərbaycan və ingilis dillərində temporallığı cümlə səviyyəsində reallaşdıran sintaktik strukturlardan biri şəxssiz cümlələrdir. Sintaktik temporallığın şəxssiz cümlələrlə ifadəsi zaman bildirən söz və ifadələrin predikativ vəzifədə işlənməsi ilə bağlıdır. Bu məsələdə ingilis və Azərbaycan dillərində oxşarlıq özünü büruzə verir. Oxşarlıq zaman bildirən söz və ifadələrin predikativ vəzifədə işlənməsində təzahür edir. Azərbaycan dilinə dair qrammatika kitablarında şəxssiz cümlələr elə cümlələr adlandırılır ki, mübtədası olmasın və ya təsəvvür edilməsin [Bax: 1, s. 262; 5, s. 186; 6, s. 266]. Q. Kazımov haqlı olaraq göstərir ki, şəxssiz cümlələrdəki məzmun, fikir predmeti xəbərlə birlikdə təsəvvür edilir [5, S. 186].

İngilis dilindəki şəxssiz cümlələrdə isə Azərbaycan dilindəkindən fərqli olaraq həmişə mübtəda vardır, lakin bu mübtəda formal xarakter daşıyır, heç də real subyekt bildirmir. Məntiqi cəhətdən yanaşdıqda, aydın olur ki, şəxssiz cümlələrlə (və ya cümlələrdə) elə situasiyalar təqdim olunur ki, onlardakı hərəkətin törədicisi və ya yaradıcısı insan ola bilməz. Başqa sözlə desək, təktərkipli cümlələrin bu növündəki prosesin, vəziyyətin səbəbkarı insanın iradəsindən kənarda olan təbii qüvvələrdir.

Hər iki dildə şəxssiz cümlələr üzərində aparılan müşahidələr onların xeyli hissəsinin zaman bildirdiyi qənaətinə gəlməyə əsas verir. Zaman bildirən şəxssiz cümlələr hər iki dildə ismi xəbərlə şəxssiz cümlələrdən ibarət olur. Onların yaranmasında temporal söz və söz birləşmələri iştirak edir. Azərbaycan dilində şəxssiz cümlələrdə xəbərlə təsəvvür edilən fikir predmetinin, məzmunun indiki zamana aidliyi *-dır*⁴ xəbərlilik şəkilçisi, keçmiş zamana aidliyi *idi*, *imiş* bağlamaları, gələcək zamana aidliyi isə *olmaq* feli ilə reallaşır. İngilis dilində isə indiki zamana aidlik *to be* felinin üçüncü şəxsin təkində işlənən *is* forması, keçmiş zamana aidlik həmin felin *was* forması, gələcək zamana aidlik isə *will be* forması ilə reallaşır. Nitq prosesində hər iki dildə əsasən indiki və keçmiş zamanlara aid şəxssiz cümlələr istifadə edilir. Azərbaycan dilində keçmiş zamanda *idi* bağlaması ilə işlənən şəxssiz cümlələrə daha çox rast gəlmək olar, *imiş* bağlaması ilə olan şəxssiz cümlələrə isə təsadüf edilmir. Eyni fikri gələcək zamanı *olmaq* feli ilə əmələ gələn şəxssiz cümlələrə də şamil etmək olar. İngilis dilində də gələcək zamana aid şəxssiz cümlələrə təsadüf edilmir.

NƏZƏRİ VƏ TƏTBİQİ DİLÇİLİK MƏSƏLƏLƏRİ

Şəxssiz cümlələrdə temporallığın ifadəsini konkret nümunələr əsasında nəzərdən keçirək:

- *Axı tanışlıq üçün vaxt (?) bir az gecdir. – Gecdir? Xeyr, əsl vaxtdır* (Anar).

Fikrimizcə, birinci cümlədə *vaxt* sözünün işlənməsi yerinə düşür. Bu, cavab cümləsindən də görünür: ... *əsl vaxtdır*. Sual cümləsinin məzmununa görə gözləmək olardı ki, cavab cümləsi *Vaxt əsil vaxtdır* kimi olacaqdır, lakin bu halda tautologiya ilə qarşılaşmış olardıq.

Birinci cümlə üçün normal forma belə olmalıdır: «Axı, tanışlıq üçün bir az gecdir». İkinci cümlə isə onu tamamlayır: «Əsl vaxtdır». Hər iki halda mübtəda tələb olunmur. Bu cümlələrin hər ikisi ismi xəbərlə şəxssiz cümlələrdir.

Bəzi məqamlarda buna oxşar şəxssiz cümlələrin zaman zərfliyi ilə işləndiyini də görürük:

İndi gecdir. Gedim evimizə, yıxılıım-yatım (Anar).

Eyni tipli cümlələr ingilis dilində də həm indiki, həm də keçmiş zamanda işlənir:

It was too late (J.F.Cooper). *It is now twenty minutes to eight* (B.Shaw). *It was summer-time, and lovely weather* (Ch. Dickens).

Şəxssiz cümlələrin xeyli hissəsi təsvir məqsədilə işlənir. Nitq fəaliyyətində bir çox hallarda sintaktik zaman bir proses kimi təqdim olunur. Müvafiq cümlələrin məzmunu ya müəyyən müddətlərin keçməsinin təsviri, ya da zamanın ölçülməsi üçün nəzərdə tutulan qurğuların işinin təsvirindən ibarət olur. Məsələn:

Yay idi, qovunun təzəcə ağaran vaxtı idi (Ə.Əylisli). *Səhər beşin yarısı idi* (Anar). *İlin-ayın axır çərşənbəsi idi* (İ.Şıxlı).

It was a dry cold night (Ch.Dickens). *It was a fine day, early in spring* (S.Maugham).

Gecə saat on iki idi (Anar).

Burada *gecə* sözünü zaman zərfliyi kimi də, mürəkkəb zaman ifadəsinin tərkib hissəsi kimi də qəbul etmək olar. Həmçinin müq.ət: - *İndi gecdir. – Gecdir?* (Anar).

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, qarşılaşdığımız dillərdə şəxssiz cümlələrin xəbəri *ay, gün, il, vaxt* və s. sözlərin iştirakı ilə əmələ gəlir. Bunu yuxarıdakı misallarda da görmək olar. Başqa nümunələr gətirək:

İndi yağışlı axşamdır (Anar). *Namazın vaxtıdır* (Anar)..

NƏZƏRİ VƏ TƏTBİQİ DİLÇİLİK MƏSƏLƏLƏRİ

It was early in the morning (Ch. Dickens). *It was a Saturday night* (Ch. Dickens). *It was a rimy morning* (Ch. Dickens).

Azərbaycan dilində həmin məqamda zaman mənalı ifadələrdən əvvəl *neçə* sözü işlənə bilər.

«Neçə ildir» tipli cümlələr daha çox mürəkkəb cümlələrin tərkibində işlənilir. Onlar yalnız bu xüsusiyyətinə görə və şəxssiz cümlə olmaları ilə diqqətə layiq deyildir. Bu cür cümlələrin bir xüsusiyyəti də ondan ibarətdir ki, onlar formal cəhətdən cümlə şəklində olsalar da, aktual üzvlənmə baxımından cümlə üzvü, zaman zərfliyi məqamında işlənilir.

Həmin ifadənin xəbər vəzifəsini saxlamaqla, müvafiq cümlə hissəsini «...işlədiyi neçə ildir» şəklində də vermək olar, lakin həmin ifadələr semantik cəhətdən eyni deyildirlər və bu variantı bir qədər əvvəl verdiyimiz mürəkkəb cümlənin əvvəlində işlətmək olmaz.

Şəxssiz cümlə kimi işlənən baş cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin bir cəhəti də diqqəti cəlb edir. Onların tələb etdiyi budaq cümlə (mübdəda budaq cümləsi) şəxsin yerini doldurur, amma bu «şəxs» qrammatik şəxs deyil, məntiqi şəxs, bir növ dildən xaric şəxsdir:

Neçə gün idi ki, ... sahibsiz qalmış bu cah-calalın üstündə gələcək əlbəyaxalar ehtirasının qığılcımları sezilirdi. Neçə gün idi ki, onun üçün bir pənahgah, bir ümid yeri yox idi. Neçə gün idi ki, o ölürdü, yolüstü qonaq idi (Elçin). *Neçə il idi hər həftə bu gün, bu saatlar Feyzulla radioya - yazılışa gəlirdi* (Anar). *Üç il idi Feyzulla karamel fabrikində dram dərnəyinə rəhbərlik edirdi* (Anar).

Beləliklə, Azərbaycan və ingilis dillərində temporallığı sintaktik səviyyədə reallaşdırən strukturlar arasında təktərkibli cümlələr də təmsil olunur. Temporallığın bu dillərdə təktərkibli cümlə səviyyəsində ifadə vasitələri arasında adlıq, şəxssiz cümlə tiplərinə rast gəlmək olur. Sintaktik temporallığın reallaşmasında qeyd edilən cümlələrin mühüm əhəmiyyəti vardır.

ƏDƏBİYYAT

1. *Abdullayev Ə. Z., Seyidov Y. M., Həsənov A. Q.* Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. IV hissə, Bakı, Maarif, 1985.
2. *Adilov M.İ., Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M.* İzahlı dilçilik terminləri (soruğu lüğəti). Bakı, Maarif, 1989.
3. *Budaqova Z.İ.* Təktərkibli cümlə // Müasir Azərbaycan dili, III cild, Sintaksis, Bakı, Elm, 1981, s. 258-293.

4. *Cavadov Ə.* Təktərkipli sadə cümlələr // Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. II kitab, Azərbaycan Dövlət Tədris Pedaqoji Ədəbiyyatı Nəşriyyatı, Bakı, 1962.
5. *Kazımov Q.* Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, 2004.
6. Müasir Azərbaycan dili, II cild, Morfologiya. Bakı, Elm, 1980.

İlham TAHIROV

**THE EXPRESSION OF TEMPORALITY
WITH ONE-MEMBERED SENTENCES**

SUMMARY

The article deals with the issues of expression of temporality with one-membered sentences, namely with nominative and impersonal sentences. In the nominative sentences, the temporal semantics is appointed to by the categorical meaning of the noun, and the nomination is defined by the existence of the designated. The expression of temporality in impersonal sentences connects with using the temporal words and combinations in the predicative functions.

Kamilə VƏLİEVA

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ SİNTAKTİK ƏLAQƏLƏRİN FORMAL TƏSVİRİ

Sintaktik münasibətlər cümlədə sözlər arasında sintaktik əlaqələrdən doğur. Ənənəvi dilçilikdən bəllidir ki, dildə sintaktik əlaqələr tabeli və tabesiz, yəni hipotaksis və parotaksis əlaqə kimi mövcuddur ki, onlar da öz növbəsində uzlaşma, idarə, yanaşma əlaqələrinə bölünür. Məqalədə müxtəlif sistemli dillərin sintaktik əlaqələrinə toxunulduğundan onlardakı fərqli və oxşar cəhətlərin aşkar edilməsinə cəhd göstərilmişdir. Əsas məqsəd ingilis dilindən Azərbaycan dilinə çevirən maşın tərcüməsi sisteminin yaradılmasında mühüm rolu olan sintaktik təhlilin hər iki dildəki labüd mərhələsini – sintaktik əlaqələrin formal cəhətlərini araşdırmaqdır. Çünki sintaktik təhlil zamanı cümlənin quruluşunu – yəni, sözlər arasındakı sintaktik əlaqələri müəyyənləşdirmək lazım gəlir ki, buna görə də ilk növbədə dildə mövcud olan sintaktik münasibətlərin təsnifatı verilməlidir.

İngilis dilinin tərcümə sistemlərinə nəzər saldıqda, sintaktik konstruksiyaların 50-yə yaxın növünü müşahidə edirik (Bax:3,s.71-121). Maşın tərcüməsi prosesində bu konstruksiyaların Azərbaycan dilində nə dərəcədə mövcud olduğu böyük maraq doğurur. Məhz hər iki dilin müqayisəsində onların özünəməxsus sintaktik quruluşunun sözlərin sintaktik çalarlıqlarla cümlədə xətti zəncirdə yerləşdiyi mövqedən (cümlə – sözlərin semantik xətti zəncilərindən ibarətdir) asılılığı ilə fərqlənməsi aşkar olunur.

Məlumdur ki, ingilis dili sintaktik zəncirdə özünəməxsus mexanizmdə qurulması ilə xüsusi seçilir ki, bu da onun analitik - izole edilmiş tipə məxsusluğundan irəli gəlir. Bu tipli dillərdə cümlə üzvlərinin mövgeyinin modeli şərti xarakter daşıyır, sintaktik status isə əsasən felin daşdığı mənadan asılı olur. Bu mənada ingilis dilində flektiv dillərə xas olan sintaktik əlaqələrin uzlaşma və idarə əlaqələri itmiş, üstünlük yanaşma əlaqəsinə verilmişdir. Digər tərəfdən ingilis dilində cümlədə söz sırasının yerinin sabit olması da yanaşma əlaqəsinin işlənməsinə daha geniş vüsət vermişdir.

Ümumiyyətlə, ingilis dilində sintaktik konstruksiyalar aktant atributiv, tabesiz və köməkçi sintaktik əlaqələrlə yaranır və onlar da məhz oxşar tipoloji əlamətlərinə görə də qruplaşdırılır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi tətbiqui dilçilikdə 50 tip sintaktik əlaqə göstərilmişdir (Bax: 1,2).

Hər bir sintaktik münasibət uyğun sintaktik konstruksiyalar sinfində özünəməxsusluğu ilə səciyyələnir. Belə ki, misal olaraq xəbər və mübtəda

NƏZƏRİ VƏ TƏTBİQİ DİLÇİLİK MƏSƏLƏLƏRİ

arasındakı əlaqəni göstərmək olar. Burada onlara xas olan əsas münasibət – predikativlikdir.

Qeyd etməliyik ki, sintaktik münasibətlər binar və müəyyən səmtə yönəlmiş, yeni istiqamətləndirilmiş xarakter daşıyır. Başqa sözlə, desək cümlənin sözləri arasındakı əlaqədə yalnız iki söz götürülür. Sözlərdən biri tabeəddici, digəri isə mütləq tabe olunandır. Qeyd etməliyik ki, sözlər arasında sintaktik münasibətlərdən doğan ingilis dilinə xas olan sintaktik konstruksiya­ların təsnifatı geniş şəkildə GTAP 2-də verilmişdir (Bax: 3, s. 71-121).

Biz burada sadəcə onların tiplərini sadalamaqla kifayətlənirik.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi sintaktik konstruksiya­lar sintaktik münasibətlərə görə qruplaşdırılır. Qruplaşdırmada isə əsas amil kimi onların tipoloji yaxınlığı rol oynayır (aktantlıq, atributivlik, tabelilik və köməkçi sintaktik münasibətlər). Bu amillər nəzərə alınmaqla ingilis dilində aşağıdakı konstruksiya­lar ayrılmışdır:

1. Predikativ sintaktik münasibətlər – xəbərlə mübtəda arasındakı münasibətlərdir.
2. Mütləq-predikativ münasibətlər – bağlayıcı­sız tərkiblərdə vəş verir.
3. Agentiv sintaktik münasibətlər. Bu konstruksiya­da predikat *by* və ya *for* önlüyü ilə işlənir.
4. Kvazigentiv sintaktik münasibətlər. Bu konstruksiya­da ismi xəbərlə önlük əlaqədə olur.
5. Birinci komplektiv münasibət. Bu konstruksiya­da predikatla aktant arasında əlaqə yaradılır.
6. İkinci komplektiv münasibət. Bu konstruksiya­da predikatla onun III sintaktik aktantı arasında əlaqə müşahidə olunur.
7. Üçüncü kompletiv münasibət. Bu konstruksiya­da beş və ondan artıq valentli fellərin əlaqəsi aşkarlanır.
8. Köməkçi fellərin iştirakı ilə yaranan sintaktik münasibətlər. Bu tip konstruksiya­da köməkçi *to be* ilə felin II aktantı arasında əlaqə yaranır.
9. Müqayisəli sintatik münasibət. Bu konstruksiya­larda *than* və ya *as* bağlayıcılardan istifadə olunur.
10. Elektiv sintaktik münasibətlər. Bu tipli konstruksiya­larda sintaktik əlaqə isimlərinkinə ekvivalentdir, onun baş üzvü isim deyildir.
11. Önlüklü sintaktik münasibət. Buradakı konstruksiya­lar adlar və önlüklər qrupu vasitəsilə yaranır.

NƏZƏRİ VƏ TƏTBİQİ DİLÇİLİK MƏSƏLƏLƏRİ

12. Tabe olunan sintaktik münasibətlər. Bu tipli konstruksiyalarda tabe olunan sözlə bağlayıcı arasınada əlaqə müşahidə olunur.
13. Mütləq bağlayıcılı sintaktik münasibətlər. Bu münasibətin vasitəsilə bağlayıcılarla yaranmış xüsusi mütləq tərkiblər sinfi təsvir edilir.
14. Müqayisəli bağlayıcılarla əmələ gələn sintaktik münasibətlər. Bu münasibət *than* və ya *as* bağlayıcısını konstruksiyanın II elementli sözü ilə bağlayır.
15. Tabesiz bağlayıcılı sintaktik münasibətlər. Bu münasibət həmcins üzvlü konstruksiyalarda baş verir.

Yuxarıda sadalanan SM-lər aktant sintaktik münasibətlərə daxildir. Atributiv sintaktik münasibətlərə isə müəyyən, təsviri-müəyyən, determinativ, yiyəlik əvəzliyi, kompozitiv, kompozitiv-atributiv, relyativ, təsviri-appozitiv, numerrativ-pozitiv, sentesial-appozitiv miqdar-kompozitiv bildirən, zərflikli, subyekt-kopredikativ, obyekt-kopredikativə məhdud sintaktik münasibətlər daxildir (3, s. 95-112).

Tabesizlik sintaktik münasibətlərə gəlincə isə, buraya sentensial-tabesiz, təkrar sintaktik münasibət daxildir. (Bax: 3 s. 112-115).

Köməkçi sintaktik münasibətlərdə isə yuxarıda sadalanan siniflərə daxil olmayan müxtəlif səpkili köməkçi vasitələrlə yaranan konstruksiyalar daxildir. Yəni, buraya analitik-sintaktik, passiv-analitik, frazeoyunktiv, kolleqativ, korrelyativ, lokutiv ekspletiv, eksplikativ, sayla əlaqədar, qeyri-dentifik sintaktik münasibətlər daxildir (Bax: 3, s. 115-121).

Azərbaycan dilində sözlər arasındakı sintaktik münasibətə nəzər saldıqda buradakı mənzərə ingilis dilindəkindən fərqlənir.

Tabesizlik əlaqəsi ilə yaranmış söz birləşmələri semantik-qrammatik vahid kimi dildə sabitləşir. Birləşmənin komponentlərindən biri mütləq isim və ya substantivləşmiş başqa nitq hissəsindən ibarət olur.

Azərbaycan dilində tabesizlik əlaqəsinə nisbətən tabelilik əlaqəsinin söz birləşmələrində işlənmə dairəsi daha genişdir. Bu əlaqədə bir komponent müstəqil olub, digər komponenti özündən asılı edir və sintaktik konstruksiyalarda üç formada təzahür olunur: *Uzlaşma əlaqəsi*, *yanaşma əlaqəsi*, *idarə əlaqəsi*.

Uzlaşma əlaqəsində söz birləşmələrinin tabeəddici komponenti şəxs və kəmiyyətə görə tabe olunan komponentlə uzlaşır. Adətən, bu əlaqə predikativ və atributiv birləşmələrdə daha çox özünü biruzə verir.

NƏZƏRİ VƏ TƏTBİQİ DİLÇİLİK MƏSƏLƏLƏRİ

Atributiv birləşməyə gəldikdə isə, Azərbaycan dilçiliyində bu birləşmələrdə uzlaşma əlaqəsi mənsubiyyət şəkilçiləri vasitəsi mümkündür. Bu əlaqə daha çox ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələrində özünü göstərir, burada da uzlaşma şəxs və kəmiyyətə görə olur. Üçüncü növ təyini söz birləşmələrində uzaşma bütün şəxslərə, ikinci növ təyini söz birləşmələrində isə yalnız üçüncü şəxsə görə olur (Bax 4, s.98).

Deməli, bu birləşmələrdə əsas formal əlamət şəxs və kəmiyyətdir. Buna görə də söz birləşmələrində qruplaşdırmanı həmin formal əlamətlərə görə aparacağıq.

1. Uzlaşma əlaqəsində söz birləşmələrinin təbəedici komponenti şəxs və kəmiyyətə görə təbə olunan komponentlə uzlaşdığından formal əlamət şəxs və kəmiyyət göstəricisidir. (Bax 5, s. 43).
2. İdarə əlaqəsində təbə söz təbəedici sözün tələbinə müvafiq olaraq uyğunlaşdığından belə birləşmələrdə əsas formal əlamət hal kateqoriyası hesab ediləcəkdir (Bax 5, s. 21-28).
3. Yanaşma əlaqəsində isə heç bir formal əlamət yoxdur. Burada sözlər bir-biri ilə yalnız semantik cəhətdən bağlıdır (Bax 5, s. 20-21).

Yuxarıda sadalanan ingilis dilindəki modelləri Azərbaycan dilinin sintaktik konstruksiyalarında mövcud olan əlaqələrlə müqayisə etdikdə belə qənaətə gəlirik ki, Azərbaycan dilinin söz birləşmələrində sintaktik münasibətləri çox asanlıqla dildə (mövcud qayda-qanunlar riyazi sistem kimi dəqiq olduğundan) formalizə etmək mümkündür.

İngilis dilinə gəlinə, bu proses mürəkkəbləşir. Bu dildə əsas əlaqə yanaşma əlaqəsidir. Burada heç bir formal göstərici yoxdur. Yalnız semantik konstruksiyalar aşkar olunmuşdur ki, onları formal şəkllə salmaq üçün semantik bağlılığı nəzərə almaq lazım gəlir. Semantikanı isə formalizə etmək geyri-mümkündür.

ƏDƏBİYYAT

1. Мельчук И. А., Перцов Н. В. Поверхностно-синтактические отношения в английском языке. Препр. Ин-та рус. яз. АН СССР (Пробл. группа по эксперим. и прикл. лингвистике) № 43 М., 1973.
2. Мельчук И. А., Перцов Н. В. Модель английского поверхностного синтаксиса. Препр. Инс-та русс.яз.АН СССР (Пробл. группа по эксперим. и прикл. лингвистике) № 64/66 М., 1995.
3. Лингвистическое обеспечение системы ЭТАП-2, М., 1989.

NƏZƏRİ VƏ TƏTBİQİ DİLÇİLİK MƏSƏLƏLƏRİ

4. Seyidov Y. Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri, B., 1966.
5. Vəliyeva K. Mətnin avtomatik-sintaktik təhlili və sintezi B., 1996.

Кямила ВЕЛИЕВА

**ФОРМАЛЬНОЕ ОПИСАНИЕ СИНТАКСИЧЕСКИЕ СВЯЗИ В
АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ.**

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются синтаксические отношения в синтаксических конструкциях.

Kamila VALIYEVA

**FORMAL DESCRIPTION OF THE AZERBAIJANI
AND ENGLISH LANGUAGES**

SUMMARY

This article studies the syntactical relations in the syntactical constructions.

Гюней МАГЕРРАМОВА *

**О ЗНАЧЕНИИ ПОРЯДКА СЛОВ
В СИНТАКСИЧЕСКИХ ЕДИНИЦАХ С ПАРАЛЛЕЛИЗМОМ**

Значительную роль в образовании синтаксического параллелизма играет порядок следования слов в предложениях с параллельной конструкцией.

В составе предложения, как известно, различают прямой и обратный порядок слов.

Прямой порядок слов подразумевает одинаковое следование слов в параллельных компонентах, например: *Солнце свѣтитъ на небесѣ, Игорь князь вж Рускои земли*. В данном предложении в обоих параллельных компонентах наблюдается следующая последовательность слов: подлежащее (*солнце/ Игорь князь*) + сказуемое (*свѣтитъ / -*) + обстоятельство места (*на небесѣ/ вж Рускои земли*). Или во фразе: *«Адыны бя вердим, йашыны Аллац версцн»* следующий порядок слов: прямое дополнение (*адыны/ йашыны*) + подлежащее (*бян/ Аллац*) + сказуемое (*вердим/ версцн*).

Предложения с обратным порядком слов, иначе инверсированным, еще называют *зеркальным* или *хиастическим*. При инверсии «отдельные части одной группы расположены в порядке обратном тому, в котором соответствующие части расположены в другой группе. Таким путем выдвигаются на передний план моменты, которые при прямом параллельном расположении остались бы в тени» [60, с. 553-554]. И.Р.Гальперин считал прием хиазма простейшей стилистической когезией, отмечая, что «порядок следования предложений в одном СФЕ (абзаце) инвертирован по отношению к предыдущему или последующему» [23, с. 83].

Выделяют два вида хиазма, или зеркального расположения слов:

* Научный руководитель: член-корр. НАН Азербайджанской Республики, заслуженный деятель науки, д.ф.н., проф. К.М.Абдуллаев

NƏZƏRİ VƏ TƏTBİQİ DİLÇİLİK MƏSƏLƏLƏRİ

1) *собственно хиазм, или полный хиазм*, синтаксическим «скелетом» которого может послужить следующая конструкция:

I компонент: подлежащее, дополнение, обстоятельство, сказуемое;

II компонент: сказуемое, обстоятельство, дополнение, подлежащее.

2) *неполный хиазм*, в котором порядок следования слов не прямо пропорционален, а несколько изменен:

I компонент: подлежащее, дополнение, обстоятельство, сказуемое;

II компонент: сказуемое, дополнение, подлежащее, обстоятельство/ или сказуемое, подлежащее, обстоятельство, дополнение/ или сказуемое, обстоятельство, дополнение, подлежащее и т.д.

«Вследствие такой разнорядной последовательности членов предложения,— отмечает К.М.Абдуллаев,— конструкция второго компонента становится слишком расплывчатой и порядок слов в конечном итоге может даже не противопоставляться первому компоненту, что приведет к разложению структуры обратного синтаксического параллелизма в целом»[2,с.107]. В качестве критерия построения неполного хиазма предлагается считать повтор последнего элемента I компонента как первого во II компоненте. «Внутри второго компонента может происходить свободная перестановка элементов (кроме начального элемента) с учетом того, что количество этих элементов в разных компонентах остается одинаковым»[2,с.107]. Такой критерий приемлем, на наш взгляд, в основном в односоставных предложениях, тогда как в двусоставных предложениях за основу в параллельных компонентах следует брать зеркальное расположение главных членов предложения по отношению друг к другу, т.к. именно «подлежащее и сказуемое как носители информации, составляют синтаксический центр предложения» [9, с. 26]. Например:

1) *уныша цвѣты жалобою (1) и древо с тугою кж земли прѣклонило (2)* («Уныли цветы от жалости и дерево с тоской к земле преклонилось»).

I компонент: *сказуемое, подлежащее*, косвенное дополнение;

II компонент: *подлежащее*, обстоятельство, *сказуемое*.

2) *аж бы ты былж(1), то была бы чага по ногатѣ(2), а кщеи по резанѣ(3)* («Если бы ты был,то была бы раба по ногате,а раб по резани»).

I компонент: *подлежащее, сказуемое*;

II компонент: *сказуемое, подлежащее*;

III компонент: *подлежащее, сказуемое*.

Как видно, в данном предложении наблюдается «двойной» полный хиазм субъекта с предикатом.

3) *комони ржуть за Сулою* (1), *звенить слава вж Киевѣ* (2), *трубы трубят вж Новѣградѣ* (3), *стоять стяжи вж Путивлѣ* (4) («Кони ржут за Сулою, звенит слава в Киеве, трубы трубят в Новгороде, стоят стяги в Путивле»).

I компонент: *подлежащее, сказуемое*, обстоятельство места;

II компонент: *сказуемое, подлежащее*, обстоятельство места;

III компонент: *подлежащее, сказуемое*, обстоятельство места;

IV компонент: *сказуемое, подлежащее*, обстоятельство места.

Известно, что в азербайджанском языке (в отличие от русского) фиксированный порядок следования слов, т.е. «член предложения, о котором идет речь, в соответствии со своей грамматической функцией занимает в предложении всегда одно и то же место»[76,с.499]. В нашем случае речь идет о глаголе-сказуемом, который в азербайджанском языке всегда занимает место в постпозиции*. Поэтому ни полного, ни неполного вида зеркального параллелизма в тексте «Книги» не обнаружено. К.М.Абдуллаевым при исследовании синтаксического параллелизма дас-тана отмечен еще один вид обратного параллелизма – *слабый хиазм* или *квазихиазм*. Исследователь выделяет его «с помощью определенных логико-семантических и синтаксических операций»[2,с.108]. Заметим, что этот вид обратного параллелизма рассматривается при исследовании синтаксического параллелизма в сложном синтаксическом целом. При этом ССЦ с квазихиазмом К.Абдуллаев подводит под модель полного хиазма.

Проиллюстрируем это положение на примере сложного предложения с параллелизмом частей.

* С развитием лингвистической науки о синтаксисе текста ученые-языковеды изменили свой взгляд на предложение как предельную целостную единицу речевого общения и пришли к выводу «о значительной обусловленности порядка слов в предложении его связями с соседними предложениями» [117, с. 8]. Однако эта обусловленность, на наш взгляд, возможна в русском языке благодаря свободной постановке как главных, так и второстепенных членов предложения, тогда как в азербайджанском языке действует, по утверждению Н.З.Гаджиевой, «твердый закон порядка слов «определение + определяемое», вследствие которого «сказуемое, как неспособное выступить в роли определения, оттесняется к концу и вместе с тем может выступать в роли своеобразного определяемого» [22, с. 48 и след.].

NƏZƏRİ VƏ TƏTBİQİ DİLÇİLİK MƏSƏLƏLƏRİ

Ня эюрыйим оьлы олан евяримии, гызы олан кючүримии (Что мне видеть? У кого есть сын, тот его женил; у кого есть дочь, тот выдал ее замуж).

С точки зрения формального построения всего сложного предложения с параллельными конструкциями, «*ня*», «*оьлы олан евяримии*», «*гызы олан кючүримии*» являются параллельными компонентами, тогда как «*эюрыйим*» – основной член. Так как основной член стоит между параллельными компонентами, данное предложение характеризуется симметрическим построением. Разберем параллельные компоненты на формальном, семантическом и функциональном уровнях.

А. Формальная соотнесенность

1 ПЕ	2 ПЕ	3 ПЕ
односоставное (определенно-личное) распространенное вопросительное членимое полное реальной модальности неосложненное	односоставное (определенно-личное) распространенное повествовательное членимое полное реальной модальности неосложненное	односоставное (определенно-личное) распространенное повествовательное членимое полное реальной модальности неосложненное

Б. Семантическая соотнесенность

1 ПЕ	Семантическое соотношение	2 ПЕ	3 ПЕ
<i>ня</i>	субституция	<i>оьлы олан евяримии</i>	<i>гызы олан кючүримии</i>

В. Функциональная соотнесенность.

1 ПЕ	Соотношение членов предложения	2 ПЕ	3 ПЕ
<i>ня</i>	прямое дополнение	<i>оьлы олан евяримии</i>	<i>гызы олан кючүримии</i>

Основной член – эюрйим – главный член ОП **

По всей видимости в данном примере мы имеем дело с объективными отношениями, которые распространились на параллельные компоненты a_2 и a_3 . В своей монографии «Принципы истории языка» (М., 1960) Г.Пауль отмечал, что «в немецком языке, а также в других языках, обладающих сильно развитым синтаксическим строем, еще и до сих пор в роли дополнения часто выступают словосочетания, не отличающиеся по своей форме от самостоятельных предложений... Побуждение и вопрос тоже могут быть приведены в такое отношение зависимости» [90, с. 172].

Таким образом, построение модели полного хиазма, или переход от квазихиазма к полному хиазму можно считать завершенным.

Тот факт, что в «Книге» не встретились конструкции с полным и неполным видами хиазма, а только с квазихиазмом объясняется тем, что виды хиазма «в данном функциональном стиле, – по мнению К.М.Абдуллаева, – не появляются параллельно, а постепенно переходят друг в друга. Сосуществование подвидов, вероятно, представляет собой последующий этап» [2, с.114-115].

Итак, материал «Слова о полку Игореве» и «Книги моего деда Коркута» позволяет выделить три типа зеркального расположения слов в предложении: полный хиазм, неполный хиазм, квазихиазм. При этом полный и неполный хиазмы характерны для текста «Слова», тогда как третий тип встречается только в тексте огузского эпоса и, возможно, представляет собой первоначальную ступень развития хиазма как синтаксического явления.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абдуллаев К.М. Синтаксический параллелизм(на материале огузского памятника «Книга моего деда Коркута»). Дисс. ...канд. филол. наук. М., 1976.
2. Байрамов М.М. Инверсия в современном азербайджанском языке. Дисс. ... канд флол. Наук. Баку, 1987.
3. Гаджиева Н.З. Основные пути развития синтаксической структуры тюркских языков. М., 1973.

** Данная конструкция схожа с таким примером: *Ня эюрди, султаным?! Эюрди эюз чайырын цзяриня бир гырмызы отаг дикилмиш* (Что он увидел, султан мой?! Он увидел, что на зеленом лугу разбит красный шатер), где обращение *султаным* является S по отношению к a_1 (ня эюрди) и a_2 (эюрди эюз чайырын цзяриня бир гырмызы отаг дикилмиш).

NƏZƏRİ VƏ TƏTBİQİ DİLÇİLİK MƏSƏLƏLƏRİ

4. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. М., 1981.
5. Литературная энциклопедия. Словарь литературных терминов в двух томах. М.-Л., Т. I, 1925.
6. Матезиус В. Язык и стиль// Пражский лингвистический кружок. М., 1967, с. 444-523.
7. Пауль Г. Принципы истории языка. М., 1960.
8. Солганик Г.Я. Синтаксическая стилистика. М., 1973.

Güney MƏHƏRRƏMOVA

PARALELİZM ÜSULU İLƏ YARANAN SİNTAKTİK VAHİDLƏRDƏ SÖZ ARDICILIĞININ ROLU HAQQINDA

XÜLASƏ

Sintaktik paralelizmin yaranmasında cümlədə söz ardıcılığı da mühüm rol oynayır. Cümlədə düz və əks söz ardıcılığı ayırmasıyla bağlı sintaksisdə sintaktik paralelizmin iki növündən (ardıcıl və əks paralelizm) danışmaq olar. Əks paralelizmi həm də xiazm adlandırırlar. Təhlil olunan materialın əsasında əks paralelizmin 3 növünü ayırmaq olar: tam xiazm, natamam xiazm və kvazixiazm. Tam və natamam xiazm «İqor polku haqqında» dastanda, kvazixiazm isə ancaq «Kitabi Dədə Qorqud» dastanında mövcud olur.

Güney MƏHƏRRƏMOVA

ABOUT THE ROLE OF THE WORD ORDER IN THE SYNTACTIC UNITS WITH THE PARALLELISM SUMMARY

The word order plays important role in forming of the syntactic parallelism. Due to allote the direct and revers word order in the syntaxis we can speak about two types of the syntactic parallelism (the direct and the revers parallelism). The revers parallelism is also called a hiasmus. Our material let to allote 3 types of the revers parallelism: a complete hiasmus, an incomplete hiasmus and a quasihiasmus. The complete and the incomplete hiasmuses are characterizing the text of "Igor's Tale", quasihiasmus is typical of the text of "The Book of the dede Gorgud".

Muharrem TANRIVEREN

DÜŞÜNME VE DİL GERÇEĞİ

Dil, iletişim olayındaki, ses aygıtıdır. Sadece sesleri iletmekte kullanılan dil örgütünün bir parçasıdır. İletişim olgusunda esas alınan Düşünme, tahkikdeki kabullenme söylemdir.

Düşünme çok yönlü bir kavramdır. Yaşam felsefesinin bir duyum ve o duyumun iç birleşimi olarak bilinir. “Düşünme” psikolojik bir faaliyet olarak ortaya konulan olgudur. Çünkü, bir kişi bir sözü söylediye, o sözü dinleyen içinde odur ve mutabık olmaktır. Düşünme ses oluşmadan ruhun düşünüp, doğruluğu kabul gördükten sonra ileti emri verilerek, dile konuşma emri ilan etme emri verilir. Düşünmenin (düşüncenin) ruh eşliğindeki ağız içinden çıkan sese konuşma adını veririz. İnsanın diğer canlılardan ayrılan üç faktörü vardır:

- **Düşünme:** Planlama
- **Onaylama (tastikleme):** Tedgigat et. Testig et.
- **Konuşma (söyleme):** Seslendirme evetleme

“Düşünme” ile “konuşma” arasındaki alakaya baktığımızda, düşünme tüm duyguların toplanıp kararın merkezileşmesi ve kararların ruh içindeki kendi kendine konuşmasıdır. İşte bu söylediğimiz düşünmedir. Eğer bir şey söylenmiyorsa yani ses yoksa ancak buna sanı diyebiliriz. Öyleyse konuşmanın (iletinin) en önemli unsuru düşünme ve sanıdır. Sanıyı da şöyle açıklarız; Eğer düşünce kendini açıklamadan veya konuşmadan özünde saklı tutarsa bu sanıdır. Yani bir nevi ruhtan, çıkmayan çekimser bir durumdur. Şayet konuşma ile düşünme aynı şey olsaydı, her ağzımıza geleni dil vasıtasıyla konuşurduk ve şuursuzca lafızlar üretilirdi. Onun için iletişimde kanılara ve düşüncelere yer vermeliyiz. Düşünme yalnız konuşmaya değil, aynı zamanda yazmaya da eşlik eden unsurdur. Öyle ise, düşünme hem konuşma hem de yazmadır. Düşünme, çok defa soruyu soruyla açıklayarak temkinli davranır, ve “belki’li” cevaplar verir. Konuşmaya eşlik eden ve düşünce olmadan konuş-

NƏZƏRİ VƏ TƏTBİQİ DİLÇİLİK MƏSƏLƏLƏRİ

madaki eksikliğin hissedildiği görülür. Öyleyse düşünme, konuşmaya yardımcı bir etkinliktir. İçinde davranışların ve kararların tüm türlerini taşıyan bir aksiyondur.

Düşünerek konuşma(danışma) yine dilin atmosferi içinde gerçekleşir. Yani düşünmenin, Dilbilgisi kuralı ile konuşulduğudur. “Düşünceler” sözlere can veren ve onları anlamlı kılan cümle organizasyonları teşkil ederler. Dile canlılık ve gerçeklik kazandırırılar. Anlamı anlam yapan dildeki kurallardır. Fakat, “Wittgenster”in düşüncesi, insan zihninin ya da hayal gücünün etkinliği olan bir şey değil, fakat bir dizge, bir kakül olarak düşünmedir. Daha doğrusu şöyle diyor: “Düşünme, hesap etme gibi bir etkinliktir.” Belki daha da ilginç onun, düşünme kakülünün, düşünme dışındaki gerçeklikle bağı olduğunu söylemesidir. Wittgenstein, bu bağı nasıl olduğundan çok, nasıl olmadığını açıkça dile getiriyor. Onun bir “uyum” bağıntısı olduğu söylenmemelidir. “Düşünce ile gerçeklik arasındaki uyum, metafiziksel olan her şey gibi, dilin dilbilgisinde aranıp bulunacak olandır.”*

“Wittgenstein düşünmenin kökünü,kaynağını aramaktadır. “Kaynak” sözcüğüne iki mana verebiliriz. Birisi, (oluş-çıkış), yani “genesistir”dir. Düşünme’nin önceki olduğu yerdir. İç güdüdeki düşünme şüphesi. İkincisi ise temelle alakalıdır. “Dil oyunu kendi öz kaynağına düşüncede sahip olmayışıdır “Düşünce dil oyununun bir bölümüdür.” Öyleyse “düşünce” kendi temelini ve kaynağını “dil oyunu”nda bulur. Bu yorumlara göre; Wittgenstein düşüncesi, içgüdü de dil oyununa benzer bir şeydir. “Düşünmek”, kökünün içgüdüden gelen bir oyundur. Yani onun bir bölümüdür. “Wittgenstein’e göre düşünme “günlük dilden” betimlenen değildir. Dilin durumlarından sözcüğün neyi betimlediği öğrenilmeden de sözcüğün kullanımı öğrenilir. İşte düşünmek bu tür bir sözcüktür, der.”**

Düşünme ile gerçeklik arasındaki uyumun olup olmadığına bakıldığında, düşüncelerin resmedildiği, yani düşüncelerin varyantı olan söz ve cümleler belli karakteristik çizgiler ortaya çıkarır. Düşünme olgusunu bir şekle benzetelim. Bu şekil veya olgunun bir izdüşümüne baktığımız da izdüşümle şekil arasında ortaklık görülür. İşte dil ile gerçeklik arasında kurulan bu bağ dilin gerçekliğini yansıtmaktadır. Bir şekle benzetilen şekil ya da cümle o sözün ya da cümlenin karakterini yansıtan çizgidir. Aynı zamanda cümlenin anlamını da yansıtır. Örneğin; bir ölçü birimiyle bir eşyayı ölçersek ya da tartarsak, düşün-

* Ömer Naci Soykan, Felsefe ve Dil, Wittgenstein Üstüne Bir araştırma Sayfa: 130 MVT Yayıncılık.

** Dil ve Felsefe Ömer Naci Soykan Sayfa:31 MVT. Yayıncılık 2006–İstanbul

NƏZƏRİ VƏ TƏTBİQİ DİLÇİLİK MƏSƏLƏLƏRİ

celerimizdeki cümlələri gerçəkliklə bağdaştırmamıza benzer.

Dilimiz, dünyaya uyumsuz bir şəkildə olsa bile, yine de bir bağ olmalıdır. Dil ilə dünya arasında bir bağlantı olmasaydı, bir şeyləri anladığımızı, ne düşünebilirdik ne de söyleyebilirdik. Bu nedenle bizlər dünya akışına eşlik ediyoruz. Bazı kuramların, deneyleri yapılarak, dil ve düşüncenin birbirinden farklı köklerden geldiğini gösterir. Bundan böyle iki işlevin hayvanlarda farklı doğrultuda geliştiğini, maymunların alet kullanmasında düşüncenin dil öncesi geliştiğinin işaretidir. Bundan başka da insan seslerine benzer sesler çıkarması, iletişim kurmadaki içgüdüsel tepkiler olduğu savunulmuştur. İnsanlar açısından da bu deneylerin, dil öncesi süreçlerin varlığını kanıtlaması dikkat çekmektedir. Ayrıca da hayvanların alet kullanabilmeleri toplumsal iletişimde bulunabilmeleri, dil ve düşüncenin farklı şekillerde ele alınması gerektiğini akla getirir.

Dil bir düşüncüyü aktarmasına rağmen düşünce dilden önce gelişmiştir. Örneğin konuşamayan bir 6–7 aylık bebeğin duyguları ve düşünceleri yoktur diyemeyiz. Ancak dili olmadığından meramını aktaramaz. İletişimini sağlayamaz. Dille düşünce arasında bir ortaklığın varlığından söz edilebilir. Söz (konuşma) toplumsal olayların, değerlerin etkisiyle belirlenir. Düşünce sınırlarının daralması, konuşmadaki sözcüklerin bulunamaması ya da sıralanamamasına bağlıdır. Buna göre de düşünme ve dil denir.

Dil ile düşünce arasındaki ilişkiler bir çok açıdan ele alınabilir. Bazıları, düşüncenin önceliği ilkesinden incelemişler ve düşüncüyü dilden ayrı tutmuşlardır. Kelimelere baş vurulmadan düşünülebileceğini kabullenmişlerdir. Psikolojiyi ilgilendiren yönüyle bölerek incelemişlerdir. Dilbilimciler ise, çeşitli dillerin düşüncüyü nasıl ifade ettiğini inceleyerek psikolojik cihetten ele almışlardır. İnsanoğlu bir düşüncüyü kelimelerle anlatmaya başlamasından sonra düşünce ile dil arasında kurulan ilişkileri ele alarak, birleşik bir düşünceyle ele alabilir. İnsan düşünme sırasında (safhasında) iken, dil’le temasa geçer. Henüz düşünürken dil tarafından tutuklanır. Heldegger, “dil varlığın meskenidir.” Diyor. Meskendeki düşünce ve karar merkezinin direktiflerini kullanan aracıdır. Varoluşumuzu, düşüncelerimizi, hayallerimizi, umutlarımızı biz insanlar dil’de dile getiririz. Düşüncenin basit bir aracı olan dil, bir vasıta olarak düşünüyor. “İnsanlar bir şeyler düşünürler, sonra da bunu herhangi bir dil aracılığı ile ifade ederler. Ama esas mesele, dil olmadan, dil’e başvurmadan düşünemezler. Dil insan beynini düşünmeye sevk eder. Ama istek arzu veya psikolojik vaziyetler dil ve düşüncüyü bir aktiviteye sürükler. Öyleyse dil varlığa

NƏZƏRİ VƏ TƏTBİQİ DİLÇİLİK MƏSƏLƏLƏRİ

mâna vermemizi etkileyen bir vasıtaadır da diyebiliriz. Aklımıza şöyle bir soru gelebilir. Hiç mi düşünce dili kullanmaz (yönlendirmez)? Elbette insan zihni Lineer bir bakış açısıyla bunu cevaplayamaz. Elbette ki, düşünce de dili yönlendirir. Örneğin; Dil mi düşünceyi belirler, düşüncemi dili belirler? Eğer buna lineer bir cevap verirsek cevap veremeyiz. Sonunda varılan nokta, herkesin vardığı noktadır. İkisi de birbirini yönlendirir. Yani birbirini tamamlar. Bu mevzuda, Dilcilerimizden Sayın Dücan Cündüoğlu, düşüncelerini şöyle ortaya koyar; “Bir toplumun sahip olduğu dil, o toplumun sadece kendisi aracılığıyla konuştuğu dil değil, aynı zamanda kendisi aracılığıyla düşündüğü dil’dir. Bu nedenle dil’i basit bir ifade aracı olarak görmek veya insanoğlunun önce düşünüp sonra dilediğince sözcüklerin aracılığına başvurduğunu sanmak, –hiç çekinmeden söyleyebiliriz ki– her şeyden önce dil’in mahiyetini ve yapısını anlamamak demektir. Çünkü düşünme ediminin kendisi, dil’den bağımsız bir surette gerçekleşmez; aksine düşünme, daha başlangıcı itibariyle dil vasatında gerçekleşir, dil’in kendisiyle kurulur, hatta belirlenir.

Bu bakımdan daha düşünme safhasında iken dil’le ilişkiye gireriz, öyle ki henüz düşünürken dil tarafından tutuklanır ve ister istemez dil’in sınırları içerisinde düşünüp anlamaya başlarız. O halde bilmek gerekir ki bir toplumun gerçekliği kavrama biçimini, bilincinin derinliklerinde yer edinip kök salmış eğilimleri, refleksleri, arzu ve tutkuları, hâsılı bir yığını, yığın olmaktan çıkarıp toplum haline getiren mukavim unsurları o toplumun dilinin sınırları dışında aramaya kalkışmak, hiç kuşkusuz beyhûde bir çaba olacaktır.*

Bir varlığın tarifinde ya da tasvirinde, varlık ile dil arasındaki münasebetin, dilsel gerçekliğin varlık kategorileri içerisindeki yerinin açıklık kazanması gerekmektedir. Düşünme ile dilin birlikteki gerçekleri bize bir olgunun düşünce ve dil gerçeğini yansıtan sonuçtur. Düşünme; felsefe, psikoloji, mantık gibi konuları zorlar ve kararlarından sonra da dili devreye koyar. Örneğin, İmamı Gazali’nin İlcam’ul–Avâm adlı eserindeki varlığın mertebelerine (merâtib’ul– vucûd’a) ilişkin açıklamalarına baş vuracağız.

İmamı Gazâli, adı geçen eserinde “her şeyin varlığı dört mertebededir” der.

- 1– Hariçteki varlığı (vücûd fi’l–a yân)
- 2– Zihindeki varlığı (vücûd fi’l– ezhân)
- 3– Dildeki varlığı (vücûd fi’l – lisan)
- 4– Yazıdaki varlığı (vücûd fi’l – beyaz’il mektub)

* Cündüoğlu, Anlamın Tarihi Kur’an Tetkikleri–4 Kitabevi 114 İstanbul.

NƏZƏRİ VƏ TƏTBİQİ DİLÇİLİK MƏSƏLƏLƏRİ

Bu tasniften sonra kendisi atəş'i misâl olarak verir. Birincisi atəşin ocaktaki varlığı, ikinci atəşin zihin ve hayaldeki (suretinin) varlığı, üçüncüsü atəşin dildeki varlığı ki bu da atəşin kendisine delâlet eden “atəş” kelimesidir. Dördüncüsü ise atəşin meselâ bir kağıt üzerine harflerle yazılmış varlığı... Burada atəşe mahsus olan “yakma” sıfatı'nın yalnızca bir mertebedeki izahıdır.^{**}

Şimdi de, düşünme ve dil gerçeğini kuramsal alana taşıyan ve betimleyen Rus bilimcilerinden L.S.Vygotsky'in söylediklerine bakalım: (Vygotsky 1985: 66–71) Kuramından örnek

“Vygotsky, bununla da kalmayıp, Avrupa'da bilişsel dilbilim açısından önemli bir yere sahip olan Piaget'nin (1932) çocukların anlıksal süreçleriyle ilgili deney ve değerlendirmelerini de irdelemiş ve konuyla ilgili görüşlerini, Piaget'nin iki kitabının Rusça baskısına yazdığı önsözde açıklamıştır (Vygotsky 1985: 27-46). Piaget'nin deneyler sonucu yaptığı değerlendirmeye göre, çocukların anlıksal süreçleri güdümsüz düşünceden başlayarak güdümlü düşünceye doğru bir yol izler. Bu iki aşamanın arasında ise, güdümsüz düşünceyle büyük benzerlikleri olduğunu ileri sürdüğü “**benmerkezci**” düşünceden söz eder. Yedi sekiz yaşlarına kadar süren bu ara süreçte, güdümsüz düşünceyle, dil içice girmiş olarak tanımlanır. Piaget'ye göre, güdümsüz düşünce, bireysel olduğu kadar amaç ve sorundan da arınmış bir durumdadır. Buna karşın, güdümlü düşünce, toplumsal iletişim amacı taşıyan, üstelik irdeleme ve kanıtlamaya yönelik bilinç düzeyinde bir aşamadır. Sonuç olarak, Piaget'nin anlıksal süreç akışı, güdümsüz düşünce, benmerkezci düşünce ve güdümlü düşünce şeklinde bir sıralama izler. Vygotsky, Piaget'nin bu sıralamasını eleştirerek, bunun tam karşıtı bir sıralamayı savunur. Vygotsky'e göre, örneğin, bebeğin ağlaması kesinlikle güdümlü düşünce olup, toplumsal iletişim amacı taşır. Başlangıç aşamasında iletişim amaçlı bu tür düşünce güdümlü düşünceden bir farklılık göstermez. Başka bir deyişle, Piaget'nin “benmerkezci” adını verdiği bireysel düşünce, Vygotsky açısından toplumsaldır. Bu ise, Vygotsky'nin, Piaget'nin aksine, dili düşüncenin bir aracı olarak görmeyip toplumsaldan bireysele doğru bir yol izlediğini öne sürmesine neden olur. Bir başka deyişle, Vygotsky'e göre, dil ve düşüncenin iç içe olduğu şeklindeki basit düşünce şekli, dil ve düşüncenin biri arada ele alınmasından kaynaklanır. Vygotsky'nin görüşleri günümüz anlayışına daha yakın olmakla birlikte, Rus kökenli bir dilbilimci olarak Avrupa'da tanınmaması ve o günün görgül olma

^{**} Dücan Cündioğlu, “Anlamlın Buharlaşması ve Kur'an” Kitabevi 112, sayfa: 184– İstanbul.

NƏZƏRİ VƏ TƏTBİQİ DİLÇİLİK MƏSƏLƏLƏRİ

uğruna yorum yapmaktan kaçan bilimsel tutumu yüzünden Piaget'nin anlıksal süreçlerle ilgili düşünceleri Vygotsky'e oranla Avrupalı dilbilimciler arasında daha çok tutulmuştur.

Piaget'nin düşüncenin bireyselden toplumsallaşmaya gittiğini öne sürdüğü anlıksal süreç, yapısal dilbilimle ilgilenen bir kısım bilim adamını dili toplumdaki bir iletişim aracı olarak bireylerin ortak paylaştığı bir kurallar düzeneğine indirgemeye yöneltirken, Whorf, Sapir gibi bir bölük bilim adamını da dili salt topluma bağımlı bir düzenek olarak ele almaya yöneltmiştir. Öte yandan, üretici-dönüşümlü dilbilim anlayışı, bilişsel alanda dil ve düşüncenin devingen bir süreç izlediğiyle ilgili somut verileri toplamakla birlikte, anlıksal sürecin akışını Vygotsky'nin aksine bir yönde ele almışlardır. Buna göre "dil edinci" sadece iletişime yarayan dilbilgisi kuralları düzeneğine, "edim" de bu düzeneğin bireysel olarak sözel ifadesine indirgenmiştir. Bu, üretici-dönüşümlü dilbilim kuramının dil ve düşüncüyü bir arada almasından kaynaklanır. Bununla birlikte, söz konusu anlayışın dili bir üretim süreci olarak görmesi, bilişsel dilbilimin üretici-dönüşümlü modelin devingen sürecini benimsemesine yol açmıştır. Sonuç olarak, başlangıçta üretken olarak öne sürülen bu model, bilişsel - dilbilim alanında da örnek alınmış, ne var ki bir süre sonra durağan bir sürece girilmiştir.*

Dile özellik ve şahsiyet kazandıran; düşünce, toplum ve onun psikolojik rolünü belirleyen "felsefe" bütün ilimlere olduğu gibi dilbiliminin de bir doktrindir. Dilbilimi ancak felsefe ile birlikte gelişerek mükemmelleşir. Dile özellik kazandıran felsefe dilin tüm problemlerini çözer. Bilim dünyasında dil üzerindeki çalışmaların hepsi açık veya kapalı bir şekilde felsefeye dayanır. Dillerin yapısında ve gelişmesinde toplum psikolojisi veya psikoloji metafiziği üzerindeki çalışmaları da söylenebilir. Örneğin Almanya'da "E. CASSIRER ve HUMBOLDT" olduğu gibi. Dil düşünce ilişkileri ve onun toplum düzeyine nasıl aktarıldığı kelime yapıları ve değerlerini ses özellikleriyle dil belirler.

Dil sistemi, birbirleriyle kurdukları yapısal ilişkilerin ortaklaşa belirttikleri nesnelerin nitelikleriyle birlikte dil sistemiyle yorumlarlar. İşte düşünme ve dil gerçeği budur. İşte biz bu sisteme dil gerçeği deriz.

KAYNAKLAR (Menbalar)

1. CÜNDİOĞLU, Dücan, "Anlamanın Buharlaşması ve Kur'an" Kitabevi 112, sayfa:

* Mine Yazıcı, Çeviri Bilimin Temel Kavram ve Kuramları" sayfa:90–91 Multilingual 2005 İstanbul

NƏZƏRİ VƏ TƏTBİQİ DİLÇİLİK MƏSƏLƏLƏRİ

- 184– İstanbul.
2. CÜNDÜOĞLU, Dücane, Anlamanın Tarihi Kur'an Tetkikleri–4 Kitabevi 114 İstanbul.
 3. SOYKAN, Ömer Naci, Dil ve Felsefe Sayfa:31 MVT. Yayıncılık 2006–İstanbul
 4. SOYKAN, Ömer Naci, Felsefe ve Dil, Wittgenstein Üstüne Bir araştırma Sayfa: 130 MVT Yayıncılık.
 5. YAZICI, Mine, Çeviri Bilimin Temel Kavram ve Kuramları” sayfa:90–91 Multilingual 2005 İstanbul

Muharrem TANRIVEREN

МЫШЛЕНИЕ И ПОНЯТИЕ ЯЗЫКА

РЕЗЮМЕ

Мышление позволяет получать знание об отношениях реального мира. Человек мыслит без звука, а потом начинает говорить мы 1) мыслим (думаем), 2)утверждаем (отрицаем) т.е. 3) говорим. Все это происходит в атмосфере языка. Знание языка - есть говорение при помощи формул языка. Мышление – это передача словам организовать предложения. Мышление реализует язык и одновременно передает языку движение. Слова в предложениях объединяясь организуют характеристику объекта. Мышление является первичным, потом идет язык. Мышление передается системой языка, поэтому мышление и язык взаимосвязаны и взаимозависимы.

Muharrem TANRIVEREN

THINKING AND THE REALITY LANGUAGE

SUMMARY

Thinking needs to get knowledge about relationship of the real world. The man thinks about a voice and then begins to speak. In order to speak we 1) think, 2) accept (or reject) i.e. 3) speak. All this appears by means of the language. Knowing the language means speaking with the help of structure of the language.

Thinking – is a form of forming sentences by means of combining words in a certain way. Thinking realizes the language and as well as keeps the language in action words in the sentence characterizes the object.

Thinking is the first and then comes the language. Thinking is given by the system of the language and therefore thinking and the language is closely interelated and they are independent.

Наталья ДУПИКОВА

ДИАЛОГ КАК ОСНОВНАЯ ФОРМА ОБЩЕНИЯ ПИЛОТ-АВИАДИСПЕТЧЕР

Управление воздушным движением базируется на обработке информации, обеспечиваемой в устной, визуальной и письменной форме. Из многообразия умений и навыков, необходимых авиадиспетчеру и пилоту, двумя самыми важными являются способность к коммуникации и способность к получению и обработке информации. Информация, полученная посредством речи, универсальна: каждая операция УВД требует вербальной коммуникации со стороны диспетчера, а также включает информацию в устной форме, полученную от пилотов или других диспетчеров. Практически вся информация, как-то: разрешения, информация об эшелонировании и обходе конфликтующего движения, метеорологическая информация, сообщения об изменениях в плане полёта очень динамична и постоянно передаётся посредством голоса по радиотелефонной связи.

Технология связи, используемая в коммуникации *пилот-авиадиспетчер*, представляет собой “четырёхшаговый замкнутый цикл подтверждений и исправлений”: 1) отправитель передаёт сообщение; 2) получатель активно слушает сообщение; 3) получатель повторяет сообщение слушателю; 4) от правитель активно слушает сообщение для возможного исправления [1,24]. По сути это есть воздушный диалог пилот-авиадиспетчер, который можно рассматривать как речевое общение в сфере профессиональной деятельности, ограниченной рамками определённой ситуации. Коммуникация пилот-авиадиспетчер является видовой разновидностью интрапрофессионального общения.

Общение *пилот-авиадиспетчер* можно рассматривать как информационно-руководящее. С одной стороны, участники диалога используют речевое общение для передачи сообщений, обмениваясь полётной информацией, для того, чтобы авиадиспетчер мог успешно руководить полётом, а пилот успешно его выполнять. С другой стороны, обладая необходимой информацией, авиадиспетчер руководит действиями пилота, от-

давая приказы. И хотя передачу сообщений уже можно рассматривать как средство управления деятельностью собеседника, основную функцию управления выполняют волюнтативные высказывания авиадиспетчера.

Общение *пилот-авиадиспетчер* можно рассматривать как деловое косвенное, так как в процессе такого общения происходит обмен информацией, предполагающий “достижение определённого результата, решения конкретной проблемы, или реализацию определённой цели” в условиях, когда между партнёрами существует пространственно-временная дистанция [3,58].

Воздушные диалоги являются примером такого речевого взаимодействия, в котором достижение промежуточных, иногда не совпадающих целей, стоящих перед участниками коммуникации, служит достижению конечной цели, общей для собеседников, а именно, обеспечение безопасности воздушного движения.

Речевое общение *земля-воздух* носит прескриптивный процедурный характер, так как обслуживает повторяющиеся ситуации, в которых последовательность и содержание действий участников не могут быть изменены. Как все действия участников воздушного движения подчинены строгим правилам, так и их речевое общение в процессе выполнения этих действий в высшей степени конвенционально. В такой ситуации говорящий “крайне ограничен в свободе выбора содержания и формы высказывания, порядке следования определённых высказываний”, и “отступление от строгой процедуры ведёт к коммуникативному сбою”[4, 29].

Статусные отношения участников диалога ярко выражены: авиадиспетчер руководит действиями пилота, пилот не имеет права на изменение ситуации без разрешения, либо одобрения со стороны авиадиспетчера.

Речевое взаимодействие *пилот-авиадиспетчер* начинается с момента запроса пилотом разрешения на вылет и заканчивается в момент останова двигателей в аэропорту назначения. В этом случае, участников диалога можно определить следующим образом: пилот, основной целью речевого общения которого является успешное выполнение полёта, и авиадиспетчер, выходящий на связь с единственной целью: обеспечить максимальную безопасность этого полёта.

Если один из участников диалога постоянен (пилот), то в роли другого выступают представители разных диспетчерских служб, осуществляющих управление воздушным движением. Каждый диспетчер имеет свою зону ответственности, и схематично полёт (а соответственно и диалог) можно разбить на микродиалоги (руление, взлёт, полёт, снижение, посадка, руление), имеющие свои промежуточные цели и задачи.

С точки зрения содержания, в диалоге выделяется следующий набор микродиалогов, тематическая направленность которых зависит от того, какой диспетчерский пункт становится партнёром пилота по коммуникации.

- a) Tower (Aerodrome Control) – Pilot
- b) Approach (Approach Control) – Pilot
- c) Arrival (Arrival Control) – Pilot
- d) Departure (Approach Control Radar Departures) – Pilot
- e) Ground (Surface Movement Control) – Pilot
- f) Information (Flight Information Service) – Pilot
- g) Radio (Air-Ground Service only) – Pilot

Ближайшей целью общения участников радиообмена на любом этапе является обмен информацией для успешного выполнения задач этого этапа. Например, в диалоге *пилот – диспетчерский пункт Руление (Ground)*, ближайшей целью является обеспечение безопасного передвижения самолёта по аэродрому, а долговременной – обеспечение безопасности воздушного движения.

По своей форме речь участников радиообмена – это диалог двух коммуникантов, один из которых находится на борту воздушного судна, а другой – на вышке аэродрома. Участники диалога часто находятся на значительном расстоянии друг от друга. В диалоге, когда любое высказывание имеет своего адресата, участники диалога находятся в постоянно меняющихся отношениях “говорящий - слушающий”.

Средняя длина реплик в диалогах – 7,5 слова. Реплики диспетчера отличаются большей линейной протяжённостью. Максимальная длина реплики – 50 слов.

1) RADAR: Singapore 505 Narita maintain flight level 100. Standard Martin Two arrival. After passing Martin descend to altitude 9000 feet QNH 1020. Squawk 5610 ident. Number 5 in traffic. Report at Martin. [5,160]

2) *PIL: Winton Control, Sunair 883, we are unable to control pressurization, cabin altitude is rising fast, request immediate descent to flight level 120. [2,94]*

Минимальная длина реплики одно слово. Это слово *Roger* – *Понял*. Но, как правило, пилот добавляет позывной самолёта, поэтому однословные реплики пилота встречаются редко.

CTL: Roger Saudi 909. [5,157]

Реплицирование происходит в порядке чередования. Прерывание как способ смены говорящего, в диалогах радиообмена не зафиксировано. Кроме логической и интонационной завершённости высказывания, сигналами смены реплик либо завершения контакта, выступают определённые слова или словосочетания. К таким сигналам относятся:

а) позывные самолёта и диспетчерского пункта в репликах пилота и диспетчера:

1) *CTL: Sunair 596, descend to flight level 280.*

PIL: Descending to flight level 280, Sunair 596. [2,94]

2) *PIL: Los Angeles Control United 401 Foots flight level 310 request descent.*

CTL: United 401 Los Angeles descend to flight level 150. Report passing flight level 190. [5,93]

б) слова, имеющие в подъязыке радиообмена значение завершения высказывания: out – *this exchange of transmission is ended and no response is expected*; over – *my transmission is ended and I expect a response from you*; break break – *indicates the separation between messages transmitted to different aircraft in a busy environment*.

1) *PIL: Santa Barbara Control Clipper 246 over Santa Barbara at 14 flight level 330 estimating Dinty at 35. Over.*

CTL: Clipper 246 Santa Barbara roger. Climb to flight level 370 and report over Duets. Over. [5,80]

2) *PIL: Sunair 310, we are having problems with the tow-bar. We're waiting for another one. Over.*

CTL: Roger Sunair 310, call me back when ready. Out. [2,28]

в) фразы, имеющие значение передачи слова слушающему: go ahead – *proceed with your message*; pass your message – *proceed with your message*.

PIL: Echo control SF 153, good morning.

CTL: Go ahead, 153. [2,92]

г) этикетные фразы прощания. В документах, регламентирующих ведение воздушных переговоров, отмечено, что необходимо избегать формул вежливости, тем не менее, в диалогах *пилот-авиадиспетчер* этикетные фразы встречаются. На фоне регламентированной, стандартизированной речи участников радиообмена широкоупотребительные формулы приветствия, прощания, благодарности выглядят “островками” экспрессивно окрашенной лексики, добавляя в нейтральность официального общения оттенок эмоциональности.

1) *PIL: Rexbury Ground, Sunair 539, good morning, ready to start.*

CTL: Good morning Sunair 539, there's a 55 minute delay this morning... [2,23]

2) *CTL: Change now on 129,4.*

PIL: 129,4, goodbye SF 153.

CTL: Goodbye. [2,92]

Содержание радиообмена определено Руководством по ведению радиотелефонной связи в гражданской авиации Азербайджанской Республики. Оно должно быть связано только с выполнением полёта, обеспечением и управлением воздушным движением. Переговоры на другие темы запрещены. (6,10)

Определён круг участников радиообмена. Радиотелефонную связь с наземным диспетчерским пунктом, диспетчером УВД, осуществляет командир воздушного судна или один из членов экипажа по его поручению.

Радиообмен – это дистантное, опосредованное техническими каналами диалогическое общение. Роль невербальных средств общения в ситуации дистантной коммуникации минимальна. Радиообмен полностью исключает средства жестовой коммуникации как источник информации. Особые требования предъявляются к просодическим средствам коммуникации (тон, темп речи, её интенсивность, логическое ударение, паузы). Темп речи является важной характеристикой радиообмена. Его можно рассматривать с точки зрения стабильности (стабильный/изменяющийся) и точки зрения степени (медленный, нормальный, быстрый).

Радиообмен ведётся в стабильном нормальном темпе. Темп речи в диалогах радиообмена обусловлен экстралингвистическими факторами. Переговоры *пилот-авиадиспетчер* должны быть краткими по времени передачи и немногословными. Короткое сообщение даже в условиях пло-

хой связи и помех легче понять правильно. Другая, не менее важная причина – авиадиспетчер обслуживает не одно воздушное судно. В поле его внимания – целый сектор воздушного пространства. Информация для разных самолётов может быть различной, поэтому важно передать сообщение нужному адресату как можно быстрее. Связь ведётся на определённых частотах, занимать их долгими переговорами нельзя.

И, наконец, авиация – это скорость, и ситуация может меняться очень быстро. Увеличение темпа речи возможно до определённых пределов, ибо очень быстрый темп речи может привести к полному непониманию между участниками диалога. Согласно определяющим документам, скорость речи не должна превышать 100 слов в минуту (6,14). Темп речи должен быть неизменным. Однако допускается варьирование темпа. Темп речи замедляется при передаче сообщений или данных, которые подлежат записи.

Тон речи – нейтральный, доброжелательный. При отсутствии в языке радиообмена экспрессивных средств именно тон разговора выражает доброжелательность и готовность прийти на помощь.

Интенсивность речи, т.е. степень её громкости, должна быть постоянной.

Логическое ударение, которое служит для выделения смыслового центра, в языке радиообмена используется при передаче исправленной информации для привлечения внимания пилота к изменению ранее переданного сообщения.

Паузы сведены до минимума. При передаче числовой информации встречаются внутрисинтагменные паузы. Такая пауза выделяет стоящее после неё слово, привлекает внимание пилота и облегчает понимание числовой информации.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. McMillan D. "...Say again?.." Miscommunications in Air Traffic Control. Queensland University of Technology, 1998. – 55p.
2. Robertson F.A. Airspeak Radiotelephony Communication for Pilots. Phoenix ELT, Prentice Hall International (UK) Ltd. 1995. – 219p.
3. Бороздина Г.В. Психология делового общения. Учебник, 2-е изд. – М.: ИНФРА, 2002. – 295с.

4. Гудков Д.Б. Алгоритм восприятия текста и межкультурная коммуникация/Язык, сознание, коммуникация/Ред. В. Красных, А.И. Изотов – М., 1997. – Вып. 1. С.114-127
5. Ливсон Л.Ф., Касс М. Небесный разговор. Радиообмен “земля-воздух” на английском языке. Перевод с английского. М.: Транспорт, 1993, 208с.
6. Руководство по ведению радиотелефонной связи в гражданской авиации Азербайджанской Республики. Баку, 2003. – 84с.

Natalya DUPIKOVA

**DIALOGUE PILOT-DISPATCHER AMONGST THE COMMUNICATION FORMS
AS AN EXAMPLE**

Məqalədə pilot-dispatcher arasında rabitənin dialoq formasında aparılması, onun xarakteri, xüsusiyyətləri və dialoq iştirakçılarının status münasibəti tədqiq olunmuşdur.

Natalya DUPYKOVA

**DIALOGUE AS THE MAIN FORM
OF PILOT-CONTROLLER COMMUNICATION
SUMMARY**

The article considers oral interaction between a pilot and an air controller that is realized in the form of a dialogue. It investigates its character, distinctive features and statutory relations of the communicators.

TÜRK DİLLƏRİNDƏ İLKİN KÖKLƏRİN QURLUŞU VƏ MƏNŞƏYİ

Türk dillərinin tarixini obyektiv araşdırmaq üçün kök morfemlərin inkişafının izlənməsi maraqlı dil faktlarını üzə çıxarmış olur. Məlumdur ki, müasir dilçilikdə morfem anlayışına kök və şəkilçi aspektindən yanaşılır. Fikrimizcə, sinxron tədqiqatdan fərqli olaraq, diaxronik tədqiqatda kök morfem anlayışı ilkin söz quruluşu anlamında nəzərdən keçirilməlidir.

Müasir türk dillərində mühafizə olunan kök sözlər qədim türk dövrünün izlərini özündə əks etdirir. Müxtəlif tarixi modifikasiyalar kök sözlərin fonetik, morfoloji, semantik evalyusiyasını təmin etmişdir. Tarixin zaman və məkan prizmasından yanaşdıqda aydın olur ki, türk dillərinin tarixinə digər dünya dillərinin inkişaf prizmasından baxmaq lazımdır.

Dünya dilçiliyində son zamanlarda aparılan tədqiqatlar sübut edir ki, hər hansı bir dil ailəsi ilə bağlı aparılan tədqiqat ümumdünya dillərinin analogi faktları nəzərə alınmaqla aparılmalıdır. Həmin analogiyalar bəzi dilçilərin güman etdiyi paralelliyn göstəricisi və ya dildə sapmaların nəticəsi deyil, kök dilin izləridir.

Ən qədim dövrlərdə leksem azlığı, omonimliyin çoxluğu və söz yaradıcılığının məhdudluğu özünü göstərmişdir. Sonrakı inkişaf prosesində sinkretikliyin azalması müşahidə olunur. Doğrudur, müasir türk dillərində də sinkretik köklər mövcuddur. Məsələn, B.M.Yunusəliyev müasir qırğız dilində 22 adfel omonimliyi olan sözün işləndiyini qeyd edir(15,80). Lakin onların sayı qədim dövrlə müqayisədə çox azdır.

T.A.Bertaqayev haqlı olaraq qeyd edir ki, dünya dillərinin flektiv, aqlütinativ, fuzion tiplərə bölünməsi, əslində, şərti xarakter daşıyır(3,131). Müasir türk dilləri də inkişafın indiki mərhələsində aqlütinativ quruluşa malik olsa da, vaxtilə amorf strukturda olmuşdur.

Əlbəttə, hal-hazırda kök formasında mövcud olan sözlərin hamısına ilkin forma kimi baxmaq olmaz. Belə köklərin əksəriyyəti derivasiya nəticəsində yaranmışdır. Türk dillərinə aid tarixi-etimoloji lüğətlərin əksəriyyətində kök morfemlər və onların derivatları haqqında məlumat verilmişdir.

C.Klousonun, Q.Vamberinin, V.Radlovun, E.Sevortyanın, V.Yeqorovun lüğətlərində müasir türk mənşəli sözlərin əsasını təşkil edən bəzi kök morfemlər semantik və morfoloji cəhətdən müəyyən səviyyədə izah olunmuşdur.

TÜRK DİLLƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ

Hələ XIX əsrdə, 1878-ci ildə müəllifi olduğu türk dillərinə aid etimoloji lüğətə yazdığı ön sözdə Q.Vamberi türk dillərində nitq hissələrinin mənşəyi məsələsinə toxunmuşdur. Q.Vamberi, B.M.Yunusəliyev, P.M.Melioranski, İ.A.Batmanov, A.P.Potseluyevski türk dillərində ilkin köklərin sinkretik olduğunu qəbul edirlər(16,20).

Qırğız dilçisi B.M.Yunusəliyev kök morfemlər sırasına isim və fellərlə yanaşı, nə qədər qəribə olsa da, təqlidi sözləri də aid edir(15,6-9). İ.V.Kormuşin “Türk dillərində nitq hissələrinin mənşəyi haqqında” məqaləsində qeyd edir ki, türkologiyada nitq hissələrinin mənşəyi haqqında məsələdə sinkretizmlilik nəzəriyyəsi üstünlük təşkil edir(9,23).Yəni belə qənaət hasil olur ki, ad və fellər eyni zamanda yaranaraq korrelyativ köklər kimi mövcud olmuşdur. Bu fikir, bizə görə, inandırıcıdır. Hind-Avropa dilçiliyində də həmin məsələ həmişə mübahisə doğurmuşdur. Məsələn, H.Hirtə görə, fellər ilkin deyil, onlar isim köklərindən yaranmışdır(11,160).

B.Atalay da ancaq isimlərin ilkinliyi qənaətinə gəlir. O, fikrini bununla əsaslandırır ki, insanlar öz ətrafındakı anlayışları əvvəl adlandırmğa başlamışlar. Fellərdə iş, zaman, şəxs kimi üç anlayışın birdən göz önünə alınması gərəkdir. Bundan başqa, fellərdə mənaca təcrid olunma var. Bu cür abstraktlaşma isə hər halda dil inkişaf etdikdən və düşünmə qabiliyyəti yüksəldikdən sonra meydana gəlir(1,11). Əlbəttə, bu, B.Atalayın öz subyektiv fikridir.

Türkologiyada kök morfemlərlə bağlı tədqiqatlar əsasən diaxronik istiqamətdə aparılmışdır. Müasir türk dillərində işlənən kök morfemlərin semantikasi, fonetik səciyyəsi, morfonoloji xüsusiyyətləri haqqında danışmaq üçün onların tarixi inkişafı izlənilməlidir. Qədim dövrlərdə kök sözlərin fonovariantları yeni leksemlərin yaranmasına şərait yaratmışdır.

Türkologiyada kar və ya cingiltili samitlərin birinci yaranması haqqında olan fikirlər də ziddiyyətli və dolaşıqdır. Əksər türkoloqlar karlaşmanı daha qədim hesab edirlər. Lakin əks mövqedə duran türkoloqlar da var.

N.K.Dmitriyev “Qumuq dilinin qrammatikası”(1940) əsərində qədim türk yazılı abidələrinə əsaslanaraq karlaşmanı birinci qəbul edən dilçilərə etiraz edərək göstərir ki, həmin fakt həlledici deyil. O,qumuq dilinin materiallarına əsaslanaraq cingiltiləşməni ilkin hesab edir(6,14).

Lakin türkologiyada karlaşmanın ilkinliyini qəbul edən türkoloqların fikri daha inandırıcıdır və real dil faktlarına əsaslanır. Biz də həmin müddəanı qəbul edirik. Çünki ən qədim yazılı abidələrdə kök morfemlər kar variantda iş-

TÜRK DİLLƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ

lənmişdir. Məsələn, **ton, taş, kap** variantları müvafiq sözlərin cingiltili variantlarından daha əvvəl işlənmişdir.

Fonosemantik təkamül, asemantikləşmə, konversiya, divergensiya, müxtəlif məna keçidləri, rekonstruksiya kimi məsələlərin həlli məhz kök morfemlərin fonetik, semantik və morfoloji inkişaf prinsiplərinin düzgün müəyyən edilməsindən asılıdır.

Dünya dilçiliyində hansı səslərin ilkin olması məsələsi də həmişə mübahisə doğurmuşdur. Yafəs nəzəriyyəsinin banisi Y.Marr samitlərin ilkinliyini iddia edirdi. O bu məsələdə sami dillərinin faktlarına əsaslanırdı (13,6). Problem yazıya qədərki dövrlə bağlı olduğundan həmin məsələ haqqında fikir yürütmək çox çətindir.

E.Makayev isə qeyd edirdi ki, hind-Avropa dillərində samitərin ilkin və bütün saitlərin isə sonradan yaranması fikri düzgün deyil (11,60). Maraqlıdır ki, german və hind-Avropa dilləri üçün müştərək olan bəzi arxaik köklər türk dilləri ilə paralellik təşkil edir.

Həmin köklər aşağıdakılardır:

ki- “kəsmək” - türk **kəs-**,

has- “kəsmək” - türk **kəs-**,

ah- “yemək” - türk **aş**

bu- “olmaq” - türk **bol//ol-**,

āt(er) “od” - türk **od//ot**,

ed//et- “yemək” - türk **ye-**,

tah- “dişləmək” - türk **diş//tiş**. *

Türkoloqlar haqlı olaraq göstərirlər ki, türk dillərində təkhecalı sözlərin çoxu hələ də izah olunmamışdır. Yəni daşlaşmış, fuziallaşmış kök morfemlərin inkişafı tam öyrənilməmişdir. Türkologiyada ilkin sözlərin fonetik strukturu məsələsində monosillabizm ideyası dəstəklənir. Hazırda kök şəklində mövcud olan ikihecalı sözlər isə, əslində, törəmədir.

N.Dmitriyevin 1940-ci ildə yazdığı “Qumuq dilinin qrammatikası”, 1948-ci ildə yazdığı “Başqırd dilinin qrammatikası”, N.A.Baskakovun 1940-cı ildə yazdığı “Noqay dili və onun dialektləri”, 1952-ci ildə yazdığı “Qaraqalpaq dilinin qrammatikası” əsərlərində türk dillərində kök morfemlər mövzusunə səthi olsa da, toxunulmuşdur. Həmin əsərlərdə qədim türk söz köklərinin öyrə-

* Faktlar E.Makayevin “Структура слова в индоевропейских и германских языках” (M., Наука, 1970) əsərindən götürülmüşdür.

TÜRK DİLLƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ

nilməsi nisbətən zəif şəkildə idi. Sonralar isə həmin problemin şərhinə türko-logiyada daha sanballı tədqiqatlar həsr olundu.

Qıpçaq qrupu türk dilləri arasında kök morfemləri tədqiqata ən çox cəlb edilən dillər qazax və qırğız dilləridir. A.T.Kaydarov 1986-cı ildə yazdığı “Qazax dilində təkhecalı kök və əsasların strukturu” əsərində qazax dilinin materialları əsasında 3 minə yaxın kök sözü müəyyənləşdirmişdir. Əsərdə qazax dilində olan kök morfemlərin geniş təhlili verilmişdir. Müəllif bu qənaətə gəlir ki, qazax dilində kök morfemlərin bir qismi “ölü” köklər şəklində qalmış, digər bir qismi isə öz formasını qoruyub saxlaya bilmişdir.

Yəni, A.Kaydarov öz tədqiqatını düzgün olaraq təkhecalılıq üzərində qurmuşdur. Müəllifin hesablamalarına görə, qazax dilində olan kök sözlərin quruluş modeli ən çox CVC tipində özünü göstərir. A.Kaydarov V,CV,VC formalarını daha qədim hesab edir və onun fikrincə, həmin formalar prototürk dövrünü əks etdirir. Müəllifin qənaətinə görə, türk dillərində elə köklər var ki, onların onlarla fonetik variantı mövcuddur, lakin elə köklər də var ki, onlar yalnız bir formada təzahür edir (8,70).

Digər qazax dilçisi J.A.Mankeyevanın 1991-ci ildə yazdığı “Qazax dilində fel əsaslı ilkin köklərin rekonstruksiyası” adlı əsəri də maraqlı tədqiqat işlərindəndir. O, qazax dilində 1000-ə qədər fel kökünü rekonstruksiya etmiş, 300-ə qədər “ölü” fel kökü müəyyənləşdirmişdir (12,125-152).

Qırğız türkoloqu B.Yunusəliyev haqlı olaraq göstərir ki, kökün strukturu məsələsi onların fonetik kompleksinin formalaşması ilə sıx bağlıdır. Müəllif təqlidi sözlərin kök morfemlərin formalaşması prosesinə təsirindən danışmışdır. B.Yunusəliyev kök morfemlərin leksik-semantik inkişafını öyrənərkən onların omonimləşməsi məsələsinə xüsusi önəm vermişdir. O qeyd edir ki, qırğız dili üçün tipik olan kök morfemlərin heca quruluşu aşağıdakı kimidir:

Samit+sait: **sa**-“fikirləşmək”,yü-“yükləmək”,

Sait+samit:**at** “ad”,

Sait:**u** “yuxu”,**ö**-“fikirləşmək”,

Samit+sait+samit: **suğ** “su”,**kel**- “gəlmək” (15,51).

Kök morfemlərin quruluşu məsələsinə həsr olunmuş tədqiqatlarda düzgün olaraq təkhecalılığa üstünlük verilir. A.Yuldaşev başqırd dilinin fellərinə həsr etdiyi əsərdə (1958) müasir başqırd dilində 200-ə qədər fel kökünün təkhecalı olduğunu qeyd edir. O həmin fel köklərinin əsas hissəsinin qapalı, yalnız cüzi hissəsinin açıq hecalı olduğunu qeyd edir: CVC formasında olan köklər: **hat**- “satmaq”, **yıy**- “yığmaq”, **bıs**- “kəsmək”, **bül**-“bölmək”, **höy**- “sev-

TÜRK DİLLƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ

mək”, **hau-** “sağmaq”, **töş-** “yıxılmaq”. Müəllif göstərir ki, başqırd dilində VC tipi azdır: **ör-** “hürmək”, “əsmək”, **ot-** “udmaq”, **im-** “əmmək”, **or-** “vurmaq”, **iç-** “əsmək”, **es** – “içmək”, CVCC tipli fellər: **tart-** “çəkmək”, **yırt** – “deşmək”, **kayt-** “geri dönmək”, VCC tipli fellər: **art-** “artmaq”, **əyt-** “demək”.

Müəllif düzgün olaraq qeyd edir ki, başqırd dilində olan bütün təkhecalı fellərə ilkin köklər kimi baxmaq olmaz, məsələn, **kayt-** “qayıtmaq”, **əyt-** “demək”, **yırt-** “yırtmaq”, **hın** – “sınmaq” və sair bu tipli köklər tarixən düzəltmədir. A.Yuldaşev kök morfemlərin formalaşmasında fonetik dəyişmənin bir neçə yolunu göstərdi: kök moremlərdə səs əvəzlənməsi, türk dillərinin ilkin vaxtlarında və sonralar da özünü göstərən palatallaşma və postpalatallaşma, kökdə axırıncı və ya ilk səsin reduksiyası (16,22-27).

Tarixən kök morfemlərdə yaranan fonetik, morfoloji, semantik fərqlər müasir türk dillərinin səciyyəvi cəhətləri kimi ortaya çıxmışdır. Məsələn, qıpçaq qrupu türk dillərini Azərbaycan və ya ümumiyyətlə, oğuz qrupu türk dilləri ilə müqayisə etdikdə meydana çıxan diferensial əlamətlər aydın müşahidə olunur. Həmin fərqlər tarixi təkamülün nəticəsi kimi reallaşmışdır:

Azərbaycan	qaraqalpaq
------------	------------

s~ş	
-----	--

ağac	
------	--

	ağaş
--	------

d~t	
-----	--

daş-	
------	--

	taş-
--	------

Azərbaycan	
------------	--

	tatar
--	-------

o~u	
-----	--

oğul	
------	--

	uul
--	-----

ocaq	
------	--

	uçak
--	------

otur	
------	--

	utur
--	------

toy	
-----	--

	tuy
--	-----

Bu divergensiya faktları tarixi təkamülün nəticəsidir. Kök sözlərdə yaranan belə fərqlər çoxşaxəli və rəngarəngdir.

Ə.Rəcəbli “Göytürk dilinin fonetikasi” əsərində qeyd edir ki, ilkin türk kökü birtərkibli olmamışdır, çünki ilkin türk kökü sadələşdiyimiz fonetik tərkiblərdən təkcə birindən ibarət olsa idi, ilkin türk dili mütəhərrikliyini itirər,

TÜRK DİLLƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ

ünsiyyətə xidmət edə bilməzdi. O, ilkin türk kökünün V, VC, CV, CVC, VCC, CVCC formalarında olduğunu ehtimal edir(14 ,405).

V.Kotviç Altay dillərində söz köklərini 5 tipdə bərpa edir: V, CV, CVC, VC, (C)VCC. Onun fikrincə, ilkin monosillabik sözlər sonradan iki və üç-hecalı sözlərə çevrilmişdir(10,33-36). Bizim fikrimizcə, VCC, CVCC formaları sonradan yaranmışdır, qədimliyi əks etdirmir. Digər türkoloji tədqiqatlarında da bu fakt sübut olunmuşdur

Məlumdur ki, türk dillərinin kök sözlərində qədim səs keçidlərinin mövcudluğu tarixi–tipoloji mahiyyət daşıyır. Müxtəlif istiqamətli səs keçidləri, səs əvəzlənmələri morfonoloji xarakterlidir. Buna görə də M.Yusifov düzgün olaraq göstərir ki, qohum dillərdə fonetik cəhətdən fərqlənən eyniköklü sözlərdə hansı variantın başlanğıc və ya əsas olduğunu söyləmək çətinidir. O yazır ki, ilkin köklər dedikdə elə köklər nəzərdə tutulmalıdır ki, onlarda leksik məna ilə yanaşı, etimoloji məna da mühafizə olunsun(17 , 5;110).

E.A.Kreynoviçin nəzəriyyəsinə görə, Altay dilləri aqlütinativ quruluşa qədər polisintetik quruluşa malik olmuşdur. Məhz protoAltay mərhələsində ahəng qanunun təsiri ilə sözlərdə semantik variantların yaranması güclənmişdir. Sonra isə bir çox sinharmonik variantlar məna diferensiallığına səbəb olmuşdur (5 ,11-12).

Bir-birilə əlaqədar olan dil hadisələri kök morfemlərin hər cür inkişafına təkan vermişdir. Həmin proseslərə ekstralingvistik faktorların da təsiri var, hətta etnoqrafik amillər bu prosesin öyrənilməsi üçün əhəmiyyətlidir. Söz yaradıcılığı prosesinin tədqiqi kök morfemlərin təhlili ilə sıx bağlıdır.

Beləliklə, türk dillərinin ilkin söz köklərinin derivatları qədim dövrdən müasir dövrə qədər inkişaf keçmiş, onların fərqli fonetik variantları, yəni allofonları yeni allomorfların yaranmasına, nəticədə isə yeni leksemlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Kök morfemlərin allomorfları müxtəlif türk dillərində və onların dialektlərində geniş yayılmışdır.

Prototürk dövründə kök sözlərin ilkin fonetik quruluşunun bərpası məsələsi qədim sözyaradıcılığı prosesinin istiqamətlərini müəyyənləşdirir, ilk növbədə, söz köklərinin praformalarının bərpasını asanlaşdırır, səs keçidlərinin mahiyyətini aydınlaşdırır.

İSTIFADƏ EDILMIŞ ƏDƏBİYYAT:

1. Atalay B.Türk dilinde ekler ve kökler üzerine bir deneme, İstanbul, Matbaai Ebuzziya,1941,382 s.

TÜRK DİLLƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ

2. Баскаков Н.А. Ногайский язык и его диалекты. М.-Л., 1940.
3. Бертагаев Т.А. Морфологическая структура слова в монгольских языках. М., Наука, 1969, 181 с.
4. Cəlilov F. Azərbaycan dilinin morfonologiyası, Bakı, 1988.
5. Черкасский М.А. Очерки по исторической фонологии тюркских гласных. Москва, 1963, АКД., 23 с.
6. Дмитриев Н.К. Грамматика кумыкского языка, М.-Л., Изд-во АН СССР, 1940, 205 с.
7. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. М.-Л., 1948.
8. Кайдаров А.Т. Структура односложных корней и основ в казахском языке. Алма-Ата, 1986, 328 с.
9. Кормушин И.В. «К происхождению частей речи в тюркских языках» – «Тюркология-88», Фрунзе, Илим, 1988, с. 23-25.
10. Котвич В.И. Исследование по алтайским языкам. М., Изд. Иностранной Литературы, 1962, 371 с.
11. Макаев Э. Структура слова в индоевропейских и германских языках. М., Наука, 1970, 287 с.
12. Манкеева Ж.А. Реконструкция первичных корней глагольных основ казахского языка. Алма-Ата, Гылым, 1991, 154 с.
13. Марр Н. Яфетическая теория, М., 1924, 37 с.
14. Rəcəbli Ə. Göytürk dilinin fonetikasi, I, Bakı, Nurlan, 2004, 414 s.
15. Юнусалиев Б.М. Киргизская лексикология. Фрунзе, 1959.
16. Юлдашев. А.А. Система словообразования и спряжение глагола в башкирском языке. М., Издательство Академии Наук СССР, 1958, 195 с.
17. Yusifov M. Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli fonetikasi, Bakı, Elm, 1984.

Баба МАГЕРРАМЛИ

**СТРУКТУРА И ПРОИСХОЖДЕНИЮ ПЕРВИЧНЫХ ОСНОВ
В ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ**

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматривается структура первичных основ слов в тюркских языках. Автор также описывает различные направления древних основ слов. Древние основы слов будучи самым древним лексическим пластом отражают историю развития языка.

Baba MUHARRAMLI

**THE STRUCTURE AND ORIGIN OF THE FIRST STEMS IN
THE TURKIC LANGUAGES**

SUMMARY

This article deals with the first word stems in the Turkic languages. The author has determined that the phonetic, morphological development of the ancient word stems took place in different directions. As the oldest lexical layer, the ancient word stems reflect historic meanings.

Ruslan ABDULLAYEV

ADVERBIALLAŞMA (ZƏRFLƏŞMƏ) LEKSIK-SEMANTİK KONVERSIYANIN BİR NÖVÜ KİMİ

Dilin semantik proseslərindən biri də adverbiallaşma adlanır. «Adverbiallaşma» – zərfləşmə mənasında işlənən dilçilik terminlərindəndir. Bu termin latınca “*adverbialis*” sözündən götürülmüş, hərfən zərfi xüsusiyyət kəsb etmə, yəni zərfləşmə deməkdir. Zərfləşmə və konversiya, şübhəsiz, ümumtürkoloji bir proses olub, söz və sözün eyniyyəti probleminə əsaslanır. Zərfləşmə də qanunauyğun bir dil hadisəsidir. “Zərfləşmə-adverbiallaşma dedikdə, ümumiyyətlə, digər nitq hissələrinə məxsus müəyyən qrup sözlərin və bir sıra birləşmələrin (öz mənaları əsasında) zərf vəzifəsində işlənərək mənsub olduqları nitq hissəsinə aid bəzi əlamətlərini məhdudlaşdırıb, bunun müqabilində həm də zərfi xüsusiyyət kəsb etmələri nəzərdə tutulur. Bu hadisə də bir növ substantivləşməyə, adyektivləşməyə bənzəyir. Belə ki, başqa nitq hissələri mübtəda və tamamlıq vəzifəsində işləndikdə ismi xüsusiyyət, təyin vəzifəsində işləndikdə sifəti xüsusiyyət kəsb etdikləri kimi, zərflilik vəzifəsində işləndikdə də zərfi xüsusiyyət kəsb edir, adverbialaşır”(1,48).

Digər nitq hissələrinin müəyyən funksional şəraitdə zərfləşməyə çevrilməsi adverbiallaşma linqvistik hadisəsinin mahiyyətini səciyyələndirən başlıca xüsusiyyətlərdəndir.

Müasir türk dillərində adverbiallaşan nitq hissələri bunlardır: *isim, sifət*.

İsim və sifətin adverbiallaşma dərəcələri müxtəlifdir. Burada hal sistemi əsas götürülür. Mətnə zərfi isim və ya sifətdən ayırmaq, əlbəttə, incəlik tələb edir. «Əgər sözə sifət əlavə etdikdə sözün mənası dəyişmirsə, deməli, bu müəyyən formalı isimdir, əgər məna dəyişirsə, bu söz zərfdir”(2, 72).

Zərfləşmə hadisəsi bir sıra amillərlə şərtlənir: *tarixi inkişafın nəticəsi olan semantik dəyişmələr; fel semantikasının zərfləşmə prosesinə təsir göstərməsi; zərfləşməni doğuran dövr, onun dərəcələri*.

Zərfləşmə prosesi pilləlidir, demək olar ki, sürət tədricidir; burada prosesin başa çatması lazım gəlir. Proses sözün leksik-sintaktik əlamətinin dəyişməsi ilə müşayiət olunur və onun nəticəsində zərf mənalı yeni sözlər yaranır. Bu

TÜRK DİLLƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ

proses xarakter etibarilə daimidir və fərdi əlamət də kəsb edə bilər. Bu prosesdə müxtəlif sözlər bir qayda olaraq, zaman, məkan və istiqamət mənasını ifadə edən yerlik və çıxışlıq halları formasında zərfləşmədə iştirak edir.

Zərfləşmədə ikili fikir onun daimi və müvəqqəti, eyni zamanda keçid tip-
li, dəyişməz olması ilə əlaqədardır. Ümumiyyətlə, bu fikirlər bütün konversiya
növlərində baş alıb gedir. Hələ də qəti fikir tapmaq olmur.

Adverbiallaşma hadisəsi də dilin semantik prinsipi ilə əlaqədar meydana
çıxır və bunun üç üsulu həmin prosesdə iştirak edir. 1) leksik-semantik; 2)
morfoloji-semantik; 3) sintaktik-semantik. Bu üsullar bir-birindən leksik,
morfoloji və sintaktik quruluşuna görə fərqlənir. Müasir türk dillərində
zərfləşmə istiqamətləri aşağıdakı ardıcılıqlardır:

a) isim zərf istiqamətində konversiya. Isim müəyyən bir şəraitdə zərfin
semantikasını qəbul edir, digər bir şəraitdə isə öz əşya, predmet əlamətini qo-
ruyub saxlayır. Ismin adlıq hal forması zərfləşməni reallaşdırır. Bu zaman hal
şəkilçiləri öz kateqorial məzmunundan təcrid olunur. Qoşulduğu sözlə bərabər
zərfə doğru inkişaf edir.

Isim kimi digər adlar da zərfə çox zaman *yönlük, yerlik və çıxışlıq* hal-
larında konversiya olunur.

Bu hadisə, qeyd olunduğu kimi, tarixi inkişafda və təkamüldə olan
hadisədir. Hadisə müxtəlif cəhətli olduğu üçün ona mütəxəssislərin yanaşma
tərzi də fərqli çalarları ilə səciyyələnir. Mütəxəssislər zərfə keçidin səbəbini
adların predmetlik əlamətini itirərək ilkin paradigamaları ilə əlaqəsinin kə-
silməsində axtarırlar. Əlaqənin kəsilməsi prosesi pilləvari şəkildədir, bəzən
daimi xarakter daşıyan həmin prosesdə adların zərfə çevrilməsi hər hansı
şəratin funksionallaşması nəticəsidir. «Hər bir söz üçün zərfə yaxınlaşma
dərəcəsi müxtəlif olur, bu isə leksik vahidin başqa vəziyyətinin bu və ya digər
dərəcədə dildə işləkliyindən asılı olur»(3,127; 4,192; 5,502; 6,142).

S.Cəfərov adverbiallaşma hadisəsini leksik-semantik konversiyanın bir
tipi hesab edir və leksik yolla yeni sözlərin yaranmasında bu hadisənin rolunu
qiymətləndirir.

“Adverbiallaşma nəticəsində bir sıra saylar, o cümlədən qeyri-müəyyən
saylar da öz semantik yönünü dəyişir. Sifət və ya sayın adverbiallaşmasında
sözün isimdən ayrılaraq felin əvvəlinə gəlməsini, yəni onun əşyaya deyil,
hərəkətə aid olmasını bunları fərqləndirən başlıca əlamət kimi götürmək
lazımdır”(7,144).

TÜRK DİLLƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ

Dilçilik ədəbiyyatının çoxunda zərflik vəzifəsində işlənən sifətlər zərf hesab edilir. Amma bununla razılaşmaq çətindir. Çünki bu hal bir növ sifətlərin *mübtəda və tamamlıq* vəzifəsində işlənməsinə bənzəyir. Sifətlər bu vəzifələrdə işləndikdə substantivləşdikləri kimi, zərflik vəzifəsində də işləndikdə adverbiallaşıp.

“Sintaktik xarakterin də rolunu nəzərə alaraq zərfin zərflik vəzifəsində fəallığını göstərmək yerinə düşər. Belə ki, müəyyən şəraitdə zərfin dəqiqləşdirilməsi üçün zərfliyin mövqeyi əsas ölçü kimi götürülməlidir” (8,19). Məkan və zaman məzmunlu isimlər (əsasən *adlıq, yönlük, yerlik və çıxışlıq* hallarında) zərflik vəzifəsində işlənir. Məs.: (A) *Axşam hava bərk qaralmışdı. Səhər yağış yağdı.* Bu cümlələrdə işlənmiş “*axşam*”, “*səhər*” isimləri zaman məzmunu bildirərək zaman zərfinə konversiya olunmuşdur.

Təyin vəzifəsində olduğu kimi zərflik rolunda işlənən isimlərdə də bir məhdudluq özünü göstərir. Belə ki, onlar da tam əşyalıq anlayışı ifadə edə bilmir, bunun müqabilində, həmçinin adverbial (zərflə) mənə xüsusiyyəti, çaları da kəsb edir. Belə sözlər isimlərin bütün morfoloji kateqoriyaları üzrə dəyişə bilmir. Nəhayət, onların leksik və sintaktik üsulları da haçalanır. Bu vəzifədə həmin isimlər bir növ zərfliyin başlıca ifadə vasitəsi olan zərfləri xatırladır, müəyyən dərəcədə onların analoquna çevrilir, adverbiallaşıp (zərfləşir). Bəzi dilçilik əsərlərində belə isimlərin əksəriyyətinin zərflə çevrildiyi qeyd edilir. C.Cəfərov və N.Abdullayevin fikrincə, “məsələyə bu cür yanaşılsa, bu isimlərin əksəriyyətinin zərflə keçdiyi fikri qəbul edilərsə, onda isimlərin zərflik vəzifəsində işlənmə imkanları da inkar edilmiş olar. Hətta burada bəzən bir az da «irəli gedərək» yerlik halında zaman məzmunlu isimlərin hamısının zərflik vəzifəsində işləndikdə zərflə çevrildiyini və yerlik hal şəkilçisinin zərflə düzəldən şəkilçi olduğunu göstərirlər. Adlarını göstərdiyimiz müəlliflərin nöqteyi-nəzərinə, bu fikrə haqq qazandırmaq çətindir.

Dil faktları göstərir ki, zaman məzmunlu isimlər əksərən zərflik olur, başqa vəzifələrdə işləmə bilmir. Əgər biz həmin formalı isimlərin zərflik vəzifəsi yerinə yetirərkən zərflə keçdiyini söyləsək, onda belə anlaşıla bilər ki, zaman məzmunlu isimlərin yerlik forması yoxdur. –*da*, –*də* zərflə düzəldən şəkilçidir. Əlbəttə, istər təyin və istərsə də zərflik vəzifəsində işlənən isimlərin sifətə və zərflə keçmə hallarını da müşahidə etmək mümkündür. Əsas məsələ burada sintaktik vəzifə ilə zərflə çevrilməni fərqləndirməkdir. Qeyd etmək lazımdır ki, sintaktik vəzifə keçmə halını qüvvətləndirir, münbit şərait yaradır. Bizcə, keçmə izolyasiya (təcrid) olma yolu ilə olur. Nadir hallarda baş verir,

TÜRK DİLLƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ

fərdi xarakter daşıyır” (9,38).

Sifət-zərf istiqamətində konversiya: Bu hadisə nəticəsində türk dillərində sifətlərin zərfə çevrilməsi prosesi baş verir. Məsələn, *iti bıçaq, düz söz, yaxşı xörək* ifadələrində *iti, düz, yaxşı* sözləri sifət olduğu halda; “*Su iti axır. O, düz danışır. Əli yaxşı oxuyur.*” cümlələrində isə *iti, düz və yaxşı* sözləri adverbiallaşaraq hərəkətin tərzini ifadə etmək funksiyasını (zərflik) qazanmışdır. Sifətin zərfə keçmə dərəcəsi daha yüksəkdir. Çünki mücərrədləşmə dərəcəsinə görə sifət zərfin xüsusiyyətlərini qəbul edən ən aktiv nitq hissəsidir.

Al görür ala, mor görür mora merak sarar (Türk ata sözü). Bu keçiddə digər bir istiqamət ismə doğrudur (*mora-nəyə? maraq salar*); antonim cütlüklərin konversiyası: *Aşağı tükürsen sakal, yukarı tükürsen bıyık* (Türk ata sözü).

Digər nümunələrə diqqət yetirək: *ağır adam-ağır danışmaq; sakit qız-sakit durmaq; sərt fikir- Qışın axır ayı sərt keçmişdi* (M. İbrahimov); *aydın baxış- aydın söyləmək; ac toyuq- ac qalmaq; diri adam- Elə adamları dəyirmanın gözündən ölü sal, aşağısından diri çıxacaq* (S.Rəhimov); *münasib adam- münasib danışmaq; çətin uşaq- çətin başa düşmək* və s. misallar vermək olar. Bu misallarda birincilər ismin əlamətini bildirdiyi üçün sifət, ikincilər isə hərəkətin əlamətini bildirdiyi üçün adverbiallaşaraq zərf olmuşdur.

«Sadə tərz-i-hərəkət zərfləri öz forma və məzmunlarına görə sadə sifətlərdən fərqlənir. Odur ki, belə sözləri sifət-zərf adlandırmaq da olar. Bu sözlər əşyaya aid olduqları zaman sifət, iş-hərəkətə aid olduqda zərf hesab olunur» (10, 258).

Lüğətlərdə bu istiqamətdə keçidə çox rast gəlmək olur. Məsələn: (Tm) aqır: *Aqır qozalar öz saldamına duyulmaz ırdıydı* (B.Kerbabaev); *aqır dermek, aqır dem almak* (TDS, 1962, 23).

(Tm) acı: *İşdən sonkı acı çay; Durdının acı sözi Artıqa kemsiz derdi* (B.Kerbabaev) *acı yıldırmak-qaxarlı ve kinayəli qülmek: Ol ona acı yıldırmak bilen seretdi* («Sovet Türkmənistanının ayalları» curnalı). Bu söz ismin təsirlik halında substantivləşə bilər: *acını pürkmek-birinin yüzünü almak* (TDS, 1962, 26).

(Tm) aydın: *aydın yol- aydın bolsa da; ak: Ak kaqıza keşde çekyəs, kuvvat berip ellerimize* (N.Pomma); *Sud onu ak diyip tapdı; ak altın; ak qirmek-saç-sakqalın aqarıp uqramak, saçə ak düşmek. Senin sakqalından ak qirse-de, an qirməndir* (A.Durdiev); *al: al yanak- al çalmak, al açmak*.

Boş: *Qoçmırat stolun bir çetinde duran boş kəselere xem çakır*

TÜRK DİLLƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ

quyşdırıpdır (A.Qovşudov)- *Tuflim ayaqıma boş bolyar* (TDS, 1962, 106).

Daş: *daş er- daş bolsa*.

Hal-xasiyyət bildirən sifətlər konversiyalaşır, yəni ismə və zərfə keçir. Məs.: məxriban: *Bizin məxriban dövlət* (TDS, 1962, 461)- *məxriban qonuşmaq*. *Məxriban çaqası bir ayal ene* (isim).

Uzun: *Ol uzun sakqalını sıpadı* (B.Kerbabaev)- *Yaşı uzun bolsun!* (TDS, 671).

Uzak. *Şa uqradı uzak yola- El almazlık. Uzak yol- uzak (uzaa) qitmaa* (yer zərfi).

Şirin (sifət): *Şirin qızıl almalar- şirin qonuşmaq* (zərf) (TDS, 771).

Eqri (sifət): *Eqri yol- Eqri oturun* (zərf) (TDS, 791).

Yaqsı (sifət): *Yaqsı niet, yarım dövlət – yaqsı söz- Qiç yaqsı* (zərf) (TDS, 835).

Yukarı (sifət)- *Yukarı tarapa xereket etmek- yukarı* (zərf)- *Ecem bu qünkü xovanın yaqdayını bilmək üçün yukarı seretdi* (TDS, 298).

Caanlı (sifət): *Stansiyada adamların canlı xereketi qüyçlendi* («Tokmak» curnalı)- *canlı* (zərf): *Ayna başlən-üçlən canlı edindi* (B.Kerbabaev).

Cansız (sifət): *Cansız qözleri küle taşlanan məzyaoı səmət qöründi* (B.Kerbabaev)- *cansız* (zərf): *Müsü cansız qaldı* (B.Kerbabaev).

Zalım (sifət): *Nebiscen baylar yok, zalım xanlar yok* («Oktyabr yalkımı» qaq.,)- *zalım* (isim): *Zalımlar zulmunda qurtarıp başın, //Zəxmetkeşler tanadı öz qardaşın* (Mollamurt).

Qudratlı (sifət): *Qudratlı adam- qudratlı* (zərf): *Qudratlı bar bolan, öran qüyçi, zor. Bax, menin qollarım şeyle uzun, qudratlı bolsa-da-diydi* (B.Kerbabaev).

Yuvaş (sifət): *Ol bir yuvaş adamdı- yuvaş* (zərf): *Ol yuvaş söyleyərdi. Men yuvaş yörən qitmeli boldum*.

Düz (sifət): *Düz işe topulqın, komsomol bolsan, yöriber Leninin yolu biləni* (Mollamurt)- *düz* (zərf): *Çaqarıqı qışık xem bolsa, tüssesi düz çıkıyandır* (Mıralı).

Quduz (sifət)- *quduz it- quduz* (zərf): *Quduz açmaq-vaqşılaşmaq, yırtıcı bolmaq*.

Numerativ söz – isim - zərf keçidi.

Qucak (numerativ söz): *Xemra ilki bir qucak qurı odun qetirdi* («Sovet edebiyatı» curnalı), *bir qucak ot, iki qucak odun- qucak* (isim)- *Qucak açmaq: Xaçan qelsen tayyar men, qucak açın durmaqa* (N.Pomma).

TÜRK DİLLƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ

(Q) parça: *bir parça etmək* (numerativ söz)- *parça olma* (zərf).

Elə sifətlər vardır ki, təkcə qaqauz dilinə mənsubdur, həmin sifətlər də konversiya hadisəsinə uğraya bilər. Məs.: “*bayqın*” sözü. Bu söz sifət kimi: *bayqın demir, bayqın etmək, bayqın bakiş*; tərz-i-hərəkət zərfi kimi: *bayqın annatmaa*.

«Balan» sözü qaqauz dilində «ağ» mənasında işlənir. «*Balan beyqir*» (ağ at). Bu söz həm də qaqauz dilində zərfə keçir: *Balan konuştı* (N.Baboqlu).

Azərbaycan dilində olduğu kimi qaqauz dilində də –li şəkilçili “berekətli” sözü həm sifət, həm də zərf funksiyalarında çıxış edir, konversiya hadisəsi yaradır. Məsələn, müqayisə et: *berekətli yıl, bereketli toprak, bereketli un* (sifət); *berekətli dolansın!* (zərf).

Azərbaycan dilində «pis» sifəti, qaqauz dilində «bet» sifəti konversialaşaraq zərfə keçə bilər. Məsələn, müqayisə et: *pis söz- bet laf, pis ağızlı- bet aazlı* (sifət məqamında); *pis danışmaq- bet konuşmaa* (zərf məqamında).

Həcm, ölçü bildirən sifətlər zərfə keçir: (Q) *Dolu filcan; dolu tüfək* (fiçimin dolusu; olmaa dolu paraylan); *dolu kismetlan, nical kurbaa saçlan* (məsəl).

Əvəzlilik zərf istiqamətində konversiya: (Q) *Nasıl adam- nasıl san dedin; Nasıl işlar* (əvəzlilik) - *nasıl dediniz?; nasıl aklıma qeler; nasıl qoruqtuk; nasıl olursa* (zərf) (QRMS, 340).

“Naşey” sual əvəzliyi zərfə keçir: (Q) *naşey bunnar?* (əvəzlilik)- *Naşey istedin, onu kazandın* (zərf) (QRMS, 34).

Netakım: *netakım deniler*(zərf)- *netakım çoban* (əvəzlilik)

Netürlü : *Netürlü annaştık* (zərf)- *netürlü insan*.(əvəzlilik)

Nica :*Nica insan?* (əvəzlilik)- *nica yaptım; nica dediniz?* (zərf)

“Ölü” sözü isim- sifət-zərf istiqamətində keçid prosesi keçirir. Məs.: (Q) *Ölü dirildi* (isim)- *ölu ekmaa, ölu eşek nalı aaramaa* (məsəl); *Duunnan ölu yolda kalmeer* (məsəl); *ölu demir* (sifət)- *ölu yaşamaq* (zərf). Qaqauz dilində “ölü” sözünün məna çaları dəyişir, yəni Azərbaycan dilində «ölü dəmir» ifadəsi işlədilmir.

«Ölü» sözü qaqauz dilində -lür, -lar şəkilçisini qəbul edərək isimləşə də bilər. Məs.: *Ölülar ölülarla , dirilar da dililarlan* (qaqauz folkloru)

“Bəri” sözü. (T) *Gerçekten onlar yıllardan beri bizi sömürmeye alışmışlardır* (M.Oğuz) (qoşma); (A) *Bəri gəl!*.(zərf) Zərf-qoşma keçidi.

“Pak” sözü sifət- zərf istiqamətində keçid prosesinə məruz qalır: *pak adam, pak urekli* (sifət)- *pak seslan, pak danış* (zərf).

TÜRK DİLLƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ

Qaqauz dilində “sarp” sözü sifət- zərf istiqamətində konversiyallaşır:
Sarpa sıcak buun; sarp adam (sifət)- *sarp koyma* (zərf) (QRMS, 400).

Dadlı/tatlı: *dadlı meyvə* (A)- *tatlı uzum, tatlı oolum* (sifət) (Q); *tatlı konuşmak*. (zərf)

Taş (isim)- *taş (taştan) aul; taş çatlasa; taş direk; taş olasin! Taş çıkarmak* (QRMS, 461). –Taş (zərf) *Əkməğini taşdan çıkarmak*. (Məsəl)

Tek (say)- *tek öküz- tek* (zərf)- *tek kalmaa*.

Temiz (sifət)- *temiz çiçek, temiz soluk (hava)- temiz* (zərf)-*temiz konuşmak* (QRMS, 465).

“Topal” sözünün mənası qaqauz dilində fərqlənir. Qaqauzlar «topal skemna» deyərkən «sınıq stul» anlamını nəzərə çatdırırlar.

(Q) Fena (sifət): *fena bakış, fena insan; fena* (zərf): *fena bulmaa, fena saymaa* (QRMS, 495).

(Q) Xasta (sifət): *xasta insan- xasta* (zərf): *xasta* (isim)- *xastaa bakmaa, xasta yatmaa, xasta yanılmaa*.

(Q) Çetin (sifət): *çetin er- çetin* (zərf)- *çetin tutunmaa. Xastalar keçerlar çetin yola* (D.Tanasoqlu)

(Q) Çirkin (sifət): *çirkin surat- çirkin* (isim): *Çirkin qeldi bana- çirkin* (zərf): *çirkin bakmaa, çirkin bulmaa, çirkin baarma*.

(Q) Çıplak (sifət)- *çıplak ayak, çıplak yamaçlar; çıplak fidanlar- çıplak* (zərf)- *çıplak soyundurmaa, çıplak brakmaa* (QRMS, 559).

Təkrar olunan sifət zərfləşir: (A) *Mənə baxma soyuq-soyuq* (R.Behrudi); (Q) *Bulutlar kara-kara xem yıplışirdılar* (D.Tanasoqlu); *Varlı-varlı olsun, nazlı-nazlı olsun* (D.Tanasoqlu) (zərf). *Qenç-qenç çocuklar, kızlar işlardılar - Yol açalım qençlere. Brak qençlar enica işlesinnar*. (D.Tanasoqlu).(Sifət)

Yaman sözü: (A) *Yaman adamdır* (pis mənasında) (sifət) - *Yaman kövrəl-mişəm yenə bu axşam* (R.Behrudi) (zərf). (Tm) *Yaman erde qoy tutdı*. (sifət) *Yamandan boyunu satın al (nakıl)*, (isim) *Yaman övlənmək- Ol bu erik qelməqe yaman övrenipdir*.(zərf)

Açıq\\açık sözü: (Tm) *açık xova* (isim)- *açık danışmak*. (zərf)

Əziz\\eziz sözü. Türkmən dilində bu söz məxriban, “məxirli, qadırlı, xormatlı, qovı, yaşqı” mənalarında işlədilir. Bu mənaları daşıyan “eziz” sözü türkmən dilində sifətdən zərfa keçidi gerçəkləşdirir. Aşağıdakı nümunələrdə bunu müşahidə etmək olur: Sifət kimi: *Ener-de eziz çaqalarından ayrılmacak bolup aqlaşyardılar* (B.Qurbanov. Duşuşık); zərf kimi: *eziz qormək- yaqşı qormək.... Xanı, senin seni öz canından eziz qoryən enə bolan*

TÜRK DİLLƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ

ınancın? (B.Kerbabaev. Aysoltan). *Akcaqül eziz qöryərdi* (A.Qovşudov. Povestler ve xekayalar).

Yukarı sözü. (Q) *En ilkin benim elimi kaldırdılar yukarı* (D.Tanasoqlu)- *Ani artık qetirmişti doşeklen yastı da verardi yukarı onnarı* (D.Tanasoqlu) (zərf) – Həsən imtahandan yuxarı bal toplamışdı.(sifət)

Böyük//buuk sözü: (Q) *Buuk kır (tarla) qena olduydu...*(sifət) (D.Tanasoqlu)- *zera buuk konuşmak...*(D.Tanasoqlu).(zərf)

Uzun sözü: (Q) –*Ee, bu uzun, pek uzun istoriya* (D.Tanasoqlu). (sifət) – *Uzun konuşma!* (zərf)

Uz sözü: (Q) *Uz yıl onnar eşilmiş* (D.Tanasoqlu).

Uzak sözü: (Q) *O uzak senselerimizin suretleri...*(D.Tanasoqlu). (sifət) *Benden uzak dur* (zərf)

Maraqlı//meraklı sözü: (Q) *Meraklı sordu tilki* (Günneşlik. Sayı 14, 2001, Uşaklara curnal) (zərf); *Ne meraklı hem qozal adet?! («Güneşlik» curnalı)* (sifət)

Bereketli sözü: (Q) *Topladık bereketli* (V. Karanfil) (zərf)- *bereketli yemək.* (sifət)

İyi sözü. (T) *İyi işler* (sifət) *Bana kalırsa durulmuş muhakimesini iyi yapamıyorlar.*(zərf) (M. Oğuz)

Koca//qoca sözü. (Q) *Bu koca bir xalqı!* (D.Tanasoqlu). Qaqauz dilində «koca» sözü qədim mənasında işlənir.

Böyük//buuk sözü. (Q) *Buuk işlar bitirdik biz evda-aulumuzda!* (D.Tanasoqlu).(sifət) –*Kafandan buuk konuşma.*(zərf)

Nə qədər//nekadar sözü: (Q) *ne kadar kız varsa, kuyda...* (D.Tanasoqlu)...*xep okadar yol yapacan!. Okadar kazmak* (sual əvəzliyi). *Siz, nekadar lafettiniz, artık kendiniz qotureceydiniz onu erina* (D. Tanasoqlu). (zərf).

Çok sözü. (Q) *Taa ustuna da yapaa laazım nekadar taa çok çıkarmaa* (D. Tanasoqlu) (zərf) – *Çok işlar bitirdik biz aulumuzda.* (say)

Birkaç kişiler (say)- *birkaç konuşmak* (zərf).

İkinci sözü. (Q) *Qeçtim erima, ikinci sıraya* (N.Baboqlu).(say) *O qaçışda ikinci geldi.*(zərf)

İşsiz sözü: (Q) *işsiz adam* (sifət)– *Kışın da ban işsiz kalmerum* (N.Baboqlu). (zərf)

Evli sözü: (Q) *evli adam* (sifət) - *evli qayıtmaq* (zərf)

Həmən//xemen sözü: (Q) *xemen adam* (əvəzlik)- *xemen qeler.* (zərf)

Bazar//pazar sözü. (Q) *Ama şimdi, pazar avşamı, meydanda buuk xoru*

TÜRK DİLLƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ

(N.Baboqlu). (zərf) – *Pazar yakındır*.(isim)

Qeñç sözü: (Q) *Qeñclar xepsi orada, xem Andrey da bu şennin ora erindeydi* (N. Baboqlu).(isim) – *O hələ də genc görünürdü*.(zərf) – *Genc adam bana yaklaşdı*.(sifət)

Qozal sözü. (Q)...*pek qozal çalerlar; ne qozal çalerlar...qit-qida taa qozal çalardılar* (N.Baboqlu) (zərf) – *Qozal aul*.(sifət)

Deli sözü: (Q) *O sizin Andreyin qaydası dunneyi deli edecek...* (N.Baboqlu). – *Deli-deli konuşurdu*.(zərf) – *Dəli adam sözün düzün deyər*.(Məsəl) (sifət) – Koroğlunun 7777 dəlisi vardı. (isim)

Qoşma zərfin funksiyasında.

Çox vaxt cümlədəki məna və vəzifəsindən asılı olaraq *əvvəl, başqa, aşağı, yuxarı, ayrı, uzaq, yaxın, irəli* və s. kimi sözlərin əsas nitq hissəsi və qoşma olduğunu təyin etmək çətinliyi yaranır. Çünki türk dillərində qoşma yerində işlənən həmin sözlər əsas nitq hissəsi kimi işləndikdə də eyni fonetik tərkibə malik olurlar. Oxşarlıq çətinliyi bir qədər də artırır. Beləliklə, qoşmalarla eyni formalı zərflərin fərqlərini izah etmək üçün müvafiq cümlələri oğuz qrupu türk dillərinin mətnlərindən seçmişik. (A) Zərf kimi: *Əvvəl zəhmət çəkən sonra rahat olar* (atalar sözü); *Qonaq yavaş-yavaş bəri gəlirdi*. Qoşma kimi: *Yeməkdən əvvəl və sonra əlləri yumaq lazımdır. Axşamdan bəri güclü külək əsirdi*. (T)

Türk dillərində zərf bir nitq hissəsi kimi mübahisə doğurmuşdur. Bəzi dilçilər zərfləri müstəqil nitq hissəsi hesab etdiyi halda, bəziləri onları köməkçi nitq hissəsi kimi xarakterizə etmişlər.

Türk dillərində zərfləşmə prosesinə Ə.Şükürovun tarixi aspektdə yanaşması maraqlıdır. Müəllif «Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası» adlı dərs vəsaitində yazılı abidələrimizdə rast gələn zərflərin bir qisminin zərfləşmiş sözlər (adverbial sözlər) təşkil etdiyini göstərir. Zərfləşmiş sözlər içərisində hal görümlərində təcrid olunmuş sözlər xüsusi yer tutur. Hal və ya mənsubiyyət şəkilçisi ilə birgə zərfləşən sözlər öz lüğəti mənasını itirərək iş, hərəkətə aid müxtəlif əlamət və ya keyfiyyəti bildirmişdir. Deməli, zərfin Azərbaycan dilində başqa nitq hissələri arasında təcrid olunub formalaşması tarixi çox qədim dövrlərdən başlamışdır. Zərf dilimizin inkişafı prosesində, əsasən, aşağıdakı yollarla əmələ gəlmişdir: a) *zərflik vəzifəsini yerinə yetirən başqa nitq hissələrinə məxsus sözlərin öz lüğəvi mənasını itirərək təcrid olunması yolu ilə*. b) *xüsusi şəkilçilərin köməyi ilə*.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərov C., Abdullayev N. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası. Bakı: ADPI-nun nəşri, 2004.
2. Юлдашев А.А. Конверсия в тюркских языках и ее отражение в словарях // СТ, Баку; 1970, №1, с. 70- 81
3. Псянчин В. Ш. Развитие форм именных частей речи башкирского языка. ДД, Уфа, 1980, 356 с.
4. Богородицкий В. А. Общий курс русской грамматики. М., Л., 1935.
5. Ширалиев М.Ш. Заметки о сложноподчиненном бессоюзном предложении (На материале азербайджанского языка) \\ «СТ», 1971, 3, с. 13-14
6. По поводу конверсии в английском языке \\ Иностраный язык в школе, 1954, 3 5, с. 5-9
7. Жяфяров С. Мцасир Азярбайжан дили. Баку: Маариф, 1992
8. Исаков А.И. Морфологическая структура слова и именные части речи в современном казакском языке: Автореф. дис. ... докт. филол.
9. Cəfərov C., Abdullayev N. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası. Bakı: ADPI-nun nəşri, 2004.
10. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfolojiya. Bakı: Maarif, 1973

Руслан АБДУЛЛАЕВ

АДВЕРБИАЛИЗАЦИЯ КАК РАЗНОВИДНОСТЬ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКОЙ КОНВЕРСИИ

РЕЗЮМЕ

Адвербиализация как особая форма конверсии в тюркских языках основывается на проблеме тождества слова. В статье рассматриваются механизмы данного процесса. Выясняется, что по степени абстрагирования и интенции транспозиции качественные прилагательные наиболее подвержены адвербной конверсии.

Ruslan ABDULLAYEV

**ADVERBIALIZATION AS A TYPE OF LEXICO-SEMANTIC
CONVERSION
SUMMARY**

Adverbialization as a special form of conversion in the Turkic languages is based on the problem of similarity. In this article the certain directions of the adverbialization have been studied/ The author shows according to the degree of becoming abstract, the adjectives is the most active part of speech accepting the features of the adverbs.

Şəkər ORUCOVA

**QIPÇAQ QRUPU TÜRK DİLLƏRİNDƏ ETNONİMLƏR:
ÜMUMİ MƏNZƏRƏ**

Etnonim – yunanca «etnos» - (qəbilə, tayfa, xalq) və «onima» - (ad) sözlərinin birləşməsindən ibarət olub, müxtəlif etnik birliklərin: millət, xalq, qəbilə, tayfa, nəsil anlayışı bildirir. Etnos – təkcə müəyyən yerlərdə bir yerə yığılaraq məskunlaşan, bəzi ümumi və fiziki cəhətləri özündə birləşdirən bir qrup insan yığını demək deyil; o həm də tarixin müəyyən zaman süzgəcindən keçməklə birliyini, digər etnik qruplardan fərqli və fərdi xüsusiyyətlərini şüurlu surətdə dərk edən, bu xüsusiyyətləri dili, psixikası, mədəniyyəti ilə öz adında (etnonimində) yaşadaraq qoruyan, sabitləşdirən qəbilə, nəsil, tayfa, xalq, millətdir.

Etnosun formalaşması, öz birliyini qoruyub saxlaması üçün vahid ərazi bütövlüyü və məskunlaşma vacib şərtlərdəndir. Belə ki, hər bir etnosda onları başqalarından fərqləndirən cəhətlərin əmələ gəlməsi, müəyyənləşdirilməsi üçün onların digər qrup təşkil edən insanlarla uzun müddətli təmas və ünsiyyəti zəruridir. Bu isə insanların həmrəyliyinə formalaşdığı dövrdə məskunlaşdıqları ərazinin yalnız bütöv, toxunulmaz və sabit olduğu zaman mümkündür.

Etno-mədəni irsin əsrlər boyu daşıyıcısı, yaradıcısı, özündən sonrakı gələcək nəsillərə ötürücüsü «həyatın əsrəfi olan» İNSAN olmuşdur. Obyektiv mahiyyətli insan təbiətinin həm də bioloji tərəfləri mövcuddur. Hər bir insanın geni onun daxili və xarici xüsusiyyətlərinin kompleks şəkildə müəyyən daşıyıcısıdır. Müşahidələr göstərir ki, coğrafi və tarixi amillərdən asılı olaraq ayrı-ayrı etnik qruplarda göstərilən bu əlamətlər özünü müxtəlif tərzlərdə büruzə verir. Hər bir xalqın etnik

TÜRK DİLLƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ

mədəniyyəti, miqrasiyaları, bütün zaman kəsiklərində digər xalqlarla iqtisadi-siyasi əlaqələri, eləcə də başqa xalq və millətlərlə qarışaraq xüsusiyyət kəsb etmələri haqda qiymətli materialı məhz bu və ya digər genlərin insan birliyi nümayəndələri arasında paylaşdırma xarakteri verir.

Müxtəlif etnik proseslərin inkişafının müasir dövrdəki vəziyyətinin dərinədən öyrənilməsi bütün dünya dilçiliyində olduğu kimi, türkologiyada da geniş vüsət almağa başlamışdır. Bir çox dünya xalqları arasında etnik münasibətlərin aydınlaşdırılması təkcə etnoqrafiya və etnososiologiya elmlərinin deyil, etnolinqvistikanın da qarşıya qoyduğu vacib məsələlərdəndir. Ayrı-ayrı zaman kəsiklərində görkəmli dilçilərin etnolinqvistikaya həsr etdikləri çoxsaylı əsərlərdən də görünür ki, müasir etnik proseslərin müstəqillik dövründə də öyrənilməsi (eləcə də proqnozlaşdırılması) xalqların tarixi-genetik baxımdan bir-birinə yaxınlaşmalarının izlənilməsi və etnosların mədəni inkişafının dərinədən təhlil olunması zəruridir. Bu baxımdan, qıpçaq qrupu türk dillərində də etnonimlərin müqayisəli şəkildə araşdırılıraq tədqiq edilməsi və üzə çıxarılmasını məqsədəuyğun sayırıq.

Təəssüflə qeyd etməliyik ki, türkologiyada sırf etnonimlərə həsr edilən əsərlər çox azdır. V.U.Maxpirov yazırdı: «Türkoloji tədqiqatlarda xalqların tarixi kökləri, etnogenezinin araşdırılması mühüm yerlərdən birini tutur və bu məsələ türkologiyada bu gün də öz həllini gözləyir»[1,1] Daulen Aytmuratov [2] və Mir Fatıx Zəkiyevin[3] əsərləri istisna olunmaqla, demək olar ki, türkologiyada bu barədə müqayisəli tədqiqat yox dərəcəsidir.

Türk etnonimiyasının bəzi məsələləri N.A.Nikonovun[4], A.I.Popovun[5] əsərlərində öz əksini tapsa da, bunu ümumi türkologiya üçün qənaətbəxş saymaq olmaz.

Etnonimlərdən bəhs olunarkən belə bir sual ortaya çıxır: etnonimlər necə yaranır?

Etnonimlərin təkamül prosesi aşağıdakı şəkildə gedir: inkişaf etmiş qəbilələrin birləşməsi nəticəsində dövlətlər, daha sonra isə xalqlar yaranır. Əlbəttə ki, bu proses az zaman ərzində başa çatmır. Bunun üçün bir çox onillər, yüzillər, bəlkə də minillər gərəkdir.

Etnonimlər ilkin(daxili) və ikinci(xarici) olmaqla iki yerə bölünür: İlkin etnonimlərə endoetnonim (yunanca «endon» - iç, ilk, daxili deməkdir), ikinci (xarici) etnonimlərə ektoetnonimlər (yunanca «ektos» - xarici deməkdir) deyilir.

Endoetnonimlər etnosların özlərinə verdikləri ad, ektoetnonimlər isə həmin etnoslara beynəlxalq aləm tərəfindən verilən addır. Məsələn, ilkin türk

TÜRK DİLLƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ

etnonimlərindən *ar*, *men*, *yun*, *şan*, *sak* sözlərində –**ku** kökü açar rolunu oynamış, (bu isə «ağ, işıqlı» mənasını verir), ikinci (xarici) etnonimlərdən hesab olunan və beynəlxalq aləmdə tanınan *kuar*(*kavar*), *kuman*, *kuşan*(*kusan*), *kusak*(*kuçak kışçak*) etnonimləri yaranmışdır.

Müxtəlif qəbilələrin qarışığı nəticəsində yaranan etnonimlər də olur. Bunlar iki ilkin (yəni endoetnonimin) etnonimin birləşməsindən əmələ gələnlərdir. Məsələn, *as* etnonimi *syun* və *sun* etnonimlərini özündə birləşdirməklə, *assun* > *us-sun* > *usun* mürəkkəb etnonimini əmələ gətirmişdir.

Etnonimlər *xususi* və *ümumi* olmaqla da iki yerə bölünürlər. Belə ki, hər bir etnosun öz-özünü adlandırıdığı etnonim xüsusi, bir neçə etnos adı altında beynəlxalq aləmdə adlandırılan etnonim ümumi hesab olunur. Məsələn, *türk* etnonimi özündə bir çox türk dilli xalqları da birləşdirdiyindən ümumi etnonim (ümumtürk) adlanır. Ümumi etnonim etnosun xarici əlamətlərinə görə də yarana bilər. Məsələn, şimal sakları(menlər) ağbəniz olduqları və cənub etnosların nümayəndələrindən seçildikləri üçün *kusak* > *kıfsak* > *kıpsak* (yəni ağ saklar), *kumen* > *kumanlar* (ağ menlər) ümumi etnonim statusunu qazanmışlar.

M.Zəkiyev haqlı olaraq qeyd edir ki: «Etnik kökləri araşdırarkən hər bir etnosun xüsusi və ümumi adlarını bir-birindən fərqləndirmək zəruridir. Çünki tarixi mənbələrdə eyni bir etnos həm xüsusi, həm də ümumi adları(etnonimləri) ilə qeyd olunur» [6]. Belə çıxır ki, bütün ağbəniz şimal türkləri qıpçaq, Orta Volqaboyu və Şimali Qafqazda isə bolqarlar həm bolqar, həm də qıpçaqlar kimi qeyd oluna bilərdilər. IX əsrdə Bulqar dövlətinin möhkəmlənməsi zamanı bura daxil olan bütün türk və qeyri-türk qəbilələri öz xüsusi adlarını saxlamaqla, ümumilikdə *bulqar* etnonimini qəbul etmişdilər. *Türk* etnoniminin də yaranması uzun zaman tələb etmişdir. Türk dilli xalqların tarixi göstərir ki, bir çox türk xalqlarının adlanması bu cür ardıcılıqla gedirdi: dövlətlərdə baş verən siyasi-iqtisadi dəyişikliklərlə əlaqədar olaraq qüdrətli bir etnos tabelikdə olan qəbilə və xalqları öz adı altında birləşdirirdi. Məsələn, türk etnonimi ilk dövrlərdə ayrıca bir qəbiləyə məxsus idi. VI əsrdə türk xaqanlığının yaranması ilə bu etnonim ona oxşar və yaxın dillərdə danışan bütün qəbilə və xalqlara da şamil olundu. Belə ki, antik dövrdə onlar *sak* və ya *saka* və onlardan əmələ gələn *sakadı*(*sakalı* – saklarla qarışan) adı ilə tanınmış, yunanların tələffüzündə belə səslənmişdir: *sakadı* > *skıdı* > *skide*. M.Zəkiyev *skif* etnoniminin yaranmasını (*sakadı* > *skıdı* > *skide* > *skif*) bununla əlaqələndirir [7,35].

Türk etnoniminin ümumi mahiyyət daşıması I və II türk xaqanlığının möhkəmlənməsi dövrünə təsadüf edir.

TÜRK DİLLƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ

Daxili və xarici, xüsusi və ümumi olan etnonimlər bir neçə adı da özündə birləşdirə bilir. Məsələn, qədim etnonimlərdən olan *qıpçaq*, *sarır*, *kuman*, *kukeşe*, *sakaliba*, *poloves*, *sarasin*, *flaven*, *falon* və *akasır*, *akadır*, *aqaçer*, *mişar*, *eləcə də iyirk*, *biar*, *bilir* etnonimləri eyni məfhumu ifadə etməklə sinonim cərgələr yaratmışlar.

Bir sıra etnos adlarının (sadəcə olaraq oxunması və tələffüzündə) II hissələrinin -ar//-ər//-ir şəkilçiləri ilə bitməsi diqqəti özünəməxsus şəkildə cəlb edir. -Ar//-ər//-ir hissəciyi demək olar ki, bütün türk etnonimlərində işlənir: *suvar* (*suvar*), *kuvar* (*kavar*), *tatar*, *xəzər*, *bulqar*, *skir*, *sarır*, *aqaçer* (*aqasır*), *mişar*, *biqer*, *biar*, *bilər*, *sahr*, *uyğur*, *qandıar* (*Qəndəhar?*). Fikrimizi izah etmək üçün *suvar* etnoniminə baxaq: M.Zəkiyevin «su adamları» adlandırdığı *suvarlar* qəbilə adı Mahmud Kaşğaridə qeydə alınmışdır. V.Bartold *suvar* sözünün əvvəlindəki s~ç; sonundakı r~ş əvəzlənməsi nəticəsində «*çuvaş*»a çevrilməsini dilçilik baxımından düzgün hesab edərək çuvaşların etnik tərkibinə bağlayır. Ona tərəfdar çıxan V.F.Kaxovski də çuvaşların ulularının *savır* adlandırıldıklarını əsas tuturdu: cawas [8].

Ötən əsrin tarixçiləri *savır* etnonimini Sibirə əlaqələndirmiş, F.Moor bu termini iran mənşəli hesab edərək «qara iranlı», «qara alan» mənasında olduğunu göstərmişdir. Kaxovski *suvar* sözünü türk dilli xalqların adı ilə (so+ar-«ər», «kişi») sözlərinə bağlayır. Təkcə Qordeyev *suvar* sözünün hidronimlə əlaqəli olduğunu (yəni *suvar*=su-v-ar) göstərir ki, bu da M.Zəkiyevin fikri ilə («su ətrafındakı ərlər, adamlar») üst-üstə düşür. Əlbəttə, burada bəzi etnonimlərin etimologiyasının araşdırılması öz əksini tapır. Lakin ayrı-ayrı etnonimlərin izahına keçməzdən əvvəl, *qıpçaq* etnoniminin türk dilli xalqların tarixində oynadığı aparıcı rolun mənzərəsini təsvir etməyə çalışaq.

Hazırda bir neçə fonetik variantda məlum olan (*qıpçaq*, *qıfçaq*, *qıvçaq*, *xıpçax*, *xıbçax*, *xpçax*, *xbçax*) bu etnonim üç əsas mənə kəsb edir: Əvvəla, *qıpçaq* etimonu bir çox müasir türk etnosları arasında çox geniş yayılmış ən qədim nəsil, tayfa adıdır. İkincisi, elmi etnonimik termin (*qıpçaq*) kimi qıpçaq xalqlarının ümumi adını, ən başlıcası isə, qıpçaq qrupuna daxil olan türk dillərinin adını bildirmək üçün işlədilir. Bildiyimiz kimi, qıpçaq dilləri Altay dilləri ailəsinin türk yarımqrupuna aiddir. Altay dilləri ailəsinə həm də monqol, tunqus-mancur, yapon və koreya dilləri daxildir. Bunlardan türk, monqol, tunqus-mancur dilləri bir yarımqrup, yapon və koreya dilləri isə digər yarımqrup təşkil edirlər. Üçüncüsü, *qıpçaqlar* deyildiyi zaman qüdrət və qüvvəti ilə tarixdə silinməz izlər buraxmış türk tayfa və qəbilələrinin əzəmətli ittifaqı başa düşülür. XI əsrdə Cənub-Şərqi Avropa-

TÜRK DİLLƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ

da hegemon qüvvə olan peçeneqləri özlərinə tabe edən türk tayfaları arasında qıpçaqlar cəsur və qoçaqlıqları ilə özünəməxsus yerlərdən birini tuturdu. O dövrdə qıpçaqların güclü ittifaqı onların məskunlaşdıqları ərazi bölgüsünün də onların adı ilə adlandırılmasına səbəb olmuş, Dəşt-i-Qıpçaq çölü toponimi belə yaranmışdı. Qıpçaqların tayfa birlikləri ittifaqı Avropa, Zaqafqaziya, Şimal-Şərqi Afrika xalqlarının etnogenezində, bu regiondakı xalqların siyasi-iqtisadi və mədəni həyatında dərin və silinməz izlər buraxmış, eyni zamanda bu xalqların mənəvi dəyərlərinin formalaşmasında və inkişafında onların böyük təsiri olmuşdur. Qıpçaqların zəngin mədəni irsi və onlarla bağlı etnos və dövlətlərə olan maraq bu gün də durmadan artmaqdadır və bütün tədqiqatçıların diqqət mərkəzindədir.

Hazırda qıpçaqşünaslar, eləcə də dilçi alimlərin qarşısında bir sıra fundamental tədqiqatlar tələb edən məsələlər durmaqdadır [3,47]. Bu məsələlər aşağıdakılardır:

1. Qıpçaqlar və Qızıl Orda. Qıpçaqların tayfa birlikləri və onlara daxil olan qəbilələrin əmələ gəlməsi, onların hansı etnoslardan ibarət olması;
2. Dəşt-i-Qıpçağın tarixi, onun coğrafi sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi;
3. Müasir qazax, krım tatarları, karaimlər, krımçaklar, qaraçay-balkarlar, ku -mık, tatar və orta əsrlərdə Poloves çölündə məskunlaşan digər xalqların qıp-çaqlarla əlaqəsi, mənəvi bağlılığı;
4. Karaim və krımçakların etnogenezi: onlar yəhudi, xəzər və ya qıpçaqmıdır- lar?
5. Qıpçaqlar, kumanlar və poloveslər. Qıpçaq qəbilələrindən olan bacanaq-peçeneqlər, berendeylər, boutlar(mautlar), kayeriqlər, kovuyar, torklar, turpeylər, qara qlobuklar, əncəoğlu, burcoğlu, burnılar, burlılar, cüzanlar, durutlar, etebiqlər, iyetlər, itılıylar, kəngəroğlular, kanouqlar, qarabağoglular, quloğlular, otrerlulər, sakslar, tarqolovelər, tortoblar, uliçlər, uqlıçlərin zaman keçdikcə əriyərək itməsi səbəbləri hansılardır? və s.

Türkologiyada qıpçaq qrupuna daxil olan dillərin müxtəlif təsnifat prinsipləri ilə verilməsinə baxmayaraq biz ardıcılıq prinsipinə riayət edərək bütün təsnifatlarda ilk yerlərdən birini tutan *karaim* etnonimindən başlamağı məqsəduyğun sayırıq.

1. Karaim etnosu. Karaimlər özlərini *karay(karait* – musəviliyin Talmudu rədd edən «karay məzhəbi ilə bağlıdır) adlandırırlar ki, bu da onların qədim türk etnonimi *kirey//kireytdən (kiray, karay, kerait)* törədiyini göstərir[9,94]. Bir çox türk dillərində əsas söz köklərindən biri olan «qara, kara: qaraçaylar, qaraxəzərlər» - «qara – şimal», sadə (qara camaat) anlamını verir. Əslində, onları *karay-karaylar*, daha doğrusu, *krım karaim türkləri* adlandırsa, karaim dininin nümayəndələri ilə

TÜRK DİLLƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ

qarışdırılmazdı. Çünki Krımda karaizm dinini qəbul edən *karaimlər* də yaşayırdı ki, onlara xalq arasında *rus karaimləri* deyirlər. Bir etnos kimi Krımda formalaşan karaimlərin dili müasir dilçilik elmi tərəfindən Altay dilləri ailəsinin türk dilləri yarımqrupuna daxil edilir. Ukrayna, Litva, Moskva, Sankt-Peterburq, eləcə də İsrail, Polşada məskunlaşan karaimlər Xəzər xaqanlığına daxil olan Krımdakı türk xalqlarının nəsiləri hesab olunur. Türkcə danışan qədim karaimlərin həyat tərzini tədqiqatçı alimlərin diqqətini həmişə özünə cəlb etmişdir. Alimlər karaimlərin xəzərlərlə analogi oxşarlığı olduğunu da qeyd edirlər. Hazırda karaimlər arasında göygöz insanlara təsadüf edilməsi qədim zamanlarda onların qottlardan assimilyasiya olduqları və bu gün də onlardan bəzilərinin «Qoto» soyadını daşımaları (bir sübut kimi) fikrini təsdiqləyənlər də var. Beləliklə, Krım karaim türkləri (karaylar) hunlar və xəzərlərin qəbilə birliklərinə daxil olan, Krımda sarmatalar və qottlardan assimilyasiyalaşan qədim karayitlərdir – desək, yanlışdır.

Antropoloqlar karaimlərdə monqoloidlərə xas əlamətlərin olduğunu da söyləyirlər. Krımda bir etnos kimi formalaşaraq bu günə qədər də etnik xüsusiyyətlərini qoruyub saxlayan karaimlər digər türk xalqları ilə qaynayıb-qarışsalar da, öz aboriginliklərini hifz edirlər. Vətəndən uzaqlarda olduqlarına baxmayaraq, dünyanın müxtəlif yerlərində məskunlaşan karaimlər bir-birinə həmişə mənəvi dayaq və dəstək olmuşlar. Litva və Polşada, Ukrayna və Fransada Allaha ibadət yalnız karaim dilindədir.

Karaim dili krım-tatar, kumık və qaraçay-balkar dilinə yaxındır. Alınmaları ərəb, fars və slavyan dillərindəndir. Bu dildə monqol paralellərinin də olması istisna deyildir.

1934-cü ildə Türk dil Kurumunun qərarı ilə türk dilinə digər alınmalarla yanaşı karaim dilindən də 330 söz daxil edilmişdir. 1930-1931-ci illərdə bu dilin Berlin universitetində tədris edilməsi bu dilin türkoloji baxımdan çox dəyərli olduğundan xəbər verir.

Karaim dilinin xüsusiyyətləri karayların mənşəyi, onların öncə hun, bulqar-xəzər, iç peçeneqlər, daha sonra isə qıpçaq-poloves dillərinə mənsubiyyəti haqda qiymətli və mötəbər informasiyalar mühafizə etməkdədir; belə ki, əsas xüsusiyyətlər müasir dialektlərdə saxlanılır. Bütün bunlara baxmayaraq çox təəssüflə deməliyik ki, bu qədim dil Krımda öz kritik günlərini yaşamaqdadır.

Karaim dilinin elmi cəhətdən öyrənilməsi V.V.Radlov, Y.Qeqocevski, V.A.Qordlevski, A.N.Samoyloviç, A.Zayançkovski, T.Kovalski, A.Mardkoviç,

TÜRK DİLLƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ

O.Pritsaka, S.M.Şapşal, K.Musayev, V.I.Filonenko, A.M.Şerbak, N.A.Baskakov kimi görkəmli türkoloqların adı ilə bağlıdır [11].

2. Qaraçay-balkar etnosu (karaçay, balkar/malcar). Hazırkı məlumata görə 250 min qaraçaydan 135 mini Rusiya Federasiyasının Qaraçay-Çerkəz Muxtar Vilayətində, 75 mini Kabardin-Balkar Muxtar Vilayətində, Stavropol diyarında, Türkiyə, Suriya, İordaniya, ABŞ və digər ölkələrdə yaşayırlar. 1944-cü ildə sürgün edilən qaraçay-balkarların bir hissəsi Qazaxıstan, Özbəkistan və Qırğızıstanda məskunlaşmışdır. Qaraçay-balkarların mənşəyi barədə müxtəlif fikirlər mövcuddur. Onları mənşəcə slavyanlara, kabardinlərə, noqaylara, tatarlara, monqollara, türklərə, Teymurləngin əsgərlərinə, oturaq qafqazlılara, qıpçaqlara, kumanlara, hunlara, xəzərlərə, bolqarlara, irandilli alanlara, türkdilli alanlara aid edən alimlərin bəzi mülahizələri təbii ki, özünü doğrultmur [12,6]. A.Samoyloviç qaraçay balkarların, kumıkların oturaq yafətilərdən törəndiklərinin tərəfdarıdır [12,7].

N.Y.Marr qaraçay-balkar dilinin svan dili ilə çarpazlaşması fikrini irəli sürmüşdür. Bu münasibətlə M.Xabiçev yazır ki, «...müasir tarix və dilçilik elmləri bu fikrin yanlış olduğunu qətiyyətlə sübuta yetirmişlər; təəssüflər olsun ki, bir sıra tarixçilər və arxeoloqlar (E.P.Alekseeva) qaraçay-balkarların mənşəyi haqqında N.Y.Marrın səhv mülahizələrinin tərəfdarı olmaqda davam edirlər» [12,8].

M.Xabiçev «Qaraçay-çerkəzlərin tarixi oçerkləri»ndə: «...qaraçayların bir xalq kimi formalaşmasında yerli qəbilələrin, dağlıların – kobanların böyük rolu olduğunu, dillərinin türk qəbilələrindən olan qıpçaqların dilindən törəndiyi» faktına rast gəldiyini göstərir və qeyd edir ki, bu fikir qaraçay-balkarların mənşəyi probleminə həsr olunmuş sessiyanın qərarına qarşı çıxır. Orada deyilir: «Qaraçay və balkar xalqları İran və türkdilli xalqlarla Şimali Qafqaz xalqlarının qarışığından yaranmışlar və bu prosesdə qərbi qıpçaq tayfalarından olan «qara bolqarlar»ın da rolu istisna deyil» [12,15]

Bəzi alimlər (L.I.Lavrov) qaraçay-balkarların XI əsrdə Şimali Qafqazda meydana çıxan qıpçaqların (poloves, kuman) törəmələrindən olduğunu tərəfdarıdır. Alimlərin digər qrupu isə qaraçay-balkarların etnogenezində türk- dilli bulqar komponentlərinin olduğunu da iddia edirlər [12,13] Bəzi alimlər qaraçay-balkarların etnogenezində türkdilli bulqar komponentlərinin olduğunu da qeyd edirlər [12,11]. Qaraçay-balkarların xəzər mənşəli olduqlarını elmi izahlarla sübut etməyə çalışanlar da (məsələn, Murat Karaketov qaraçay-balkar dilinin qədim eftalit-xəzər dövrünə aid olan etnonimlərində bir sıra adət-ənənələrin qorunub saxlandığını göstərir) vardır [13].

Qaraçayların qəbilə, nəsil bildirən etnonimləri aşağıdakılardır:

TÜRK DİLLƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ

1. Kcara-Şayay və Gencake Şayay (kavar-savart nəslı, Kara (kari) və Genax qəbiləsi).
2. Mexerey-Kcula (Mexerey) – ağ hunların sərkərdəsi, kavarların törəməsi Mixir Kulun və ya Meqeri qəbiləsi).
3. Xabar-qaraçaylılar və ya Kcavar-qaraçaylılar – ağ hunların Şimali Qafqazdakı evtalit-xəzər köklü kavar və ya kavarların qəbiləsi.
4. Tyuyrman və Turuan – ağ hunların sərkərdəsi, eləcə də ağ hunlar və kavarların qəbiləsi.
5. Çigirey Çula – hərfi tərcüməsi: «Çul valisi» deməkdir; Xəzər xaqanlığının sonuncu valisinin adı. Qaraçay dilində sosioloji termin olan «çigirey» xəzər-bulqar mənşəli «içirqu» sözündəndir ki, bu da «hökmdar», «vali» deməkdir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYATIN SIYAHISI:

1. V.U Maxpirov. Drevnetörkskəə gtnonimiə. Alma-Ata,1990.
2. D.Aytmuratov. Törkskie gtnonimi. M.,1986.
3. M.Zakiev. Tirki-tatar gtnoqenezı (Gtnoqenez törko-tatar).M.,1998.
4. B.A.Nikonov. Gtnonimiə. M.,1970.
5. А.И.Попов. Названия народов СССР. Л.,1973.
6. www.yandex.ru. Nukus of the Net.
7. М.Закиев. Происхождение тюрков и татар. М.,1998.
8. www.yandex.ru. Nukus of the Net.
9. Dünya xalqları . Ensiklopedik məlumat kitabı. Bakı, 1998.
10. <http://turk/narod.ru>.
11. К.Мусаев. Караимский язык. Фонетика и морфология. М.,1964; Караимско-русский-польский словарь (Под. ред. А.Н.Баскакова, А.Зайончковского,С.М.Шапшала).М.,1974;К.Мусаев. Караимский язык//Языки мира,т.2.Тюркские языки.Бишкек,1997
12. М.Хабичев. Карачаево-балкарское именное словообразование. Черкесск, 1971.
13. М.Дж.Каракетов. Хазарско-иудейское наследие в традиционной культуре карачаевцев. www.rambler.ru. [http // turkoloq.narod.ru /indexdown.htm](http://turkoloq.narod.ru/indexdown.htm). »Библиотека«.

Шекер ОРУДЖЕВА

**ЭТНОНИМЫ В КЫПЧАКСКОЙ ГРУППЕ ТЮРКСКИХ ЯЗЫ-
КОВ: ОБЩИЙ ОБЗОР**

РЕЗЮМЕ

В написанных выдающимися учеными и посвященных этнолингвистике трудах явно видно, что изучение, а также прогнозирование в период независимости современных этнических процессов важно с историко-генетической точки зрения сближения народов и необходимо для глубокого анализа культурного развития этноса. С этой точки зрения, изучение и выявление этнонимов тюркских языках кыпчакской группы в сравнительном аспекте является целесообразным.

Shakar ORUJOVA

**ETHNONYMS IN THE TURKIC LANGUAGES OF KIPCHAK
GROUPS: GENERAL VIEW.**

SUMMARY

In the works written by the prominent, outstanding scholars, as well as in the works dedicated to the ethnolinguistics it has been clearly presented that the study and predicting of the modern ethnic processes in the period of independence is necessary to observe and analyse the interrelation of peoples from the historical and genealogical point of view and profound investigation cultural development of the ethnoses. That is why the comparative analyses of ethnonyms in the Turkic languages of Kipchak groups is important, too.

Təranə ŞÜKÜROVA

AZƏRBAYCAN VƏ ÖZBƏK DİLLƏRİNDƏ SEMANTİK VƏ MORFOLOJİ YOLLA YARANAN TERMINLƏR

Azərbaycan və Özbəkistan xalqları arasında ictimai, siyasi və mədəni əlaqələrin qədim tarixi vardır. Bütün dövrlər ərzində xalqlarımız dost olmuş, mədəni və mənəvi dəyərlərlə qarşılıqlı surətdə faydalanmışlar. Dilimizin, köklərimizin ümumiliyi, islam dininə mənsubiyyətimiz yaxın münasibətlərin həmişə əsası olmuşdur. Bu münasibətlər möhkəmlənərək XXI əsrdə də davam etməkdədir.

Hər iki xalqlar arasında olan yaxınlıq terminoloji sistemdə mövcud olan terminlərin oxşarlığı və eyniliyi ilə nəticələnir. Bu illərdə, mövcud olan dəyişiklikləri izləyərkən dillərin leksik qatındakı yeniləşmənin, xüsusi ilə elm sahələrinin inkişafı ilə əlaqədar yeni terminlərin yaranmasını müşahidə edirik.

Dildə heç bir leksik vahid kor-koranə yaranmır. Hər bir vahidin yaranması üçün müəyyən zərurət olmalıdır. Məsələn: Çoxmənalılıq ilk mənanın inkişaf edib, bir-birilə əlaqəli olan məna çalarlığına ayrılması ilə yaranmışdır. Əgər bədii üslubun tələbatı olmasaydı, sözlərin məna çalarlarına heç bir ehtiyac qalmazdı.

Bu mənada terminlərin yaranması üçün əsas zərurət ayrı-ayrı elm sahələrinin tərəqqisi, elmi-texniki inkişaf, tarixi təbəddülat və sairədir. Ona görə də dildə terminlərin yaranma yolları müxtəlifdir.

M.Qasımova görə, terminlər yaradılarkən aşağıdakı üsullardan istifadə edilir:

1. Semantik üsul
2. Morfoloji üsul
3. Sintaktik üsul
4. Kalka üsulu
5. Sözlərin ixtisarı və qısaldılması üsulu (abbreviatura) [2, s.121]

Özbək dilçiliyində bu və ya digər terminin ifadəsi üçün müxtəlif üsullar mövcuddur. Həmin üsullar aşağıdakılardır:

- 1.Semantik üsul
- 2.Morfoloji üsul
- 3.Sintaktik üsul
- 4.Leksik üsul

TÜRK DİLLƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ

5.Fonetik üsul [3, s.70]

Müqayisə etdiyimiz zaman nəzərə çarpan fərq budur ki, Özbək dilində leksik və fonetik üsullar mövcud olduğu halda, kalka üsulu mövcud deyil.

Semantik üsul termin yaradıcılığında həmişə tətbiq olunan bir üsuldur. Lakin bu üsuldən ayrı-ayrı dövrlərdə müxtəlif şəkildə istifadə edilmişdir. Vaxtı ilə semantik üsulla yaradılan terminlər elm və texnikanın ayrı-ayrı sahələrinə aid terminologiyanın formalaşmasında həlledici rol oynamışdır. Bu, təsadüfi deyildir. Elm təşəkkül edən zaman elmi idrakın ümumi inkişafı elə bir şəkildə idi ki, termin yaradıcılığını sözlə anlayışın uyğunluğu deyil, oxşarlıqlar təyin edirdi.

Semantik üsulla terminlərin yaranması hələ də davam etməkdədir.

D.Lottenin fikrincə, «Adi söz elmi-texniki terminə çevrilərkən terminoloji sistemdə müəyyən məna kəsb edir, daha doğrusu, belə sözün əvvəl qeydə alınmış mənasına yeni bir məna əlavə olunur» [4, s.123].

D.Lottenin bu fikrindən belə nəticəyə gəlmək olar ki, sözlərin mənalarını dəyişərək terminə çevrilməsi onların məna çalarlarından yalnız birinə əsaslanır. Başqa sözlə, termin çoxmənalıdırsa, yəni bir termin bir neçə sahənin ifadəsinə çevrilərsə bu zaman terminoloji sistemdə ziddiyyət əmələ gəlir.

Terminlərin əlamətlərini səciyyələndirərkən qeyd etmək lazımdır ki, onların ən başlıca xüsusiyyəti - monosemantizmdir. Terminlərin omonimliyi hallarında *budaq*, *kök* sözlərinin həm dilçilik, həm də bioloji termin olduğunu söyləmişdik. Buna əsaslanaraq indi belə bir fikir irəli sürə bilərik ki, terminlər omonim ola bilsə də, çoxmənalı ola bilməz. Çoxmənalılıqda məna yaxınlığı əsas amildir. Terminlərə isə bu amilin tətbiqi qeyri-mümkündür.

Terminlərin omonimiyasından danışarkən hər hansı bir terminin bir deyil, bir neçə sahədə işləndiyinin şahidi olacağıq. Məsələn, *dairə* sözü ictimai-siyasi, hərbi, riyazi termin kimi aktivdir.

Hərbi, tibbi, riyaziyyat terminologiyasına daxil edilən *əməliyyat* sözündə də omonimiya güclüdür. Həmçinin, *yuva* sözü – dilçilik, texniki və hərbi termin kimi işlənir.

Nitq termini isə – fiziologiya, psixologiya, dilçilik və tibb elminin leksik vahididir.

M.Qasımovun fikrincə, sözün semantikasının inkişafında üç əsas proses müşahidə olunur:

1. Adi məişət sözlərinin terminləşməsi
2. Sözlərin mənasının xüsusiləşməsi

TÜRK DİLLƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ

3. Yeni məcazi mənalar hesabına sözlərin mənasının genişlənməsi [2, s.123].

Adi sözlər elmi-texniki terminlərə çevrildikdə terminologiyanın müəyyən sistemində yeni məna kəsb edir, yeni sözlərin əvvəl qeydə alınmış mənalarına daha bir yeni məna əlavə olunur (2, s.123).

Dilimizin məişət leksikasında bir sıra sözlər işlənir ki, onlar həm də termin səciyyəsi daşıyırlar. Həmin sözlərdən bir qismini misal göstərək. Məsələn, daraq sözü ümumişlək söz kimi saçı daramaq üçün dişli alət mənasında işlədilir. Hərbi termin kimi patronları yan-yanə qoymaq üçün qutu deməkdir.

Diş sözü orqan adını bildirməklə bərabər, həm də texniki termin kimi (çarxın diş) işlənir. Parça sözü məişətdə toxunma mallar, çit, bez, mahud və s. deməkdir. Lakin düz xətt parçası birləşməsində bu söz riyazi terminə çevrilmişdir.

Bununla yanaşı, *balta*, *açar*, *lampa*, *tava*, *qazan* kimi sözlər texniki terminologiyada termin kimi aktivdirlər: məsələn, *indikator lampası*, *pərli balta*, *hava açarı*, *ion açarı*, *buxar qazanı*, *üzlük tava*, *xarrat tavası* və s.

Dairə sözü məişətdə işlənməsinə baxmayaraq ictimai-siyasi termin kimi aktivdir. Bu gün dilimizin məişət leksikasında işlədilən *gəlir*, *qurum* sözləri həm də termdir. *Gəlir* sözü iqtisadi termin kimi gəlir, milli gəlir formalarında işlənir. Gəlir – ən ümumi halda vaxt vahidi ərzində pul və digər gəlirlərin məcmusu. Əsas dörd gəlir forması var: əmək haqqı, mənfəət, renta və faiz [1, s.253].

Qurum sözü isə təşkilat mənasını bildirir.

2. Sözlərin xüsusişməsi ilə yaranan terminlərin əsas mahiyyəti budur ki, sözlər intensiv olaraq işləndiyi zaman onların ilkin mənası arxa plana keçərək xüsusişir. Məsələn, *bazar* sözü ümumişlək söz olmaqla yanaşı, həm də iqtisadi termdir.

«*Bazar*-satıcı və alıcıların öz əmtəə və xidmətlərini mübadiləyə imkan verən iqtisadi institutlar mexanizmi, təkliflə tələbi mübadilə yolu ilə birləşdirən iqtisadi kateqoriyadır» [1, s.433].

Son zamanlar *bazar* anlayışı öz ilkin mənasından çıxmış və daha geniş məna kəsb etmişdir. *Bazar* mübadilə mühitində yaranan iqtisadi əlaqələrin məcmusu deməkdir. Özbək dilində də *bazor* sözü iqtisadi termin kimi aktivdir: bazar iktisodieti.

Həmçinin *imic* sözü daha çox ümumişləklik qazanmışdır. Siyasi termin

TÜRK DİLLƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ

kimi isə beynəlxalq *imic* formasında işlənir. İqtisadi termin kimi əmtəənin, xidmətin, firmanın və müəssisənin siması deməkdir. Blok sözü – böyük bloklarda mənzillər qrupu mənasını bildirir. İctimai-siyasi termin kimi siyasi birləşmə deməkdir. Məktub müəyyən məlumat vermək üçün yazılan kağız mənasını ifadə edir. Həm də məktub sözü siyasi termindir: *başsağlığı məktubu, təbrik məktubu* və s.

Digər üsullarla yanaşı, terminologiyanın yaranmasında semantik üsulun da mühüm rolu vardır.

R.Daniyarov yazır: «Semantik üsul öz geniş inkişafını XX əsr oktyabr çevrilişindən sonra daha çox terminologiyanın yaranmasında tapmışdır [3, s.71].

Özbək dilində semantik üsulla terminlərin yaranma prosesinin öyrənilməsi 1982-ci ilə qədər dilçilər tərəfindən geniş şəkildə tədqiqata cəlb olunmamışdır. Özbək dilçiliyində semantik üsulun aşağıdakı formaları mövcuddur:

1. Heyvan və insan orqanlarının adlarının terminə çevrilməsi

2. Məişət sözlərinin terminə çevrilməsi [3, s.76-79].

1. Özbək dilində texniki anlayışları ifadə etmək üçün insan və heyvan orqanlarının adlarından istifadə olunur. Məsələn, burada tiş sözü iki mənada işlənir. I İnsanın dişi, II hər hansı bir alətin dişi. II mənə məcazidir.

Barmok sözü. Əsas mənası əlin barmağı. Barmaq sözü söz birləşməsinin tərkibində əlavə mənə kəsb edir (barmok vazni - yəni heca vəznə) Məs: *riçaqlı barmok, xaskali barmok* kimi birləşmələrin tərkibində «barmok» sözü texniki termin səciyyəsi daşıyaraq detalın adını bildirir.

Oqiz, tirnok, kulok sözləri də orqan adı bildirməklə yanaşı, həm də texniki termin kimi aktivdir.

2. Məişət sözlərinin terminə çevrilməsi

İnsanların daimi məişətinə daxil olan *peç, kuti, polovnik, lucka* kimi sözlər sonrakı əmək fəaliyyəti nəticəsində texniki terminlərə çevrilmişdir. Bu qarşılıqlı əlaqə nəticəsində bir qrup sözlər məcazlaşaraq yeni mənə kəsb edirlər. Məs.: *kuti* sözünü götürək. O ağacdən və ya kartondan düzəldilmiş qutu mənasını versə də: ayrı-ayrı söz birləşmələrinin tərkibində texniki termin anlayışını bildirir: *tirkaş mexanizmi kutisi, tirkaş kutisi* və s.

Həmçinin, *pancara, piçok, estik* sözləri də məişət sözləri olmaqla yanaşı, həm də texniki termindir. Yuxarıdakılardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, semantik üsul bir sıra leksemlərin terminə çevrilməsində baza rolunu oynayır.

II. Morfoloji üsul. Morfoloji üsulla termin yaradıcılığı həm Azərbaycan,

TÜRK DİLLƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ

həm də özbək dilləri üçün məhsuldardır. Qeyd etmək lazımdır ki, morfoloji yolla yaranan bütün terminlər quruluş etibarı ilə düzəltmədir. Onlar kök+leksik şəkilçi sxemi ilə düzəlir. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, başqa dil vahidi kimi, terminlər də quruluşuna görə üç cür olur.

Sadə terminlər: Yalnız bir kökdən ibarət olur. Azərbaycan və özbək dillərində işlənən bütün leksik terminlər sadə terminlərdir.

Azərb: *media, şou, magistr, departament, menecer, menecment, dizayn, curi, forum*. Özb: *media, sou, biznes, binokor, departament, audit, menecer, dizayn*.

Müstəqillik illərində termin yaradıcılığında morfoloji yol semantik üsulla müqayisədə aktivdir. Lakin dillərin terminoloji sistemi ən çox leksik yolla termin yaratmağa meyllidir. Bunun da əsas səbəbi odur ki, dildə semantik və morfoloji yolla termin yaratmaq leksik yola nisbətən çətinidir.

Morfoloji üsulla yaranan terminlər aşağıdakı şəkilçilər vasitəsilə düzəlir.

1. – *izm* şəkilçisinin vasitəsilə müstəqillik illərində Avropa mənşəli hərəkət adlarından xüsusi siyasət növü kimi dilimizə bir çox terminlər keçmişdir: *totalitarizm (zorakılıq), vandalizm (vəhşilik), nasionalizm (millətçilik), liberalizm (siyasi cərəyan), seperatizm* (millətlərin ayrılıb müstəqil dövlətlər yaratmağa çalışması), *unionizm* (birləşməyə, ittifaqa can atmaq).

2.-*lıq*⁴ şəkilçisinin vasitəsi ilə: *barbarlıq, suverenlik, müstəqillik, inhisarlıq, istilik süzgəci, komissarlıq, səfərbərlik*.

3. Avropa mənşəli sözlərin kökünə – *iya* şəkilçisinin artırılması yolu ilə: Azərb:-*depressiya, demokratiya, oliqopoliya* (bazarda bir neçə iri firmanın hökmranlığı), *konpensasiya* (əvəzsiz qarşılıq) *dotasiya* (təchiz etmək), *korporasiya* (ittifaq, cəmiyyət), *strategiya* (ictimai-siyasi mübarizəyə rəhbərlik etmək bacarığı), *deklorasiya* (bəyan etmə), özb: *depressiya, demokratiya*

4. Avropa mənşəli söz köklərinə – *ist* morfeminin artırılması yolu ilə: *modernist, avanturist, maksimalist, liberalist*.

5. Rus və Avropa mənşəli söz köklərinə –*ik* şəkilçisinin artırılması yolu ilə: *informatik, analitik, etik, titanik, diplomatik*.

Özbək dilində işlənən «*ekoloqik*» terminindən Azərbaycan dilində «*ekoloji*», «*ekologiya*» formasında istifadə olunur..

6. Rus və Avropa mənşəli söz köklərinə – *al* şəkilçisinin artırılması yolu ilə: *vizual, hormonal, intellektual, terminal*.

7. Rus və Avropa mənşəli söz köklərinə –*er* morfeminin artırılması yolu ilə. Bu tipli terminlər həm Azərbaycan, həm də özbək dillərində o qədər də ak-

TÜRK DİLLƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ

tiv deyil: *missyoner, karupsioner, prodüser, starter*.

8. *çi*⁴ şəkilçisi vasitəsilə: *arancimançı, nəzarətçi, topçu, zenitçi*.

9. *dar* şəkilçisinin vasitəsilə: – *səhmdar, sərmayədar* - işə istehsalə sərmayə qoyan və ona sahib olan şəxs.

10. *-oloq* - şəkilçisi vasitəsilə: marketoloq – bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə və fəaliyyətdə olan ehtiyac, tələb, tələbat, xidmət, sövdə, bazar və bunlarla bağlı digər iqtisadi-sosial amillərin zəncirvari məntiqi sistemini dərinlən bilən, tədqiq etməyi bacaran marketing mütəxəssisi [1, s.478].

11. – *ləşmə* şəkilçisinin vasitəsilə: *kombinələşmə*-sənayedə istehsalın təmərküzləşmə forması, *oksidləşmə*.

12. – *la*² şəkilçisi vasitəsilə aşağıdakı hərbi terminlər formalaşmışdır: *güllələmək, minalamaq, bombalamaq, hazırlamaq* və s.

– Müasir özbək dilində 300-ə qədər leksik şəkilçi mövcuddur. Buna görə də özbək dilində morfoloji üsulla termin yaradıcılığı öz məhsuldarlığı ilə fərqlənir. Terminlərin əmələ gəlməsində iştirak edən əsas şəkilçilər aşağıdakılardır:

1-ma – Türk dillərində, o cümlədən özbək dilində müasir dövrdə söz yaradıcılığında mühüm rol oynayan –ma şəkilçisi XIV-XVI əsr abidələrindən öz başlanğıcını götürmüşdür: *kuşılma, sepma, surtma, kovurma, suzma, kaynatma*.

Özbək dilinin fonetik sisteminə uyğun olaraq –ma şəkilçisi birvariantlıdır. Azərbaycan dilinin termin yaradıcılığında –ma, -mə şəkilçisi çox aktivdir. Sahə terminologiyasında fəal iştirak edən şəkilçilərdən biridir. Məsələn, hərbi terminlər: *qazma, atılma, atışma, vuruşma, tuşlama*; tibbi: *titrəmə, sərpmə, ovma, isitmə, burxulma, əzilmə, dolama* və s.

2. -lik. –lik şəkilçisi nəinki özbək dilinin, hətta fars və fars mənşəli sözlərə qoşularaq termin yaranma prosesində iştirak edir: *davlatçilik, sanoatçilik, temirçilik, soatsozlik*.

3.-qiç. Bu şəkilçi qeyri-məhsuldar şəkilçidir. - «XI əsr abidəsi olan M.Kaşğarının «Divani-Lüğətit türk» əsərində «qiç» şəkilçisi ilə düzələn iyirmi sözə rast gəlinir» «qiç» - şəkilçisi vasitəsilə aşağıdakı texniki terminlər mövcuddur: *urqiç, korqiç, suğorqiç*.

4. –çi - temirçi, montacçı, razvedkaçı.

5.-vçi – bu şəkilçi söz yaradıcılığında çox qədimdir. Xüsusilə, peşə-sənət adlarının yaranmasında mühüm rol oynayır: *kursauvçi, tukuvçi xaydovçi, erutuvçi*

TÜRK DİLLƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ

6. -laş –Bu şəkilçi vasitəsi ilə bir sıra texniki terminlər formalaşmışdır: *parçınlaş, çoxlaş, cıvırlaş*,

7-laniş- Bu şəkilçi iki komponentdən ibarətdir: lan+iş kuçlaniş, tovlaniş, parçalaniş özbək dilində laniş şəkilçisinin vasitəsilə beynəlmiləl terminlər də formalaşmışdır: *aktivlaniş, kristallaniş*.

8. -tiriş- Bu şəkilçi də iki hissədən ibarətdir: *tir+iş*. *Texniki terminləri yaradır: biriktiriş, etiltiriş, kizdiriş*

9. -xona – şəkilçisi özbək dilində daha aktivdir. Belə ki, bu şəkilçinin vasitəsilə *devonxana* (aparat, saray) və *darsxona* (sınıf otağı) kimi termin və sözlər əmələ gəlmişdir: *devonxona* sözü - Prezident devonxonası formasında işlənir.

Tədqiq olunan dillərdə elə terminlər var ki, onlar sadə terminlərə oxşasalar da, quruluşca düzəltmədir. *holding(xolding), shopping, marketing, faktoring, kliring*

Holding – elə işgüzarlıq fəaliyyətidir ki, müxtəlif kampaniyaların səhm nəzarət paketləri başqa bir kampaniya tərəfindən alınır və nəticədə onların fəaliyyətinə nəzarət edilir [1, s.459].

Kliring – dövlətlər arasında banklar vasitəsilə nağdsız haqq- hesab

Factoring – ticarət kontoru olub müştərinin dövrüyyə kapitalının kreditləşdirilməsi ilə əlaqələndirilən komissiyon – ticarət əməliyyatlarının bir növü [1, s.449-468]

ƏDƏBİYYAT

1. İqtisadi nəzəriyyə Bakı., Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2002, s.514.
2. Qasımov M.Ş. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı: Elm, 1973, 186 s.
3. Данияров Р.Д. Исследование формирования и развития технической терминологии узбекского языка. Док.дисс.наук. Ташкент. 1982.
4. Лотте Д. Основы построения научно - технической терминологии. М., изд-во АН СССР, 1961, 158с.

**ТЕРМИНЫ, ОБРАЗОВАННЫЕ СЕМАНТИЧЕСКИМ И МОРФО-
ЛОГИЧЕСКИМ ПУТЯМИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ
И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ**

РЕЗЮМЕ

Эпоха ускоренного развития науки и техники создала условия для появления терминов, относящихся к различным областям терминологии. В языке термины образуются разными способами. В данной статье анализируются способы образования терминов в азербайджанском и узбекском языках в сравнительном плане.

Тарана SHUKUROVA

**THE TERMS FORMED BY MORPHOLOGICAL AND SEMIOTIC
WAYS IN THE AZERBAIJAN AND UZBEKIAN LANGUAGES**

SUMMARY

Nowadays in the epoch of the rapid development of technology and science a number of terms which belong to different branches of terminology, have been appeared. Terms are formed by different ways. In this article the formation ways of the terms have been analysed comparatively.

**SƏMƏD VURĞUN YARADICILIĞINDA KLASSİK
ƏDƏBİ DİL MƏSƏLƏLƏRİ**

S.Vurğunun dilçilik görüşlərində klassik ədəbiyyatda dil məsələləri barədə söylədikləri xüsusi yer tutur. S.Vurğun Azərbaycan ədəbiyyatının klassiklərinə dərin hörmətlə yanaşan, onların ənənələrini davam etdirən, klassiklərin dili və üslubu barədə mənalı fikirlər söyləyən sənətkar olmuşdur. F.Qasımzadə yazır: «Mübaligə etmədən demək olar ki, müasir söz ustalarımızdan heç biri onun qədər milli ədəbiyyatımızın taleyi barədə düşünməmiş, klassiklərimizin yaradıcılığı haqqında mənalı, yığcam və dərin fikirlər söyləməmişdir» (1)

Şairin klassiklərimizlə bağlı yazdığı elmi məqalələri mütəxəssislər tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. S.Vurğun «Böyük Azərbaycan şairi» adlı məqaləsində dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin yaradıcılığını təhlil etməklə yanaşı, dil barədə də düşüncələrini əks etdirmişdir. O, doğma dilini məhəbbətlə sevən Nizaminin Şirvanşah Axsitan tərəfindən incidildiyini, mənəvi sarsıntıya məruz qaldığını, milli hüququnun pozulduğunu göstərir. Belə ki, Axsitan Nizamini dərin məhəbbətlə sevdii, ürəkdən bağlandığı ana dilindən əl çəkməyə məcbur etmişdir. Şair belə məqalələri ilə klassik ədəbiyyatımızla milli dilimizin vəziyyəti barədə aydın, real məlumat verir. O dövrdə doğma dilimizə bəslənən yad, düşmən münasibəti qamçılayır. S.Vurğun klassik Azərbaycan şairi Nizaminin vətənpərvərliyini, doğma, milli dilinə olan sonsuz məhəbbətini, onun qələbəsi uğrunda çalışmasını, bu yolda əzab-əziyyətlərə mərdliklə sinə gərməsini inandırıcı göstərməklə yanlış təsəvvürləri ustalıqla baltalaya bilmişdir. Bəzən belə səhv iddialar irəli sürmüşlər ki, Azərbaycan dilində yazılmış heç bir əsəri ilə rastlaşmadığımız üçün Nizami Azərbaycan şairi deyildir. Səməd Vurğun doğru yazır ki, bu dahi şairin öz doğma dilində yox, fars dilində yazması səbəbsiz deyildir. Görkəmli mütəfəkkir Nizaminin yad dildə yazmasını XII əsrin ictimai-mədəni həyatının özünəməxsusluğu ilə əlaqələndirir. XII əsr Azərbaycanda və Yaxın Şərqdə fars, ərəb dilləri yüksək, kübar dillərə mənsubluğun göstəricisi, meyarı hesab edilmişdir. Zamanın, ictimai şəraitin mahiyyətindən irəli gələn tarixi həqiqəti oxucularına çatdıran alim-şair S.Vurğun tamamilə haqlıdır. O, klassik ədəbiyyatımızdakı dil mənzərəsini gözümüz önündə mahir bir rəssam kimi canlandırır. Belə inandırıcı, təbii və məntiqli fikirləri ilə S.Vurğun dil

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ TERMİNOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

sahəsində uzun illər gərgin, aramsız axtarışlar aparmış, məşhur bir dilçiyə çevrilmişdir. O, çox doğru olaraq yazmışdır ki, Nizami vətənpərvər bir şair kimi, bir azərbaycanlı kimi Azərbaycan dilinin qələbəsi uğrunda çalışmaya bilməzdi. Nizami kimi böyük mütəfəkkir doğma dilini qorumaq, inkişaf etdirmək qayğısına qalmaya bilməzdi. Çünki belə şəxsiyyətlərdə vətənpərvərlik hissi, vətəndaşlıq duyğusu güclü olmuşdur.

Şairin mülahizələrinə əsaslanıb söyləyə bilərik ki, Nizami «Leyli və Məcnun» poemasını Azərbaycan dilində yazmışdır. Axsitanın Nizamiyə göndərdiyi məktubda bu məsələyə müəyyən bir işarə də vardır. Onun Nizamiyə bu dastanı yenidən qələmə almasını sifariş etməsinə ötəri baxılmamalıdır. S.Vurğun yazır: «Görünür, Nizaminin «Leyli və Məcnun» poemasının Azərbaycan dilində olması və bəlkə burada adi xalq həyatını əks etdirən lövhələrə daha çox yer verilməsi, şahların, sarayların zövğünü oxşamamışdır. Məhz buna görə də Axsitan özünün sinfi təbiətindən irəli gələn estetik baxışlarına görə Nizaminin qarşısında yenə «Leyli və Məcnun» dastanını yazmasını və həm də onun qoyduğu bir sıra yeni tələblər əsasında qələmə almasını sifariş etmişdir. Burada şah şairin fars dilində yazmasını, Azərbaycan dilindən imtina etməsini xüsusilə tələb edir:

Bu təzə gəlinə çəkəndə zəhmət,
Fars, ərəb dililə ver ona zinət.
Sözün sərrafıyam, sən ki bilirsən,
Təzəni köhnədən tez seçirəm mən.
Qüdrətin böyükdür ona-on yarat,
Onda beş verməyi bir dəfəlik at!
Kamal gövhərinin xəzinəsindən
Gör kimin sapına inci düzürsən.
Türk dili yaraşmaz şah nəslimizə,
Əskiklik gətirər türk dili bizə.
Yüksək olmalıdır bizim dilimiz,
Yüksək yaranmışdır bizim nəslimiz!

Nizami şahın bu tələbi qarşısında cavabsız qalır. O, «Leyli və Məcnun» dastanını yazmaq sifarişini qəbul etmək istəmir». Vurğun Nizaminin doğma dilinə məhəbbətini, onu ürəkdən sevdini nəzərə çarpdırır.

S.Vurğun klassik şairimizin fikrin ifadə formalarının yad dildə yox, doğma dildə tapmağın məqsədəuyğunluğu barədə mülahizələrinə haqq qazandırır.

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ TERMİNOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

Görkəmli söz ustası klassik ədəbiyyatımızda dil məsələsinə münasibəti yaxşı təhlil edir. S.Vurğun XII əsrdə yad dillərdə yazmağın dəb olduğunun ictimai mühitlə sıx bağlılığını, klassik ədəbiyyatımızın Nizami kimi məşhur nümayəndələrinin yad dildə yazmaq ənənəsinə qarşı etirazlarını bildirmələrini canlı faktlarla aydınlaşdırmışdır. Belə məsələləri təhlil edərkən S.Vurğun gözlərimiz önündə yorulmaz alim kimi canlanır. Faktları elmi təhlil süzgəcindən keçirən S.Vurğun bizi inandırır ki, Nizami «Leyli və Məcnun» poemasını fars dilində yazmaq istəməmişdir. Onun fikrincə, Nizaminin həmin əsəri ilf dəfə Azərbaycan dilində yazması ehtimalı çox güclüdür.

Klassik ədəbiyyatda dil məsələsinə ciddi yanaşan S.Vurğun onu yüksək milli qürur, vətənpərvərliklə əlaqələndirir. Məşhur alim-şair doğru deyir ki, yadelli dilə qarşı mübarizə təşəbbüsünün həyata keçirilməsi başda Nizami olmaqla ilk dəfə Azərbaycan şairlərinə məxsusdur. S.Vurğun bu ənənəni təkcə Azərbaycan xalqına xeyir gətirməklə məhdudlaşdırmamışdır. Həmin ənənənin bütün türk sistemli dilləri demokratik inkişaf yoluna çıxartmasından danışmışdır. Azərbaycan şairlərinin geniş əhatəli fəaliyyətinə yüksək qiymət verərək yazmışdır: «Azərbaycan şairləri yalnız Azərbaycanın özündə deyil, həm də türkdilli xalqlarının ədəbi dilindən fars dilinin qovulmasında böyük tarixi rol oynamışdır. Bu şərəf və şan ilk növbədə Azərbaycan klassiklərinin qələminə aiddir. Belə ki, fars dilinin ədəbiyyatımızdan və türkdilli xalqların ədəbiyyatından qovulması milli ədəbiyyatların və mədəniyyətlərin yaradılması işində mütərəqqi bir hadisə idi» (2).

S.Vurğun Nizamiyə qədər müsəlman Şərqiində yalnız İran ədəbiyyatının bir büt mövqeyində durmasından və ona yerli-yersiz pərəstiş edilməsindən danışmışdır. Nizaminin meydana çıxması ilə İran ədəbiyyatının bu mövqeyinin sarsılmasını göstərmişdir. O, klassik ədəbiyyatımızın görkəmli nümayəndəsi, dahi Azərbaycan şairi Nizaminin vətəninə, xalqına qırılmaz tellərlə bağlılığını, öz doğma dilini güclü məhəbbətlə sevdini inandırıcılıqla sübut edə bilmişdir.

S.Vurğun klassik yazılı ədəbiyyatı dil məsələlərini öyrənmək üçün əhəmiyyətli mənbə adlandırmışdır. Şair klassiklərin dil ənənələrinə xüsusi əhəmiyyət vermiş, həmin ənənələri sənətkarlıq məktəbi kimi qiymətləndirmişdir. O, bütün şair və yazıçıları bu mənbədən öyrənməyə çağırmışdır. Görkəmli mütəfəkkir müasir bədii dilin inkişaf etdirilməsində klassiklərin dil ənənələrini öyrənməyin əhəmiyyətli rol oynadığını döənə-döənə xatırlatmışdır. Klassiklərin dil ənənələrində onların böyüklüyünün, istedadlarının, müdrik

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ TERMİNOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

fikirlərinin parlaq əks olunduğunu demişdir. Klassiklərin yaradıcılığının formalaşmasında ana dilinin leksik və qrammatik materialının əsas rol oynadığını yazmışdır. Şair klassik ədəbiyyatı möhtəşəm bir binaya, həmin ədəbiyyata məxsus dil vasitələrini isə bünövrəyə, divarlara, qapılara, pəncərələrə bənzətmişdir.

S.Vurğun M.Füzuli kimi klassiklərin əsərlərinin lüğət fondunda və qrammatik quruluşunda özünü göstərən xalqiliyi yüksək qiymətləndirmişdir. Görkəmli sənətkar bədii dil və ədəbi dil anlayışlarının eyniləşdirilməsi, qarışdırılması əleyhinə çıxmışdır. Ədəbi dilə aid xüsusiyyətlərin bədii dilə şamil edilməsini səhv hesab etmişdir. Yəni bədii dilin keyfiyyətə ədəbi dildən fərqləndiyini göstərmişdir. O, ədəbi dildən fərqli olaraq bədii dilin sərbəst xarakter daşmasını təbii və qanunauyğun hal saymışdır. Tam sərbəstliyin bədii dilin inkişafına müsbət təsir göstərməsini xüsusi vurğulamışdır. Klassik ədəbiyyata aid bədii əsərlərdə də dilin estetik-emosional funksiyasının çox qabarıq şəkildə təzahür etdiyinə diqqəti yönəltmişdir. İstedadlı şair klassik poeziyanın hakim olduğu dövrlərdə bədii və ədəbi dil barədə fikir söyləyənlərə çox diqqətli, ehtiyatlı olmağı məsləhət bilirdi. O yazırdı ki, klassik ədəbiyyat nümunələrində müşahidə olunan hər fərdi-bədii xüsusiyyətə ədəbi dil tarixi faktı kimi yanaşılmamalıdır. Məşhur sənətkar təcrübəli və geniş bilikli dilçi həssaslığı ilə klassik ədəbiyyata dair nümunələrdə qabarıq tərzdə təzahür edən fərdi əlamətləri ədəbi dilin ünvanına yazmağı elmi naşılıq, səhv addım adlandırmışdır.

Şairin fikri tamamilə həqiqətdir. Məsələn, müasir Azərbaycan ədəbi dilində *yanmaq* felinin qarşılıqlı növünün olmadığı müəyyənləşdirilmişdir. Klassik ədəbiyyatımızın görkəmli nümayəndəsi M.P.Vaqif isə göstərilən feli qarşılıqlı növdə işlətmişdir: «Eşq oduna yanımadıq ayrıldıq». Bu fakt gözəllik nəğməkarı M.P.Vaqifin fərdi yaradıcılıq məhsuludur. Yəni həmin fakt heç də XVIII əsr ədəbi dilimizdə belə sözün işlənməsini təsdiq edə bilməz.

S.Vurğunun ədəbi dil və bədii dil barədə mülahizələri müasir dilçilik elminin tələblərinə cavab verir. Şair doğru söyləmişdir ki, ümumxalq dilindən klassik ədəbiyyatın nümayəndələri də eyni səviyyədə istifadə etməmişlər. Bədii dilin fərdi səciyyə daşmasının qanunauyğunluğu haqqında şairin söylədiyi fikir danılmaz həqiqətdir. Ədəbi dildə işlənməsi qəbul edilməyən, normal sayılmayan formaları bədii əsərlərdə görəndə S.Vurğun bir çoxları kimi təəccüblənməmişdir. Məsələn, o, «Şeirimizin könül dastanı» adlandırdığı Vaqifin dilində rast gəlinən, lakin ədəbi dilimizdə olmayan birləşmələri

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ TERMİNOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

məqbul saymışdır. Klassik ədəbiyyatda şair və yazıçıların müəyyən həddə dildən azad, sərbəst istifadə etmələrinə, dil vasitələrinə novatorcasına yanaşmalarına müsbət münasibət bəsləmişdir. Buna görə də Azərbaycan ədəbi dilində olmayan bir çox birləşmələri M.P.Vaqifin aşağıdakı misralarında təbii qarşılamışdır:

Bilməm kimə deyim dərdim neçəsi...

Sevənin sevəndən könlü bulaşmaz...

İndən belə ölsəm arzu çəkmərəm...

Vaqif deyir çox peşmana yetişdim...

Bəzən belə mülahizələrə də rast gəlirik ki, C.Məmmədquluzadənin bədii əsərlərinə məxsus dil vasitələrini ədəbi dil nümunəsi saymaq olmaz. Yaxud da, filan sənətkarın dili ədəbi dildən uzaqdır və s. Məsələn, Dostoyevski, Gertsen, Qoqol, L.Tolstoy böyük rus sənətkarlarıdır. Onların bədii əsərlərinin dilində rus ədəbi dilinin normativ qanunlarına uyğun gəlməyən cəhətlər vardır, lakin həmin tanınmış yazıçıların bədii dili ifadəliliyi, obrazlılığı ilə diqqəti cəlb edir.

S.Vurğun ədəbi dillə bədii dilin fərqləndiklərini göstərmişdir. Doğrudan da, bu baxımdan da onlar fərqləndirici əlamətləri ilə bir-birindən seçilir. Görkəmli sənətkarın həyatın, cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar ədəbi dilin yüksələn xətt üzrə irəliləməsi, təkmilləşməsi və zənginləşməsi haqqında fikri də əhəmiyyətlidir.

Müasir Azərbaycan ədəbi dili XVIII–XIX əsrlərdəki vəziyyətindən qat-qat yüksək səviyyədə durur. Ədəbi dilin normaları, üslubları zaman keçdikcə inkişaf edir. Bədii dildə isə inkişaf, dəyişmə başqa istiqamətdə gedir, yəni inkişaf, dəyişmə düz xətt üzrə olmur. Çox vaxt özündən əvvəlkinin bir növ inkarı əsasında yaranır. Hər hansı müasir sənətkarın bədii dilinin klassik şairimiz Füzulinin bədii dilindən yüksək səviyyədə dayandığını söyləmək mümkündürmü? Əlbəttə yox! Yəni istedad, təfəkkür, bədiilik əsrlərin keçməsi ilə inkişaf etmir. Ancaq onu da deyək ki, bədii dil də inkişafdan, dəyişmədən kənarda qalmır. Bədii dilin spesifik inkişaf xüsusiyyətləri, oricinal əlamətləri böyük maraq doğurur.

S.Vurğun Azərbaycan xalqının yetirdiyi böyük şəxsiyyətlərə yüksək qiymət verməyi bacaran sənətkar olmuşdur. Onun şəxsində alimliklə şairliyin vəhdətini, birliyini görürük. S.Vurğun yazırdı ki, klassiklərin fərdi bədii dilləri ümumxalq Azərbaycan dilinə söykənir. Klassiklərin böyüklüyünü, fikirlərinin müdrikliyini dildən istifadə etmə qabiliyyətləri ilə müəyyənləşdirmək olur. S.Vurğun M.Füzulini dilimizin mahir bilicisi kimi səciyyələndirmişdir. Onun

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ TERMİNOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

orincial yaradıcılıq üslubunun formalaşmasında, yüksək sənət zirvəsinə qalxmasında dilimizin zəngin xəzinəsindən novatorcasına istifadə etməsinin əhəmiyyətli rol oynadığını göstərmişdir.

S.Vurğun Füzulinin yaradıcılıq üslubunu, dilin incəliklərindən ustalıqla bəhrələnməsini sənətkarlıq məktəbi adlandırmışdı. S.Vurğun hər bir şair və yazıçının M.Füzuli kimi klassikləri oxumasını vacib saymışdır. Dildən məharətlə bəhrələnməsinin, ona həssas münasibət bəsləməsinin Füzuliyə, eləcə də digər görkəmli klassiklərə başucalığı gətirməsindən danışmışdır. S.Vurğun bunu klassiklərin doğma dillərinə güclü, sonsuz məhəbbətləri ilə əlaqələndirmişdir. Füzulinin dərin, olduqca bədii lirikasının yaranmasında dilin əsaslı rol oynamasından danışmışdır. Şair Nizami Gəncəvi, Xaqani kimi klassiklərin bütün zəngin yaradıcılıqlarını o zamanın hakim fars dilində gerçəkləşdirdiklərinə məcbur olduqlarını demişdir. S.Vurğun onlara ürəkdən bağlılıqları doğma Azərbaycan dilində yazıb-yaratmağa imkan verilmədiyini göstərmişdir. O, Füzulinin farsca şer yazmağı o qədər də məharət saymadığını, əksinə acizlik, zəiflik hesab etdiyini, doğma dilinə böyük üstünlük verdiyini, bu dilin zənginləşməsində, inkişafında əvəzsiz xidmətlər göstərməsindən söhbət açmışdır.

S.Vurğun leksik-semantik söz qruplarından olan sinonimlərdən yüksək sənətkarlıqla istifadə etməklə şeirlərində nitqi ağırlaşdıran təkrarın, bədiiliyin, şirinliyin, axıcılığın pozulmasının qarşısını almışdır. Məsələn, şairin bir şeirində (bir-birini izləyən misralarda) dünya anlayışının ifadə edilməsinə diqqət yetirək:

Cahan dəyişmişdir, dönmüşdür əvət!
Torpaqdan almışdır öz qüvvətini.
Bu yerdə nə hicran, nə qayğı, nə qəm,
Böyük fikirlərlə məşğuldur aləm.
Söylə nə göstərim bu günə dair?
Bu yeni dünyanın yolçusu şair. (S.Vurğun)
Başqa bir misala müraciət edək:
Bu kitab andırır şeri sənəti,
Sözlərin incidir, cildi qırmızı.
Bu kitab al donlu günəşə bənzər,
Onun qucağında isinir Vətən. (S.Vurğun)

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ TERMİNOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

Misralardakı *qırmızı* və *al* sinonimləri eyni keyfiyyətin ifadə edilməsində təkrarın qarşısını almışdır. S.Vurğunun «Adsız qəhrəman» şeirinin sonunda bir-birinin ardınca gələn misralara diqqət yetirək:

Siz, ey Odlar ölkəsinin adsız ölən ərənləri,
İnsan oğlu bu aləmə göz açdığı gündən bəri
Azadlığın məşəlinə qurban olmuş pərvanə tək...
Lakin ellər baş endirir qəhrəmanlar güzarına,
Adsız ölən igidlərin o pərişan məzarına
Çiçək səpir qucaq-qucaq, gül dağıdır ətək-ətək.

(S.Vurğun)

Şeirdə *ərənlər*, *qəhrəmanlar* və *igidlər* sinonim sözlərdir, onlar mənaca eyni cərgədə durur. Burada eyni sözün təkrarən üç dəfə işlədilməsi üslubi baxımdan nöqsan sayıldığı üçün sinonimlər cərgəsinə müraciət olunmuşdur: «Dünya görmüş bir *millətin qızıl tacı, kamalıdır*» (S.Vurğun).

Misralarda *həyat dəftəri*, *sənət bulağı*, *həyatın qaynar axan çeşməsi*, *ayın*, *günün camalı* obrazlı birləşmələrdir. Bu birləşmələrdə qrammatik və poetik əlamətlərin daxili vəhdəti vardır. Həmin söz birləşmələri estetik təsir gücləri ilə diqqəti cəlb edir.

S.Vurğunun poeziyasında ədəbi-bədii dil normalarına ciddi əməl olunmuşdur. Onun poeziyasında dil vahidlərinin – vasitələrinin bədiiliyi, gözəlliyi onların sadəliyində, təbiiliyində, yüksək və zəngin mənalılığında, xəlqiliyindədir. Böyük şair bu sahədəki uğurları öz istedadı və zəhməti, yaradıcılıq axtarışları ilə qazanmışdır. Görkəmli sənətkarın poeziyasının lüğət zənginliyi insanı heyran edir. O, xalqın söz xəzinəsinə dərinədən və ətraflı yiyələnə bilmişdir. S.Vurğunun poeziyasındakı sintaktik vahidlər – ismi birləşmələr həm sintaksis, həm də bədii nitq nəzəriyyəsi, poetika üçün dəyərli faktlardır. Şerlərində ismi birləşmələrin bütün növlərinə dair nümunələr istənilən qədərdir.

I növ ismi birləşmələrə aid bunları göstərmək olar:

Yenə də yamyaşıl geyinir dağlar,
Göz kimi durulur *qaynar bulaqlar*,
Əriyir güneylər döşündəki qar.
Yağış da isladır o *göy çəmən*i,
Təbiət ilhama çağırır məni! (Vurğun)

Car çəkir çarxların çaxnaşq səsi,

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ TERMİNOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

Qızır baltaların *polad pəncəsi*,
Yatmayır Muğanın, Milin gecəsi...
Səslənir Vətənin çölü, çəmən,
Bu qüdrət ilhama çağırır məni! (S.Vurğun)

Misralardakı *qaynar bulaqlar*, *göy çəmən*, *polad pəncə*, *bu qüdrət* I növ ismi birləşmələrdir. Bunların bədiiliyi artırmaqda rolu vardır. II və III növ ismi birləşmələr də obrazlılığı, ifadəliliyi ilə diqqəti cəlb edir. Məsələn:

Hay vurub, qıy vurub səs sal dağlara,
Gözəllər oylağı göy yaylaqlara. (S.Vurğun)
Sonra *şair dodaqları* öpdü *ana əlindən*. (S.Vurğun)
İndi *hünər vaxtı*, *qeyrət dəmidir*. (S.Vurğun)

II və III növ birləşmələr qarşılıqlı tabelilik əsasında əlaqələnen sintaktik vahidlərdir. Burada *gözəllər oylağı*, *şairdodaqları*, *ana əli* yanaşma və uzlaşma əlaqəli ismi birləşmələrdir. Bu birləşmələr də şifahi və yazılı nitqdə xüsusi yer tutur. Bədii üsluba aid əsərlərdə belə birləşmələr tez-tez müşahidə olunur. Ona görə də S.Vurğunun poeziyasında da belə birləşmələrdən çox istifadə edilməsi təbiidir. Misralarda işlədilmiş həmin növ ismi birləşmələr bədiiliyi ümumilik və qeyri-müəyyənlik fonunda artırır. Onlarda müəyyənlik, konkretlik olmur. Ümumilik, qeyri-müəyyənlik göstərilən sintaktik vasitələrin daxili mahiyyətini ifadə edir.

ƏDƏBİYYAT

1. «Azərbaycan» curnalı, 1959, № 5, s.201.
2. С.Вургун. Низами и мировая литература. –S.Vurğunun şəxsi arxiv.

Динар ГОДЖАЕВА

ПРОБЛЕМЫ КЛАССИЧЕСКОГО ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА В ТВОРЧЕСТВЕ САМЕДА ВУРГУНА

РЕЗЮМЕ

В лингвистических взглядах С.Вургуна особое место занимают проблемы языка классической литературы и стиля. В статье взгляды С.Вургуна на литературный и художественный язык исследуются на основе творчества классиков.

Динар ЭОЖАЙЕВА

THE PROBLEMS OF THE CLASSICAL LITERARY LANGUAGE IN THE CREATION OF SAMEÐ VURGUN

SUMMARY

The problems of the classical literary language and style take an impor-

tant place in the linguistic views of S.Vurgun. In the article the thoughts of S.Vurgun about the literary language are studied on the base of the classical creation.

Flora NAMAZOVA

**İLYAS ƏFƏNDİYEV DRAMLARININ DİLİ ÜZƏRİNDƏ NECƏ
İŞLƏMİŞDİR**

Bu, ənənəvi bir sualdır. Ona görə ki, Azərbaycan yazıçılarının hər birinin əsərlərinin dilindən söhbət açılarkən ilk növbədə həmin sual meydana gəlmiş və demək olar ki, ilk yazı bu məsələyə həsr olunmuşdur. (1, s. 36-40; 2; 3; s.3-142; 4, s.77-86; 5).

İ.Əfəndiyevin dramlarının dili üzərində necə işlədiyini genişliyi ilə öyrənmək, əlbəttə, monoqrafik araşdırma tələb edən bir işdir. Araşdırma nəticəsində sənətkarın dram dili üzərində hansı əməliyyatları apardığı aşkar olur. Bu əməliyyatların xarakterik cəhəti əlyazmalar üzərində yazıçının hansı redaktə işlərini görməsi ilə tanışlıqdır. Bu tanışlıq göstərir ki, böyük sənətkar dramlarının əlyazmaları üzərində apardığı düzəlişlər, bunların ideya-bədii, obrazların xarakteri ilə bağlılığı bütün dil-üslub normalarına tam şəkildə uyğundur. Aparılmış araşdırma göstərir ki, fərdi dil innovasiyaları ilə fərqlənən dramlarının dili üzərində məsuliyyətlə iş görən İ.Əfəndiyev ciddi yaradıcılıq axtarışları aparmış, dram dilinin təsirli vasitələrindən bacarıqla bəhrələnmiş, obraz danışılarını fərdiləşdirmiş, dialoqdakı ayrı-ayrı replikaların bağlanması tapıntıları etmiş, xalq dilinin leksik-semantik zənginliyindən məharətlə istifadə etmişdir.

“Dram cəmiyyətdə gərgin hadisələrin baş verdiyi, yeni, mütərəqqi ictimai formaların öz vaxtını keçirmiş köhnə ictimai formalarla mübarizəsinin kəskinləşdiyi dövrlərdə daha çox inkişaf edir. Təsadüfi deyil ki, dram ədəbiyyatın ən çətin növü hesab olunur”(6, s.65.). “Dram dili danışmaq dili ilə ədəbi dilin özünəməxsus kontaminasiyası”dır (7, s.25). “Dram əsərləri bədii əsərlər içərisində xüsusi mövqe tutur və ictimai həyatın müxtəlif hadisələrinə daha həssas olduğu, həmin hadisələri bilavasitə obrazların dili ilə canlandırıdığı üçün belə əsərlərdə müəllif son dərəcə rəngarəng nitq vasitələrindən” istifadə edir (8, s. 55).

Məlumdur ki, Azərbaycan dramaturgiya dili müxtəlif mərhələlərdən keçmişdir. Dramaturgiya dili birinci mərhələdə – XX əsrin 20-30-cu illərində

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ TERMİNOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

daha sürətlə inkişaf edir (xüsusilə C.Cabbarlı yaradıcılığında). Dialoji dilin, mükəllimələrin təbiiliyi, gərginliyi novatorluq təzahürləri kimi ortaya çıxır. Lakin 40-50-ci illərdə dramaturgiya dilində, demək olar ki, irəliləyiş olmur.

Ötən əsrin 60-80-ci illərində Ə.Məmmədخانlı, İ.Əfəndiyev, B.Vahabzadə, N.Xəzri, N.Həsənzadə, Anar və başqa dramaturqların dilində müəyyən axtarışların olduğu görünür. Bütövlükdə isə dramaturgiya dilinin imkanları həm şeir, həm də nəsr dilinin imkanlarından aşağıdadır. O dövrün dramaturgiya dilində məhz dramatizm çatışmır; lirizm dramatizmi qüvvətləndirmək əvəzinə, onu əvəz edir və bu sahədə İ.Əfəndiyevin aparıcı mövqeyi xüsusi nəzərə çarpır.

Dram dili elə bir dildir ki, burada ayrı-ayrı fərdlər, personalar dialoqa girir. Dialoq əsərdə iştirak edən surətlərin, necə deyərlər, “çarpması, mübarizsi zəmnində” qurulur. Dialoq iştirakçılarının dünyagörüşləri, dünyaya baxışları müxtəlif olduğu kimi, onların nitq-dil xüsusiyyətləri də diferensial əlamətləri ilə diqqəti cəlb edir. Həmişə deyildiyi kimi, “hər obrazın öz dili, öz danışq tərzi, davranış və mədəni səviyyəsi...” var. Bu danışq tərzlərini, üslublarını, şübhəsiz, dramaturq özü formalaşdırır. Əlbəttə, həyatda, mühitdə, müəyyən şəraitdə gördüyü, seçdiyi adamların danışğını, ədasını izləyən sənətkar çətinlik qarşısında qalır...

Dramaturq bir tərəfdən, dövrünün ən vacib problemlərini qaldırır, ikinci tərəfdən, bu problemləri fərdi dil-nitq şəraitində həl edir. İ.Əfəndiyev totalitar sovet reciminə baş vermiş hadisələri, əhvalatları, münasibətləri, insanların ağrı-acılarını, arzu və istəklərini dramalarında verərkən bunu obrazın fərdi probleminə çevirmir, daha çox qloballaşdırmağa çalışır, demək olar ki, milli problem səviyyəsinə gətirib çıxarır. Onun dramalarının arxitektónikası müxtəlif obrazların fərdi əndişələri üzərində qurulsada, burada qlobal məsələlər üstünlük təşkil edir.

Ayrı-ayrı problemləri təmsil edən obrazlar silsiləsi dünyagörüşü baxımından fərqlidir: tarixi şəxsiyyətlər, vəzifəli adamlar, adi insanlar. Dramalarının iştirakçıları olan bu zümrələr və “həmin dramaların əsas magistral məramı mənəviyyat, daxili ağrıların təsviri, obrazların yaşantılarının və adi məişət qayğılarının düzgün əksi”dir (9, s.7).

İ.Əfəndiyevin dram əsərlərinin ən xarakterik xüsusiyyətlərindən biri bədii dildir. Bu dil sosialist icimai quruluşu üzərində köklənmiş, amma bir qaynaq kimi xalqın tarixinə gedib çıxır. Bu dil xalqın dilidir, xalqın təfəkkürünün məhsuludur. Özüncə qədərki dramaturgiya ənənələrini dərinləndirən mə-

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ TERMİNOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

nimsəyən, canlı danışq dilinin özəlliklərinə tez bir zamanda bələd olan İ.Əfəndiyevin yazıçı dili milli soykökə, milli ənənələrə bağlı bir dildir və o, xalqın milli şüurunun formalaşması və inkişafına təkan verən bir dildir.

İ.Əfəndiyevin əsərlərində dramatik qayə yetərincədir. Bu qayə dillə çulğalaşır və həyati məsələləri birgə saf-çürük edir.

Hər bir dialoq “mübarizə”dir (Ş.Balli). Bu mənada İ.Əfəndiyevin dramlarındakı obrazlar silsiləsi nitq əziyyətinə qatlaşır, biri digərinə öz fikrini qəbul etdirmək istəyir, fikirlərini inandırmağa və sübut etməyə çalışır.

Beləliklə, dramaturq müvafiq dil formalarından, ifadə üsullarından istifadə etməklə ən müxtəlif subyektiv-psixoloji vəziyyəti əks etdirir, bu zaman danışq dilinin ən ümumi və xarakterik qanunlarından istifadə olunur. Məs.: “Billur sarayda” dramının proloqundakı dialoqda “sarıköynək” sözünün müxtəlif mənə istiqamətində təkrarı “billur saray”ların iç üzünün açılması gedişini şərtləndir:

Aynur (həyəcanla) - Yenə də **sarıköynək**, Həbib.

Həbib - Bakıya **sarıköynək** gəlib.

Aynur - Qızımız olanda adını **Sarıköynək** qoyacağam. Axı, bizim ilk görüşümüzü bu bağda qarşılayan **sarıköynək** olub (“Billur sarayda”, s. 62).

Bu emosional təqlim - dramdakı müqəddimə oxucunu əsərdə təsvir edilən hadisələrdən əvvəlki məsələlərlə, yaxud dramaturqun ifadə etmək istədiyi fikirlərlə qabaqcadan tanış edən parçadır.

İ.Əfəndiyev dramaturgiyası ilə ədəbiyyatımıza yeni bir canr gətirdi: lirik-psixoloji canr. O, dramlarında lirika ilə psixologizmi birləşdirdi. Elə ona görə də ədibin dramaturgiya dili üçün ən səciyyəvi cəhət lirizmdir. “Lirizm, bir tərəfdən, dramaturqun dilindəki şeiriyyəti qidalandırır, o biri tərəfdən, hadisə və obrazlardakı psixologizmi şərtləndirir. Bu lirizm ondan başlanır ki, yazıçı gözəlliyn vurğunudur; bu gözəlliyi tapa və görə bilir. Gözəlliyn də lirika ilə dil açması təbiidir. Buna görə də İ.Əfəndiyevin dilində güclü şeiriyyət var. Bu şeiriyyət təkcə sevgi, adi məişət səhnələrinin təsvirində, lirik qəhrəmanların emosional söhbətlərində deyil, bütövlükdə İ.Əfəndiyevin bədii sənətində, nəsrində və dramaturgiyasındadır”(10, s. 65).

Dramaturgiyamızda yeni canrın tədqiqi, şübhəsiz, qənaətbəxş deyil. Ona görə ki, bu canrda yazılmış dramların lirik-psixoloji dərinlikləri açılmalıdır. Əsas əlamət kimi lirik-psixoloji cəhət ictimai-analitik cəhətlə birləşəndə “dramaturgiyada sıçrayış” açıq-aşkar görünür. Belə bir üslubi qayə müasir Azərbaycan cəmiyyətinin mənəvi dünyasına, ictimai və əxlaqi münasirətlərinə

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ TERMİNOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

sibətlərinə, davranışlarına daha dərinlən nəzər salmaq, nüfuz etmək üçün imkan yaradır.

Lirik-psixoloji dram dilinin tədqiqi müəllif yaradıcılığının müxtəlif aspektlərini, istifadə olunan dil vasitələri və materiallarının fərdi-özünəməxsus xarakterini də aydınlaşdırır (11, s. 3).

Müasir dramaturgiyamızda artıq oricinal bir hadisəyə, ayrıca üslubi istiqamətə çevrilən İlyas Əfəndiyev dramaturgiyası hər bir pyesin formalaşdığı zamanın mühüm sosial-əxlaqi məsələlərini yüksək bədiiliklə inikas etdirməsi ilə xarakterikdir.

İ.Əfəndiyevin dramaturgiyası zamanı, məhz dramaturqla müasir insanı düşündürən mənəvi-əxlaqi və sosial problemləri əhatə edir (12,s.10).

İ.Əfəndiyevin dramaturgiya dilində obraz nitqinin şəiriyəti ayrı-ayrı obrazların “çevik” hərəkətlərində, mimika və cəstlərində, danışığının dinamikasında görünür. Bu əlamət yalnız həyat səhnələrinin, hadisə və proseslərin verilməsində və mükəllimələrin bolluğunda deyil, surət və tiplərin fərdi psixoloji və ictimai dramatizminin ifadəsində özünü büruzə verir.

İ.Əfəndiyev görkəmli dialoq ustasıdır. Onun çoxsaylı dramlarındakı bütün personajların nitq xüsusiyyətləri canlı danışq dilinin bütövlükdə özəlliklərini inikas etdirə bilir. Replikalardakı oricinallıq yazıçının, hər şeydən əvvəl, üslubunu müəyyənləşdirir. Bu, lirik-psixoloji üslubdur. O, dialoqun replikalarını elə qurub ki, bunlar bir-birilə bağlı şəkildədir. Replikaları bir-birinə dilin zəngin vasitələri, İ. Əfəndiyevin istifadə etdiyi obrazlı, emosional, ekspressiv dil vasitələri bağlayır. Bu vasitələr zəngindir. Bu vasitələrdən istifadə etməklə İ.Əfəndiyev, demək olmaz ki, personajların canlı dialoq nitqinin birbaşa surətini, fotosunu vermir. Onun tərəfindən çətinliklə dialoq bədii yaradıcılıq süzgecindən keçirilərək müəyyən ölçüdə səliqə-sahmana salınır. Bunu əlyazmaları üzərində işi, əməliyyatı da deməyə haqq qazandırır.

Dramaturqun replikalar silsiləsi bir-birindən asılı vəziyyətə düşür, bir replika digərinin təsiri nəticəsində yaranır. Məsələn: Aynur - O sizi **tanıyır?** Ana(təmkinə) -**Tanıyır.** Həbib - Mətbəxdən yaxşı iy gəlir, nə bişirmisən, ana? Ana - Pomidorlu sovuş(13,s.70). Bu tipik sintaktik gedış, əlbəttə, adi danışq dilinin sintaktik formasıdır. Sual-cavab replikaları, cavablarda təkrarlar, yarımçıq cümlələr mövcuddur. Ümumiyyətlə, sualdakı bir üzvün cavabda yenidən təkrarı dialoq nitqinin ümumi əlamətidir. Dialoqun tərkib hissəsi kimi özünü göstərir. Yarımçıq cümləyə gələndə bu da dialoq şəraitində əsas quruluşdur. Bunlar hazır nitq materialıdır, şablon strukturdur.

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ TERMİNOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

Bu baxımdan güclü replikalar silsiləsi yaratmış İ.Əfəndiyevin “dramlarındakı dialoqlar, əsasən, müvafiq situasiya, şərait, mətnlə möhkəm əlaqədar qurulur, hər bir sonrakı replika əvvəlkindən doğur, söz sözü çəkib gətirir. Onun yaratdığı dialoqlardakı təkrarlar(birinci şəxsini dediyini ikinci şəxs təkrar edir) adi haldır.

“Şifahi danışq dilinə xas avtomatizm, eşidilən sözləri mexaniki şəkildə təkrarlama personajların nitqində ən səciyyəvi xüsusiyyətlərdəndir” (14, s.22-33).

İ.Əfəndiyev, ümumiyyətlə, təkrarın hər bir növündən bacarıqla istifadə etmişdir. Aşağıdakı təkrarlar da bunlardan biridir:

Həbib - **Haradandı** o qədər çox pul atanda?

Aynur - Mən nə bilim **haradandı?** (“Billur sarayda”, s. 73)

Aynur - Ürəyimdə deyirəm:**xəbəriniz** yoxdur **xəbərdən**(“Büllur sarayda”, s. 68).

Ağahüseyn - **Sənə saz olmasa zamanə, çalış sən saz ol zamanəyə** (“Büllur sarayda”, s. 66).

Dialoqlarda müşahidə olunan bu təkrar növləri təbii danışq elementləridir. Təkrarlar müəyyən qaydalara əsaslanır. Təkrarlanan söz və ifadələr, adətən, lazımlı olur və müəyyən məqsəd daşıyır, bunlar təsirli və əhəmiyyətli. Belə təkrarlar olmasa, replikaların ardıcılığı və fikir tutumu pozula bilər. Bu ifadə üsulu İ.Əfəndiyevin dram dilində aparıcı xətt təşkil edir. Dramaturqun dialoq sənətkarlığının öyrənilməsində ümumi psixoloji keyfiyyətləri ilə seçilən və sistem təşkil edən belə təkrarlardan ibarət olan danışq tərzini müəyyənləşdirməyin dialoq nəzəriyyəsində əhəmiyyəti əvəzsizdir.

“Məlumdur ki, canlı danışq hazırlıqsız, “birdən” baş verir, burada bir mövzudan digərinə sıçrayışlar səciyyəvi haldır və belə keçidlər danışanın yadına düşən müxtəlif hal, vəziyyət, şəxs və s. ilə əlaqədar assosiasiyaların nəticəsidir. Bununla əlaqədar, əsil realist və ustad söz sənətkarlarının da dialoqları bu hazırlıqsızlığı əks etdirməli, mümkün qədər bəbililiyə meyilli olmalı və öz reallığına oxucunu inandırmalıdır. Lakin bədii əsərlərdəki bu “hazırlıqsızlıq” özü əslində bir hazırlığın nəticəsidir. Müəllif dialoqun “hazırlıqsızlıq” təsiri göstərə bilməsi üçün çox çalışmalı, hazırlaşmalı, ustalığa (“dialoq sənətkarlığına”) yiyələnməli olur. Bu “hazırlıqsızlıq” daha çox psixoloq üçün maraqlı olsa da, hər halda, lingvistik baxımdan da

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ TERMİNOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

əhəmiyyətlidir, dialoqun linqvistik xüsusiyyətlərini araşdırarkən nəzərdə tutulmalıdır” (15, 118 s.).

Beləliklə, dramaturgiya dili individual yaradıcılıq əlamətlərini özündə qoruyub saxlasa da, demək olar ki, ümumxalq dili zəmnində inkişafı görünən üslubi-semantik vəziyyəti də bu və ya digər formada inikas etdirmək gücünə malikdir. Haqqında ciddi tədqiqat apardığımız İ.Əfəndiyev bir sözlə, dialoq ustası kimi dialoq qurma prinsiplərindən (bu prinsiplər tipikləşdirmə və ümumiləşdirmədir) bacarıqla istifadə etmiş, xarakterik hadisələri dialoji mühitdə ümumiləşdirmiş, ən ümdəsi isə dialoq yaratmaqda da seçmə və əvəzetmə kimi üslubi prinsiplərdən, normalardan bəhrələnmişdir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Kazımova R. Ə.Haqverdiyev öz hekayələrinin dili üzərində necə işləmişdir. “Dil institutunun əsərləri”, III cild, 1950
2. N.Abbasova. C.Cabbarlı əsərlərinin dili üzərində necə işləmişdir. API-nin elmi əsərləri, XIII c., Bakı, 1960
3. M.Cahangirov. M.F.Axundov dram əsərlərinin dili üzərində necə işləmişdir. Azərb. SSR EA nəşri, Bakı, 1962
4. R.H.Həsənov. Y.V.Çəmənəminli öz hekayələrinin dili üzərində necə işləmişdir. API-nin elmi əsərləri, XI seriya, 1964, № 2,
5. Q.Kazımov. Ə. Haqverdiyev dram və nəsr əsərlərinin dili üzərində necə işləmişdir. Dildən xüsusi seminar. Yazıçı və dil. API-nin nəşri, Bakı, 1975.
6. Mirəhmədov Ə. Ədəbiyyatşünaslıq. Ensiklopedik lüğət. “Azərbaycan ensiklopediyası”, Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, Bakı, 1998, (240. s).
7. Щерба Л.В. Современный русский литературный язык.\\”Русский язык в школе”, 1939, № 4,
8. Kazımov Q. Yazıçı və dil. Bakı, 1975
9. Allahverdiyeva Ş. Cəlil Məmmədquluzadənin dram əsərlərinin dili. Namizədlik dissertasiyasının avtoreferatı, Bakı, 1999 (28 s.).
10. Hacıyev Tofiq. Şeirimiz, nəsrimiz, ədəbi dilimiz. Bakı, Yazıçı, 1990,
11. Храпченко М.Б. Язык художественной литературы\\Литературно-теоретические исследования. М., 1986,
12. Səfiyev Arif. Azərbaycan dramaturgiyası müasir mərhələdə. Bakı, “Ozan” nəşriyyatı, 1998,

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ TERMİNOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

13. İ.Əfəndiyev. “Billur sarayda” dramından, “Mənim qərribə taleyim”. Pyeslər, xatirələr, roman. B., Yazıçı, 1989 (536 s.).
14. Adilov M. C.Cabbarlının dram dili haqqında (Danışq dilinin bəzi xüsusiyyətləri). “Elm əsərlər”, Azərbaycan Dövlət Universiteti, Dil və ədəbiyyat, 1969, № 1-2, s. 23.
15. Ağayeva F.Şifahi nitqin sintaksisi (Dialog nitqi). “Maarif” nəşriyyatı, Bakı, 1975, s.3-4.

Flora NAMAZOVA

КАК ИЛЬЯС ЭФЕНДИЕВ РАБОТАЛ НАД ЯЗЫКОМ СВОИХ ДРАМ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается драматургическое искусство народного писателя Азербайджана Ильяса Эфендиева. Выявляется его мастерство в построении диалога.

Flora NAMAZOVA

HOW İLYAS AFENDIYEV WORKED ON THE LANGUAGE OF HIS PLAYS

SUMMARY

This article studies people's writer of the Republic of Azerbaijan İlyas Afendiyev's dramatic creative activity. His ability of composing dialogues has been determined in the article.

Həcər HÜSEYNOVA

**NƏSR ƏSƏRLƏRİNDƏ BƏNZƏTMƏLƏRİN
İŞLƏNMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ
(MİR CƏLAL PAŞAYEVİN ƏSƏRLƏRİ ƏSASINDA)**

Bədii əsərlərin dilində ən çox istifadə edilən təsvir vasitələrindən biri də təşbehdir. Təşbeh ərəb sözü olub, oxşatmaq, bənzətmək mənasını ifadə edir. Təşbeh məcazların sadə növlərindən biridir. Bu və ya digər predmetin diqqəti çəkən əlamətinə görə başqa bir predmetə oxşadılmasına *təşbeh*, yaxud *bənzətmə* deyilir.

Mir Cəlal Paşayevin bədii əsərlərində obrazlılığı, emosionallığı, ekspressivliyi artıran vasitələrdən biri də müqayisələrdir. Məharətlə seçilmiş müqayisələr M.C.Paşayevin fərdi üslubunu səciyyələndirən əsas vasitələrdən biridir. Onun istər romanlarında, istər hekayələrində bir-birindən üslubi cəhətdən fərqlənən, hadisə, əşya və ya obrazın ən xarakterik cəhətlərinin ifadəsinə xidmət edən müvəffəqiyyətlə seçilmiş və yerində işlədilmiş müqayisələri həmin əsərlərin ekspressivliyini artırmağa xidmət edir.

Təşbehin əsasında müqayisə dayanır. Müqayisə edilən tərəflərin ən qabarıq əlamətləri diqqətə çatdırılır. Bir əşya başqa bir əşya ilə qarşılaşdırılır. Epitetlər bir sözə qüvvətləndirici başqa bir söz əlavə etməklə yaranırsa, təşbeh iki əşyanın və ya hadisənin arasında oxşarlıq, bənzərlik tapmaq yolu ilə yaranır. Təşbehin “bənzəyən, bənzədilən, bənzətmə qoşması və bənzətmə əlaməti” kimi tərkib hissələri vardır.

Qüdrətli söz ustalarından biri olması Mir Cəlal Paşayevin bədii əsərlərində yaratdığı təşbehlərdə də özünü göstərir. Məlum məsələdir ki, yazıçı əvvəlcədən düşünüb təşbehlər, epitetlər və s. yaratmır. Əsər yazılarkən məqamında, yerində həmin məcaz bir növ yazıçının bədii təxəyyülündə doğulur. Bu zaman yaranan, doğulan, yerində işlənən məcaz xalq tərəfindən də qəbul edilir.

Bənzətmə, müqayisələr, qarşılaşmalar vasitəsilə əşya, hadisə, obraz, ümumiyyətlə, bütünlükdə əsərin ideyası, məzmunu oxucuya tam aydın olur, hadisələrin, obrazların ən xarakterik, spesifik tərəfləri ortaya çıxır. Bənzətmələr – təşbehlər sənətkarın obraza, hadisəyə və ya obrazların özlərinin bir-

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ TERMİNOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

birinə münasibətinin xarakterindən asılı olaraq yaranır və münasibətə uyğun keyfiyyət əldə etmiş olur. Onların bəziləri uyğun olaraq mənfi, bəziləri isə müsbət xarakterli olur.

I. Obraza mənfi münasibətdənyaranan bənzətmələr

Qalındaş oğlanın sözü sapand daşı kimi divarlara dəyib yerə düşür.

(I.8)

Tuluq büzməsi kimi bürüşük, qaralmış dodaqlarını çevirdi. (I.12)

Bəbir bəy böyrünü yastığa verdi. Sifətini ocağın közü işıqlandırdı. Ağır kəlbətin kimi çətin açılan və asan yumulan ağzı indi qayçı kimi yaxşı işləyirdi. (I.16)

Qapı cırıldadı. Çəpəl, açılmaqda olan mantar kimi burula-burula irəli girdi. (I.52)

O, zirzəmidə qalmış küp kimi soyuq bir nəm iyi verirdi. (I.53)

Çəpəl Sayalı:– Yoldan keçirdim, pəncərədən baxmışam. O əyri Qıssa, o naxış Qıssa turşumuş xamır kimi ənlənib oturur. (I.53)

Çəpəl Sayalı şal çarşafı diriltmək üçün əldən-ayaqdan gedirdi. Qarmon kimi bükülüb açılırdı. (I.73)

Çox keçmədi ki, Qıssa bozbaş kimi xoruldamağa başladı. (I.79)

O, təpəyə düşmüş siçan kimi elə bil çıxmağa yol axtarırdı. (I.127)

Bəy üst dodağını balıq əti kimi nəlbəkiyə saldı, çayı isti-isti hortuldatdı. (I.203)

Hacı Əlinin evinin yanına çatmamışdı ki, şırp dayandı. Yağı tükənmiş traktor kimi donub qaldı. (I.212)

Gödək kişi daş dəymiş köpək kimi zingildəyərək yox oldu. (III.486)

II. Obraza müsbət münasibətdənyaranan bənzətmələr

Yaqub at belində, sağ-solu ötən, havaya bahar ətri saçan yaşıl, çiçəkli ağaclar arasından qırğı kimi süzüb keçirdi. (II.223)

Bu sözlər canavar əlində parçalanan quzu səsi kimi ümitsiz və köməksiz idi. (I.69)

Ağ, açıq qolları hər iki tərəfdən mərmər sütun kimi sallanırdı. Sinəsi daş ayna kimi parlayırdı. (I.163)

Qadın qəlbi qapalı bir bağçadır, açarı da qadının özündədir. (I.163)

Obrazilara qarşı istər mənfi, istərsə də müsbət münasibətdən yaranan müqayisələr obrazlar haqqında oxucuda tam təsəvvür yaratmaqla yanaşı, həm də obrazları tipikləşdirməyə xidmət edir, obraza münasibəti formalaşdırır.

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ TERMİNOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

III. *Obrazların psixoloji vəziyyətini, daxili aləmini incəliyi ilə açıb göstərmək məqsədilə işlənən bənzətmələr*

Qədir qulluq kağızını alıb qoynuna qoyanda elə bildi, dünyanı ona verdilər. Dərindən bir köks ötürərək sanki aylardan bəriki həsrət və iztirablarını papiros tüstüsü kimi havaya buraxdı. (I.22)

Xanlar pul kimi qızardı, ayaq üstə dondu, dil-dodağı qurudu.(I.151)

Bu sözlər kürədə qızardılmış kömür kimi bir-bir Tapdığın ürəyinə dəyir, onu yandırır-yaxırdı.(I.232)

Ağca xanımın əlinə keçən həvəngdəstə güzgünün ortasına dəyəndə daş ayna yaz səması kimi birdən şaqqıldadı, ay kimi parçalandı.(II.435)

Nurani kişi sol əlini irəliyə,sağ əlini alnına qoyaraq Şərqə, günəş şüalarının çiçək kimi açıldığı Bakı üfüqlərinə həsrət və intizarla baxırdı.(IV.8)

Oğlan qayıdıb evə gedəndə Mələknisa əcdaha nəfəsindən qurtulmuş siçan kimi cəld sürüşüb özünü Kəblə İsrail düşən evin taxtapuşuna saldı.(IV.212)

Məsmə hər yerdən əli üzülmüş kimi bir göyə, bir yerə baxır, özünü yaralı kəklik kimi ora-bura çırpırdı.(IV.256)

Bayaqdan Məmməd müəllimin bulud kimi tutulan üzü yaz səması kimi açıldı, dodaqları qaçdı.(IV.308)

Qız pul kimi qızardı, əlacı kəsildi.(IV.318)

Qumrunu qurbanlıq quzu kimi bəzəmək, bir canavara təslim etmək mərasimi hazırlanırdı. Qumru qaranlıq bir gecədə kainatın dar ağaclarından asılmış kimi çapalayırdı.(I.115)

Onu bilirəm ki, bütün bədənəm əsirdi. Ancaq bəbəklərim oğurluq üstündə döyülmüş pişik gözü kimi işıldayırdı.(I.167)

Qədirin ürəyi çox sıxıldı, yüzbaşını o indi başa düşmüşdü. Kor-peşman evə qayıtdı. Həvəsi qalmadı, yaralanmış quş kimi halsız düşdü.(I.21)

Bir anda dəhşət onun vücudunu бүürüdü. Daş kimi hissetməz və hərəkətsiz qaldı.(I.37)

Yəhya Kamal siçan kimi kağızlar arasında o qədər xışıldadı ki, Ballı yuxudan durdu.(I.220)

Ürək sevgisini, dağ kimi kişisini itirən cavan gəlinin əlləri qoynunda qalmışdı... Bədən tufana tutulmuş gülzar kimi quruyub soldu. (III.386)

IV. *Təbiət təsvirlərində istifadə edilən bənzətmələr*

Ağ qurşaq kimi yaşlı dağın qarnına dolanan cığır getdikcə yüksəlirdi.(I.26)

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ TERMİNOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

Boran küçədə ac qurd kimi ulayır, soyuq qılinc kimi kəsir, şaxta bəla kimi durur, qar şiddətlə səpirdi.(II.120)

Tağların hər qolunda bir neçə yemiş böyrünü sərin torpağa verib, kotana qoşulmalı cöngə kimi yatırdı, sanki göyşəyirdi. Qalın və şax yarpaqları, başında boşqab kimi tutan uzun zoğlar deyil, qonaqcıl gəlin biləkləri idi. Yemişlərin bəzisi qaraqabaq adamlar kimi burnunu yerə dikmişdi... (I.230)

Günəş dağların, bağların, uca qovaq ağaclarının altından min il bundan əvvəl atılmış, lakin hələ soyumamış, uzaq sürən top gülləsi kimi yüksəlirdi. (I.124)

V. Personalar arasındakı münasibətləri nəzərə çatdırmaq məqsədilə işlədilən bənzətmələr

Qumru çəpəki və qılinc kimi kəsərli baxışla onun gözlərinin içinə baxdı, cavab verdi. (I.55)

Qumru danışdıqca qızır, səsi köpüklənən ocaq kimi alovlanır, sözlər göz kimi tökülürdü.(I.54)

Mən xəstənin nəbzini yoxlamaq üçün çöp kimi nazik biləyindən tutdum. (IV.310)

Birisi murdar əski kimi uşağın qundağından yapışb, anasının qucağına qoydu. Uşaq qırıq val kimi zırıldayırdı.(I.107)

Nökərlər əlində şana, ağalar kinli, qadınların bəzisi əli xamırlı, bəzisi qucağı qundaqlı, uşaqlar isə suya qaçan cücə kimi töküldülər.(I.83)

Bədii bənzətmələr, müqayisələr obraz haqqında tam təsəvvür yaratmaqla yanaşı, onları tipikləşdirməyə, onları bir-birindən fərqləndirməyə, fərdiləşdirməyə xidmət edir. Müqayisə vasitəsilə oxucuda obrazlar, onların ən xırda qüsurları və ya müsbət keyfiyyətləri haqqında tam təsəvvür yaranır.

Mir Cəlal Paşayevin bədii əsərlərində rast gəldiyimiz digər bədii ifadə vasitələrində olduğu kimi, müqayisələrin də bir qismi xalq dilindən alınan, geniş işlənən ifadələdirsə, ikinci və çox böyük bir qismi müəllifin özünün yaratdığı fərdi-situativ üslubi müqayisələrdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Afad Qurbanov. Dil və üslub. Bakı, 1992.
2. Afad Qurbanov. Bədii mətnin linqvistik təhlili. Bakı, 2005.
3. Ağamusa Axundov. Dilin estetikası. Bakı, 1985.
4. Azərbaycan bədii dilinin üslubiyyəti (oçerklər). Bakı, 1970, 360 s.
5. Buta Sadıqov. Bədii sözün qüdrəti. Bakı, 1977.

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ TERMİNOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

6. Əbdüləzəl Dəmirçizadə. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili. Bakı, 1953.
7. Əbdüləzəl Dəmirçizadə. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı, 1962.
8. Əzizxan Tanrıverdiyev. “Kitabi-Dədə Qorqud”un obrazlı dili. Bakı, 2006
9. Türkan Əfəndiyeva. Azərbaycan dilinin ləksik üslubiyyatı. Bakı, 1980.
10. Zərifə Budaqova. Məcəzlar. Azərbaycan dilinin ləksik üslubiyyatı. Oçerklər. Bakı, 1956.

Хаджар ГУСЕЙНОВА ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ СРАВНЕНИЙ В ПРОЗАИ- ЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ (НА ОСНОВЕ ПРОИЗВЕДЕНИЙ МИР ДЖАЛАЛ ПАШАЕВА)

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о противоречиях, сравнениях которые были использованы в художественных произведениях Мир Джалала с целью образования образности, были обоснованы примерами.

Hacı Hüseynova

THE USING FEATURES OF RESEMBLANCE IN PROSE (ON THE BASIS OF MIR CALAL PASHAYEV'S WORKS)

SUMMARY

It was given all like which were expelind in the literary work of Mir Jalal, they were shown by examples.

**XX ƏSRİN AXIRLARINDA AZƏRBAYCAN
TERMİNOLOGİYASININ İNKİŞAFI**

1991-ci ildə SSRİ-nin dağılmasından sonra keçmiş SSRİ xalqlarının qarşısında müstəqil milli inkişaf yolu açıldı. Bir çox elmlərlə yanaşı, humanitar elmlər, o cümlədən dilçilik elmi də yeni intişar tapdı. Belə ki, başqa humanitar elmlər kimi dilçilik eimi də öz fəaliyyətini marksizm-leninizm nəzəriyyə və təcrübəsi ilə əlaqələndirilmək məcburiyyətindən çıxdı.

Dilimizin sosial fəaliyyəti genişləndiyi kimi, dilçiliyimizin də imkanları genişlənmişdir. İndi dilçiliyimiz azad fikir demək, hadisələrə obyektiv mövqedən yanaşmaq, düzgün elmi nəticələrə gəlmək imkanı qazanmışdır. Belə bir şərait isə dilçiliyimizin inkişafını təmin edə biləcək əsas şərtlərdən biridir. Beləliklə, dilçiliyimiz öz milli zəminində inkişaf etməyə başlamışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, marksizm-leninizm sovet dilçilik elminin metodoloji əsası idi. Bu qəbildən kənara çıxmaq dilin fəlsəfi problemlərini başqa mövqedən izah etmək olmazdı. Ona görə də o dövrdə marksizm-leninizm nəzəriyyəsi əsasında *partiya*, *bolşevik*, *kommunist partiyası*, *sosialist*, *sovet*, *Sovet ölkəsi*, *komsomol*, *sosialist inqilabı* və s. bu kimi yüzlərcə söz-termin və söz-termin birləşmələrini işlətmək bir dəb halını almışdı. Dildə də ən çox işlədilən söz və birləşmələr bunlar idi.

Xalqımız müstəqillik əldə etdikdən sonra onun bütün üstqurum kateqoriyaları da yenilənmiş və milli zəmin əsasında inkişaf etməyə başlamışdır. Azərbaycan Respublikasının təhsil qanununda da bu sistemdə iş aparılmış və vətəndaşlar qarşısında bir çox vəzifələr qoyulmuşdur. Hal-hazırda tarix, ədəbiyyat və dilçiliyə aid olan dərsliklər də yenilənərək milli mənafeələrimizə xidmət etməkdədir.

Quruluş dəyişdikcə artıq köhnə cəmiyyətlə əlaqədar söz və terminlər də köhnəlmiş, onların yerinə ya milli və yaxud da birbaşa alınmalardan geniş istifadə edilir.

Vaxtilə dilimizdə işlədilən *musavat*, *musavatçı*, *musavatdaxili*, *Xalq Cəbhəsi*, *cəbhəsi* və s. onlarca bu cür ictimai-siyasi termin və termin-söz birləşmələri imperiya rejimində tamam unudulmuş, hazırda isə yenə ümumişlək sözə çevrilmişdir. O cümlədən *brifinq*, *spiker*, *investisiya*, *unitar*, *totalitar*, *referendum*, *plüralizm*, *legitim* kimi alınmalar da müasir dilimizdə çox işlənir. Həmin sözlər dilimizdə artıq vətəndaşlıq hüquqi qazandığına görə onları alın-

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ TERMİNOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

malar sırasına belə daxil etmək mümkün deyildir. Dildə alınma həddinə düşməyən belə sözlər öz yeniliyi ilə ancaq ekzotik səciyyə daşıyır.

Dildə informasiya axını güclü olduğuna görə həmin ekzotizmlərin işlədilməsi praktik bir zərurət halını alır. Baxmayaraq ki, həmin terminlərin bir çoxu dilimizin orfoqrafiya lüğətində yoxdur.

Vaxtilə (30-cu illərdə) işlədilən *vunderkind*, *unsiya* kimi terminlər hazırda da mətbuat dilində işlədilməkdədir. O cümlədən *konyuktur*, *dizayn*, *prioritet*, *elita*, *lisenziya*, *interpretasiya*, *miqrasiya*, *genosid* və s. terminlər də həmçinin mətbuat dilində öz əksini tapmışdır.

90-cı illərin əvvəlində həm ictimai-siyasi sahədə, həm də texnika sahəsində xarici dillərdən dilimizə yeni-yeni terminlər də keçmişdir. Onu da qeyd edək ki, bu cür terminlər keçmiş SSRİ dövründə rus dili vasitəsilə keçirdisə, hazırda həmin sözlər birbaşa dilimizdə əksini tapmışdır. Həmin söz və terminlərin dilimizdə işlədilməsində mətbuat orqanlarının böyük rolunu qeyd etməmək olmaz. Odur ki, mətbuat orqanları vasitəsilə dilə keçən terminlərin bir neçəsinə aşağıdakı nümunələrdə rast gəlirik:

“Dövlət heyvanları aləminin uçuğu *kadastr* və *monitorinqi* sistemini yaratmalı...” (“Respublika” qəzeti); “Yuxarıda göstərilən *lotlar* üzrə öz *tender* təkliflərini möhürlənmiş ... təqdim etsinlər” (“Xalq qəzeti”); “Və bu prosesdə əsas maliyyəçi-*donorlar* kimi ... İsveçrə hökuməti yaxından iştirak edir” (“Yeni Azərbaycan” qəzeti); “Vahid milli *gen* bankı yaratmaqla bütün dəyərli *genofondunun* bir mərkəzdən idarə olunmaqla yaxın ərazilərdə toplanması...” (“Elm” qəzeti) və s.

Alınmalarla yanaşı mətbuatda milli dilimizə məxsus yeni yaranan sözlərə də rast gəlmək olur. Məsələn, “Bu *müxalifət-daxili* proseslərin kəskinləşməsinə sirayət edən fikirdir” (“Yeni Azərbaycan” qəzeti); “Bu oyun Rusiyanın ORT proqramı ilə birbaşa *yayımlanacaq*” (“Xalq qəzeti”); “Bu olay ətrafında *müxalifyönlü* kütləvi informasiya vasitələri ilə siyasi hay-küy kampaniyasına başladı” (“Azərbaycan” qəzeti) və s.

Bu dövrlərdə yeni terminlərin artması ilə əlaqədar yeni lüğətlərin təkmilləşərək təzədən çap olunmasına ehtiyac artmışdır. Belə lüğətlərdən biri elektrotexnikaya aid çap olunmuş terminlər sözlüyüdür. Bu sahəyə aid terminologiyə lüğətin çapı artıq öz həllini tapmalı idi. Çünki ölkəmizdə elektrotexnikadan bəhs edən zəngin nəzəri ədəbiyyat yaradılmış, ixtisaslı kadrlar hazırlanmışdır. Elektrotexnika sahəsi genişləndikcə müxtəlif terminlər də yaradılmış, hər hansı bir anlayışı ifadə etmək üçün dilimizə keçmişdir. Beləliklə də,

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ TERMİNOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

müxtəlif terminlərin ana dilimizdə qarşılığını axtarıb tapmaq zərurəti yaranmışdır. Bunun nəticəsində də yeni bir “Rusca-azərbaycanca elektrotexnika terminləri lüğəti” [1] hazırlanıb çap olunmuşdur.

Z.Kazımsadə və R.Kazımsadənin tərtib etdikləri hazırkı lüğətdə söz-termin birləşmələri əksəriyyət təşkil edir ki, bunlar birinci, ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələri əsasında formalaşmışdır.

I növ təyini söz birləşmələri hər iki tərəfi şəkilçisiz olan birləşmələrdir. Məsələn, *harmonik membran, etalon sarğac, elastik kabel, aktiv cərəyan, ikiqat gərginlik* və s.

II növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi hər bir qrammatik-morfoloji əlamət qəbul etmir, ikinci tərəfi isə mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir: *anod cərəyanı, elektrik indikatoru, elektrik aparatları, induktiv cərəyanı* və s.

III növə aid olan elektrotexnika termin birləşmələrinin bəziləri üç sözün birləşməsindən ibarətdir. Məs.: *kondensatorlu elektrik mühərriki, induksiya elektrik sobası, fasiləsiz elektrik təchizatı, yuxarı tezliklər süzgəci* və s.

Respublikamız müstəqillik qazandıqdan sonra bazar münasibətlərinin fəaliyyət mexanizmi də inkişaf etməyə başlamışdır. Xarici şirkətlərin ölkəmizdə və bizim şirkətlərin xarici ölkələrdə fəaliyyəti getdikcə artmağa başladı. Bütün bu cür əlaqələrin yaranması və inkişafı dilə də öz təsirini göstərmişdir. Belə ki, belə bir prosesdə dilimizə müəyyən anlayışları əks etdirən yeni-yeni terminlər də keçməyə başladı. Həmin terminlərdən *dempinq, dosye, klirinq, lizinq, marketinq, menecer, reyting, reimport, çarter* və s. misal göstərmək olar.

Xarici iqtisadi əlaqələr inkişaf etdikcə bu sahədə işlənən terminlərə də ehtiyac artmağa başlamışdır. Ona görə də bütün bunları nəzərə alaraq K.Şükürov, F.Ələskərov və A.Hüseynov kollektiv halda gözəl bir lüğət tərtib edib çap etdirmişlər [2].

Lüğətdə 600-dək termin toplanmışdır və izah xarakteri daşıyır. Burada verilmiş termin və termin birləşmələrinin hamısının izahı verilmişdir. Terminlərlə tanışlıq tam imkan verir ki, iqtisadi inkişafın mənbəyini göstərsin, sosial gərginliklərin aradan qaldırılmasının və milli dirçəlişin əsasını bazar mexanizminin təşkil etdiyini sübuta yetirilsin.

Lüğətdən bir neçə nümunəni qısa şəkildə göstərməyi məqsədəuyğun hesab etdik.

“*Brokerlər* – fond və əmtəə birjalarında, valyuta, sığorta və gəmi kirələmə müqavilələrində, əmtəə, mal qiymətləri kağızlarında, valyuta və digər də-

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ TERMİNOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

yərli şeylər satılan bazarlarda alıcılarla satıcılar arasında saziş bağlayan vasitəçilər.

Dividend – səhmdar cəmiyyətin gəlirinin bir hissəsi, vergilər ödənildikdən, istehsalın genişləndirilməsinə vəsait ayrıldıqdan, ehtiyat artırıldıqdan, istiqrazların faizi ödənildikdən və direktorlar mükafatlandırıldıqdan sonra hər il səhmdarlar arasında bölüşdürülən gəlir...”.

Bu illərdən Azərbaycan dilçiliyində mətnlərin avtomatik işlənməsi sahəsi də meydana gəlmişdir. Bu sahə ilə V.Pines, K.Vəliyeva, M.Mahmudov kimi tanınmış dilçilər məşğul olmuş və dilçiliyimizdə mətnlərin avtomatik işlənməsi sahəsinin əsasını qoymuşlar. Onlar hələ XX əsrin 70-80-ci illərində bu sahə ilə bağlı namizədlik dissertasiyaları müdafiə etmiş, 90-cı illərdə isə bu istiqamətdə daha intensiv araşdırmalar aparan M.Mahmudov və K.Vəliyeva uğurlu tədqiqat əsərlərini - doktorluq dissertasiyalarını meydana qoymuş, müvafiq olaraq 1994-cü və 1997-ci illərdə müvəffəqiyyətlə müdafiə etmişlər.

Bununla da, dilçiliyin inkişafında keyfiyyətə yeni bir mərhələ - riyaziyyatın, kibernetika elmləri komplekslərinin, hesablama texnikasının nüfuzu ilə səciyyələnən kompüter dilçiliyi mərhələsi başlandı

Hazırda informasiya texnologiyasının, kompüter, telekommunikasiya və s. sahələrin inkişaf etməsi ilə əlaqədar dildə yeni-yeni terminlər də meydana gəlmişdir.

Azərbaycanda müstəqillik əldə edildikdən, respublikamız suverenlik qazandıqdan sonra, sosializm ictimai-iqtisadi formasıyasının süqutundan sonra ölkəmizdə yeni quruluş, yeni milli təfəkkür oyanışı özünü göstərdi. Xüsusən də 90-cı illərin II yarısından başlayaraq elm sahəsində də millilik, milli məntəqəlik hiss olunmağa başladı, milli-mənəvi dəyərlər inkişaf etməyə doğru irəlilədi. Milli iqtisadiyyatımızı, beynəlxalq, yeni xarici və daxili siyasətimizi əks etdirən yeni-yeni əsərlər meydana gəldi, elmdə milli yeniliklər, milli şüur hissləri mətbuatda da özünü göstərdi və kütləvi informasiya vasitələri ictimai elmlər üslubunun funksionalizmini artırdı. Bütün bunları rəğmənlə həyatda 90-cı illərdə, ələlxüsus da 1995-ci ildən sonra həyatda ziyalıların rolu artmağa başladı, elmi tədqiqat işlərinin həcmi milli xüsusiyyətlər çərçivəsində genişləndi. 90-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq hal-hazırda kimi beynəlmiləl terminlərin işlənmə tezliyi də artmağa başladı.

Bütün bunlarla yanaşı, dövlətimiz Azərbaycan dilinin inkişafı üçün hərtərəfli qayğı göstərir. Bu, milli Konstitusiyamızda da öz əksini tapmışdır. Belə ki, Azərbaycan dilinin respublikamızda dövlət dili kimi hüquq qazan-

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ TERMINOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

ması, bu haqda qanun çıxması və ölkə Prezidenti Heydər Əliyev tərəfindən fərman verməsi bunun bariz nümunəsidir.

Konstitusiya əsasında Dövlət dili statusu aldıqdan sonra Azərbaycan dilinin ünsiyyət vasitəsi kimi işlənmə dairəsi xeyli genişlənmişdir. Hazırda kütləvi-informasiya vasitələrində, nəşriyyatlarda, elmi-tədqiqat müəssisələrində, təhsil və tərbiyə ocaqlarında – uşaq bağçaları, orta və ali məktəblərdə, bir sözlə, ictimai həyatımızın ən müxtəlif sahələrində Azərbaycan dili maneəsiz tətbiiq olunur.

Beynəlxalq əlaqələr genişlənib böyük vüsət aldıqca elm, təhsil, iqtisadiyyat və mədəniyyət, dövlət quruculuğu, daxili və xarici siyasət məsələləri ilə bağlı dilimizdə yeni söz və ifadələrin işlədilməsi də genişlənir.

Ölkə Prezidentinin fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycan dilinin adı da, statusu da yenidən bərpa olunmuş, onun hərtərəfli inkişafı üçün geniş imkanlar əldə edilmişdir. Bu isə ana dilimizin, xüsusən dilimizin terminologiyasının zənginləşməsinə, təkmilləşməsinə və sabitləşməsinə yetirilən böyük diqqətdir.

Azərbaycan dilinin ümumi inkişaf istiqaməti onun terminologiyasının da formalaşmasıdır. İndiyə qədər, demək olar ki, Azərbaycan dilinin terminologiyasının yaradılması ilə əlaqədar mühüm işlər görülmüşdür. Bununla belə, dilimizin imkanlarından kifayət qədər istifadə olunmadığına görə, lüğətlərdə, elmi əsərlərdə, ali və orta məktəb dərsliklərində, tərcümədə rus dilindəki hazır sözlər götürülüb işlədilirdi. Hazırda isə proses başqa cürdür. İndi dilimizdə yeni sözlər və çox vaxt bəzi terminlərin qarşılığı olmadığı halda dilimizdə birbaşa alınıb işlədilməsi müəyyən çətinlikləri aradan qaldırır. Bununla belə, hər hansı sahədə olursa-olsun, yeni terminlər yaradılarkən ilk növbədə ana dilinin lüğət tərkibinə dərinlən nəzər salmaq, onun söz yaradıcılığı vasitələrindən səmərəli istifadə etmək lazımdır. Belə ki, müasir dilimizdə müxtəlif üsullarla, o cümlədən mövcud sözlərə şəkilçilərin artırılması – məs.: **kompüterçi, firması, yenilikçi** və s. – iki və daha artıq sözün birləşdirilməsi, ümumişlək sözlərə xüsusi terminoloji məna verilməsi yolu ilə terminlər yaratmaq mümkündür.

Bəzi hallarda hər gün kütləvi informasiya vasitələrində **konsorsium, dividend, aksiya, inflyasiya, lisenziya, tender, ombudsman, ambisiya, destruktiv, dezinformasiya** və s. yüzlərcə bu tipli alınma terminlər işlədilir. Lakin oxucuların, eləcə də radio-televizisiya dinləyicilərinin əksəriyyəti bu sözlərin mənasını anlamırlar. Buna görə də dili sadələşdirmək lazımdır. Yoxsa qəliz terminləri dildə işlətmək həmin dilin qayğısına qalmaq deyil, əksinə, onu daha

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ TERMINOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

da qəlizləşdirmək, anlaşılmaz hala salmaq deməkdir. Buna görə də dili olduqca sadələşdirmək, ehtiyac olduğu halda həmin terminləri işlətmək lazımdır.

Ümumiyyətlə, informasiya-telekommunikasiya, elektrotexnika və s. texnologiyaların yüksək dərəcədə inkişaf edib yayılması bu sahələrdə işlənən yeni söz və terminlərin sayı da çox sürətlə artmağa başlayır. Belə bir şəraitdə nəinki bu sahədə terminoloji lüğətlərin yaradılmasına, həm də onlardan səmərəli istifadə etməyin öyrədilməsinə böyük zərurət yaranmışdır. Yeni informasiya texnologiyaları inkişaf etdikcə uyğun terminologiya da əhəmiyyətli dərəcədə genişlənmişdir. Ona görə də belə bir şəraitdə terminoloji lüğətlər çox əhəmiyyətli rol oynayır. Bu sahədə indiyə qədər mövcud olan və mütəxəssislər tərəfindən qəbul olunmuş terminologiya şübhəsiz ki, ingilis dillidir. Rusdilli ədəbiyyatda da informatikaya aid xeyli terminlərin birqiymətli tərcümə və izahını verən lüğətlər vardır.

Informatika üzrə azərbaycandilli terminologiya ilə bağlı da müəyyən işlər görülmüşdür. Belə ki, bu sahə ilə əlaqədar bir neçə dərslik və lüğət yazılıb tərtib olunmuşdur. Bu cür lüğətlərdən biri 1993-cü ildə çıxmasına baxmayaraq ilk təcrübə kimi burada xeyli çatışmazlıqlar və nöqsanlar mövcud idi. Bütün bunlar nəzərə alınmaqla lüğətin yenidən təkmilləşdirilmiş variantı iki cildə 1996-cı ildə türk terminləri də əlavə olunmaqla yenidən nəşr edilmişdir [3]. Bu izahlı lüğətdə informatikanın proqramlaşdırma sistemləri və dilləri, proqram təminatı və tətbiqi proqramlar, əməliyyat sistemləri, verilənlər və biliklər bazaları, ekspert sistemləri, kompüterlər, kompüter sistemləri və şəbəkələri əhatə edən 2901 rusca-ingiliscə-azərbaycanca-türkcə termin və termin-söz birləşmələri toplanmış və onların Azərbaycan dilində izahları da verilmişdir.

Müəlliflər lüğəti tərtib edərkən bir çox mənbələrdən istifadə etmiş, kitabın giriş hissəsində göstərildiyi kimi 10000-dən artıq termin araşdırmış, onlardan 3000-ə qədərini lüğətə daxil etmişlər.

90-cı illərin II-ci yarısında dini elmlər sahəsini əks etdirən yeni lüğətin nəşrini də müsbət hal kimi qeyd etmək olar. Doğrudur, dini terminlərin dilimizə keçərək işlənməsi VP əsrdən başlasa da, Azərbaycan dilçiliyində bu sahəyə aid belə bir mükəmməl lüğət hələ indiyə kimi tərtib edilib çap olunmamışdır. Çünki keçmiş SSRİ dövründə dinə qarşı aparılan amansız və ardıcıl mübarizə kampaniyası xalqımızı hər şeydən məhrum etmişdir. Dini ədəbiyyatların nəşri qadağan edilmiş, mədrəsə qapanmış, bu sahədə heç bir iş görülməmişdir. Hətta hər hansı biri ilahiyyətə dair nümunələrin xaricdən gətirilməsinə belə qadağa qoyulmuşdur. Lakin buna baxmayaraq hamımız öz əqidə və inamı ilə bağlı

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ TERMINOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

düşünçə və fikirlərini ayrı-ayrı sözlərdə və ifadələrdə yaşatmışdır. Yalnız ölkəmiz müstəqillik əldə etdikdən sonra islam dini geniş yayılmağa başlamışdır.

Hazırda dinə qarşı maraq artmış, islam dini daha geniş vüsət almışdır. Bu baxımdan Qurani-Kərimin Azərbaycan dilinə tərcüməsi və çap olunması təqdirəlayiqdir.

Son illər Azərbaycan dilində dinə aid bir çox kitablar nəşr edilmiş və bu iş hazırda da davam edir. Bütün bunlarla yanaşı N.Seyidəliyevin nəşr etdiyi “Dini terminlər lüğəti”[4] də Azərbaycan terminologiyası sahəsində yeni addımdır. Lüğət quruluşuna görə orijinal və əhəmiyyətlidir. Bu lüğətdə təkcə islam dini ilə deyil, digər səmavi(ilahi) dinlərlə bağlı sözlərin məna açımı, izahı təqdim edilir. Odur ki, lüğətdən bir neçə nümunə təqdim edirik:

“**Abid** – İbadətlə məşğul olan adam, vaxtını ibadətlə keçirən adam.

Buddizm – Eramızdan əvvəl VI-V əsrlərdə Hindistanda meydana gəlmiş din; Budda dini.

Buraq – İslam dinində Məhəmməd peyğəmbərin merac gecəsi mindiyi adam başlı və at bədənli bir heyvanın adı.

İndulgenziya – Katolik kilsəsində “günah”ların tam və ya qismən bağışlanması və bu haqda kilsə tərəfindən, Roma papası adından pul ilə verilən şəhadətnamə”.

Bu cür misalları çox artırmaq olardı, lakin bununla kifayətlənirik. Onu da qeyd etmək ki, “Dini terminlər lüğəti”ndə 1500-ə qədər belə söz və terminin şərhı və izahı verilmişdir.

Məlumdur ki, ölkəmiz müstəqillik əldə etdikdən sonra respublikamızın neft və qaz sənayesinə xarici şirkətlərin də marağı daha da çox cəlb olunmuşdur. Belə ki, bir neçə neft müqavilələrinin bağlanması, xarici şirkətlərin respublikamıza axını və bu sahədə bir çox nailiyyətlərin qazanılması bunun bariz nümunəsidir. “Şirvan Oyl”, “Şlumberqer”, “Lukoyl”, “Şahdəniz” və onlarca belə neft yataqlarının kəşfi xarici marağı daha özünə cəlb etmişdir.

Xarici şirkətlərin ölkəmizə axını və neft sənayesinin sürətlə inkişafı bu sahədə yeni-yeni söz və terminlərin işlənmə dairəsini də genişləndirmişdir. Buna görə də neft və qaz sənayesində istifadə olunan texniki ədəbiyyatın əksəriyyətinin xarici dillərdə olması, lazım olan sənədlərin Azərbaycan dilində hazırlanması bir çox çətinliklər yaradırdı. O cümlədən də ingilis dilinin geniş yazılması və terminlərin də əksəriyyətinin bu dildə işlədilərək dilimizə keçməsi o dili öyrənmək tələbini də irəli sürürdü. Ona görə də bu sahədə çoxdilli lüğətlərin hazırlanıb nəşr olunması vacib məsələlərdən idi. Bu çətinliyi müəy-

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ TERMINOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

yən qədər aradan qaldırmaq üçün 1996-cı ildə “Neft və qaz sənayesində işlə-nən texniki terminlərin rusca-azərbaycanca lüğəti”[5] tərtib olunub nəşr edildi. Lakin həmin lüğət dildə yaranan çətinlikləri aradan qaldıra bilmirdi. Bu çətinlikləri də aradan qaldırmaq üçün Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti Dənizdə Neft və Qazçıxarma İstehsalat Birliyi Normativ Tədqiqat Mərkəzi mövzular planına uyğun olaraq 1997-ci ildə tərtib edilmiş texniki terminlərin rusca-azərbaycanca-ingiliscə lüğətinin nəşr olunması həllinə kömək etdi. Və nəhayət 1997-ci ildə əvvəlki lüğətin təkmilləşdirilmiş variantı olan “Neft və qaz sənayesində işlə-nən texniki terminlərin rusca-azərbaycanca-ingiliscə lüğəti” [6] kitabı nəşr olundu. Bu lüğətə 900-dən artıq termin əlavə edilərək onların sayı 4600-ə çatdırıldı. Hazırkı lüğət neft və qaz sənayesinin əsas sahələrində - geo-loji-kəşfiyyat, topoqrafiya və geodeziya işləri, qazma işləri, neft və qazın hasi-latı, nəql edilməsi və emalı, neft və qaz sənayesi obyektlərinin tikintisi, təmiri və xidmətində işlə-nən əsas texniki terminləri əhatə edir.

Bu nəşrdə bəzi terminlərin Azərbaycan dilində izahı və tərcüməsi xüsusi olaraq dəqiqləşdirilmiş, həmçinin oxucu və mütəxəssislərin təklif və müla-hizələri nəzərə alınmışdır.

Ümumiyyətlə, XX əsrin axırlarını Azərbaycan dili terminologiyasının tarixi inkişafı dövrü üçün uğurlu hesab etmək olar. Belə ki, bu illərdə dilimizin terminologiyası həm öz daxili imkanları hesabına, həm də birbaşa sözalmalar hesabına zənginləşərək hər bir kəsdə, hər bir elm sahəsində tələb olunan hər hansı bir anlayışı yaratmış və müəyyən çətinliklər, qismən də olsa, aradan qaldırılmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Rusca-azərbaycanca elektrotexnika terminləri lüğəti. Bakı, 1991, 144 s.
2. Xarici iqtisadi əlaqələr (terminlər lüğəti). Bakı, 1991, 176 s.
3. Kərimov S.Q., Babanlı Ə.Y., Məmmədخانov R.Q., Vəliyev N.N., İbrahimov S.H. İnformatika üzrə rusca-ingiliscə-azərbaycanca-türkcə izahlı lüğət. I cild (A-P), Bakı, 1996; P cild (P-Ə), Bakı, 1996.
4. Seyidəliyev N. Dini terminlər lüğəti. Bakı, 1996.
5. Neft və qaz sənayesində işlə-nən texniki terminlərin rusca-azərbaycanca lüğəti. Bakı, 1996.
6. Neft və qaz sənayesində işlə-nən texniki terminlərin rusca-azərbaycanca-ingiliscə lüğəti. Bakı, 1997.

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ TERMINOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

Ирада АБДУЛЛАЕВА РАЗВИТИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ В КОНЦЕ XX ВЕКА РЕЗЮМЕ

В статье анализируется влияние общественно-политических факторов на развитие различных наук, в том числе и на языкознание. На примере терминологических словарей, публицистических материалов рассматривается состояние азербайджанской терминологии в конце XXв.

Irada ABDULLAYEVA THE DEVELOPMENT OF AZERBAIJAN TERMINOLOGY AT THE END OF XX CENTURY SUMMARY

In the article is analysed the influence of the social-political factors the development of different sciences including linguistics. The condition of Azerbaijan terminology is considered by means of terminological dictionaries, publicistic materials at the end of XX century.

REKLAMLAR VƏ YAZI MƏDƏNİYYƏTİ

Müasir dövrümüzdə oxuduğumuz, televiziya ekranlarında tez-tez seyr etdiyimiz, küçələrdə, metropolitəndə geniş lövhələrdə, qəzet, curnal səhifələrində, bir sözlə, hər yerdə rastlaşdığımız reklamlar bir sıra xarakterik xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. Bunlar arasında kalka olunmuş reklam mətnləri, yarıkarikaturalanmış reklam qəhrəmanları, reklam mətnlərinin orfoqrafiyası, dili və sairəni xüsusilə qeyd etmək olar. Bu xüsusiyyətlərdən sonuncular artıq çoxdan onlar üçün nəzərdə tutulmuş, zaman-zaman cilalanmış, formalaşmış çərçivədən kənara çıxıb.

Ümumiyyətlə, reklam reklam etdiyi məhsul, xidmət, şirkətdən başqa, paralel olaraq bir çox «fəsadlı məhsulları» xalqın şüuruna yeridir. Düzdür, reklam insanları məlumatlandırır, nəyi isə izah edir, davranış qaydalarını nümayiş etdirir və s. Bu baxımdan reklam maarifləndirmə funksiyası daşıyır. Əlbəttə, reklam vasitəsilə ötürülən məlumatın insan davranışına birbaşa təsiri çox nadir hallarda baş verə bilər. Məsələn, çox az adam tapılar ki, telereklamda qeyri-adi görünüşə malik obraza (qəhrəmana) tam bənzəməyə çalışsın və ya onun kimi adi şəraitdə həyata keçirilməsi mümkün olmayan fəndlər etsin. Amma haqqında bəhs etdiyimiz amillərin insan şüuruna, psixikasına dolayısı təsirinin ehtimalı çox böyükdür. Alıcı kütləsini özünə cəlb etmək və ya seyretdici auditoriyanın vizual olaraq zövqünü oxşamaq baxımından müasir Azərbaycanda reklam sahəsində bu və ya digər dərəcədə yeni modellər formalaşır.

Reklamaların gətirdiyi bir çox yeniliklər axını müasir dilimizə müxtəlif cəhətlərdən öz təsirini göstərir. Amma təəssüflə qeyd edirik ki, dil səviyyəsində artıq mövcud normalara, qəbul edilmiş orfoqrafik və orfoepik qaydalara riayət etməməklə, reklamlar bir çox hallarda onları kobud şəkildə pozur və bununla da cəmiyyətin nitq, yazı mədəniyyətinə eyni vaxtda bir neçə istiqamətdə təsir göstərir. Reklam bu və ya digər səbəblərdən dil normalarını darmadağın etmək gücünə malik bir kommunikativ vasitəsidir. O təqdim etdiyi informasiyanı cəmiyyətin alt şüuruna yeritmək qabiliyyətinə malikdir.

Bu gün bəzi reklamların savadsız hazırlanması, fikrimizcə, bu sahədə çalışan mütəxəssislərin, əsasən texniki ixtisaslı şəxslər olmasından irəli gəlir. Dil və dil normaları onların böyük əksəriyyəti üçün o qədər yad və lazımsızdır ki, bu sahədə, demək olar ki, çox nadir hallarda ədəbi redaktorlara müraciət

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ TERMİNOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

edilir. Bu səbəbdən də reklam yaradıcılığı yalnız kommersiya maraqları çərçivəsində məhdudlaşdırılır ki, bu da bir çox hallarda keyfiyyətli reklamın yaranmasına əngəl olur. Bu baxımdan bir neçə nümunəyə nəzər yetirək: *CIDIRDÜZÜ RESTORANI. Hər gün prpoqramda·Manana·Tünzalə·Azərin; Sprite! Susuzluğunu hiss ed! (ed/et); Yol hərəkət qaydalarına riayyət edin!* (riayyət/riayət) və s.

İlk nümunədə durğu işarələrindən düzgün istifadə olunmayıb. Belə ki, Azərbaycan dilçiliyində həmcins üzlər bir-biri ilə nöqtə ilə deyil, vergüllə ayrılır. Bundan əlavə, «Hər gün prpoqramda» cümləsi punktuasiyaya görə qoşa nöqtə ilə bitməlidir. Ola bilsin ki, bu qeyd olunan qüsurlar qrafik effekt kimi qəbul edilsin, amma ilk nümunədə «CIDIR DÜZÜ» söz birləşməsinin bitişik, digər iki nümunədə «et» və «riayət» sözlərinin düzgün təqdim edilməməsi kobud səhvdir.

Reklam mətnlərində bu kimi orfoqrafik və punktuativ səhvlərlə yanaşı, hərflərin böyük və ya kiçik yazılma qaydalarının da pozulma hallarını kifayət qədər müşahidə etmək olar. Bu baxımdan şirkət adlarının, ticarət nişanlarının yazılmasına diqqət yetirək: MobiTel, SimSim, AvirTel və s.

İlk baxışda belə bir fikir yarana bilər ki, burada söz ortasında böyük hərflərin verilməsi heç də yanlış deyil. Qeyd etməliyik ki, Azərbaycan dilinin orfoqrafik qaydalarına əsasən belə bir yazı forması yoxdur və ixtisar olunmuş sözlərdən ibarət mürəkkəb adlar böyük hərflərlə başladığında bir-birləri ilə nöqtə ilə ayrılırlar. Bu gün isə hərflərin harada və necə yazılması özündə böyük fəsadlar törədə biləcək problemlər gizlədir.

Məlumdur ki, böyük hərf mətndə bir sıra funksiyalar yerinə yetirir:

1. Cümlənin, sətirin başlanmasına işarə edir.
2. Xüsusi adları ümumi adlardan fərqləndirir.
3. Hansısa bir dəyərlər çərçivəsində daha yüksək statusu (Milli Qəhrəman) bildirir.
4. Böyük hərf mətndə nəyəsə, kiməsə emosional qiymət verilməsinin (Tanrı, Vətən və s.) ən sadə yazı vasitəsidir.

Bütün bunları nəzərə alaraq, etiraf etməliyik ki, qəbul edilmiş normativlərə əsasən, Azərbaycan dilində böyük hərflər alman, ingilis və s. dillərlə müqayisədə çox məhdud çərçivədə işlənir. Amma müasir dövrdə qeyd edilən məsələ ilə yaranmış çəşqınlığı, hər şeydən əvvəl, dilimizə güclü bir axınla təsir etməkdə olan roman-german dillərində axtarmaq lazımdır. Məsələn, alman dilində bütün isimlər böyük hərflərlə yazılır. İngilis dilində isə bununla

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ TERMİNOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

yanaşı bir çox adlarda bütün hərflər(SUITS şirkəti, BEKO, SONY və s.) böyük yazılır. Bu baxımdan əcnəbi reklamlar vasitəsilə dilimizə daxil olan müxtəlif firma, şirkət, müəssisə, müxtəlif ticarət nişanlarının adları olduğu kimi qəbul edilir və öz dilimiz əsasında yaranan bu qəbil yeni adlar artıq əcnəbi dilə mənsub mövcud adları «yamsılayır». Təbii ki, bu zaman dəblə ayaqlaşmağa can atan bir sıra şəxslər dilin yazı mədəniyyətini nəzərə almırlar. Amma unutmamalıyıq ki, bizim öz dilimiz, öz orfoqrafik normalarımız var və hərflərin istənilən yerdə böyük və ya kiçik yazılması kobud səhvdir. Bəzən isə elə reklam mətnləri ilə rastlaşırıq ki, orada cümlənin bütün üzvləri böyük hərflərlə yazılır:15 Mindən Çox Zəngimcell, 10 Minlərlə Oyun və Digər Yükləmələr (QudokCell.Az) və s.

Etiraf olunmalıdır ki, reklam mətninin hər bir hərfi puldur. Təbiidir ki, reklam sifariş edən hər bir subyekt istəyir ki, ödədiyi pulun müqabilində onun reklamının mətni daha nəzərə çarpan, iri hərflərlə, təmtəraqlı olsun. Nəticədə iqtisadi məqsəd ədəbi norma ilə müqayisədə daha üstün olur. Eyni zamanda elə məhz buna görə təşkilatın, şirkətin və ya məhsulun adı qeyri-standart normalara salınır. Həqiqətən də, iriformatlı hərflər reklam məqsədlərinə xidmət edə bilər. Bu, diqqəti cəlb etməklə qeyri-iradi olaraq oxucu yaddaşına həkk olunur. Bu səbəbdən də bir qayda olaraq reklam mətnlərində adlar ingilis dilində olduğu kimi iri hərflərlə yazılır. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, reklam dilinin orfoqrafiyasında normadan kənara sapmalar aşağıdakı amillərlə izah oluna bilər:

1. Kalka olunmuş reklamlarda mənbə dilin xüsusiyyətlərinin qorunması;
2. Mənbə dilin xüsusiyyətlərini özündə cəmləyən kalka olunmuş reklamların yeniləri üçün bazis rolunu oynaması;
3. Diqqəti cəlb etmək məqsədi ilə yazı normalarının məqsədli şəkildə pozulması.

Əslində, bu məqamda orfoqrafik normaları pozmaq əvəzinə digər qrafik üsullardan: lazımi sözlərin müxtəlif rənglərlə verilməsi, tez gözəçarpan, gözoşxayan şriftlərdən, təsvirlərdən ustalıqla istifadə etmək tam yerinə düşər. Axı reklam, nəinki tamamlanmış kiçik mətn, həm də qrafik obyekt, şəkil kimi də qavranıla, qəbul edilə bilər. Q.Məhərrəmli bu barədə telereklamlara münasibət bildirməklə qeyd edir ki, başqa informasiya canrlarından fərqli olaraq telereklam qısa müddətdə tamaşaçıya yığcam cümlələrlə yeni məlumat, yüksək estetik tələblərə cavab verən vizual məhsul və onların hər ikisinin vəhdəti olan kamil bir teleəsər təqdim etməlidir(1,183).

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT.

1. Məhərrəmli Q. Televiziya reklamlarının dili. Tədqiqatlar, 2000, № 1, s. 58-65
2. Морозова И. Слагая слоганы. Москва, изд. Агар, 2003, 67 с.

К.А.ГАБИБОВА

РЕКЛАМЫ И КУЛЬТУРА ПИСЬМА

РЕЗЮМЕ

Сегодня мы очень часто сталкиваемся с различными рекламными текстами. Но к сожалению в большинстве этих реклам мы наблюдаем различные лингвистические ошибки рекламодателей. В связи с этим в статье рассматриваются орфографические ошибки в рекламных текстах, а также в различных брендах, торговых марках, названий фирм и т.д.

К.А.HABIBOVA

ADVERTISEMENTS AND WRITING CULTURE

SUMMARY

Today we often meet various advertising texts. But unfortunately in the majority of these texts we observe various linguistic mistakes of advertizers. In according with it in this article are considered spelling mistakes in advertising texts, and also in various brands, trade marks, names of firms and etc.

Könül İSMAYILOVA

**AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ RUS MƏNŞƏLİ ƏDƏBİ
MODERNİZM TERMİNLƏRİ**

ARL-də *futurizm* termini verilir və “*napravlenie v evropeyskom iskusstve 10-x–20-x qq. XX v., otverqavşee kulʔturnoe i xudocestvennoe nasledie proşloqo, propovedovavşee urbanizm, razruşenie form i uslovnostey iskusstva radi slıenıa eqo s uskorennım ciznennım proıessom XX v.*”(1,4,730) kimi izah olunur. Əlbəttə, bu növ təyinlər izahlı lüğət təyinlərindən çox ensiklopedik təyinin qısa formasını xatırladır. Bu cür estetik cərəyan bildirən terminlər ayrı cür verilə də bilməz, lakin belə lüğət məqalələri də qüsurlu görünür. İş orasındadır ki, onlar cərəyanın mahiyyətini açmağa çalışır. Lakin hər bir estetik cərəyanın əsasını fəlsəfi konsepsiya təşkil edir. Fəlsəfi konsepsiyalar isə dolğun izahat tələb edirlər, çünki hər hansı bir məhdud təyin onlar haqqında yanlış təsəvvür yaradır. Deməli, estetik cərəyanın məzmununu açmaqdan əvvəl, həmin sözün siqnifikatını təqdim etmək daha düzgün olar. Hər halda futurizm terminini ARL-də əks etdirməklə lüğətin tərtibçiləri Azərbaycan dilində belə bir filoloji terminin olmasını təsdiqləyir.

Futurizm termini, həqiqətən də, bütün mədəni dillərdə olduğu kimi müasir Azərbaycan dilində də var. Bunun XX əsrin əvvəllərində real ictimai və mədəni səbəbləri mövcud olub. Qeyd etdiyimiz kimi, estetik hadisənin əsasını fəlsəfi konsepsiya təşkil edir, yəni konseptual səviyyədə formalaşmış müəyyən dünyagörüşü təşkil edir. Futurizmin fəlsəfi əsasını XX əsrin əvvəlində səciyyələndirən siyasi, iqtisadi, elmi və s. inqilabi hadisələr təşkil etmişdir. Məsələn, A.Eynşteynin zaman, məkan və kainat haqqında mülahizələri, Z.Freydin insan psixikası haqqında yaratdığı nəzəriyyə, nəhayət, insan cəmiyyətini alt-üst edən sosializm və faşizm ictimai konsepsiyaları XX əsrin əvvəllərində bütün dünyada insan şüurunda inqilabi çevrilişlərə səbəb oldular. İncəsənətdə klassik estetik normaları inkar edən futurizm məhz bu fəlsəfi və elmi zəmində yaranır. Bu, danılmaz həqiqətdir. Eləcə də danılmaz həqiqətdir ki, Azərbaycan Rusiyanın və böyük dünyanın ayrılmaz hissəsi olub bütün göstərilən proseslərə XX əsrin əvvəlində məruz qalıb.

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ TERMİNOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

Reallıq sistem təşkil etdiyi kimi, təfəkkür və yaranan konseptual baxışlar da sistem təşkil edir. Bunun dildə bilavasitə nəticəsi kimi müvafiq terminlərin sistem şəklində əks olunmasıdır. Yəni XX əsrin əvvəlini səciyyələndirən hadisələr çoxşaxəli olub, dildə ayrı-ayrı termin və sözdə yox – sisteməlik şəkildə əks olunmuşdur. Deməli, Azərbaycan dilində *futurizm* termini mövcuddursa, *avanqardizm*, *abstraksionizm* və s. terminlər də mövcuddur. Lakin ARL-də *futurizm* termini əks olunduğu halda nə *abstraksionizm*, nə *avanqardizm* sözləri yoxdur.

Məsələn, ARL-də *abstraksiya*, *abstrakt*, *abstraktlaşdırılma*, *abstraktlaşdırılmaq*, *abstraktlaşdırma*, *abstraktlaşdırmaq*, *abstraktlaşma*, *abstraktlaşmaq*, *abstraktlıq* sözləri qeydə alınıb (1,37-38), lakin *futurizm* termini ilə eyni leksik-semantik paradigmaya daxil olan *abstraksionizm* termini verilmir.

Futurizm tipli yeni cərəyanların ümumi adı kimi dünyanın bütün dillərində *avanqardizm* termini işlənir. Terminin daxili formasından görüldüyü kimi, onun etimoloji mənası öz aktuallığını itirmir və həqiqətən “avanqard” məfhumunun əsasında bu qəbildən olan istənilən terminin ümumi adı kimi bu gün də çıxış edə bilər. Qeyd edək ki, *avanqardizm* termini bütün dillərdə çox işləkdir və həm də ən əlverişlidir. Onun bütün konkret substitutları dar mənələrə malikdir, *avanqardizm* isə ümumi ad olaraq fəlsəfə, psixologiya və mədəniyyətin bütün sahələri ilə assosiasiya olunur.

ARL-də *avanqardizm* terminin nədənsə qeydə alınmır. Bu kökə malik iki söz verilir: “AVANQARD... AVANQARDLIQ” (1,1,39).

Maqalqıdır ki, hər iki sözün mənaları da, verilən illüstrativ material da kommunizmə və kommunist partiyasına aiddir. Bunun sosiolinqvistik əsasları bəllidir, “avanqard” məfhumu ilk növbədə kommunist partiyasının cəmiyyətdə avanqard rolu ilə assosiasiya olunurdu.

Lüğətdə *futurizm* termini ilə yanaşı *sürrealizm* termini də haqlı olaraq verilir. Terminin mənası belə izah olunur: “SÜRREALİZM I suh. Sürrealizm (avanqardistskoe napravlenie v burcuaznoy literature i iskusstve XX v., otrüaöhee rolğ razuma i opita v iskusstve i ihuhee istoçniki tvorçestva v sfere podsoznatelğnoqo). II. pril. Sürrealistiçeskiy. *Sürrealizm cərəyanı sürrealistiçeskoe teçenie (napravlenie)*” (1,4,294).

Bununla kifayətlənməyib Lüğət *sürrealist* sözünü də verir.

Sürrealizm termini *futurizm* termini ilə vahid faktoloji, elmi və leksik-semantik paradigma yaradır, ona görə heç ola bilməz ki, bir dildə *futurizm* sözü olsun, *sürrealizm* sözü – olmasın. Qeyd etdiyimiz kimi, Lüğət tamamilə

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ TERMİNOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

haqlıdır – müasir Azərbaycan dilinin semantik sistemində, şübhəsiz, *sürrealizm* termini var və bu söz semantik müəyyənliyə malikdir.

Elə həmin səbəbə görə də, ARL-də *dadaizm* termininin verilməməsi tamamilə anlaşılmaz qalır. İş orasındadır ki, *futurizm*, *sürrealizm* və *dadaizm* terminləri vahid paradiqma yaradır və bu paradiqmanın adı *avanqardizmdir*. Çox maraqlıdır ki, Lüğətdə *avanqardizm* termini verilməsə də, *sürrealizm* termininə həsr olunmuş təyində *avanqardistskoe napravlenie* sözbirləşməsi işlədilir.

Gördüyümüz kimi, ARL-in materiallarına görə, Azərbaycan dilində *avanqardizm* termini və, deməli, *avanqardizmin* özü yoxdur, onu təşkil edən cərəyanlardan isə ikisi var, biri isə – yoxdur.

Digər bu qəbildən olan leksik-semantik paradiqmanın verilməsində də nöqsanlar özünü göstərir. Məsələn, *modernizm* termini də müəyyən paradiqmanın ümumi adı sayıla bilər. Bu paradiqmaya *simvolizm*, *akmeizm* və *ekspressionizm* terminləri daxildir. Ümumi ad olan *modernizm* termini ARL-də belə izah olunur: “MODERNİZM I suh. Modernizm (obhee nazvanie različnix napravleniy v burcuaznoy filosofii, iskusstve i literature konüa XIX–naçala XX v., protivopolocnix realizmu); II pril. Modernistskiy, modernistiçeskiy (proniknutiy modernizmom). *Modernizm cərəyanı modernistiçeskoe teçenie*” (1,3,463).

Lüğət məqaləsi, fikrimizcə, dəqiq deyil. İlk növbədə, göstərilir ki, *modernizm* bir estetik hadisə kimi realizmdən nə ilə fərqlənir və nə üçün realizmə qarşı durur.

Terminin daxili formasından çıxış etsək, *modernizm* sadəcə “yeniliyə üz tutan”, “yenilik gətirən” deməkdir. Leksik mənası isə konkret sahədən asılı olaraq müxtəliflik kəsb edə bilər. Lakin bu müxtəliflikdə ümumi mənanı təşkil edən semlər dəqiq müəyyən olunmalıdır. Bu baxımdan “realizmə qarşı durmaq” hələ heç nə demək deyil, qarşıdurmanın mahiyyəti göstərilməlidir. Məsələn, belə hesab olunur ki, A.Eynşteynin nəzəriyyəsi fizika sahəsində *modernist nəzəriyyə*dir. Onun *modernistliyi* zaman və məkan haqqında hökm sürən ənənəvi təsəvvürləri alt-üst etməkdədir.

Lüğət təyininə belə çıxır ki, Eynşteynin nəzəriyyəsi realizmə zidd olan burjua elmidir. Lakin nə bu nəzəriyyənin burjualığı, nə də onun antirealizmliyi bilinmir. Əslində Eynşteynin yaratdığı yeni baxışlar sistemi də realdır, sadəcə bu nəzəriyyənin reallığı indiyə qədər çoxları tərəfindən dərk olunmur.

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ TERMİNOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

Lüğət məqaləsinin quruluşu özü-özlüyündə bu qarşıdurmanın açıqlanmasını tələb edir. Gördüyümüz kimi, modernizmin realizmə zidd olması fəlsəfəni, incəsənəti və ədəbiyyatı əhatə edir. Bir səciyyəvi xüsusiyyət göstərilmədən cəmiyyətin həyatında çox mühüm yer tutan üç sahə göstərilir.

Məqalədə modernizmin zaman çərçivəsi də göstərilir: 19-cu əsrin sonu və 20-ci əsrin əvvəlləri. Belə çıxır ki, 20-ci əsrin əvvəllərindən sonra modernizm inkişaf etməyib. Əlbəttə, bu iddianı da şübhə altına almaq olar.

Maraqlıdır, Azərbaycan dilində *modernizm* termini işlənirsə, azərbaycanlılar bu sözü işlədəndə hansı fəlsəfi, ədəbi və incəsənət hadisələrini xatırlayırlar, realizmə bu hadisələrin zidd olmasını nədə görürlər?

Əgər ədəbiyyatda avanqardizm futurizm, sürrealizm və dadaizmdən ibarətdirsə, modernizm simvolizm, akmeizm və ekspressionizmdən ibarətdir. Yəni *avanqardizm* kimi *modernizm* də ümumi addır. Deməli, müasir Azərbaycan dilində *modernizm* termini mövcuddursa, *simvolizm*, *akmeizm* və *ekspressionizm* terminləri də mövcuddur. Həqiqətən də, ARL-də bu üç termin əksini tapır. Lakin bunların təyinləri qənaətbəxş deyil. Lüğət məqalələrin müqayisə edək.

Simvolizm termini ARL-də belə izah olunur: “suh. simvolizm (направленіе в европейском і руском іскусстве коніа XIX – начала XX вв., відвінувşее в кацествє своего худоцествєнного приєма символ, которіє понімалсє как средство віраченіє непостіцімой суһности предметов і өвленіє)”(1,4,156).

Ekspressionizm termini: “suh. gkspressionizm (направленіе в буржуазном іскусстве і literature pervoy polovіnı XX в., провозқлаşавşее основноу задацее віраченіе внутреннего міра худосніка, субцектівнїх перєціваніє)”(1,2,212).

Nəhayət, *akmeizm*: “AKMEİZM suh. lit. akmeizm (теценіе в руской поgzii 1912-1921 qq.)”(1,1,94).

Akmeizm termininin izahı əslində heç yoxdur. *Simvolizm* və *ekspressionizm* terminlərinə həsr olunmuş məqalələr ensiklopedik məlumatları xatırladır, tərtibçilər terminlərin əsas məzmununu açıqlamağa çalışır və buna nail olurlar. Hər iki məqalədə fundamental semlər verilir ki, bunlar leksik mənaların siqnifikatları haqqında tam və dolğun təsəvvür yarada bilər. Beləliklə, siqnifikatların düzgün verilməsi müvafiq hadisələr haqqında aydın təsəvvür yarada bilər. Məsələn, birinci təyində “rəmzi əşyaların anlaşılmaz mahiyyətini ifadə etməyin yeganə vasitəsi” kimi qəbul etmək, ikincidə – “incəsənətin əsas

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ TERMİNOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

vəzifəsi yaradıcı şəxsiyyətin keçirdiyi subyektiv həyəcanı ifadə etməkdən ibarətdir” məqamları hər iki məfhum haqqında və müvafiq estetik reallıqlar haqqında vacib məlumatı verə bilər. Bunun fonunda *akmeizm* termininin məzmunu nə üçün heç bir cizgi ilə açıqlanmır? Göstərilir ki, *akmeizm* 1912-1921-ci illərdə mövcud olan cərəyandır. Bəs onun mahiyyəti nədədir?

Akmeizm bir estetik cərəyan olaraq simvolizmin əksi kimi formalaşır. Simvolizm gerçəkliyin yeganə ifadə və təsvir vasitəsi kimi rəmzi götürürsə, *akmeizm* canlı əşyanın canlı təsvirini tərənnüm edir. Məsələn, şərdə əşya elə təsvir olunmalıdır ki, oxucu onun qoxusunu hiss etsin, elə bilsin ki, əli həmin əşyaya toxunur. Deməli, ARL öz ənənəsinə sadıq qalaraq *akmeizm* termininin izahında ən azı həmin cərəyanı simvolizmin estetik əksi kimi təyin etməli idi.

Ümumiyyətlə, ədəbi dilin lüğətləri dildə baş verənləri əks etməklə kifayətlənmir, lüğətlər nitqə istiqamət verən yeganə vasitədir. Beləliklə, ədəbi dil lüğətləri dil və nitqi tarazlaşdıran mühüm vasitədir. Deməli, *modernizm* termininin paradiqması Azərbaycan dilində olan vəziyyəti tam əks etmir. Yəni, Azərbaycan dilinin əsasında baş verən müvafiq elmi diskursda *simvolizm* və *ekspressionizm* terminləri lüğətlərin əks etdirdiyi Azərbaycan dilinin semantik faktlarına uyğun şəkildə işlənir. Həmin paradiqmanın ayrılmaz hissəsi olan *akmeizm* termini qeyri-müəyyən qalır. Deməli, diskursun iştirakçısı bu rus mənşəli filoloji terminin məzmunu ilə tanış olmaq üçün rus dilinin lüğətlərinə müraciət etməlidir. Aydındır ki, rus dilinin lüğətləri Azərbaycan dilində olan vəziyyəti əks etdirə bilməz. Əlbəttə, burada demək olar ki, *akmeizm* rus poeziyası tarixinin hadisəsidir və ona görə də rus lüğətlərinə müraciət etmək kifayətdir. Bu, doğrudan da, belədir. Vəziyyəti çətinləşdirən odur ki, rus dilinin lüğətləri və ümumiyyətlə Rusiyada nəşr olunan lüğətlər də qüsuruz olmur.

Adətən, azərbaycanca-rusca və rusca-azərbaycanca lüğətlər Ojeqovun Lüğətinə müraciət edirlər. Bunu əsaslandırmaq çox asandır. İş orasındadır ki, Ojeqovun Lüğəti bu günə qədər rus dilinin ən geniş yayılmış və çox istifadə olunan lüğətidir. Maraqlıdır ki, *akmeizm* termininə həsr olunmuş məqalədə ARL-in tərtibçiləri Ojeqova da müraciət etmirlər. Məsələn, Ojeqovda *akmeizm* sözünün mənası bu cür izah olunur: “AKMEİZM - V russkoy literature XXv.: teçenie, provozqlasivşee osvobodenie ot simvolizma”(2,28).

Gördüyümüz kimi, bu məqalə də *akmeizm* bir estetik hadisə olaraq mahiyyətini açmır. Yəni, qeyd olunmur ki, “simvolizmdən azadlıq” nədə özü-

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ TERMİNOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

nü bürüzə verib. Lakin burada heç olmasa deyilir ki, akmeizm simvolizmdən azadolma meyli ilə bağlıdır.

Bütün bu təhlil bir nəticəyə gəlməyə imkan verir. Lüğətlər Azərbaycan dilində işlənən rus mənşəli terminlərin sayını çoxalda bildiyi kimi azalda da bilər.

Ümumiyyətlə, alınma sözlərin dil statusunun müəyyənləşməsində ikidilli lüğətlərin rolu çox böyükdür. Müasir Azərbaycan dilçiliyi konkret sözlərin tədqiqində çox böyük işlər görə bilər, lakin bu tədqiqatların nəticəsi özünü yalnız və yalnız leksikoqrafiya sahəsində bürüzə verə bilər. Yəni leksikoqrafiya sözün dil statusunu görsədən yeganə vasitədir. Ən yeni və nüfuzlu lüğətlərin təhlili isə bir sıra hallarda çox ciddi səhvləri üzə çıxarır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycanca-rusca lüğət. I cild. Bakı: Elm, 1986, 576 s.; IV cild. Bakı: Mütərcim, 2000, 1292 s.
2. Ожегов С.И. Словарь русского языка. М.: Русский язык, 1990.

3. K.P. ISMAILOVA

4. РУССКИЕ ТЕРМИНЫ ЛИТЕРАТУРНОГО МОДЕРНИЗМА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

5. РЕЗЮМЕ

6. Статья посвящена терминам русского происхождения в азербайджанском языке. Рассматриваются понятия литературного модернизма и обозначающие их в русском и азербайджанском языке термины. Автор утверждает, что лексикографическая фиксация этих терминов доминирует над их языковым статусом. Что касается употребления этих терминов, то этот фактор определяется характером русско-азербайджанского двуязычия.

K.R. ISMAYILOVA

RUSSIAN TERMS OF LITERARY MODERNISM IN AZERBAIJANI LANGUAGE SUMMARY

The article deals with the terms of Russian origin in Azerbaijani language. The notions of literary modernism and terms denoting them in Russian and Azerbaijani language are examined. The author claims that lexicographical fixation of these terms prevails their language status. As to usage of these terms this factor is determined by the character of Russian-Azerbaijani bilingualism.

Mətanət HACIYEVA

MORFOLOJİ ÜSULLA YARANAN HÜQUQ TERMİNLƏRİ

Hüquq terminlərinin yaranmasında morfoloji üsul öz məhsuldarlığı ilə diqqəti cəlb edir. Belə bir cəhət dilimizdə sözdüzəldici şəkilçilərin çox zəngin olması ilə əlaqədardır.

Bu üsul Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin yeni terminlərlə zənginləşməsinin əsasını təşkil edir.

Azərbaycan dilində terminlər yaradılarkən əlliyyə qədər şəkilçidən istifadə edilir. Bu şəkilçilər həm Azərbaycan dilinin öz sözlərinə, həm də alınma söz və terminlərə qoşulur və yeni mənalar əmələ gətirir. Morfoloji üsulla terminlərin yaranması prosesində iştirak edən şəkilçilərin funksiyası eyni deyildir. Şəkilçilərdən bəziləri müxtəlif sözlərə artırılaraq çoxlu miqdarda yeni terminlər əmələ gətirdiyi halda, bəziləri yalnız məhdud dairədə işlənən sözlərə artırılır və az miqdarda yeni terminlər əmələ gətirir.

Bu şəkilçilər aşağıdakı qruplara ayrılır:

- 1) məhsuldar şəkilçilər
- 2) qeyri-məhsuldar şəkilçilər

Məhsuldar şəkilçilər yeni terminlər yaradılması prosesində fəal rol oynayır, müntəzəm olaraq dilin lüğət tərkibini zənginləşdirir və müasir dil materiallarında sözdən asanlıqla ayrılı bilirlər.

“Məhsuldar şəkilçilər öz mənşəyi etibarilə qeyri-məhsuldar şəkilçilərə nisbətən daha qədim tarixə malik olduğu üçün dildə getdikcə geniş bir yaradıcılıq mühiti kəsb edə bilmişdir. Digər tərəfdən bunların daha qədim olması müxtəlif türk dillərində indiyə qədər məhsuldar şəkilçilər kimi yaranmasına səbəb olmuşdur”. (1,32)

Azərbaycan ədəbi dilində hüquqla bağlı terminlərin yaradılmasında iştirak edən məhsuldar şəkilçilər aşağıdakılardır:

1. ÇI-Çİ-ÇU-ÇÜ – Müasir Azərbaycan dilinin bir çox sahələri üzrə ən məhsuldar şəkilçilərdən olub, əsasən, isimlərdən isim düzəltməyə xidmət edir. Qeyd edək ki, ədəbiyyatşünaslıq, informatika, iqtisadi, hərbi terminlərin yaranmasında məhsuldar olan **-ÇI** şəkilçisi fizika-riyaziyyat terminlərinin yaranmasında qeyri-məhsuldardır.

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ TERMINOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

Ə.Rəcəbli qeyd edir ki, bu şəkilçi türk dillərində işlənən ən qədim sözdüzəldici şəkilçilərdəndir. Göytürk dilində məhsuldar işlənməsi onu göstərir ki, VI-VIII yüzilliklərdə bu şəkilçi artıq tam formalaşmış morfem olmuşdur, digər tərəfdən türk dillərinin uzaq keçmişlərində formalaşmağa başlamışdır (3,208).

S.Cəfərovun fikrincə –**çı**⁴ şəkilçisi qədim türk dillərində də, habelə göytürk dilində «adam, insan» sözlərinin sinonimi kimi işlənən «kişi» sözündən törəmişdir, buna görə də o qoşulduğu sözlərdə adam məfhumunu ifadə edən və yüksək fəaliyyəti ilə əlaqədar olan sənət, peşə məfhumu yaradır (1,67). Bu şəkilçi həm Azərbaycan dilinin özünə məxsus sözlərinə, həm də alınma sözlərə qoşularaq hüquq terminləri yaradır.

Həmin şəkilçilərin vasitəsilə hüquq sahəsi ilə bağlı peşə, ixtisas bildirən çoxlu sayda hüquq terminləri yaradılmışdır. Məsələn: *müdafiəçi, iddiaçı, təşviqatçı, inzibatçı, qərarəçi, soyğunçu, ifşaçı, nümayişçi, təxribatçı, icraçı, məsləhətçi, nəzarətçi, təlimatçı, ittihamçı, şikayətçi, izahatçı, iftiraçı, qəyyumçu, əməliyyatçı, talançı, müşahidəçi, mülkiyyətçi, məşvərətçi, vəsaitçi, istismarçı və s.*

-lıq-lik-luq-lük – şəkilçiləri dilimizdə istər mənə xüsusiyyətlərinə, istərsə də daha çox termin yaratmasına görə məhsuldar şəkilçilərdəndir.

Bu şəkilçi müasir Azərbaycan dilində semantik xüsusiyyətlərinə görə geniş söz yaradıcılığı dairəsini əhatə edən müxtəlif nitq hissəsinə qoşularaq müxtəlif mənalı hüquq terminləri əmələ gətirir.

a) isimlərə qoşularaq, məsələn: *nazirlik, prokurorluq, müfəttişlik, rəhbərlik, nümayəndəlik, səfirlik, varislik, agentlik, vətəndaşlıq;*

b) sifətlərə qoşularaq, məsələn : *əlillik, sabitlik, müstəqillik, şikəstlik, məxfilik, suverenlik, millilik, yetkinlik, azadlıq və s.*

Bunlardan başqa **-lıq**⁴ şəkilçiləri sözdüzəldici şəkilçisi olan ayrı-ayrı terminlərə qoşularaq yeni terminlər əmələ gətirir. Məsələn: a) **-çı** şəkilçili düzəltmə isimlərə qoşularaq; *idarəçilik, müşahidəçilik, sabitçilik, millətçilik, vasitəçilik, qarətçilik, iddiaçılıq və s.*

v) fars mənşəli **-kar, -dar, -şünas** şəkilçili sözlərə qoşularaq *riyakarlıq, hesabdərlik, hüquqşünaslıq, saxtakarlıq, sahibkarlıq və s. hüquq terminləri əmələ gətirir.*

-lı-li-lu-lü bu şəkilçilər isimlərə qoşularaq müxtəlif mənalar bildirən sifətlər düzəltməklə terminlər əmələ gətirir.

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ TERMİNOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

“Atributiv isimlərin semantikasına yaxın sözlər əmələ gətirən **-li**⁴ şəkilçisi **-luq**⁴ şəkilçisi ilə düzələn sözlərin atributivləşməsi nəticəsində onun son samiti düşərək **-li**⁴ şəkilçisi törəmişdir. Bu hadisə türk dillərində çox qədim bir dövrdə baş vermişsə də, öz izlərini müasir türk dillərində mühafizə etməkdə davam edir” (1,47-48).

-li⁴ şəkilçisi hüquq terminlərinin yaranmasında məhsuldar şəkilçilərdən olub, bu sahəyə aid çoxlu sayda terminlər əmələ gətirir. Məsələn: *şübhəli, ziddiyyətli, müddətli, mübahisəli, ədalətli, təqsirli, münaqişəli, nüfuzlu, etibarlı, səlahiyyətli, iddialı və s.*

Qeyd edək ki, hüquq terminlərinin yaranmasında məhsuldar olan bu şəkilçi digər sahələrdə, məsələn, ədəbiyyatşünaslıq sahəsində məhsuldar deyil.

-sız⁴ şəkilçiləri əsasən isimlərə qoşularaq müxtəlif mənəli sifətlər düzəldir **-sız**⁴ şəkilçisi leksik-qrammatik mənasına görə **-li**⁴ şəkilçisi ilə antonimdir. **-li**⁴ şəkilçisi sözlərə qoşularaq onlarda müəyyən bir əlamət və keyfiyyətin mövcudluğunu bildirən yeni söz-sifət əmələ gətirirsə, **-sız**⁴ şəkilçisi demək olar ki, bütün adlara əlavə edilərək həmin adın ifadə etdiyi əşyanın mövcud olmadığını ifadə edən atributiv isimlər və ya sifətlər düzəldir.

Müasir türk dillərində **-sız**⁴ şəkilçisi əsl sifətlərə qoşulmur. Bunun iki səbəbi var:

1) əsl sifətlərdə əks-zidd mənəli sözlər antonimlərlə ifadə edildiyi üçün onların **-sız**⁴ şəkilçisi ilə düzəldilməsinə ehtiyac qalmır;

2) sifət əşyanın əlamət və keyfiyyətini bildirir, **-sız**⁴ şəkilçisi isə mənfi planda əlamət və ya keyfiyyət bildirir.

Bu şəkilçilər hüquq terminlərinin yaranmasında fəal iştirak edərək çoxlu sayda hüquq terminləri əmələ gətirir. Məsələn: *günahsız, qeydsiz, etibarsız, əməliyyatsız, qanunsuz, əsassız, səlahiyyətsiz, ittihamsız, ədalətsiz, şübhəsiz, cəzasız, mühakiməsiz, müdafiəsiz, imtiyazsız, imzasız, nəzarətsiz, haqsız və s.*

-ma, -mə şəkilçisi müasir Azərbaycan dilində fəllərdən hərəkət adları əmələ gətirir.

Y. Məmmədov **-ma, -mə** şəkilçisinin Orxon-Yenisey abidələrində əşya və şəxs mənəli isimlər, həmçinin sifət düzəltdiyini (2,25) qeyd etdiyi halda, Ə. Rəcəbli göytürk dilində bu şəkilçi vasitəsilə düzələn hər iki sözün mənasında əşyalıq mənasının və həmçinin şəxs mənasının yoxluğunu (3, 264) qeyd edir.

-ma, -mə şəkilçisi mənşə etibarilə **-maq, -mək** şəkilçisindən törəmiş, sonrakı samitlərin düşməsi ilə **ma, -mə** şəkilçisi kimi formalaşmışdır. Bu fikri S. Cəfərov belə göstərir: “Substantivləşmə hadisəsi nəticəsində dilimizdə

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ TERMINOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

məsdər əmələ gətirən **-maq, -mək** şəkilçisinin **q** və **κ** samiti düşərək feldən isim düzəldən **-ma, -mə** şəkilçisi törəmişdir” (1,164).

-ma, -mə şəkilçisi istənilən fel kökünə və əsasən artırılaraq, proses və hərəkət bildirən feli isimlər əmələ gətirməklə hüquq terminləri yaradır. Məsələn: *mənimsəmə, hədələmə, yönəltmə, seçilmə, bağışlama, araşdırma, bildirmə, aşkarlama, möhürləmə, cərimələmə, köçürülmə, dağıtma və s.*

N.A.Şeqlova yazır: “Proses, hərəkət haqqındakı anlayışı dəqiq ifadə etməkdən ibarət olan feli isimlər, əsasən, ədəbi dilin və yüksək dərəcədə inkişaf etmiş elmi-texniki terminologiyanın malıdır” (4, 89).

Bu şəkilçi müasir Azərbaycan dilində hüquq terminlərinin yaranmasında iştirak edən məhsuldar şəkilçilərdəndir. **-ma, -mə** şəkilçisi müxtəlif sözdüzəldici şəkilçilərdən sonra da işlənərək terminlər yarada bilir. Məsələn: **-lan, -lən** şəkilçisindən sonra, felin **-dır⁴** icbar şəkilçisi ilə birlikdə isimlərdən fel düzəltməklə; *mükafatlandırma, əsaslandırma, cəzalandırma, təyinatlandırma, qiymətləndirmə, adlandırma və s.*

-lan, -lən şəkilçisinin fellə bağlı olması, məna ümumiliyi ilə hər ikisinin əksər hallarda hərəkət etməsidir. Belə qrammatik vasitələr hüquq terminlərinin yaradılmasına və onların müasir Azərbaycan dilinin leksik-semantik qanunlarına tabe olunmasına xidmət edir.

-ici⁴ şəkilçisi isimlərə və fellərə qoşularaq müxtəlif anlayışlı hüquq terminləri əmələ gətirir. Məsələn: *qanunverici, sübutedici, ittihamedici, işəedici, seçici, bihuşedici, bəraətverici, təmin edici, təminatverici və s.*

Dilimizdə feldən ad düzəldən bu şəkilçi (**-i-i-u-ü**) və adlardan ad düzəldən (**-çı⁴**) şəkilçisinin birləşməsindən törəmişdir. Bunlardan birincisi dilimizdə öz məhsuldarlığını itirərək bəzi sözlərdə qaldığı halda, bir çox sözlərdə yeni söz əmələ gətirmək xüsusiyyətini itirmişdir. Ona görə də bu şəkilçi özündən sonra gələn **-çı⁴** ilə birləşərək **-ici⁴** şəkilçisini əmələ gətirmişdir. Burada **ç** səsi iki sait arasında qaldığı üçün **c** səsinə keçmişdir.

-laşma-ləşmə şəkilçiləri həm isimlərə, həm də sifətlərə əlavə olunaraq müxtəlif terminlər əmələ gətirir. Məsələn: *leqallaşma, demokratikləşmə, müflisləşmə, bələdiyyələşmə, səmərələşmə, sistemləşmə, hakimiyyətləşmə, qanunlaşma və s.*

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan dilçiliyində termin yaradıcılığında məhsuldar şəkilçilərin rolu müxtəlif olduğu kimi, qeyri-məhsuldar şəkilçilər də müxtəlif mövqedədir.

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ TERMINOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

Qeyri-məhsuldar şəkilçilərin bir qismi dilimizə məxsus olub, getdikcə müasir ədəbi dildə öz funksiyasını itirmək üzrədir. Qeyri-məhsuldar şəkilçilər miqdarca az sözə artırıla bilən və əsasən bir mənalı söz əmələ gətirən şəkilçilərdir. Hüquq terminologiyasında qeyri-məhsuldar olan sözdüzəldici şəkilçilər aşağıdakılardır:

-maz-məz şəkilçisi digər sahələrdə məhsuldar olsa da, hüquq sahəsində məhsuldarlığı azdır.

Bu şəkilçilər fellərə artırılaraq onların köklərində ifadə olunan iş, hal, hərəkətə uyğun sifət yaratmaqla hüquq terminləri əmələ gətirir. Məsələn: *barışmaz, əvəzəldilməz, toxunulmaz, daşınmaz (əmlak) və s.*

-iş-iş-uş-üş bir o qədər də məhsuldar olmayan bu şəkilçilər fellərə qoşularaq hadisə ifadə edən isimlər düzəltməklə terminlər əmələ gətirir. Məsələn: *bildiriş, göndəriş, çağırış, göstəriş, axtarış, arayış, çıxarış və s.*

Bu morfem ümumtürk hərəkət adları düzəldən şəkilçidir, türk dillərinin bütün dövrlərində işlənmişdir. Hüquq sahəsində işlənən bu terminlər eyni zamanda termin-söz birləşmələri də yaradır. Məsələn: *əmrədən çıxarış, bildiriş vərəqəsi, göstəriş sənədi, çağırış vərəqi və s.*

qın-kın; qun-kün; ğın-gin; ğun-gün . Bu şəkilçi vasitəsi ilə felin təsirli və təsirsizliyindən asılı olmayaraq hal-vəziyyət bildirən atributiv və substantiv isimlər əmələ gətirilir. Məsələn: *qaçqın, didərgin, satqın, qırğın, sürgün, basqın, gərgin və s.*

Hüquq terminlərinin yaranmasında qeyri-məhsuldar olan şəkilçilərin əksəriyyəti digər dillərdən alınma şəkilçilərdir. Məsələn: *-dar, -kar, -xor, -şünas, -baz, -at, -ət, -izm, -vi, -namə, -xana və s.*

Morfoloji yolla yaradılan hüquq terminlərinin əksəriyyəti ədəbi dilimizin tələblərinə cavab verir və onun qrammatik cəhətdən qanunauyğunluqlarına tabe olur. Yuxarıda göstərilən şəkilçilər hesabına yaradılan hüquq terminlərinin böyük bir qismi terminoloji leksikanın işlək fondunu təşkil etməkdədir.

Morfoloji üsulla hüquq terminləri yaradılmasında iştirak edən şəkilçilərin hamısı eyni dərəcədə fəal və məhsuldar olmadıqları kimi, onların köməyi ilə yaradılan terminlərin də hamısı eyni dərəcədə işlək deyildir. Bu üsulla yaradılan hüquq terminləri dilimizin əsas lüğət tərkibinə daxil olan dil vahidləridir.

ƏDƏBİYYAT

1. S.Cəfərov. «Müasir Azərbaycan dili». «Maarif», Bakı, 1982.
2. Y.Məmmədov. «Orxon Yenisey abidələrində adlar». I cild, Bakı, 1979.
3. Ə.Rəcəbli. «Göytürk dilinin ləksikası». II cild, Bakı, 2004.
4. Н.А.Сеглова. «К вопросу о грамматических средствах терминологизация русских глаголов в профессиональной речи XVII-XVIII вв.» Уч.зап.ПОПИ, 1963.

М.Г.ГАДЖИЕВА

**ОБРАЗОВАНИЕ ЮРИДИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ
МОРФОЛОГИЧЕСКИМ ПУТЕМ**

Р Е З Ю М Е

Автор обосновывает продуктивность морфологического способа в образовании юридических терминов тем, что азербайджанский язык богат словообразовательными аффиксами.

Описание продуктивных и непродуктивных аффиксов, участвующих в образовании юридических терминов сопровождается научными фактами.

M.H.HAJIEVA

LAW TERMS FORMATION BY MORPHOLOGICAL WAY

S U M M A R Y

The activity of morphological way in law terms formation is proved with wordformation affixes which are rich in Azeri.

The activity and non-activity of morphological way in law terms word formation are described with scientific facts.

Natavan HÜSEYNOVA

M.F.AXUNDOV VƏ ANA DİLİ

XIX əsr Azərbaycan dili terminologiyasının əsas xarakterik xüsusiyyətləri ədəbi dilin sadələşməsi, xalq dilinə təması ərəb və fars dillərindən gələn sözlərin seyrəlməsi, əksinə, rus dili vasitəsilə Avropa dillərindən alınan terminlərin kəmiyyət və keyfiyyətə çoxluğu ilə səciyyələnilir.

Əksər tədqiqatçılar XIX əsr Azərbaycan dilində termin yaradıcılığından danışarkən, ilk növbədə görkəmli materialist filosof M.F.Axundovun bu sahədəki fəaliyyətini xüsusilə qeyd edirlər.(1,49-52)

M.F.Axundov ümumən şərq xalqlarını, xüsusən azərbaycanlıları maarifləndirmə və yeni mədəniyyət aləminə daxil etmə yolu ilə feodalizm və din əsarətindən xilas etmək uğrunda mübarizə apararkən ictimai ünsiyyətin, mədəniyyətin ən kəskin silahı olan dil və əlifba məsələləri onun diqqət mərkəzində olmuşdur.

Milli azadlığın, mədəni inkişafın əsasını M.F.Axundov xalqın savadlanmasında, dünyəvi elmlərin mənimsənilməsində, əlifba problemlərinin həllində görürdü.

M.F.Axundov ərəb əlifbası ilə oxumağın yazmağın çətinliyini hələ uşaq ikən şəxsən öz üzərində hiss etmiş, yetkin gənclik çağlarında Azərbaycan dilindən Tiflis qəza məktəbində dərs dediyi 1836-1840-cı illərdə bir müəllim kimi bu əlifbanın təlim-tədrisdə yaratdığı maneə və çətinliklərlə qarşılaşmış, dərsliklərin çapında əngəl törətdiyinin şahidi olmuşdur.Bunun əsasında yeni əlifba yaratmaq ideyası formalaşmış, ömrünün sonrakı 20 ilini isə bu ideyanın bilavasitə həyata keçirilməsi uğrunda mübarizəyə həsr etmişdir.

M.F.Axundov çoxcəhətli yaradıcılıq fəaliyyətində fəlsəfə, siyasət, tarix, əxlaq, incəsənət, ədəbiyyat, tənqid, dil, əlifba və s. haqqında əsərlərində öz qarşısına, bir tərəfdən, əsrin qabaqcıl ideyalarını Şərqdə yaymaq, mübariz materializmi əsaslandırmaq, ikinci tərəfdən, mövhümatı, orta əsrin köhnəlmiş əxlaq və ənənələrini darmadağın etmək, kütlələri ayılmaq, onları mənəvi cəhətdən silahlandırmaq kimi böyük vəzifələr qoymuşdu.

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ TERMİNOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

M.F.Axundov belə bir mühüm qənaətə gəlmişdir ki, hər bir xalqın mədəniyyət, ədəbiyyat və sənətinin inkişafında ana dilinin heç nə ilə əvəz edilməsi mümkün olmayan böyük rolu vardır. Bu baxımdan M.F.Axundovun «Əli Süavi Əfəndinin əqidəsinə qarşı kritika» (1868-ci il) adlı məqaləsində dil haqqındakı mülahizələri çox maraqlıdır. Bu məqalədə M.F.Axundov ərəb dilinin fars və Azərbaycan dillərinə təsirindən bəhs edərək yazırdı: «...Bizə qalib gələn, dinlərini boynumuza bağlayan, dillərini dilimizə çatan ərəblər, bizi məcbur etmişdilər ki, öz ana dilimizdə yazılan əsərlərdəki mənanı anlamaq üçün ərəb dilinin qayda və qanunlarını da az-çox bilmiş olaq. Belə isə biz, farsca yazılmış, əsərlərin məzmununu almaq üçün iki dili və türkcə yazılmış əsərlərin məzmununu anlamaq üçün üç dili (ərəb, fars, osmanlı-N.H.) bilməliyik»(2,160).

Azərbaycan xalqının tərəqqisində ana dilinin mühüm bir amil olduğunu yaxşı başa düşən M.F.Axundov ədəbi dilimizin yeni istiqamətdə inkişaf etməsinə çalışmış, dil yaradıcılığı sahəsində həm nəzəri, həm də əməli cəhətdən misilsiz xidmət göstərmişdir.

M.F.Axundovu narahat edən bu idi ki, onun doğma ana dili (ədəbi dil qolu) bəzi tarixi səbəblər üzündən başqa dillərin güclü təsiri altında get-gedə öz müstəqilliyini itirmək təhlükəsi qarşısında dururdu. Ədəbi dili sadələşdirməyi, əcnəbi sözlərdən təmizləməyi təklif edən M.F.Axundov Azərbaycan ədəbi dilini elə görmək istəyirdi ki, hər bir azərbaycanlı bir rus və ya fransız kimi öz dilinin qayda-qanunlarını öyrənməklə öz kitablarını başa düşməyə qadir olsun.(3,62)

M.F.Axundov ərəb və fars dillərindən Azərbaycan dilinə keçmiş və artıq bədii dilin malı olmuş bir sıra sözləri də ədəbi dildən çıxarıb atmaq tərəfdarı deyildi.(4,71)

O, ana dilini zənginləşdirmək üçün dildə əvəzi olmayan müəyyən yeni kəlmələri başqa dillərdən alıb işlətməyi başlıca vəzifələrdən biri sayırdı: «Biz hal-hazırda müxtəlif elmləri öyrənmək üçün məqsədə çatmaq işində bizə kömək edən saysız-hesabsız kəlmələri və istilahları öyrənməliyik. Biz sözləri və istilahları ona görə də (Avropa dillərindən) öz dilimizə gətirməliyik ki, onların qarşılığı üç dildən heç birində (ərəb, fars, Azərbaycan dilləri nəzərdə tutulur – N.H.) yoxdur».(3,69)

M.F.Axundov elmi dilin açarı olan termin yaradıcılığı inkişaf və tərəqqi üçün əsas şərt sayırdı. Hələ Mirzə Yusif xana göndərdiyi məktublarından

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ TERMİNOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

birində yazırdı ki, azərbaycanlıların mədəniyyət aləmində geridə qalmasının səbəbi ancaq elmləri və sənətləri öyrənmək vasitəsinin yoxluğuudur...».(1,52)

Bu boşluq böyük sənətkarı ömrü boyu düşündürmüş və ana dilimizin terminologiyasını iki istiqamətdə inkişaf etdirməyi lazım bilmişdir.

a) Azərbaycan dilinin öz sözləri olduğu halda, ehtiyac olmadan ərəb-fars alınlmalarının qarşısını almaq;

b) rus dili ilə qarşılıqlı əlaqənin olması. Çünki rus dili vasitəsilə alınan terminlər elmi-fəlsəfi dünyagörüşün inkişafı üçün çox gərəklidir.

M.F.Axundovun termin yaradıcılığı müasirliyi ilə seçilir. O, rus-Avropa dillərindən aldığı terminlərdən bəzilərini olduğu kimi qəbul edib işlətdiyi halda, bəzilərinə Azərbaycan dilinə məxsus şəkilçilər artıraraq onlardan yeni terminlər düzəltmişdir. Məsələn: *aristokratlıq, fanatıqlıql, patriotluql, atəşpərəstlik, şəriətçi, naturalist, filosofluql, mahiyyət, varlıql* və s. terminlər bu qəbildəndir.

M.F.Axundov əsərlərində *fəlsəfi, hüquqi, siyasi, hərbi, tarixi, dini, filoloji* terminlərdən geniş istifadə etmişdir. Bu terminlər mənşəyinə görə iki yerə ayırmaq olar:

1)ərəb-fars mənşəli terminlər: *kimya, nəbatat, elmi-nicum, tamaşaxana, qafiyə, nəsr, nəzm, rüsum, vəhdət, millət, hikmə, kainat, mahiyyət, mövcudat, istibdad, sənaye, məzhəb* və s.;

2) rus-Avropa mənşəli terminlər: *poeziya, teatr, literatur, sivilizasiya, filosof, patriot parlament, despot, proqres,teleqraf, revolyyisiya, poeziya* və s.

M.F.Axundov paralel terminlərdən də istifadə etmiş və bununla dildə vətəndaşlıql hüququ qazanan terminləri ayırd etmişdir. Məsələn, onun işlətdiyi, *tərcümeyi-hal – bioqrafiya* terminlərindən indi ikincisindən daha çox istifadə olunur.Birinci («tərcümeyi-hal») struktur cəhətdən Azərbaycan dilinin terminoloji modellərinə uyğun gəlmir. Ona görə də həmin söz semantik funksionallıqlını da itirir.

Oxucuya qaranlıql qalmamaql üçün M.F.Axundov özünün yaratdıql, dilə yeni gətirdiyi terminlərin də mənasını izah edirdi. Bu izah tərcümə lüğətlərindəki kimi edilir. Məsələn, aşağıdakı sözlərin izahı bu cəhətdən maraqlıdır.

«*Teatr*» - yəni tamaşaxana, əksərən də ensiklopedik şərhədən ibarət olur.

«*Aktyor*» – o vaxt dram sənətinin ustaları ki, fransızca onlara aktyor deyirlər, hər birisi xüsusilə bir əhvalatın oxşatmasını göstərirlər, tamaşaçılar və onların danışqlarına qulaql asırlar.

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ TERMINOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

«*Patriot*» - ibarətdir o kimsənədən ki, vətən təəssübü üçün və millətin məhəbbəti üçün can və malına müzayiqa etməyə və öz vətəninə və millətinə mənfəəti və azadiyyəti üçün can və cəfakəş ola. Bu halət və xasiyyət həmişə qeyrətmənd şəxslərdə birus edər. O cümlədən, bizim peyğəmbərdir ki, öz vətəni ərəbistanın və bilxüsüs Məkkənin ki, öz əsirəsi Gureyş onda lakin idi, səadəti üçün ümuri-əziməyə və şaqqəyə iqdām etdi» və s. (5,75)

Bu yolla terminlərin ictimai-fəlsəfi mahiyyəti açılır. Despotizm, revolyusiya, patriot və s. ictimai siyasi terminlərin mənasını izah edəndə geniş şərhətmədən istifadə edərək böyük siyasi mətləblərə toxunur.

M.F.Axundov ayrı-ayrı fəlsəfi anlayışların ifadəsi üçün Azərbaycan dilinin öz lüğət tərkibini əsas götürmüş, müxtəlif elmlərin azərbaycanlılar tərəfindən öyrənilməsi işində ana dilində terminlər yaradılmasını zəruri şərt hesab etmişdir. 1872-ci ildə Mirzə Yusif xana göndərdiyi məktublarından birində yazırdı: «Onların (azərbaycanlıların – N.H.) mədəniyyət aləmində geridə qalmasının səbəbi ancaq elmləri və sənətləri öyrənmək vasitəsinin yoxluğuudur... Biz tibb, fizika, riyaziyyat, məişət elmi və bu kimi elmləri və sənətləri necə öyrənə bilərik?... Bizim əlifbamızda avropalıların işlətdikləri yeni islahatları olduğu kimi saxlamağa məcburuq. Belə olduqda, bizim əlifbamızda bu islahatları necə düzgün yazıb oxuya bilərik». (2,317)

C.Qəhrəmanov yazır: «M.F.Axundov özü Azərbaycan dilinin inkişafı prosesində özlərinə vətəndaşlıq hüququ qazanmış ərəb-fars sözlərini geniş şəkildə işlətməmişdir. Əlbəttə vaxtilə M.F.Axundovun istifadə etdiyi ərəb-fars mənşəli terminlərdən bəziləri Azərbaycan dilinin inkişafı prosesində onun lüğət tərkibindən çıxmış, həmin terminləri Azərbaycan sözləri, yaxud rus Avropa sözləri ilə əvəz etmişdir». (6)

«M.F.Axundov bütün təfəkkür hüceyrələri ilə yenilikçidir, o, təkcə ədəbiyyatımızda deyil, bütövlükdə mədəniyyətimiz tarixində era başlayır. V.G.Belinskiyin Lomonosov haqqında «o bizim ilk universitetimizdir» təyini Azərbaycan mədəniyyəti tarixində M.F.Axundova düşür. O, dramaturgiyamızı başladı, nəsrimizi yeni məcraya saldı, ilk dəfə ədəbi dil nəzəriyyəsi ilə məşğul oldu, orfoqrafiya, orfoepiya, durğu işarələri, terminologiya kimi dil quruculuğu işləri gördü, əlifba ilə bağlı ideyası və fəaliyyəti dil quruculuğu dairəsindən çıxıb xalqın bütöv maarif-pedaqogika və mədəniyyət sahələrini əhatə etdi, tarix və coğrafi biliyini göstərdi və istedadlı filosof kimi şöhrətləndi, inqilabi fikrimizin ilk «Şahin quşu» oldu, ilk professional tənqidçi və ədəbiyyatşünas kimi yetişdi, bütövlükdə xalqımızı müasir-qabaqcıl fikir

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ TERMİNOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

inkişafı yoluna yönəltdi. Bununla belə, əlbəttə, mədəniyyətimiz tarixində onun obrazı böyük dramaturq, novator nasir-görkəmli bədii söz ustası kimi daha canlıdır». (7, 120)

Azərbaycan ictimai-bədii, elmi-fəlsəfi fikir inkişafı tarixinin öz zəmanəsində milli zəmində ən yüksək zirvəsini fəth edən böyük mütəfəkkirin ana dilinin inkişafı haqqında olan arzuları xalqımız tərəfindən həyata keçirildi.

ƏDƏBİYYAT

1. M.Qasımov. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı, 1973, səh.49-52.
2. M.F.Axundov. Əsərləri, III c., Bakı, 1962, səh.160.
3. M.F.Axundov. Əsərləri. Bakı, 1955
4. M.Cavadova. Azərbaycan SSR EA Xəbərləri, Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası. 1987, №3, səh.71.
5. M.F.Axundov. Əsərləri, II c., Bakı, 1938, səh.75.
6. ¹ Бах: Дж.Каграманов. К вопросу об изучении философских терминов азербайджанского литературного языка. Уч.зап.АГУ. им.С.М.Кирова, Баку, 1956, №7.
7. Т.Насиёв. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, 1987, səh.120.

Натаван ГУСЕЙНОВА

М.Ф.АХУНДОВ И РОДНОЙ ЯЗЫК

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается проблемы развития азербайджанского языка на почве общенародного языка XIX в. как качественно новый этап в процессе его формирования, приводятся термины по философии, литературоведению, языкознанию, искусству, впервые внесенные в литературный язык М.Ф.Ахундовым.

В борьбе великого азербайджанского драматурга вопросы языка занимали весомое место.

Natavan HUSEYNOVA

M.F.AKHUNDOVA AND THE NATIVE LANGUAGE

SUMMARY

In the article have been considered the problems of the development of the Azerbaijani on the basis of the spoken language in the XIX c. and it is estimated as a new stage in the process of its formation. Here also are given the

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ TERMİNOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

terms on philosophy, literature, linguistics, arts which firstly were used in literary language by M.F. Akhundov. In the struggle of the prominent Azerbaijan dramaturgist the problems of language take a considerable place.

Nərgiz MUSA QIZI HACIYEVA

UŞAQ ŞEİRLƏRİNDƏ TƏKRARLARIN ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Dil vahidlərinin təkrarı dil və nitq faktı olaraq həm dil vahidlərinin yaranmasında, həm də fikrin daha emosional, canlı ifadəsində böyük rol oynayır. Təkrarın üslubi imkanları fikrin emosional-ekspressiv çalarları ilə təqdimində aydın görünür. Ən qədim çağlardan bədii ədəbiyyatın əsas dil-üslub elementlərindən olan bu fakt səs, söz və ifadələrin düşünülmüş ardıcıl təkrarından ibarət nitq fiqurudur. Əsasən, poeziyada üslubi faktor kimi çıxış edən təkrar nəsr dilində də fikrin obrazlı ifadəsinə xidmət edir(1,74-86).

Təkrar qədim hadisə olub, bir çox xalqların folklor canrlarında, epos nümunələrində özünü göstərir(2). Bu baxımdan Azərbaycan ədəbiyyatında zəngin üslubi imkanlar içərisində təkrarın da öz yeri vardır. Xüsusilə uşaq ədəbiyyatı özünün spesifikasiyasına uyğun olaraq digər vasitələrlə yanaşı, təkrarın müxtəlif növlərinə tez-tez müraciət edir.

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında təkrarların müxtəlif üslubi xüsusiyyətləri özünü göstərir. Uşaq ədəbiyyatımızın tədqiqatçıları onu müxtəlif cəhətlərdən tədqiq etsələr də, təkrarların bəzi cəhətlərinə toxunmamışlar. Bu barədə M.Adilov yazır: «Cümlə üzvlərinin təkrarı çox qüvvətli üslubi xüsusiyyətlərə malik olduğu üçün bir qrammatik hadisə kimi dilçilərin diqqətini özünə cəlb etməmişdir. Biz bu təkrarları bir dil faktı, sintaktik fakt kimi izah etməyə çalışacağıq»(3,83-89). Dilçi alim qeyd edir ki, cümlə üzvlərindən xəbərin təkrarı daha geniş yayılmışdır və daha çox növlərə malikdir.

Təkrarlarda rast gəlinən üslubi xüsusiyyətlərdən biri xəbərlilik şəkilçisinin təkrarlanan xəbərlərin yalnız birində işlənməsidir. Burada bir məsələyə də toxunmaq lazımdır. Məlum olduğu kimi, ədəbi dilin qəbul olunmuş qaydalarında həmcins üzvlərin sonuncusunda saxlanmaqla müəyyən qram-

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ TERMİNOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

matik şəkilçilərin təkrarı məqbul sayılır. Sözsüz ki, bunu təkrara da şamil etmək olar.

Amma şəxsiz ki, şeir dili, xüsusən də uşaq poeziyasının dili spesifikliyi ilə seçilir. Ona görə də burada fərqli halı müşahidə etmək mümkündür. Misallar üzərində fikrimizi izah etməyə çalışacağıq.

a) I şəxsin təkində:

Bənövşəyəm, bənövşə

Yerim çəmən, bağ, meşə. (M.Seyidzadə. Gümüşü qar)

b) II şəxsin təkində:

Burax yumağı,

ay pişik...

Yumaqlaya bilməzsən heç,

Açmağa **qoçaqsan,**

qoçaq.

Nənəm gələndə

amma ki,

Qaçmağa **qoçaqsan, qoçaq.** (İ.Tapdıq. Nağıllı ağaclar)

v) III şəxsin təkində:

Səhər –

vaxtı çatanda –

qaçırar hamısını –

Cırtan **qoçaqdır, qoçaq!** (M.Rzaquluzadə. İlin yazı-elin sazı)

Misallardan görüldüyü kimi, burada təkrarlanan sözlərin birincisində xəbərlilik şəkilçisi işləndiyi halda, ikincidə buna ehtiyac duyulmamışdır. Bu fakt bilavasitə üslubi hal olub, poetik fikrin daha obrazlı verilməsinə xidmət edir. Burada bir tərəfdən, şeir poetikası, məsələn, vəzn və bölgü xüsusiyyətləri rol oynayarsa, digər tərəfdən, linqvistik-stilistik qanunauyğunluğun əhəmiyyəti var. Belə ki, birinci sözlə fikir bitkinliyi, informasiya bütövlüyü yarandıqdan sonra emosional effekt yaratmaq üçün söz özünün başlanğıc formasında təkrarlana bilir. Birinci misalda isə təkrarın bu formasının yaranmasına qafiyə quruluşunun formalaşması da təsir edir: *bənövşə – meşə*.

Bəzən təkrarlar cəm formasında olur və bu hal yalnız qrammatik qanunauyğunluqla müşayiət olunmur, burada üslubi ahəngdarlıq da əhəmiyyətli rol oynayır.

Marallardır, marallar

Meşənin gözəlləri,

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ TERMİNOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

Xalılardır, xalılar

Yüz illik xəzəlləri. (T.Mahmud.Kəpənək gözəlliyi)

Bu nümunədə sonrakı misralardakı sözlərlə qrammatik əlaqələnmə yara-dan «marallar» və «xalılar» sözləri hər iki təkrarda cəm şəklində işlənmişdir. İnversiya faktının özü, yəni qrammatik mübtədanın xəbərdən sonraya keçməsi təkrar kimi işlənən qrammatik xəbərin əvvəldə işlənməsi faktı olaraq təkrarın həqiqi formada – cəmdə işlənməsini şərtləndirmişdir. Bu halda təkrarın tək işlənməsi düzgün olmazdı. Amma fərqli poetik mövqedə bunu müşahidə etmək mümkündür.

Nə gülməlidir
Bərkdən tutaşan
O iki oğlan
Elə bil onlar

Dovşandır, dovşan (T.Mahmud. «Kəpənək gözəlliyi»)

Qeyd etmək lazımdır ki, sənətkar dil vahidlərinin istənilən formada is-tifadəsində müəyyən məqsəd güdür. Hətta ədəbi dil normalarının özü də poetik məqsədə xidmət edə bilər. Bu hal təkrarlarda özünü göstərdikdə, poetik vüsət artır. Belə ki, bir sıra hallarda təkrarlarda şəkilçi təkrarına ehtiyac qalmır, əksinə, təkrarın olduğu kimi – şəkilçilərlə işlənməsi şeirin ahəngdarlığını, poetik-estetik dəyərini artırır. Aşağıdakı misallardakı kimi:

Sarmaşığam, sarmaşığam,

Çəmənlərə mən aşığıam. (M.Seyidzadə. «Gümüşü qar»)

Qaram, qaram, qaram mən

Yağdıqca yağaram mən. (T.Mütəllibov. «Durna qanadında»)

Uşaq psixologiyasını yaxşı bilən sənətkarlar onun qəlbinə yol tapmaq, onu poeziya aləminə aparmaq üçün təkrarlardan mühüm vasitə kimi istifadə edir. Təkcə intensivlik yaraqmaq üçün deyil, uşaq marağını cəlb etmək baxımından da uşaq şeirlərində təkrarların müxtəlif formalarından istifadə edilir. Yalnız müstəqil nominativ mənalı sözlər deyil, habelə digər xarakterli sözlər, o cümlədən uydurma adların bir neçə dəfə təkrar olunması şeirin oxunaqlığını təmin etməklə yanaşı, kiçik yaşlı uşaqların diqqətini də özünə çəkir. Bu zaman təkrar sayca artıb, dəfələrlə ola bilər. Aşağıdakı nümunədə «Cumbulam» sözü kiçik parçada kiçik parçada üç dəfə təkrarlanır:

Cumbulam, mən Cumbulam,

Qarnı yekə dumbulam,
Dumbulam,

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ TERMİNOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

Cumbulam! (T.Elçin. «Qar qız»)

Burada «Cumbulam» sözü əgər hər üç halda dalbadal təkrarlansaydı, lazımi effekti verməzdi, ona görə də şair üçüncü təkrarı əvvəlki ikisindən aralanmışdır. Sözsüz ki, bunu yalnız qafiyə xatiri üçün olduğunu demək olmaz, burada təkrardan danışmaq olar ki, bu da emosional-ekspressiv yükü artırır.

Təkrarların bir qismi natamam xarakter daşıyır, yəni bu zaman təkrarlanan sözlər müxtəlif qrammatik formalarda olur. Onlar müxtəlif qrammatik formalarda olsalar da, leksik vahidlərin təkrarı səciyyəsi daşıyır. Aşağıdakı misedə eyni söz birinci halda cəm şəkilçisi və qoşma ilə, ikinci halda isə xəbərlilik şəkilçisi ilə işlənmişdir. Adi qrammatik cümlə olsa da, təkrar onun emosional-ekspressiv səciyyəsinə qüvvətləndirmişdir.

Böyükrlərlə böyükdür o,

Uşaqlarla uşaqdır. (Y.Həsənbəy. «Zirvə qarı»)

Bəzən təkrarlanan sözlərin birinci tərəfi fəli sifətlə ifadə olunaraq *ilə* bağlayıcısı ilə işlənir, ikinci komponent isə xəbər olur.

Oxuyanla oxuyur,

Oynayanla oynayır. (İ.Tapdıq. «Nağıllı ağaclar»)

Təkrarların uşaq poeziyasında üslubi xüsusiyyətlərindən biri indiki zamanda işlənən fellərin təkrarıdır. Bu fellər yanaşı işlənərək emosional intensivliyi artırır.

Beş-on nəfər

Kəndir atır...

«Qara dev»i

Dartır, dartır,

Gücü çatır?

Anna camış

Geri durmur

Ovur, ovur...

Canavarı... (İ.Tapdıq. «Nağıllı ağaclar»)

Bəzən indiki zamanda işlənən fellər 3 və ya 4 dəfə təkrarlanır.

Qar yağır, yağır, yağır

Qar **yağır** ağır, ağır. (M.Rzaquluzadə. «İlin yazı-elin sazı»)

Təkrarlar felin gələcək zamanında işlənərək əks paralel ifadələr yaradır. Bu zaman I komponent felin şərt şəkilçisini qəbul edir və II şəxsin təkində ifadə olunur. II komponent isə müzare gələcək zaman şəkilçisi ilə ifadə olunur.

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ TERMİNOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

Yansan, səninlə yanar,
Gülər səninlə, gülsən. (M.Rzaquluzadə. «İlin yazı, elin sazı»)

Cümlə üzvlərinin təkrarının daha geniş yayıldığını qeyd edən M.Adilov onların növlərindən birinin ardıcıl gələn cümlələrin əlaqələnməsi olduğunu qeyd edir. Müəllif göstərir ki, ümumi dilçilikdə «anadiplosis» (calaq) adlanan bu təkrarlar cümlə daxilində deyil, yanaşı gələn iki cümlədə özünü göstərir(4,233). Bircə, göstərdiyimiz bu misal tam anadiplosis olmasa da, üslubi cəhətdən ona oxşayır. Belə təkrarlar düşünülmüş, planlı şəkildə işlənmiş təkrarlardır ki, danışq dili üçün səciyyəvi deyildir. M.Adilovun qeyd etdiyi kimi, bu təkrarların ilk nümunələrinə XIX əsrin II yarısından rast gəlmək mümkündür. Cümlə üzvlərinin təkrarından danışan M.Adilov feli təkrarlarla cümlənin xəbər vəzifəsində işlənən təkrarları fərqləndirir. O qeyd edir ki, feli təkrarlar ancaq felləri əhatə edirsə, sintaktik təkrarlarda bütün nitq hissələri iştirak edir. Feli təkrarlar ancaq müəyyən morfoloji mənalara – uzunmüddətlik, təkrarlıq, davamlılıq tərzləri bildirirsə, sintaktik təkrarlar modallığın ifadəsinə xidmət edir.

Fellərin təkrarında eyni söz həm feli sifət, həm də fel kimi işlənərək müqayisə ifadə edir. Bu zaman komponentlər arasında «kimi» qoşması işlənir və ifadə inkarlıq əvəzliyi ilə başlanaraq müqayisə məzmunu yaradır:

Nə ağlayan kimi ağlayırdı

Nə gülən kimi gülürdü (M.Rzaquluzadə. «İlin yazı, elin sazı»)

İnkarlıq özünü təkrarlarda «deyil» sözünün iştirakı ilə də göstərir:

Darıxırlar ceyranlar,

Düzlər həmin düz deyil,

Çaylar həmin çay deyil,

Dəniz o dəniz deyil. (T.Mütəllibov. «Durnaların qanadında»)

Feli təkrarların bir hissəsi də I tərəfi feli sifətlə ifadə olunan daxili obyektli fellərlə təkrarlanır:

Oxuyanla oxuyur

Oynayanla oynayır. (İ.Tapdıq. «Nağıllı ağaclar»)

Qaçan qaçmış, qırılan

Məhv olub getmiş... (M.Rzaquluzadə. «İlin yazı, elin sazı»)

I tərəfi feli bağlama ilə ifadə olunan təkrarlara da tez-tez rast gəlmək olur. Bu cür ifadə daxili obyektli fellərə bənzəyir. Qeyd etmək lazımdır ki, daxili obyektin işlədilməsi qrammatik momentlərdən çox üslubi momentlərlə (və ya

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ TERMİNOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

hər ikisi ilə) əlaqədardır(4,233). V.İ.Aslanovun qeyd etdiyi kimi, «daxili obyekt» hərəkətin sürəkliliyini, çoxdəfəliliyini, intensivliyini, hərəkətin mənasının qüvvətləndirilməsini göstərmək üçündür(5,186).

Dərnəgüldən Əhmədliyə –

Baxdıqca bax gur şəhərə. (İ.Tapdıq. «Nağıllı ağaclar»)

Bağırdıqca bağırdı

Daş köməyə çağırırdı. (M.Əliyev. «Günəşli şəhər»)

Göründüyü kimi, burada daxili obyekt yoxdur, lakin formal cəhətdən uyğundur. Fəli bağlamanın əsas spesifikasi başqa bir fellə işlənməsidir. Lakin bu fellərin hər ikisinin eyni söz olması sürətlilik, intensivlilik yaratmağa xidmət edir. Digər tərəfdən isə, burada fəli bağlama –*dıqca*⁴ şəkilçisi ilə formalaşır ki, bu şəkilçi özü də hərəkət, davamlılıq məzmunu verir. Eyni felin təkrarlanması bu məzmunu artırarsa, həmin şəkilçi bu məzmunu daha da gücləndirir.

Şeirdə üslubi gözəlliyi daha da şiddətləndirmək üçün ayrı-ayrı əksmənalı sözləri bir neçə dəfə təkrar işlətməklə şairlər çox böyük sənətkarlıqla əks paralel nümunələr yaradırlar. Bu zaman şeirdəki obrazlılıq daha da güclənir. Bir tərəfdən təzad, digər tərəfdən təkrar emosional təsiri daha da artırır.

Fəhlələr **çox**,

Sahibkarlar **azdı**,

Yoxsullar **çox**,

Varlılar **azdı**,

Qullar **çox**,

Ağalar **azdı**.

Çoxlar **acdı**

Azlar **tox**

Toxlar **azdı**,

Aclar **çox**... (M.Rzaquluzadə. «İlin yazı, elin sazı»)

Sintaktik təkrarlarda müqayisənin müxtəlif formalarının yaradılması onların üslubi səviyyəsini gücləndirir.

«Dilimizdə eyni sözün təkrarı ilə II və III növ təyini söz birləşmələri şəklində olan bir sıra tərkiblər düzəldilir... Bu üsulla əşyadakı mövcud əlamətin yüksək dərəcəsi göstərilmiş olur».⁴

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ TERMİNOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

a) Sintaktik təkrarlar isimlə ifadə olunaraq, I komponent *-lar* cəm şəkilçisi qəbul edir, II tərəf isə III şəxsin mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənərək müqayisə yaradır.

Böyükdür adlarının

Şeiriyəti, mənası.

Hamısının adı bir:

Anaların anası!

b) Belə sintaktik təkrarlar sifətlə işlənərək intensivlik ifadə edir.

Bu **qoçaqlar qoçağı**,

Heyvanların padşahı...

Qorxuncların qorxuncu

Nədən qorxdu görəsən? (M.Rzaquluzadə)

Emosionallığı artırmaq məqsədilə belə təkrarlar arasında *ən* ədatı işlənir.

Gərəklilərin

ən gərəklisi

Mərdlərin mərdi,

Ürəklilərin ən ürəklisi (Y.Həsənbəy)

c) Müqayisə bildirmək məqsədilə təkrar yanaşı işlənən sifətlərdən birincisi ismin çıxışlıq hal şəkilçisi qəbul edir, II tərəf isə xəbər şəkilçisi ilə işlənir.

Dünyanın ən bəxtəvəri bizik

Bu gecə **təmizlərdən təmizik**. (Y.Həsənbəy)

Şümşad gözəl ağacdır,

Gör necə yaşıl saçdır.

On metrdən ucadır

Qocalardan qocadır. (T.Mütəllibov)

ç) Təkrar olunan sifətlər cəm şəkilçisi qəbul etmir, tək halda ismin çıxışlıq hal şəkilçisi və «da» ədatı ilə işlənərək emosional intensivliyi artırır.

Suyu tapmaq – gətirmək

Çətindən də çətindi

Ancaq ondan da çətin

Bir iş də vardı indi

(M.Rzaquluzadə)

M.Adilov yazır: «Mənanın qüvvətləndirilməsinə xidmət etdiyi üçün, intensivlik bildirdiyi üçün belə tərkiblərdə sözlərin real, leksik mənası arxa plana keçir, sönlüklənir, emosional moment qrammatik momenti üstələyir. Bu ifadələrin bədii üslubda nisbətən çox işlənməsinin səbəbi də budur»(4) .

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ TERMİNOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

d) Bəzən təkrarların I tərəfi xəbər şəkilçisi qəbul edir, II tərəf olduğu kimi qalır. Bu zaman üslubi keyfiyyəti artırmaq üçün təkrarlar arasında *lap* şiddətləndirmə ədatı işlənir.

Toxay gəzdi bağça-bağı

Addım-addım başdan-başa

Sanki nağıl içindəydi,

Tamaşaydı, lap tamaşa... (M.Rzaquluzadə)

Müqayisənin bir növü də təkrarların *nə* ədatı ilə işlənməsi ilə yaranır. İsimlərlə düzələn təkrarlar arasında işlənən *nə* sual ədatı emosionallığı, müqayisəni şiddətləndirir.

Bağca-bağ nə bağca bağ;

Gül-çiçəkdir tam hər yan... (M.Rzaquluzadə)

İki göz dikilmiş ona,

Gözlər nə gözlər

Göz kimi

(M.Əliyev)

Dəyirman nə dəyirman. Böyük, işıqlı otağa o qədər üyüdücü düzülmüşdü ki, elə bil onlar nümayişə çıxmışdılar (Həbibə).

Fellərlə ifadə olunan təkrarlar da *nə* sual ədatı ilə işlənərək ekspressivliyi artırır. İndiki zaman felləri:

Yağış **yağır, nə yağır,**

Tut ucundan, göyə çıx.

(T.Mütəllibov)

Dovşan **qaçdı, nə qaçdı,**

Titrəyərək əsdi də.

(T.Mütəllibov)

Evə gətirdi

Kəpənək onu

Qanadlanaraq

Uçdu, nə uçdu.

(T.Mütəllibov)

Qeyd etmək lazımdır ki, təkrarların uşaq ədəbiyyatında çox müxtəlif üslubi çalarları mövcuddur. Bunları bir məqalə çərçivəsində əhatə etmək mümkün deyil. Burada biz bəzi faktları işıqlandırdıq.

ƏDƏBİYYAT

1. Ö.E.Murzaeva.Odnokornevoy povtor v sisteme povtorov pogtiçeskoqo teksta i sposobi ee peredaçi v perevode (na materiale sonetov Şekspira i ix

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ TERMİNOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

-
- perevodov Marşakam). Voprosı stilistiki, 1982, İzd-vo Saratovskoqo Universiteta, s.74-86.
2. O.İ.Fonəkova. Stilistiçeskaə rolğ povtorov v avtobioqrafiçeskix povestəx M.Stremnoqo. Voprosı stilistiki, vıp.6, 1973.
 3. M.Adilov.Cümlə üzvlərinin təkrarı.Azərb. SSR Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyi, Dil və ədəbiyyat curnalı, 1969, №5-6, s.83-89.
 4. M.Adilov.Azərbaycan dilində sintaktik təkrarlar. B., Elm nəşr, 1974, s.233.
 5. V.Aslanov.Daxili obyektli fellər və ellipsis haqqında bəzi qeydlər. «Dilçilik məcmuə»si, XIV c, Azərb SSR EA nəşr., B., 1960, s.156

Наргиз МУСА КЫЗЫ ГАДЖИЕВА СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПОВТОРОВ В ДЕТСКИХ СТИХОТВОРЕНИЯХ.

РЕЗЮМЕ

Повторы играют важную роль в передаче эмоционально-экспрессивных оттенков мысли. Стилистика повторов в детской литературе имеет свои особенности. И в статье эти особенности рассматриваются применительно к стихотворной речи.

Nargiz MUSA KIZI HACIYEVA THE STYLISTIC PECULARITIES OF REPETITION IN INFANT POEMS

SUMMARY

Repetition plays a great role in transmitting the emotional – expressive sides of a thought. In infant literature the stylistic features of repetition exists in different ways. In this article their stylistic shades are marked.

Vəfa RZAYEVA

MÜASİR MƏTBUATIN DİLİNDƏ TÜRKİZMLƏR

Müasir mətbuatda işlənən leksik-semantik alınmaların böyük hissəsini türk dilindən keçən sözlər təşkil edir. Dilçilikdə bu sözləri türkizmlər adlandırırlar.

Mətbuatda işlənən türk sözlərinin şərhinə keçməzdən əvvəl belə bir suala cavab verməyə çalışaq: dilimizdə işlənən türk sözlərini alınma hesab etmək olarmı və yaxud bu sözlər nə dərəcədə əcnəbi sayılmalıdır?

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində mövcud olan alınma sözlərin mənbələrini dilçi alimlər kəmiyyət baxımından müxtəlif cür bölsələr də, keyfiyyət baxımında heç bir prinsipial fərq yoxdur. A.Qurbanov Azərbaycan ədəbi dilindəki alınma sözləri mənbəyinə görə belə qruplaşdırır:

1) ərəb mənşəli sözlər; 2) fars mənşəli sözlər; 3) rus mənşəli sözlər; 4) Avropa mənşəli sözlər; 5) Qafqaz mənşəli sözlər (1, 196-197).

H.Həsənov isə bölgünü belə təqdim edir: «Dilimizin lüğət tərkibindəki alınma sözləri mənbələrinə görə, əsasən 3 qrupa ayırmaq olar:

1) fars və ərəb mənşəli sözlər; 2) rus və Avropa mənşəli sözlər; 3) Qafqaz mənşəli sözlər» (2,127).

Göründüyü kimi, müasir ədəbi dilimizdən bəhs edən hər iki əsərdə Azərbaycan dilində mövcud olan əcnəbi sözlər üçün türk dili mənbə olaraq göstərilir. Eləcə də Azərbaycan ədəbi dilinin müxtəlif dövrlərinin tədqiqinə həsr olunmuş əsərlərdə dilimizdəki alınma sözləri təsnif edərkən müəlliflər türkizmlərdən söz açmırlar. XIX əsrin sonlarına qədər olan dövrləri əhatə edən əsərlərdən bunu gözləmək də olmaz. Çünki həmin dövr ədəbi dil nümunələrinin lüğət tərkibindən türk dilindən gələn sözləri ayırmaq qeyri-elmi görünərdi. Belə ki, XVI əsrdən bəri türk dillərinin diferensiasiyası nəticəsində Azərbaycan türk ədəbi dili tədricən müstəqil inkişaf etsə də, uzun əsrlər boyu

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ TERMİNOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

mövcud olan ümumtürk dilinin təsirindən tamamilə azad olmamışdı və ola da bilməzdi.

XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbi dilini tədqiq edən T.Hacıyev isə dilimizdəki əcnəbi sözləri təsnif edərkən onları 3 qrupda ümumiləşdirir: 1) ərəb və fars sözləri; 2) türk dili sözləri; 3) rus dili və rus dili vasitəsilə keçən Avropa sözləri (3, 135-136).

Göründüyü kimi, XX əsrin əvvəllərində digər dövrlərdən fərqli olaraq dilimizdə mövcud olan əcnəbi sözlər sırasında türkizmlərin də adı çəkilir. Türk dillərinin diferensiasiyası qüvvətləndikcə vaxtilə ümumtürk ədəbi dilində işlənən bu sözlərdən bir qismi ümumi əsas kimi bu dillərin hamısının şərikli faktlarına çevrilərək öz varlıqlarını davam etdirmiş, bir qismi isə bu və ya digər dildə qalmalı olmuşdur.

Eləcə də XX əsrin sonlarında publisistik üslubdan danışarkən mətbuatın dilində işlənən külli miqdarda türkizmlərdən söz açırıq. Fikrimizcə, dil faktlarının oxşarlığı müqayisə etdiyimiz dövrlərin ictimai-siyasi prosesləri kontekstində təhlil edilməlidir. Əsrin əvvəllərində də, indi də rus imperiyasından qurtulub müstəqillik əldə etmişik. Müstəqilliyimiz isə tarixi köklərimizə qayıtmaq, milli şüurlarda oyanış və s. mənəvi proseslərlə müşayiət olunur. Demək süni maneələr olmazsa, Azərbaycan dili və Türkiyə türklərinin dili arasında tarixən mövcud olan sıx, qırılmaz əlaqələr davam edər və cüzi məqamlar nəzərə alınmazsa, bu dillərin lüğət tərkibində elə bir ciddi fərq görünməzdi. T.Hacıyev «XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili» əsərində yazır: «Türkizm kimi təqdim etdiyimiz bu leksik materialın müəyyən qisminə Azərbaycan ədəbi dilinin qədim dövrlərində milli sözlərimiz şəklində təsadüf olunur. Hətta bunların bəzilərinə XIX əsrin ikinci yarısında – pantürkizm meylinin dirçəlmədiyi bir dövrdə də rast gəlirik» (3, 133).

Bunları nəzərə alaraq XIX əsrin ikinci yarısında belə işlənən sözləri XX əsrin əvvəllərində yeni, alınma adlandırmaq səhv nəticədir. Fikrimizcə, burada yalnız sözlərin işlənmə çevikliyinə kəmiyyət fərqiindən söhbət gedə bilər.

Maraqlı cəhət ondan ibarətdir ki, XX əsrin ortalarında nə mətbuatda, nə də bədii əsərlərin dilində türkizm adlandırdığımız sözlərə demək olar ki, rast gəlmirik. Bizə elə gəlir ki, bu, vaxtilə həmin sözləri dilə gətirən konkret şəxslərin 37-ci illərin repressiyasından çıxmaması ilə əlaqədardır. Sonrakı nəsil isə sırf sovet məktəbinin yetirməsi olduğundan onların partürkizm meylinin əksi sayılan türkizmlərdən istifadə etməsi qeyri-mümkün idi. Lakin əsrin sonlarında – 90-cı ildən üzübəri mətbuat həmin sözləri «dirildir», eləcə

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ TERMİNOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

də dilimizə tamamilə yeni türk sözlərini gətirir. Məs.: XX əsrin əvvəllərində işlənən *bəkləmək*, *yapmaq*, *əvət* sözlərinə bugünkü mətbuatımızda da rast gəlirik: Bu İran, o Türkiyə – hər bixətər, Əvət başla Fərdan Xətayə qədər... hər ətrafımızda bir əzmü səbat, bu əzmü səbat ilə bulmaq nıcat, bu gün cümləmiz bəkləyir bir həyat... (M.Ə. Sabir); *Əvət* belə getsə, işlər yaman olacaq («Yeni Azərbaycan», 3 aprel 1999-cu il). Hamı onun yolunu bəkləməkdədir («Yeni Azərbaycan», 13 oktyabr 1998-ci il).

Yuxarıda qeyd etmişdik ki, süni maneələr olmasa, bu iki dilin lüğət tərkibi arasında çox cüzi fərqlər yaranardı. Lakin sovet dövrünü əhatə edən 70 il ərzində Azərbaycan və Türkiyə türklərinin ünsiyyətinə qadağalar qoyulması dillər arasındakı təmasın pozulmasına və fərqlərin artmasına gətirib çıxarmışdır. Bu müddət ərzində isə ayrı-ayrılıqda inkişaf edən ədəbi dillərin lüğət tərkibində xeyli fərqli söz və ifadələr meydana çıxmışdır. Məhz bu səbəbdən də biz hazırda türk dili sözləri haqqında müəyyən mənada alınmalar kimi danışmalı oluruq.

Son bir neçə il ərzində mətbuatda işlənən türkizmlər bunlardır: *durum*, *dəstək*, *gündəm*, *sonuc*, *olay*, *say*, *seçim*, *ilgi*, *ilişgi*, *açıqlama*, *bilgi*, *görəv*, *sıcaq*, *dönəm*, *önəm*, *gələcək*, *suçlamaq*, *bəkləmək*, *bunca*, *bulmaq*, *yapmaq* və s.

Bu sözlərdən bəziləri artıq ayrı-ayrı müəlliflərin fərdi üslubunu müəyyənləşdirən səciyyəvi cəhət olmaq xüsusiyyətini itirərək əksəriyyətin işlətdiyi ifadələrə çevrilmişdir. *Dəstək*, *açıqlama*, *olay*, *say*, *gündəm*, *dönəm* sözləri bu qəbildəndir.

Bəzi türkizmlər isə hələ də müxtəlif qələm sahiblərinin yazılı nitqində təzahür edərək dar çərçivədə yayılmışdır. Məs.: *ilişgi*, *görəv*, *gələcək*, *bunca*, *sıcaq* və s.

Ümumiyyətlə, bu sözləri dilimizə gətirmək normal haldır mı? Məlum olduğu kimi, alınma dedikdə dilə başqa bir dildən və əsas etibarilə ehtiyac üzündən gətirilmiş sözlər nəzərdə tutulur. Elə isə yuxarıda sadaladığımız sözlərə ehtiyac varmı?

«*Dəstək*» sözündən başlayaq. İlk olaraq onu qeyd etmək istərdik ki, «*dəstək*» sözü heç də türk mənşəli olmayıb, fars sözüdür. 1966-cı ildə nəşr edilmiş Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində həmin sözün mənası belə təqdim olunur: «*Dəstək* – (fars) – 1. Bir şeyin əl tutulan yeri, tutacaq yeri, sap, qulp; 2. Ağacdən və ya başqa şeydən olan sütun».

Dəstəkləmək – f. 1. *Dəstək* vurmaq, dayaq vurmaq; 2. məcazi. Kömək etmək,

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ TERMİNOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

arxa durmaq, müdafiə etmək» (4, 81).

Göründüyü kimi, «dəstək» və «dəstəkləmək» sözləri ayrı-ayrılıqda verilməmiş, onların məna çalarları göstərilmişdir. İndi bu sözlərin müasir publisistik dildə hansı mənalarda işləndiyini nəzərdən keçirək:

Bəxtiyar Vahabzadənin bizim *dəstəyimizə* ehtiyacı yoxdur («Yeni Azərbaycan», 7 yanvar 1998-ci il).

Tehranda onun *dəstəyi* ilə Azərbaycana qarşı yönələn işi davam etdirir («Yeni Azərbaycan», 20 mart 1999-cu il).

Kissincer Klintonə səs verməsə də, onun Azərbaycanla bağlı siyasətini *dəstəklədiyini* bildirib («Yeni Müsavat», 9 fevral 1999-cu il).

Birinci və ikinci cümlədə «dəstək» sözü «kömək» sözünün sinonimi kimi işlənmişdir. Yuxarıda misal gətirdiyimiz «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti»ndə «dəstək» sözünün «kömək» mənası göstərilməyib. Fikrimizcə, bu cümlələrdə *kömək* sözü əvəzinə *dəstək* sözünün işlədilməsi hazırda mətbuat dilində dəbə çevrilmiş zahiri effekt yaratmaq məqsədi güdür.

Başqa bir sözü araşdırmağa çalışaq:*Durum*. Yenə də «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti»nə müraciət etmək niyyətindəyik:

«Durum - 1. Davam, dözümlü, tab, səbat. 2. Dayanacaq, duracaq yer.

Durum – Çox bərk, narın torpaq, qum» (5, 92).

Azərbaycan mətbuatında isə «durum» sözü heç də yuxarıdakı mənalarda işlənmir:

«Söhbət partiyaların apardığı mübarizənin indiki *durumundan* gedir» («Yeni Azərbaycan», 30 avqust 2000-ci il).

«O, *durumu* aydınlaşdırmış oldu» («Yeni Azərbaycan», 23 mart 2000-ci il).

Göründüyü kimi, bu dəfə «durum» sözü «vəziyyət» kəlməsini sıradan çıxarmaq niyyətindədir.

Çingiz Qacarın tərtib etdiyi «Türkcə-azərbaycanca lüğət»də «durum» sözünün Azərbaycan dilinə tərcüməsi «vəziyyət, hal» şəklində verilmişdir.

Eləcə də kitabda qeyd olunmuşdur ki, lüğətdə türk və Azərbaycan dilində ən çox işlənən qeyri-ekvivalent, başqa sözlə desək, müxtəlif mənalı 2500 söz və ifadə verilmişdir. Demək, 2500 sözü əhatə edən kiçik bir lüğətdə «durum» sözünün tərcüməsinə ehtiyac duyulursa, biz niyə «vəziyyət» kəlməsini kənara ataraq nitqimizdə yad səslənən ifadədən istifadə edirik?

Belə misalların sayını istənilən qədər artırmaq olar. Məs.:«əlaqə» mənasında «ilişgi» sözündən istifadə olunur: «Əcəba, bu səyahətlərin bir-biri ilə nə

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ TERMİNOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

ilişgisi var» («Yeni Azərbaycan», 20 fevral 1999-cu il), «M.Cavadovla hər hansı ilişgini məntiqdən kənar hesab edir» («Yeni Azərbaycan», 20 fevral 1999-cu il).

Yaxud «hadisə» əvəzinə «olay», «başa vuran» yerinə «sonuçlandır» və s. misallar göstərmək olar: «Ötən ilin son ayları ədəbiyyatımız üçün əlamətdar *olaylarla* zəngin oldu» («Yeni Azərbaycan», 7 yanvar 1998-ci il); «Soyuq müharibəni zəfərlə sonuçlandır» təşkilatın bu yönündə problemi olmayacaq» («Yeni Azərbaycan», 14 yanvar 1998-ci il) və s.

Son zamanlar mətbuatda geniş işlənən türkiizmlərdən biri də «say» sözüdür. Yaxın keçmişimizdə «beş nömrəli xəstəxana», «88 nömrəli məktəb», «qəzetimizin 31 mart tarixli nömrəsində» şəklində işlətdiyimiz ifadələr bu gün «beş saylı xəstəxana», «88 saylı məktəb», «qəzetimizin 31 mart tarixli sayında» formasını almışdır. Daha dəqiq desək, neçə ilə yaxın müddətdir ki, «nömrə» sözünü «say»la əvəz etməyə çalışırıq. Lakin bu əvəzetməni bütün hallarda həyata keçirmək olmur. Məs.: «Telefonunuzun nömrəsini unutmuşam» cümləsini «telefonunuzun sayını unutmuşam» şəklində işlətmək qeyri-mümkündür. Çünki buradakı «say» sözü daha çox miqdar anlamında başa düşülür. Yaxud «avtomobilin nömrəsini dəyişmək lazımdır» cümləsində «nömrə» sözünü «say»la əvəz etmək yersiz olardı. Onu da qeyd etmək istərdik ki, türklər özləri də «numara» sözündən istifadə edirlər.

Bəzən isə qəzet səhifələrində dilimiz üçün tamamilə yad səslənən *ilginc*, *saldırı* *yapmaq*, *zatən*, *şaşıрмаq*, *sayğısızlıq*, *görüklənmək* kimi söz və ifadələr öz əksini tapır: «Dünənki sayımızda bu mövzu üzrə ilginc xəbərlər olduğunu söyləmişdik.» («Yeni Müsavat», 9 fevral 1999-cu il); «Redaktorlar məmurların qəzetlər üzərinə saldırı yapmasına etiraz əlaməti olaraq aclığa başladılar» («Yeni Müsavat», 8 yanvar 1999-cu il); «Zatən türk dünyasının başqa yolu yoxdur» («Yeni Müsavat», 19 fevral 1999-cu il); «Sayğısızlıq kampaniyasında, hətta Nizami Süleymanovu belə geridə qoyurlar» («Yeni Azərbaycan», 14 yanvar 1998-ci il); «Əks təqdirdə, həmişə kənardan görüklənmək ehtimalı olan belə məsələlər partiyanın özü üçün neqativ nəticələr gətirir» («Yeni Müsavat», 7 yanvar, 1999-cu il).

Bu məqamda dilçilikdə mövcud olan özləşmə prosesini də unutmaq olmaz. Bu prosesin mahiyyəti Azərbaycan dilinə tarixən keçmiş və bu gün istər fonetik, istər semantik, istərsə də, orfoqrafik və orfoepik baxımdan özünü doğrultmayan lüzumsuz ərəb-fars alınmalarının dilimizdən uzaqlaşdırılması və onların əvəzinə, hər cəhətdən münasib olan xalis Azərbaycan sözlərinin işlədilməsindən ibarətdir. Lakin bu gün Azərbaycan dilinə uzun illər xidmət etmiş, ən

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ TERMİNOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

ucqar dağ kəndinin sakininə belə aydın olan ərəb və fars mənşəli sözləri ucdantutma türk sözləri və yaxud arxaik Azərbaycan sözləri ilə əvəz etmək meyli bütün hallarda müsbət nəticə vermir. Məsəl üçün aşağıdakı cümlələri nəzərdən keçirək:

Əcəba bu səyahətlərin bir-biri ilə nə ilişgisi var? («Yeni Müsavat», 20 fevral 1999-cü il).

Zatən türk dünyasının başqa yolu yoxdur (19 fevral 1999-cu il).

Dini mətnlərin, eləcə də Qutsal kitabımız Qurani-Kərimin ateizm tərəfindən tənqidində önəmli xətlərdən biri orada görükdürülən, söylənilən hansı olayı isə «ola bilməz» etməkdir («Yeni Müsavat», 26 aprel 1996-cı il).

«Əlaqə» sözünün «ilişgi» ilə əvəz olunmasını, müasir dilimiz üçün tamamilə yad səslənən «zatən» ədatının işlədilməsini özləşmə prosesi ilə bağlamaq düzgün deyil. Üçüncü cümləni isə quruluşundan tutmuş ayrı-ayrı sözlərə qədər hoqqabazlıqdan başqa bir şey adlandırmaq olmaz.

Bəzən türkiizmlər bütünlükdə mətni elə bürüyür ki, oxucu onun üçün naməlum kəlmələrin üstündə xeyli baş sındırmalı olur. Aşağıdakı mətnə nəzər salaq:

«Bu yazıda bu amacla «qurdalanmaq» sözünə qulaq tutaq. Həmin söz «qurd» isminin felləşməsidir. «İçinə qurd düşdü», «qurtlandı» deyimləri isə həmin fəle təsirli, etgili semantik qonşular verir. «Qurdalanmaq»la biz nəyinsə içində axtarışı bildiririk. Ancaq soruşa bilərik: niyə türkcə «axtarmaq», «aramaq» sözləri bəs etməyib və o yeni sözə gərək duyub, duyanda isə bir az ikrah doğuran məxluqun adını seçib? Qurd ilan kimi bir nöqtədən başqa nöqtəyə əyilib-üylərək keçir. Deməli, keçmək üçün hərəkətini əyri-üyrü cizgilənməyə salmalı olur. Eləcə də, «qurdalanma» dar bir yerdə axtarış gərəkdirsə, dərinə girib üzə çıxmaq gərəkdirsə, qurd kimi yığılıb-açılmağı bildirir. Beləliklə, «qurdalanmaq» sözü bizə düydurur ki, türk düşüncəsi əyri strukturların varlığı və bilim üçün önəmini tuta bilib. Başqa sözlər də bunu təsdiq edir. «Qarnına qurt düşdü» və ya «qurdu tərpendi» deyim və metaforaları kimlənsə ya xəyanətlə, ya paxıllıqla, ya da başqa nə iləsə normadan, əxlaqın tələb etdiyi davranış və istəkdən çıxmasını bildirir. Normalara uyğun qalmaq düzgünlükdür, yəni sənin etdiklərin normadan çıxmır, ona düz gəlir. «Qurdu oynamaq» normalardan, düzgün olanlardan qurdu əyri-üyrülüylündə hərəkət cizgilərini alıb çıxmaqdır. Ancaq burada biz hələ ki əxlaq, düzgünlük adından əyri strukturlarda oluşmanın suçlandığını görürük («Yeni Müsavat», 30 aprel 1996-cı il).

Göründüyü kimi, bu mətnə işlədilən etgili, bilim, önəm, oluşma, suçlanmaq sözləri heç də ehtiyac üzündən dilə gətirilən kəlmə təsiri bağışlamır. Cümlələrin quruluş tərzində də daxil olmaqla mətnin ümumi ab-havası türk dilinin ifrat təsirindən xəbər verir.

Əlbəttə, dildə lüzumsuz alınmalara qarşı mübarizə hər hansı dövrdə olur-olsun təqdirəlayiq hadisədir. Belə ki, son illərdə *məcmuə*, *tədqiqat*, *tədqiqatçı*, *əsr*, *məna*, *nöqtəyi-nəzər*, *mənbə* və s. sözlərin türk mənşəli *toplu*, *araşdırma*, *araşdırıcı*, *yüzlilik*, *anlam*, *baxım*, *qaynaq* sözləri ilə əvəz olunması özləşmə prosesinin əldə

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ TERMİNOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

etdiyi uğurlardandır:

Bu baxımdan, sözün elə hərfi mənasında da, onun işığa bənzəri var («Yazıçı», may, № 2, 1999-cu il).

İlk dəfə olaraq məhz bu əsərdə Azərbaycan intibahı Qərb və Şərq mədəniyyətşünaslığından kənarda, ümumtürk kontekstində araşdırılır («Yeni Azərbaycan», 12 iyul 2000-ci il).

Yeni yüzdilliyin astanasında döndüb keçənlərə baxmaq və səhvlərimizdən ibrət götürmək yaxşı olardı («Azərbaycan», 24 noyabr 1999-cu il).

Bu anlamda ziyalı döyüşkən qüvvə olmamalıdır («Yeni Azərbaycan», 8 oktyabr 1998-ci il).

İnformasiya qaynaqlarının özü müxtəlifdir («İki sahil», 21 aprel 1998-ci il).

Bu barədə dilçilik ədəbiyyatındakı fikirlər də müxtəlifdir. Belə ki, dilçilərin bəziləri qohum dillərdən alınan sözləri yad ifadələr hesab etməyin əleyhinə çıxır: «Dilimizin tarixindən, onun söz ehtiyatından, elin canlı danışq dilindən xəbərsiz olan bəzi yoldaşlar *çağ, çevrə, sayğı, güvən, baxım* kimi sözləri işlədənləri eyni sistemli dillərdən birini təqlid etməkdə təqsirləndirməyi lazım bilirlər. Bütün dünya dilləri bir-birinə həmişə qarşılıqlı təsir göstərmiş və göstərir. Xüsusən, qohum dillərin qrammatik quruluşu, söz ehtiyatı – lüğət tərkibi bir çox cəhətdən eyni olduğundan, yeni söz, söz birləşmələri yarananda da, beynəlxalq işlək sözlər qəbul ediləndə də eyniyyət, oxşarlıq olması təbiidir. Bu təbii oxşarlığı təqlid, həm də savadsızcasına «yabançı dil təqlidi» adlandırır ona bir «izm» qoşmaq avamlıqdır, açıq-aydın özününkünü başqalarının adına yazmaqdır (6, 8-9)

Daha sonra isə müəllif qohum dillərdən yeri gəldi-gəlmədi müxtəlif söz və ifadələrin dilə gətirilməsini də düzgün hesab etmir: «Deməli, qohum dillərdən hər hansı birində anlaşılan, işlənən qədim, daha dəqiq desək, bu dillərin ilk laylarından olan sözlər indi də işlənirsə, ancaq belə sözlər sənin dilində arxaıqlaşmışsa, onları başqa sözlər əvəz etmişsa, «qohum dildəndir»-deyə onları təzədən alıb fəallaşdırmağa ehtiyac yoxdur» (6, 13).

Bu barədə Z.Budaqovanın da fikirləri maraqlıdır: «Müasir Azərbaycan dili lüğət tərkibinin zənginləşməsinin əsas yollarından biri olan öz daxili imkanları hesabına yeni sözdüzəltmə prosesi müasir Azərbaycan dilində geniş vüsət almış, onun bütün üslublarını əhatə etmişdir. Bu məsələdə 2 meyl müşahidə olunur. Birincisi, dilimizdə işlənən bəzi ərəb-fars mənşəli sözlərin əvəzinə, xalis Azərbaycan mənşəli söz düzəldib işlədilməsi; ikincisi, tarixən dilimizdə işlənmiş, sonralar köhnəlmiş sözlərin yenidən ədəbi dilə gətirilməsidir.

Son illərdə elmi, bədii, mətbuat üslublarında geniş işlənən xalis Azərbaycan mənşəli *baxım, qaynaq, toplu, bəlli, örnək, aşkarlanmaq, araşdırmaq/araşdırıcı, özümlü, sorğu, danmaq, baxımlı, yüzillik, anlam, yaşam* və s. bu kimi sözlər ərəb-fars mənşəli *nöqtəyi-nəzər, mənbə, məxəz, məcmuə, məlum, nümunə, məlum olmaq,*

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ TERMİNOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

tədqiqat/tədqiqatçı, müsahibə, əsr mənə və əbədi sözlərinin qarşılığı kimi uğurla işlədilir.

Bütövlükdə müsbət olan həmin meyl bir çox hallarda süni söz və ifadələrin ədəbi dilə gətirilməsi ilə pozulur. Yerli-yersiz «əvəzlənmə» əməliyyatı aparılır. Bu məsələdə bir qədər ehtiyatlı olmaq gərəkdir. ...Bir də ki, dilimizdə əsrlərdən bəri işlənən ərəb-fars mənşəli sözləri dildən güclə qovmaqla nə qazana bilirik?

Alınmalarda «əvəzetmə» əməliyyatı apararkən dilin daxili inkişaf meylindən çıxış etmək lazımdır. Mətbuatda yeni sözyaratma sahəsindəki uğurları qeyt etməklə, qəzet, curnal səhifələrində işlənən bəzi qondarma sözlərə diqqəti cəlb etmək istərdik. Məs.; *ömrürlük* (tərcümeyi-hal), *asqılıq* (qarderob), *kağızçı* (poçtalyon), *dayanaq* (astanovka), *olu* (reallıq), *deyim* (ifadə), *ilişgi* (əlaqə), *dönül* (variant), *uyarlıq* (harmoniya)» (7, 46-47).

Ərəb və fars dilindən gələn xeyli söz artıq dilimizdə özünə müəyyən yer tutmuşdur. *Məktəb, müəllim, kitab, dəftər, qələm, təzə, asan* kimi sözləri hamı bilir və eyni dərəcədə işlədir. Bunların başqa dildən gəldiyini mütəxəssislər bilir. Artıq çoxdandır ki, belələri bizim sözlərimiz sırasına keçmiş, işlədənlər də mənşəcə öz sözlərimizlə bunlar arasınca fərq qoymurlar. Lakin elə sözlər də var ki, çoxdan bəri ədəbi dildə yalnız ziyalılar tərəfindən işlənir, hamının malı ola bilmir. Bunların bəziləri həyatın gedişində dəyişdirilərək daha asanları ilə əvəz olunmaqdadır. Məs.: «nöqtəyi-nəzər» sözü «baxım», «təəhhüd» sözü «öhdəlik», «zəhmətkeş» sözü «əməkçi» sözü ilə əvəz olunmaqdadır. (8, 87)

Qeyd etdiyimiz kimi, XX əsrin 90-cı illərindən üzübəri mətbuatda görünən türk sözlərinin əksəriyyəti bu gün norma səviyyəsini almışdır. Gözləmək olardı ki, bu illər ərzində seçmə və əvəzetmə əməliyyatı nəticəsində dilimizə yad alınma ünsürlər tədricən işləkliyini azaldacaq. Təəssüf ki, bu baş vermədi. 2000-ci illərin publisistik üslubunun dilində də bu proses davam edir, hətta Azərbaycan dilində tam qarşılığı olan və illərin sınağından çıxan sözlərin belə türk variantları işlənir. «Azadlıq» qəzetinin 2007-ci il dekabrın 19-u çap edilən nömrəsindəki misallara nəzər salaq:

«Bax, iş bu soruda, bu sorunu döğuran nədənlərdədir; Türkiyənin indidən Doğuya üz çevirməsi, Doğu dövlətləri, başlıcası da türk dövlətləri ilə sıx əməkdaşlığa çalışmalıdır; İlin sonunda ən çox dartışılan məhz onların məsələsidir; Demokratiyanı boğmağa yönəlmiş bu sayaq aktlarla bağlı nə ABŞ-dan uyğun reaksiya göründü, nə onun çevik demokratiya korpusundan; Bir yanda Batı yönümlülüyü və s».

Cümlələrdə işlənən soru, Batı, Doğu, bu sayaq sözlərinin Azərbaycan dilində tam qarşılığı var və belə alınmaların dilə gətirilməsi ehtiyacın nəticəsi deyil.

ƏDƏBİYYAT

1. Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı: Maarif, 1985, 408 s.
2. Həsənov H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Maarif, 1988, 306 s.
3. Hacıyev T.İ. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili. Bakı: Maarif, 1977, 188

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ TERMİNOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

s.

4. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 4 cildə, I cild, Bakı: Elm, 1966, 595 s.
5. Cəfərov M.C. Azərbaycan dilində yeni söz və söz birləşmələri yaradılması problemləri / Nitq mədəniyyəti məsələləri. Bakı: Elm, 1988, 265 s.
6. Budaqova Z.İ. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibi və sintaktik quruluşunun əsas inkişaf meylləri \ Nitq mədəniyyəti məsələləri, Bakı: Elm 1988, 265 s.
7. Abdullayev Ə.Z. Azərbaycan dili məsələləri. Bakı: «Bakı Universiteti», 1992, 330 s.

8. Вафа РЗАЕВА

9. ТЮРКИЗМЫ В СОВРЕМЕННОЙ МАСС-МЕДИА(ПРЕССЕ)

10. РЕЗЮМЕ

11. Статья посвящена туркизмам которые используются в прессе последние годы. В этой статье автор попыталась указать позитивные и негативные черты использования туркизмов, а затем на базе примеров объяснила способы их применения.

Vafa RZAYEVA

THE TURKISH WORDS IN THE LANGUAGE OF THE MODERN PRESS

SUMMARY

The article devoted to the turkizms which are being used in press lately. In this article the author tried to point out the positive and negative features of the usage of turkizms and gave the foundation of it, then on the base of examples explained the ways of their usage.

“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD”DA İSMİ FRAZEOLOGİZMLƏR

Frazeoloji birləşmələr, adından göründüyü kimi, söz birləşməsidir və bu mənada, sərbəst söz birləşməsinə aid olan bəzi xüsusiyyətlər onlara da aiddir. Onu da qeyd edək ki, frazeologizmlər məhz sərbəst söz birləşmələrinin bazasında, onların sərbəst söz birləşməsinə aid bəzi keyfiyyətləri itirməsi nəticəsində yaranmışdır. Lakin bir neçə sözün birləşməsindən əmələ gəlməsi, sözlərin sıralanması qanunauyğunluğunun gözlənilməsi, əsas və asılı sözdən ibarət olması və s. qrammatik xüsusiyyətlər frazeoloji birləşmələrdə sərbəst söz birləşmələrindən qalan xüsusiyyətlər kimi qeyd edilə bilər. Ona görə də Y.Seyidov qeyd edir ki, “sabit birləşmələrlə sərbəst birləşmələr arasında əsaslı forma fərqi olmur” (1,153).

Frazeoloji birləşmələr iki və daha artıq sözün birləşməsindən əmələ gəlsə də, onlar iki komponent əsasında formalaşır: bunlardan biri, yəni ikinci tərəfi əsas, digəri - birinci tərəfi isə asılı komponentlərdir. Demək lazımdır ki, birləşmənin formalaşması üçün hər iki komponentin rolu böyükdür. İstər semantik, istərsə də qrammatik baxımdan ikinci komponent əsas olub, birləşmənin yaranması üçün əsas rolunu oynayırsa, komponentlərin semantik-qrammatik əlaqələnməsində və bütöv vahidin yaranmasında birinci komponentin həm semantikasi, həm də qrammatik formasının rolu da az deyil, bu iki komponent vəhdətdə frazeologizmi formalaşdırır.

Buna baxmayaraq, sərbəst söz birləşmələrindəki kimi, sabit söz birləşmələrində də ikinci tərəf əsas komponent roluna malikdir. Düzdür, sərbəst söz birləşmələrinə nisbətən sabit söz birləşmələrində ikinci komponentin əsas olması şərti xarakter daşıyır, çünki bunlarda sözlərin bu və ya digər dərəcədə məcaziləşməsi və bu məcaziləşmə əsasında birikməsi özünü göstərir. Elə məhz buna görə də, frazeoloji birləşmələrin qrammatik təhlili onların müasir dildəki sintaktik formaları və funksiyalarının deyil, onların etimoloji mahiyyətinin dərk olunmasına aparır (2: 28).

Bütün bunlardan sonra demək lazımdır ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində olan frazeologizmlər əsas tərəfin ifadə vasitəsinə görə iki qrupa bölünür:

1. əsas tərəfi adlardan ibarət olanlar;
2. əsas tərəfi fellərdən ibarət olanlar.

DİL TARIXİ VƏ DİALEKTOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

Qeyd etməliyik ki, dastanların dilində ikinci struktur tip mütləq üstünlük təşkil edir. Bu hal digər dillər üçün də xarakterikdir. Hətta M.Kopilenko göstərir ki, müasir baxımdan düşündüyümüz ismi frazeologizmlər X-XII əsrlərə aid əsərlərin dilində – istər slavyan dilinə tərcümələrin, istər “İqor polku haqqında dastan”ın dilində müşahidə olunmur(3:152), halbuki feli frazeologizmlər kifayət qədər məhsuldardır (3: 158).

“Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində feli frazeologizmlərin üstün olmasının səbəbi abidənin özünün xarakteri ilə bağlıdır. Aydındır ki, ismi frazeoloji birləşmələr ibarələr olmaq etibarilə ayrı-ayrı şair və yazıçıların fərdi sənətkarlıq qayə və istiqamətini müəyyənləşdirən faktorlardandır. Yəni, bu tip ibarələr ümumxalq dili faktı olmayıb müxtəlif şair və yazıçıların spesifik yaradıcılıq məhsulu kimi meydana çıxır. Ona görə də hər bir şair və yazıçının işlətdiyi ibarələr, yəni ismi frazeoloji birləşmələr daha çox fərdi xarakter daşıyır. Hətta eyni bir şairin müxtəlif əsərlərində işlədilən ibarələr də çox vaxt bir-birindən fərqlənir. Yazıçı öz fərdi emosional fikirlərini vermək üçün müxtəlif üsullardan istifadə edir ki, bu cəhətdən məcazlar yaratma mühüm rola malikdir. Hər hansı yazıçının sənətkarlıq orijinallığını, gücünü müəyyənləşdirmək üçün bunun əhəmiyyəti böyükdür. Yazıçının fakta fərdi münasibətinin və yaradıcılıq xüsusiyyətlərinin meyarlarından biri olan məcaz yaratma ibarələrdə daha çox özünü göstərir. Hətta belə demək olar ki, feli frazeologizmlər dil, ismi frazeologizmlər nitq faktı kimi meydana çıxır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” şifahi xalq ədəbiyyatı nümunəsidir. Bir ozan tərəfindən söylənilməsinə və bizim dövrümüzə yazılı şəkildə gəlib çatmasına baxmayaraq, bu abidənin kollektivin məhsulu olması şübhəsizdir. Daha dəqiqi, bu abidə bir nəfərin yaradıcılıq məhsulu deyil, burada fərdi yaradıcılıq yoxdur. Məhz bu baxımdan abidənin dilində ismi frazeoloji birləşmələr feli frazeoloji birləşmələrlə müqayisəyə gəlməyəcək dərəcədə azdır.

Buna baxmayaraq, bu abidə bədii əsərdir və bədii təfəkkürün, bədii yaradıcılığın məhsuludur. Ona görə də burada ismi frazeoloji birləşmələrə də rast gəlməmək mümkün deyil.

Əsas tərəfi adlarla ifadə olunan frazeologizmlərdən bəhs edərkən dilçiliyimizdə onlar “qeyri-feli frazeoloji birləşmələr” (4:110), “ismi frazeologizmlər”(5:274, 6:53), “İsmi idiomlar”(7:17) və s. terminlərlə adlandırılmışdır. N.M.Şanski isə frazeoloji birləşmələrin müxtəlif struktur tiplərindən danışsa da, əsas tərəfi adlarla ifadə olunan qrupları xüsusi olaraq adlandırmır; onların

DİL TARIXİ VƏ DİALEKTOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

hamısından “frazeoloji tərkib” adı altında bəhs edir (8: 74-82).

İsmi frazeoloji birləşmələri müxtəlif cəhətdən təsnif etmək olar və bu təsnifatların hər birində frazeologizmlərin formalaşması üçün mühüm əlamətin varlığı prinsipi əsas götürülür.

1) İsmi frazeoloji birləşmələr, hər şeydən əvvəl, əsas tərəfin – ikinci komponentin hansı nitq hissəsi ilə ifadə olunmasına görə təsnif edirlər. “Kitabi-Dədə Qorqud”-un dilindəki ismi frazeoloji birləşmələrin bu baxımdan aşağıdakı struktur formaları var:

a) Əsas tərəfi isimdən ibarət olanlar. Məsələn:

İncinib acı sözlər söyləmə (səh.35)

Kafərin felin tuydım (səh.47)

Qara gözdən **acı yaş** dökündüm i qız?! (s.65)

Qarşusundan ol əri sanctum vəqt dikdim **göz ucilə** ol ərə baqdım (s.95).

b) Əsas tərəfi sifətdən ibarət olanlar. Qeyd edək ki, birincilərə nisbətən bu qrup birləşmələr dastanın dilində azlıq təşkil edir, həm də bu sifətlər daha çox *-lı*⁴ şəkilçisi ilə yarananlardır. Məsələn:

On altı bin ip üzəngili, keçə borkli, **azğın dinli, quzğun dilli** kafər çıqa gəldi (s.69);

Oğlan **quş yürəkli** olur (s.71);

Qarğu dillü üz süğümü qapdım, qarsulayu ol ərə vardım (s.95).

Demək lazımdır ki, əsas tərəfi isimdən ibarət olan ismi birləşmələr üstünlük təşkil edir, sifətlə ifadə olunanlar isə çox azdır. Əsas tərəfi digər nitq hissələri ilə ifadə olunan ismi birləşmələrə dastanın dilində rast gəlmədik.

2) Asılı tərəfin ifadə vasitəsinə görə də ismi frazeoloji birləşmələr fərqlənir.

a) asılı tərəfi isimlə ifadə olunanlar. Məsələn:

Qoç yigdim, şah yigdim! (s.83)

Dədəm Qorqud **himmət qılıcın** belinə bağladı (s.104).

b) asılı tərəfi sifətlə ifadə olunanlar.

Məsələn: **Acı tırnaq** ağ yüzünə çalarmısan? (s.82)

Tatlı candan ayırsın qadın səni (s.102)

İsmi birləşmələrdə komponentlərin qrammatik cəhətdən formalaşmasında da fərqli cəhətlər özünü göstərir. Belə ki, bəzi frazeologizmlərdə tərəflərin birləşməsi üçün, frazeologizmin formalaşması üçün xüsusi qrammatik göstərici – şəkilçi tələb olunmur. Bu zaman onlar birinci növ təyini

DİL TARİXİ VƏ DİALEKTOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

söz birləşməsi formasında çıxış edir. Müasir dilimizdə bu tipli ismi frazeologizmlərə gen-böl rast gələ bildiyimiz halda, “Dədə Qorqud” dastanlarında bunlar az müşahidə olunur. “Acı söz”, “acı yaş”, “acı tırnaq”, “qoç yigit”, “tatlı can” tipli frazeologizmlər bunlardandır.

İkinci qrup frazeologizmlərdə tərəflər müəyyən qrammatik formalarda çıxış edir. Bunlara daha çox ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşməsi formasında rast gəlmək mümkündür.

a) II növ təyini söz birləşməsi formasında:

Beyrək dəxi “Nola, xanım, **baş üzərinə!**” - dedi (s.55)

Dədənin ayağına düşdi: **Allah eşqinə**, bəni qurtar” – dedi (s.57).

Alpanlar başı Qazan oğlancuq ilə sərxoş olub yatırlar” – dedi (s.69).

Qarşusından ol ərə sanctum vəqt dikdim **göz ucilə** ol ərə baqdun (s.45).

b) Frazeologizmlərin bir qismi də üçüncü növ təyini söz birləşməsi quruluşuna malikdirlər. Bu tip birləşmələrdə müəyyənlik, aydınlıq daha çox olduğu üçün onların frazeologizm kimi formalaşması çətin proseslərdəndir. Buna baxmayaraq, sözlərdə məcazlaşma meyli hər səviyyədə baş verdiyi üçün üçüncü növ təyini söz birləşməsi formasında da frazeologizmlər formalaşır. Məsələn:

Oğlan bu qatla buğanın alnına yumrığını tayadı, surdi **meydanın başına** çıqardı (s.360).

Türküstanın dirəgi!

Amit soyunun aslanı, Qaraçuğun qaplanı! (s.63)

“Bəglər, **sizün eşqinizə** çəkəyim yayı, atayım ovi”, - dedi (s.67).

Aqındılı görklü **suyımın taşqunu** qardaş (s.100)

Güclü belim qüvvəti, qaranın **gözlərimin aydını** qardaş (s.100).

Qeyd edək ki, II və III növ təyini söz birləşmələri nə qədər fərqli qrammatik formaya malik olsalar da, hətta onların yaranma tezliklərində fərqlər özünü göstərsə də, yaranıb-formalaşma istiqaməti və yolu eyni olduğundan onlar bəzən eyni leksik tərkibdə çıxış edə bilirlər. Bunların bəzilərində qrammatik dinamiklik özünü göstərsə də, bir çox hallarda statik vəziyyət müşahidə olunur. Frazeoloji vahidlərdə bu hal daha açıq şəkildə özünü göstərir. Dastanların dilində işlənmiş və müasir dilimiz üçün də işlək olan, daha çox da dini məzmun daşıyan bir sıra ifadələrdə bunu görmək mümkündür.

Dastanların dilində, demək olar ki, eyni məna-məqsədlə yaxın məzmunlu

DİL TARIXİ VƏ DİALEKTOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

sözlərin müxtəlif qrammatik formalarda – II və III növ təyini söz birləşməsi şəklində frazeologizmlərin işləndiyi müşahidə olunur. Məsələn:

Kərəm eylə, **allah eşqinə!** (s.57)

Dinin eşqinə, ol əri quyudan çıxar (s.117)

Məhəmmədin dini eşqinə qılıc urdım (s.117)

Dini-Məhəmməd yolına, dürişəyim səninçün?

Yaradan həqqiçün, turı gəlgil (s.114)

Bu misallarda frazeologizmlər hər iki qrammatik formada işlənə bilər. Aşağıdakı misalda isə qeyri-müəyyən yiyəlik halın ikiqat istifadəsini görürük: Günahımızı **Məhəmməd Mustafa yüzi** suyuна bağışlasun! (s.115)

Burada “Məhəmməd Mustafanın yüzinin suyu” frazeologizmində həm birinci, həm ikinci sözün yiyəlik hal şəkilçisi işlənməmişdir.

Təyini söz birləşməsi formasında olan frazeologizmlərin bəzilərində birinci komponent mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənir. Demək lazımdır ki, həmin frazeologizmlər məhz mənsubiyyət şəkilçisinin fəal iştirakı ilə formalaşır və mənsubiyyət şəkilçisiz forma nəinki işlənməmişdir, onları həтта düşünmək mümkün deyil. Məsələn:

Bərü gəlgil, **başum bəxti, evim təxti!** (s.38)

Qarşu yatan qara tağım yüksəgi qardaş!

Güclü **belim qüvvəti**, qarannu **gözlərimin aydını** qardaş (s.100).

Əgər əlündə qopuz olmasaydı, **ağam başıçün**, səni iki parə qılurdım (s.114).

Dastanların dilində başqa tipdən, daha doğrusu, təyini söz birləşməsinə daxil olmayan ismi birləşmələr, demək olar ki, yox dərəcəsindədir. Burada çox maraqlı mövqedə yalnız bir belə fakta rast gəldik :

Qırq yigidlən oğlın Uruz **başı açuq yalın ayaq** kafərlərin yanınca tutsaq getdi (s.45).

Bilirik ki, müasir dilimizdə “başı açıq, ayağı yalın” frazeologizmi vardır ki, burada obrazlığın, emosionallığın əsas amillərindən biri olan paralelizm faktına riayət olunmuşdur. Dastanın dilində isə bu prinsip pozulmuşdur. Bizə belə gəlir ki, dastan söyləyən burada başqa bir prinsipi qorumağa çalışmışdır. Yəni, ahəndarlıq, obrazlılıq yaradan qafiyə faktoruna söykənərək, paralelizm faktından yan keçmişdir. Belə ki, “acuuq” və “ayaq” sözlərinin sonluqları qafiyə prinsipi ilə – səslənməyə görə uyğun gəldiyi üçün həmin frazeologizm əslində olduğu kimi yox, fərqli şəkildə işlədilmişdir. O da təsadüfi deyil ki, bu

DİL TARIXİ VƏ DİALEKTOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

frazelogizmi tələffüz edərkən burada nəyinsə pozulduğunu müşahidə etmək, demək olar ki, olmur. Bu fakt onu göstərir ki, dilimizdə söz birləşmələri qrammatik formadır və bu qrammatik forma sözlərin məzmunu ilə məna qazanır. Birləşmənin komponentlərinin yerdəyişməsi heç də həmişə məna fərqlərini yaratmır. Yəni mətn tələb etdikdə, ləksəm yığımını saxlamaqla sözlərin sırasını dəyişmək mümkündür və bu zaman birləşmə öz qrammatik təyinatını, yəni birləşmə növünü dəyişir, məzmun dəyişməsi isə cüzi olur. Bu isə yalnız bir fakt olsa belə, həmin tip frazeologizmin ümumi mövcudluğundan xəbər verir.

İsmi birləşmələr müstəqil işlənilib-islənə bilməməsinə görə bir-birindən fərqlənir. Məlumdur ki, frazeologizmlər ayrıca vahid kimi də təqdim edilir, hətta “frazelogiya”nın müstəqil dilçilik bölməsi kimi öyrənilməsi təsəvvürləri də özünü göstərir. Bu isə ondan irəli ki, frazeoloji vahidlər müstəqilliyə malik vahidlər kimi çıxış edir. Lakin onu da qəbul etmək lazımdır ki, söz və ifadələr bir-birilə ilə qarşılıqlı əlaqədə məcazi məna kəsb edir. Əgər ayrı-ayrı sözlər bir-biri ilə əlaqədə məcazilik qazanırlarsa, birləşmənin bütünlükdə məcazilik qazanması yalnız birləşmədaxili əlaqədə deyil, habelə yaranmış birləşmənin digər sözlərlə əlaqəsində meylana çıxıb bilər. Bu baxımdan ismi frazeoloji birləşmələr iki qrupa ayrılır:

1) mövcud şəkildə mövcud olanlar;

1) yalnız mətn daxilində mövcud olanlar.

Frazelogizmlərin böyük bir hissəsi müstəqil şəkildə işləliyə malik olur. Bunlar daha çox təyini söz birləşməsi şəklində özünü göstərir və mətndə həm nominativ formada, həm də başqa qrammatik formalarda işlədilir:

a) Nominativ formada:

İncinib **acı sözlər** söyləmə! (s.35)

Qara gözdən **acı yaş** dökdinmi qız? (s.65).

Acı tırnaq ağ yüzünə çalarmısan? (s.82).

Ala gözdən **acı yaşın** dönər olur (s.112).

Qoç yigdim, şah yigdim! (s.83)

Misallardan görüldüyü kimi, I növ təyini söz birləşməsi formasında olan frazeologizmlərdə yalnız birinci komponent məcazi mənada işlənilir. Sözsüz ki, burada birləşmənin özünün xarakterinin rolu böyükdür. Belə ki, I növ təyini söz birləşməsinin komponentləri qarşılıqlı semantik və qrammatik əlaqədə o birilərindən daha sərbəstdir. Bu sərbəstlik isə onlarda birtərəfli məcaziliyin

DİL TARIXİ VƏ DİALEKTOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

formalaşmasına təsir edir.

Müstəqil işlək olan frazeologizmlərdən çoxu II və III növ təyini söz birləşməsi formasına malikdir. Qeyd edək ki, II növ təyini söz birləşməsi formasında olan frazeologizmlərdə birinci komponent, əsasən, birinci şəxsin təkinin mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənir. Müasir dilimiz üçün o qədər də məqbul olmayan bu formaya dastanların dilində rast gəlmək olur. Məs.:

Bərü gəlgil, **başum bəxti, evim təxti!** (s.35)

Qarşu yatan **qara tağım yüksəgi** qartaş!

Güclü belim qüvvəti, qaranu gözlərimin aydını, qardaş! (s.100)

Qeyd edək ki, bu birləşmələrin müəyyən yiyəlik halda olan forması da işlədilir. Məsələn:

Aqındılı görklü **suyımın taşqunu** qardaş!

... qarannu **gözlərimin aydını**, qardaş! (s.100)

Dastanların dilində III növ təyini söz birləşməsi formasında frazeologizmlərdən də istifadə olunmuşdur. İfadələrin ayrılıqda müstəqim, həqiqi mənası vardır. Lakin onlar aid edildiyi sözlə birbaşa əlaqələnmədiyi üçün epitet funksiyasında çıxış edir, frazeologizm səciyyəsi daşıyır. Məs.:

Tülü quşun yavrusu!

Türküstanın dirəgi!

Amit soyının aslanı, Qaraçuğun qaplanı! (s.63)

Bu ifadələr Qazan xan haqqındadır, onun titullarıdır, lakin bu titullar həqiqi, real məzmunlu yox, məcazi mənədadır, ona görə də frazeoloji səciyyə daşıyır.

Bir maraqlı məsələyə toxunmaq istəyirəm. Dastanların dilində “tatlu can” frazeologizmi işlədilmişdir. Məsələn:

Tatlu candan ayırsın qadir səni! (s.102)

Dastanın başqa yerində isə bu birləşmənin tərkib hissələrinin yerdəyişməsi faktı özünü göstərir, lakin bu eyni dil vahidindəki inversiya deyil, sadəcə olaraq, burada “can tatlısu” frazeologizmi də işlədilmişdir. Məs.:

Can tutlusın sana bildirəyinmi? (s.35)

Misalların müqayisəsi göstərir ki, “tatlu can” və “can tatlısu” eyni məzmunlu ifadələr deyil, yəni bunlarda inversiya faktı yoxdur, daha doğrusu, iki müxtəlif frazeoloji vahiddən danışmaq olar.

İsmi birləşmənin elə növləri də var ki, onlar müstəqil şəkildə mövcud deyil, daha doğrusu, mətndən kənar düşünülür, ayrılıqda adlandırmaya malik

DİL TARIXİ VƏ DİALEKTOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

deyil. Məsələn:

Gen ətəgünə, tar qoltuğna qısılmağa gəlmişəm (s.56).

İlk baxışda “gen ətəg”, “tar qoltuğ” ifadələri həqiqi leksik mənaya malikdir. Lakin onu demək lazımdır ki, bu ifadələrdən birincisi özünün həqiqi mənasında dilimizdə müstəqil işləkliyə malikdir: “gen ətəg”. Bu ifadə paltara aiddir – paltarın gen ətəyi. İkinci birləşmə isə anlaşılan ifadə olsa da, dilimizdə həqiqi mənasında müstəqil işləkliyə malik deyil və hətta məcazi mənada da belə müstəqillikdən kənardır. Lakin hər iki birləşmə məcazi mənada cümlə daxilində ayrı-ayrı işlədilə bilər, dastanların dilində isə verilmiş fikri daha da gücləndirmək, emosional çaları, ekspressivliyi artırmaq üçün bu iki ifadə birlikdə işlədilmişdir.

Müstəqil mövcudluğu olmayan frazeologizmlərdən biri “sənin əlindən” tipli ifadələrdir. Məlumdur ki, həqiqi mənasında bu birləşmə dilimizdə işləkdir: həm “sənin əlin”, həm də “sənin əlindən” formasında. Frazeologizm kimi işlənməsi yalnız ikinci formada mümkündür. Məsələn:

Vay, **sənin əlindən** nə yer yüzində dirimiz və nə yer altında ölümüz qartulurmuş! (s.117)

Bu misaldakı “sənin əlindən” ifadəsi frazeoloji birləşmə olaraq dilimizdə müstəqil işləkliyə malik deyil. Bu birləşmənin qrammatik quruluşu, habelə ifadə etdiyi məna da bu faktın təsdiqinə xidmət edir. Təbii ki, birləşmə çıxışlıq halda nominativ məzmun kəsb edə bilməz. Nominativ formada (sənin əlin) isə frazeologizm mövcud deyil. Bu frazeologizmin bir cəhəti də onun birinci komponentinin müxtəlif sözlərlə (isim və əvəzliliklərlə) əvəzlənə bilməsidir. Bu əvəzlənmə faktı həmin frazeologizmin müstəqil işlənmə bilməməsinə də öz təsirini göstərir.

Nominativ səciyyə daşımayan və mətn faktı kimi meydana çıxan frazeologizmlərin bir qisminə ikinci komponent “eşq” sözündən ibarət olur. Lakin bu söz daxili potensial mənasını saxlasa da, həm birinci komponentlə olan semantik əlaqəsinə, həm də bütünlükdə birləşmənin nəticə etibarilə qazandığı qrammatik mənsubluq baxımından məcazi məzmunludur. “Allah eşqinə”, “Məhəmmədin dini eşqinə” tipli frazeologizmləri misal gətirmək olar. Göründüyü kimi, bu tip birləşmələrdə birinci komponent daha çox ilahi məzmunlu sözlər olur.

Nə müasir dilimizdə, nə də dastanların dilində bu frazeologizmlərin nominativ formasına (“Allah eşqi”, “Məhəmmədin dini eşqi”) rast gəlinmir.

DİL TARIXİ VƏ DİALEKTOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

Bunlardan birincisi, həqiqi mənada nominativ formada işlədilsə də, tamailə başqa – fərqli mənə məzmun daşıyır. Bütünlükdə birləşmənin yönlük hal formasında frazeoloji birləşmə kimi formalaşması qənaət yolu ilə transformasiyanın nəticəsidir. Məsələn:

Mədəd, Dədə! Kərəm eylə, **allah eşqinə!** (s.57)

Məhəmmədin dini eşqinə qılıc urdım (s.117).

Bu frazeologizmlərdən ikincisində müstəqim mənə ilə məcazi mənənin təzahür dərəcəsi demək olar ki, bərabərləşir. Buna baxmayaraq, mətn içərisində məcazi mənə üstünlük qazanır. Birinci nümunədə isə məcazlaşma güclüdür və məhz məcazlaşmanın gücü nəticəsində ifadə – frazeologizm ara sözə çevrilmişdir.

Müasir dilimizdə “gözucu” leksik vahidi vardır. Bu tipli sözlərdən danışarkən onların məcazi mənalı sözlərdən yaranan mürəkkəb söz olduğu göstərilir. Dastanın dilində biz belə bir leksik vahid əvəzinə “göz ucu ilə” birləşməsinə rast gəlirik ki, bu da frazeologizmdir. Məsələn:

Qarşusından ol əri sanctum vəqt dikdim **göz ucilə** ol ərə baqdim (s.95).

Dastanın dilində hətta birinci şəxsə aid olduğu məqamda üçüncü şəxs formasında işlənməsi və başqa yerdə digər qrammatik formalara rast gəlinməməsi o dövr dilimiz üçün bu frazeologizmin daha sabit formada mövcudluğunu göstərir. Müasir dilimizdə isə həmin frazeologizmin müxtəlif şəxslərdə, yəni müxtəlif mənsubiyyət şəkilçiləri ilə işlədilməsi faktını müşahidə edirik. “Frazeologiya lüğəti”ndə bu birləşmə “gözünün quyruğı (ucu) ilə baxmaq” kimi təqdim olunur (9: 178).

ƏDƏBİYYAT

1. Y.Seyidov. Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri. BDU nəşriyyatı, Bakı, 1992.
2. В.Виноградов. Русский язык, Москва, 1977.
3. М.Копыленко. Фразеологические явления в памятниках славянской переводной литературы X-XII вв. – “Вопросы фразеологии”. Самарканд, 1961, С.12-20.
4. Н.Баýрамов. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. “Maarif” nəşr., Bakı, 1978.
5. Н.Нəсəнов. Müasir Azərbaycan dili. Leksika, “Maarif” nəşr., Bakı, 1980.
6. М.Мирзəлиева. Түрк диллери frazeologiyasının nəзəри problemləri. Bakı, 1995.

-
7. А.Караев.Идиоматические выражения в цахурском языке,АКД,Баку, 1969.
8. Н.М.Шанский.Фразеология современного русского языка, Москва,1963
9. Azərbaycanca-rusca frazeologiya lüğəti. Bakı, 1976.

10. Эльмира МАМЕДОВА

11. ИМЕННЫЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ В «КИТАБИ-ДЕДЕ КОРКУД»Е

12. РЕЗЮМЕ

13. Статья посвящена исследованию именных фразеологизмов в «Китаби-Деде Коркуд»е. В языке памятника устной народной литературы именных фразеологических сочетаний намного меньше, чем глагольных. Это естественно, т.к. именные фразеологизмы являются плодом специфического творчества различных поэтов и писателей, а не фактом общественного языка.
14. В статье исследованы структурные особенности именных фразеологизмов, использованных в языке «Китаби-Деде Коркуд»а.

Elmira MAMMADOVA

**THE NOMINAL PHRASEOLOGICAL UNITS IN THE EPOS OF
«KITABI-DEDE KORKUD»**

SUMMARY

This article is dedicated to the study of the nominal phraseological units in the epos of «Kitabi-Dede Korkud». The author of the article shows that the nominal phraseological units have been analyzed less than the verbal phraseological units. It is natural, because the nominal phraseological units are not the facts of the common language, they are the production of the different writers' and poets' specific creative activity. The epos of «Kitabi-Dede Korkud» is the monument of folk-lore. That is why the nominal phraseological units are fewer in comparison with the verbal phraseological units in the language of the epos.

In the article the nominal phraseological units used in the epos of «Kitabi-Dede Korkud» have been classified according to their structure and their feature have been studied.

Heybət HEYBƏTOV

DİL TARIXİ VƏ DİALEKTOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

CƏMALƏDDİN MƏHƏMMƏD İBN ƏBDÜLQƏNİ ƏL- ƏRDƏBİLİNİN شرح النموذج في النحو ƏSƏRİNİN QRAMMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Orta əsrlərdə yazılmış bütün əsərlərdə olduğu kimi əl-Ərdəbilinin şərhində Allaha həmd-səna etməklə (bəsmələ və həmdələ ilə), peyğəmbəri salamlamaqla başlayır. Əsər üç hissədən ibarətdir:

1. الاسم - isim
2. الفعل - fel
3. الحرف - ön qoşmalar, ədatlar الاسم

Əl-ərdəbili müəllifin ismi fel və ön qoşmalardan qabağa salmasını ismin əsas (əsl), fel və ön qoşmaların isə qeyri-əsas (fər) olması ilə əsaslandırır. O, sözünə davam edərək göstərir ki, fel və ön qoşmalardan istifadə etmədən yalnız isim vasitəsilə cümlə qurmaq mümkündür. Lakin isimdən istifadə etmədən hər hansı bir cümlənin qurulması qeyri-mümkündür. Sonra o, isimlərin xüsusiyyətlərindən danışır.

Əsas nitq hissələrindən biri olan isim geniş mənada əşya ifadə edir. Əşya adı altında canlı varlıqlar, cansız varlıqlar, mücərrəd anlayışlar nəzərdə tutulur. Bunlar müstəqil leksik-semantik söz qrupları olmaqla, isimlərin semantik bölgüsü də adlandırılıla bilər. Çünki bu mənə qruplarının bölünməsində heç bir qrammatik əlamət iştirak etmir, yalnız sözün ifadə etdiyi leksik mənə əsas götürülür. İfadə etdiyi leksik-lüğəti mənə, bölündüyü semantik qruplar isimləri başqa nitq hissələrindən fərqləndirən əsas əlamətlərdən biridir. (1,s.28)

باب الاسم وهو ما صح الحديث عنه ودخله حرف الجر وظيف وعرف و نون

İsmin əlamətlərindən danışarkən müəllif onların beş olduğunu göstərir:

1. Mübtəda rolunda çıxış edir (haqqında xəbər verilir).
2. Huruful-cərr adlanan ön qoşmalarla(ismi yiyəlik halda idarə edən ön qoşmalarla) işləyə bilər.
3. Başqası (başqa nitq hissəsi) ilə izafət tərkiibi yarada bilər.

Ərdəbili məhz «başqası» təbirindən istifadə etməklə izafətin birinci və ikinci tərəfləri haqqında olan fikir və mülahizələrin qrammatiklər arasında şaxələndiyinə işarə edir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu barədə qrammatiklər iki müxtəlif qrupa bölünür. Birinci qrupa daxil olan qrammatiklərin fikrincə, yalnız isim muzaf (izafətin birinci tərəfi) və muzafun-ileyh (izafətin ikinci tərəfi) rolunda çıxış edə bilər. Belə dilçilərdən ibn əl-Hacibi göstərmək olar.

DİL TARİXİ VƏ DİALEKTOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

İkinci qrupa daxil olan dilçilərin fikrincə isə yalnız muzaf ismin xüsusiyyətlərindəndir. İzafətin ikinci tərəfi isə birinci tərəf zərflə olduqda fel də ola bilər. Məsələn, يوم ينفع الصادقين صدقهم (8,s.198)

4.Müəyyənlik artikli qəbul edir.

5.Tənvin qəbul edir.

İbn Hişam ismin xüsusiyyətlərindən danışarkən yuxarıda qeyd etdiyimiz beş əlamətdən yalnız I, IV və V nin adını çəkir. (7,s.15)

Zəməxşəri isimlərdən danışarkən onların 15 qismə bölündüyünü qeyd edir.

1. اسم الجنس Ərdəbili göstərirki, ismul- cins dedikdə qeyri müəyyən bir predmerin adını bildirən ümumi isimlər nəzərdə tutulur.Məsələn, رجل - kişi

2. «العلم» - xüsusi isimlər

3. «المعرب» - fleksiya əlamətləri qəbul edən(hallanan) isimlər.Məs.: كتاب

4. «توابع المعرب»

Ərdəbili qeyd edir ki, buraya özündən əvvəlki ismin hal əlamətlərini qəbul edən bütün «ikinci isimlər» daxildir. Başqa sözlə desək, buraya təyinlər və əlavələr daxildir. Məsələn, زيد القائم

5.«المبنى» - Ərdəbili buraya hərəkəsi hər hansı bir amilin idarəsindən asılı olmayan, həmçinin sonuncu samiti saitsiz olan isimləri daxil edir. Məsələn, اين و حيث

6.«المثنى» - təsniyə (ikilik bildirən kəmiyyət kateqoriyası).

7.«الجمع» - cəm.

8.«المعرفة» - müəyyənlikdə olan isimlər. Məsələn, انا وانت - mən, sən.

9.«النكرة» - qeyri-müəyyənlikdə olan isimlər. Məsələn, غلام - qul.

10.«المذكر» - müzəkkər (kişi cinsi)

11.«المؤنث» - müənnəs (qadın cinsi)

12.«المصغر» - kiçiltmə isim. Məsələn, رجيل - balaca kişi

13.«المنسوب» - nisbi isimlər. Məsələn, الاردبيلي

14.«الاسماء العدد» - saylar

15.«الاسماء المتصلة بالافعال» - fel mənasına malik olan isimlər. Buraya feli sifətlər, feldən düzələn isimlər və sair daxildir. Məsələn, العالم , المعلوم العلم

Yuxarıda qeyd etdiklərimizdən aydın olur ki, Avropa dilçiliyindən fərqli olaraq ərəb dilçiliyində feli çıxmaq şərti ilə isimlə digər nitq hissələri arasındakı sərhəd müəyyənləşdirilməmişdir. Elə buna görə də, isim bölmə-

DİL TARIXİ VƏ DİALEKTOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

sində ərəb qrammatikləri say və əvəzlik kimi digər nitq hissələrindən də söhbət açırlar.

المعرب و المبنى

Məlum olduğu kimi, ərəb dili flektiv dillər qrupuna daxildir. Digər flektiv dillərdə olduğu kimi ərəb dilində də sözün funksional vəziyyəti onun sonuna artırılmış fleksiya əlamətləri (şəkilçilər - hərəkələr) vasitəsilə müəyyənləşdirilir. Bu hərəkələr sözün sintaktik mənasından asılı olaraq dəyişir, əvəzlənir. Sözün sonundakı dəyişiklik irab, bu dəyişikliyi reallaşdıran hərəkələr isə fleksiya əlamətləri (hal göstəriciləri) adlanır.

Fleksiya əlamətləri cümlədaxili rolunu müəyyənləşdirdiyi sözün ayrılmaz tərkib hissəsidir. Elə buna görə də məşhur dilçi H.Fleyş irab hadisəsini deklinasiya adlandırır.(2,s.27)

Qeyd etmək lazımdır ki,qədim dillərin əksəriyyəti, o cümlədən yunan, latın, sanskrit və assuriya dili flektiv dillər qrupuna daxildir.

Mütəxəssislərin fikrincə, irab məsələsi bütün sami dillərdə mövcud olmuş, lakin zaman keçdikcə o, ərəb ədəbi dili istisna olmaqla digər dillərin strukturundan silinmişdir. ərəb dilində isə irab məsələsi ən qədim zamanlardan bəri mövcud olmuş və bu gün də ərəb ədəbi dilində ondan geniş şəkildə istifadə olunmaqdadır.(9,s.246)

Qeyd etmək lazımdır ki, Ərdəbilinin şərhində «əl-murab val-məbni» - hallanan və hallanmayan isimlər haqqında geniş söhbət açılmış, bu barədə(irab məsələsi haqda) ətraflı məlumat verilmişdir.

Hallanan(المعرب) isimlər iki yerə bölünür:

1. «المنصرف» - buraya tənvin daxil olmaqla hər üç halın hərəkəsini (damma, fəthə, kəsre) qəbul edən isimlər(üçhallı isimlər) daxildir.

2. «غير المنصرف» - bura isə tənvin və yiyəlik halın hərəkəsi – kəsreni qəbul etməyən, başqa sözlə desək yiyəlik halı təsirlik halı ilə ifadə edilən ikihallı isimlər daxildir. Məsələn, مررت باحمد - Əhmədin yanından keçdim.

Belə isimlər müəyyənlik şəraitində, yaxud izafət tərkibində işləndikdə yiyəlik halın hərəkəsini qəbul edir, yəni üçhalla olur.

Zəməxşəri qeyd edir ki, الاسم المعرب dedikdə ləfzi (sözlə ifadə edilən) və təqdiri (nəzərdə tutulan) amillərin idarəsindən asılı olaraq sonunda dəyişiklik edilmiş isim nəzərdə tutulur (4,s.9). Beləliklə aydın olur ki, irab hadisəsi məhz zözlər arasındakı sintaktik əlaqə zamanı meydana gəlir. Ibn yəiş də öz şərhində bu

DİL TARIXİ VƏ DİALEKTOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

وان الاسم اذا كان وحده مفردا من غير ضميمة اليه لم يستحق الاعراب لان fikri təsdiq edir (5,s.58) الاعراب انما يؤتي به للفرق بين المعاني...

Əl-Ərdəbili Zəməxşərinin fikirlərini daha da aydınlaşdıraraq, ümumiyyətlə, sözün sonundakı dəyişiklik – irab (fleksiya) haqqında söhbət açır. Ərdəbili qeyd edir ki, müəllif «irab dedikdə sözün məhz sonundakı dəyişiklik nəzərdə tutulur» ifadəsini işlətməklə sözün əvvəlində və ortasında baş verən dəyişikliklərin irabla heç bir əlaqəsi olmadığını, bunun vəzn xüsusiyyətlərindən irəli gəldiyini göstərir. Sözün sonundakı dəyişiklik hərəkətlərlə, yaxud bu hərəkətlərə müvafiq uzun saitlərlə öz əksini tapır. Ərdəbili dörd yerdə hərəkətlərin onlara müvafiq uzun saitlərlə ifadə edildiyini qeyd edir. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir: (8,s.208)

1. İki kök samiti qalmış altı ismin (هن - qaynata, حم - qardaş, اخ - ata, اب - şey, فم - ağız, ذو - sahib, lı-li – tərkibi vəziyyətdə hallanması zamanı. Hallanmanın bu növündə ismin halları adlıqda- u, yiyəlikdə – i və təsirlikdə – ə ilə bildirilir ki, bunlar yazıda müvafiq surətdə vav, yə və əliflə öz əksini tapır.

2. جئنى, لا و كلتا bitişən əvəzliliklə tərkibi vəziyyətdə işləndikdə. Məsələn, كلاهما, رايت كليهما, مررت بكليهما. Ərdəbili kila və kiltanın hallarının hərəkətlərlə yox, onlara müvafiq uzun saitlərlə işlənməsini onların təsniyə (ikilik) mənasını ifadə etməsi, bir növ məna baxımından təsniyəyə bənzəməsi ilə əlaqələndirir. Hər iki mənasını ifadə edən kila və kilta əvəzliliklə yox, isimlərlə izafət tərkibi yaratdıqda, onların halı hərəkətlərə uyğun uzun saitlərlə deyil, təqdiri (gizli) hərəkətlərlə bildirilir. Məsələn, جئنى كلا الرجلين, رايت كلا الرجلين, مررت بكلا الرجلين.

3. Təsniyə

4. Düzgün cəm

Ərdəbili təsniyə və düzgün cəmdə hal əlamətlərinin hərəkətlərlə deyil, onlara müvafiq uzun saitlərlə ifadə edilməsinin səbəbini çox gözəl, anlaşıqlı və məntiqə uyğun şəkildə izah edərək göstərir ki, kəmiyyət kateqoriyasında əsas (əsl) müfrəd – təkdir. Təsniyə və cəm isə (fər) sonradan törəmədir. İrabın uzun saitlərlə ifadə olunması da fərdir (sonradan törəmədir). Elə buna görə də təsniyə və düzgün cəmdə irab hərəkətlərlə yox, onlara uyğun hərflərlə bildirilir. Düzgün cəm dedikdə kişi cinsinin düzgün cəmi nəzərdə tutulur.

Sonra isə təqdiri (nəzərdə tutulan, lakin zahirdə öz əksini tapmayan) irab haqqında söhbət açılır. Ərdəbili عَصَا, سَعْدَى tipli sözlərdə hal əlamətləri olan hərəkətlərin zahirdə öz əksini tapmamasını onların əliflə bitməsi, əlifin isə

DİL TARIXİ VƏ DİALEKTOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

hərəkə qəbul etməməsi ilə əlaqələndirir. القاضى tipli sözlərdə damma və kəsreni tələffüz etmək çətin olduğu üçün onlar nəzərdə tutulur. Fəthəyə gəldikdə isə, o tələffüz zamanı heç bir çətinlik (ağırlıq) yaratmadığından zahirdə öz əksini tapmışdır. Məsələn, رايث القاضى

Ibn Yəiş göstərir ki, bu sözlər fonetik baxımdan hal əlamətlərini qəbul etmək iqtidarında olmadığından fleksiya əlamətləri onlarda bütünlüklə, yaxud da qismən öz əksini tapmır. (5, s.66).

العصا sözünün sonundakı əlif vav samitindən əmələ gəlmişdir. ərəb dilinin fonetik qayda-qanunlarına əsasən bu əlif hal əlamətlərini qəbul etməməlidir. Çünki əks təqdirdə o, fonetik xüsusiyyətini itirərək həməzəyə çevrilmiş olur.

Ərdəbili qeyd edir ki, isimlərin munsarif (üçhallı) olması əsas (əsl), gəyrul – munsarif (kəsre və tənvin qəbul etməyən – ikihallı) olması isə qeyri – əsas (fər)dir. İsmnin bütün hal əlamətlərini qəbul etməsinin (üçhallı olmasının) qarşısını alan səbəblər (اسباب منع الصرف) aşağıdakılardır:

1. العلمية – ismin xüsusi ad olması. Məsələn, زينب
2. التانيث – müənnəs, طلحة
3. وزن الفعل – ismin formasına (modelinə) görə fəle bənzəməsi. Məsələn, احمد göründüyü kimi Əhməd xüsusi isim olmasına baxmayaraq vəzn xüsusiyyətləri baxımından IV bab fellərinə bənzəyir.
4. الوصف على وزن افعال – əfələ vəznli əsl sifət mənasına malik olması. Məsələn, احمر وافضل (daha qırmızı, daha fəzilətli). - dörd qadının yanından ötüşüb keçdim – cümləsində isə «اربع» əfələ vəznli olub sifət rolunda çıxış etsə də ikihallı deyil. Çünki, o əslində saydır və yuxarıda qeyd etdiyimiz cümlədə təyin rolunda çıxış etmişdir.
5. العدل – ismin öz əvvəlki formasını dəyişərək yeni forma kəsb etməsi. Məsələn, عمر - Ömər, qrammatiklər bu ismin ilk öncə عامر olduğunu, sonradan فُعل vəznində xüsusi ada çevrildiyini göstərir. (3, c-2, s.222)
6. الجمع على وزن مفاعل و مفاعيل – məsələn, مساجد məscidlər
7. التركيب – İki ismin birləşərək tərkiibi vəziyyətdə işlənməsi. Məsələn, بعلبك
8. العجمة – ərəb dilinə daxil olan adlar. Məsələn, ابراهيم
9. Tənis (qadın cinsinin) əlifinə bənzər əlif və nun məsələn, عمران .

Cami qeyd edir ki, İmran və Osman tipli sözlərdəki əlif və nun zaid(kök samiti olmayan, sonradan əlavə edilmiş)dir, həmçinin onların Hubla və Həmrə

DİL TARİXİ VƏ DİALEKTOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

tipli sözlərdə mövcud olan qadın cinsinin əlaməti -əlifə bənzəməsi ta mərbutə qəbul etməmələri ilə bağlıdır.(8,s.216)

Qeyd etmək lazımdır ki عطشان,سكران tipli sözlərin müənnəsi tə mərbutə ilə yox, عطشى,سكرى modelləri ilə işlənmişdir. ندمان sözünün müənnəsi tə mərbutə qəbul etdiyinə görə (ندمانه) münsərifdir(üçhallıdır). (6,s.76)

Ədəbili yazır ki, yuxarıda göstərilən doqquz əlamətdən ikisi hər hansı bir isimdə olarsa, yaxud biri təkrar edilərsə, həmin isim fələ bənzədiyi üçün kəsre və tənvin qəbul etmir(ikihallı olur).

Şərh: زینب,طلحة sözləri 1-2-ci, احمد sözü 1-3 -cü, افضل,احمر sözləri 3-4-cü, غمر sözü 1-5-ci, بعليك sözü 1-7-ci, ابراهيم sözü 1-8-ci əlamətləri(səbəbləri) əhatə edir. Əlamətlərin təkrar olunması isə son cəm modeli və qadın cinsinin əlifinə(الممدودة و المقصورة كحمرء وحبلى) aiddir. Cəmdəki iki səbəb ibarətdir :1) cam 2) bu modeldə olan cəmin iqiqat cam olması,başqa sözlə desək, bu xüsusiyyətin təkrarlanmasıdır.məs : (ايدي- ايدي) – ايدياي tipli sözlərdə 1-ci səbəb tənisi,yəni qadın cinsinin əlaməti olan əlif, 2-ci səbəb isə onun mütləq bu sözlərlə birgə işlənməsinin zəruri olmasıdır(لزومهما للتأنيث) . Heç vaxt حبلئ tipli sözlər حمروحبلى formasında işlənməmişdir. Ta mərbutəli sözlər isə hər iki formada işlənir. Məs: شىخة – شىخه, خادمه – خادم və s.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SIYAHISI:

1. Müasir Azərbaycan dili, cild -2, "Elm" nəşriyyatı,Baki 1980
2. Fleisch H,L'arabe classique. Esquisse d'une structure linguistique, Beyrouth, 1956
3. الشيخ مصطفى الغلاييني, جامع الدروس العربية, الطبعة العاشرة 1968
4. المفصل في النحو للزمخشري
5. ابن يعيش , شرح المفصل ,دار الطباعة الاميرية.
6. 1371 تأليف سيد علي حسيني, البداية في شرح الهداية ,دار العلم-
7. ابن هشام الانصاري, شرح قطر الندى و بل الصدى,دار الفكر-1411
8. كتاب شرح الانموذج في النحو
9. مهدي المخزومي, مدرسة الكوفة ومنهجها في دراسة اللغة والنحو,القاهرة 1958 م

Гейбат ГЕЙБАТОВ

ГРАММАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПРОИЗВЕДЕНИЯ
«ШАРХУЛ-УНМУЗАДЖ ФИН-НАХВ» ДЖАМАЛЕДДИНА МУ-
ХАММЕДА ИБН АБДУЛГАНИ АЛЬ-АРДАБИЛИ

DİL TARİXİ VƏ DİALEKTOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о типах существительных в арабском языке, имеющих два и три склонения, а также склоняемые и несклоняемые ряды, о причинах несклоняемости существительных, о падежных формах существительного выраженных с помощью огласовки или долгих гласных. гласными в упомянутом произведении.

Heybat HEYBATOV

THE GRAMMATIC CHARACTERISTICS OF GAMALADDIN MOHAMMAD İBN ABDULGANİ AL-ARDABİLİ'S WORKS

SUMMARY

In the article published under title of “ The grammatical characteristics of Sharhul - Unmuzadhz fin-nakhv” work of Dzhamaleddin Mohammed Ibn Abdulgani al- Ardabili there is spoken about noun, characteristics of noun, aspects of noun in arabic, two cases and three cases, including declinable and indeclinable nouns, reasons preventing noun to be declined, as well as expression of the cases of noun with actions or long vowels appropriate to them.

**AYRIM ŞİVƏSİNDƏ DÜZƏLTMƏ SİFƏTLƏRİ
ƏMƏLƏ GƏTİRƏN ŞƏKİLÇİLƏRƏ
TARİXİLİK NÖQTEYİ-NƏZƏRİNDƏN BAXIŞ**

Azərbaycan dilində olan nitq hissələri arasında sifətin xüsusi yeri vardır. Sifət əşyanın əlamət və keyfiyyətini bildirir. Bir nitq hissəsi olmaq etibarilə sifətin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır ki, bunlar onu başqa nitq hissələrindən fərqləndirir. Sifəti ayıran morfoloji xüsusiyyətlər onun özünə məxsus şəkilçiləri qəbul edərək işlənməsindədir. Ədəbi dilimizdə işlənən sifətlərin əksəriyyəti eynilə dialekt və şivələrimizdə də təsadüf olunur, lakin ədəbi dildən fərqlənən leksik vahidlər də az deyil. Belə ki, tədqiq olunan dialekt və şivələrimizdə bütün nitq hissələri kimi sifətlərin də fərqli formalarına rast gəlirik. Fərqli forma dedikdə burada həm leksik, həm də qrammatik baxımdan fərqlilik nəzərdə tutulur.

Dialekt və şivələrin zəngin xəzinə olduğu dialektoloqlar tərəfindən dö-nə-dönə qeyd olunmuşdur və bu danılmaz bir faktdır. Maraqlı cəhət budur ki, yalnız hər bir dialektin deyil, hər bir şivənin də bu və ya digər mənada özünə məxsus xüsusiyyətlərinə rast gəlmək olur. Bu, bir şivədə az, digərində çox ola bilər. Lakin əsas məsələ bundadır ki, dialekt və şivələrimiz tədqiqat zamanı hər dəfə bizi təəccübləndirir. Qeyd etdiyimiz cəhətlər ayrım şivəsinə də aid olunmalıdır.

Azərbaycan dilinin ayrım şivəsi dialekt və şivələrimiz arasında bir sıra xüsusiyyətləri ilə seçilən bir şivədir. Digər şivələrdən fərqli olaraq bu şivədə müasir türk dilinin morfoloji elementləri də üstünlük təşkil edir. Özünə məxsus xüsusiyyətləri öyrənmək baxımından ayrım şivəsi maraq doğurur. Faktik materiallardan çıxış edərək deyə bilərik ki, ayrım şivəsi sifətlərin işlənməsi baxımından çox zəngindir.

Dialekt və şivələrin tədqiqinə ədəbi dil baxımından yanaşıldığı üçün sifətlərin qrammatik xüsusiyyətlərini eynilə şivə materiallarına da tətbiq etmək olar. Ədəbi dildə olduğu kimi dialekt və şivələrdə də sifətin quruluşca üç növü müəyyənləşdirilmişdir: 1) sadə; 2) düzəltmə; 3) mürəkkəb;

Şivədə düzəltmə sifətlərin əmələ gəlməsi, onların yaranmasında iştirak edən şəkilçilər tarixilik baxımından maraq doğurur. Düzəltmə sifətlər müxtəlif nitq hissələrindən leksik şəkilçilər vasitəsilə düzələn sifətlərdir. H.Mirzəzadə

DİL TARIXİ VƏ DİALEKTOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

Azərbaycan dilinin yazılı abidələrinin dilindən düzəltmə sifətlərə məxsus olan şəkilçilərin əsasən bütün dövrlər üçün məhsuldar olduğunun aydın görüldüyünü qeyd edir(1,77).

Həqiqətən də, dil tarixini izlədikcə sifət düzəldən *-lı* (*-li*, *-lu*, *-lü*), *-sız* (*-siz*, *-suz*, *-süz*), *-ıq* (*-ik*, *-uq*, *-ük*), *-ı*, *-ıcı* (*-ici*, *-ucu*, *-ücü*) şəkilçilərinin çox-çox qədim zamanlardan işlənərək bugünə qədər gəldiyini görmək olar. Dilimizin qədim dövrlərinin ilk yazılı abidələrindən sayılan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında həmin şəkilçilər vasitəsilə düzələn çoxlu sifət nümunə göstərmək olar. Məsələn:

- Qayıbdən dürlü xəbər söylərdi; - Yapağlı gökçə çəmən güzə qalmaz; - Sərp yürürkən qazılıq ata namərt yigit binə bilməz, binincə binməse yey; - At ayağı gölük, ozan dili çevik olur və s.(2,11-12,18)

Ayrım şivəsində müxtəlif şəkilçilər vasitəsilə düzələn xeyli miqdarda düzəltmə sifət qeydə alınmışdır ki, həmin sifətləri əmələ gətirən şəkilçiləri üç qrupa ayırmaq olar:

- a) ədəbi dillə eynilik təşkil edən şəkilçilər;
- b) ədəbi dildən yalnız fonetik cəhətdən fərqlənən şəkilçilər;
- c) şivəyə məxsus şəkilçilər;

a) Ədəbi dillə eynilik təşkil edən şəkilçilər

Bu şəkilçilər şivənin daşıyıcıları tərəfindən heç bir fonetik dəyişikliyə uğramadan işlədilən şəkilçilərdir ki, ədəbi dildə də elə bu şəkildə işlənir. Həmin şəkilçilər vasitəsilə isim və fellərdən sifət düzəlmişdir. Bunlara *-mə*, *-cıl*, *-maz*, *-kar*, *na-*, *-lı*, *-sız*, *-gən*, *-ı* və s. şəkilçiləri aid etmək olar.

-ma (*-mə*):

- Mikayılsa da duruf dişdəmə çay süzmədi içələr. (Ə.);

- Onnan sonra başıya bir qədər adam yığıldı gəlmə. (Ş.v.);

Bu şəkilçi ilə, göründüyü kimi, fellərdən sifət düzəlmişdir. Mənşəyi etibarilə *-mək* məsdər şəkilçisindən törəmiş olan bu şəkilçinin isim və sifətlərin yaranmasında rolu böyükdür. S.Cəfərov *-ma// -mə* şəkilçisini nisbətən yeni şəkilçi kimi qəbul edir.(3,101`)

-cıl (*-cil*, *-cul*, *-cül*):

- Bizim kətdə gəfcıl adam çoxdu. (Al.);

- Qonācıl adan yaxşı adamdı. (Ç.b.);

Bu şəkilçi bugün dilimizdə qeyri-məhsuldar şəkilçi hesab olunur. Bir sıra türk dillərində *-şıl*, *-sıl* variantlarının semantika etibarilə *-çı* şəkilçisinin

DİL TARIXİ VƏ DİALEKTOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

eyni olması bir sıra dilçilərə *-cıl* şəkilçisinin *-l* ünsürünün əlavəsi ilə son gövrlərdə formalaşdığını söyləməyə imkan verir.(3,82)

-kar (-kər):

- Dağakar yerdə qış qar çox oloy. (Ə.);

Fars mənşəli *-kar* şəkilçisi semantikasına görə Azərbaycan dilindəki *-lıq* şəkilçisi ilə eynidir. Qazax dialektində *-kar* şəkilçisinin sinonimi olan *-avar* (4,178) forması (dağakar//dağavar) qeydə alınmışdır ki, bu da fars mənşəli şəkilçidir.

na-:

- İsa nasaxdı, indi aynıyıf. (D.R.);

bi-,na- şəkilçiləri fars mənşəli şəkilçilər olsa da, dilimizə daxil olmalarının tarixi qədimdir. Bu şəkilçilər *-lı* şəkilçisinin antonimi kimi çıxış edir. Əsasən şeir dili ilə dilimizə keçdiyi mənbələrdən görünür. Nəsiminin, Xətəinin əsərlərində çox işlənən şəkilçilərdəndir.

-lı (-li, -lu, -lü):

- Tsəx'li yağış burda yaz fəsli çox olur. (İ.);

- Sağa gərəx' əməlli sözdər ola, bir şey çıxa. (A.d.);

- Qızılzanbax tix' qalxır, başı tompullu olur. (T.h.);

- Birinə bir güllə atdım, sarı, telmix'li oğlandı. (Q.t.);

H.Mirzəzadə *-lı, -lik, -sız, -gə* şəkilçiləri vasitəsilə düzələn sifətlərin tarixən işlənərək gəldiyini göstərir.(1,77) İsimlərdən sifət düzəldən *-lı* şəkilçisinin qədim şəklinin *-lıq* olduğu göstərilir.(3,72;1,77) XIII-XVI əsrlərdə isimdən sifət düzəldən məhsuldar şəkilçi olmuşdur. Qədim türk abidələrinin dilində *-lıq* formasında işlənmişdir. Bugün bir sıra türk dillərində də *-lıq* formasının işləndiyi müşahidə olunur.

-sız (-süz, -suz, -süz):

- Sümüksüz sümük ye^ər, de görüm nədi onun adı? (Yol.);

- Tırıs, yani ki, quyruxsuz qoyun. (A.);

- Biri qansızdı, birisini bərk budoy, deyrex' budoy. (Ş.v.);

İsim köklərindən sifət əmələ gətirən şəkilçidir. *-lı* şəkilçisinin antonimi kimi qəbul edilir. XIII əsr abidələrinin dilindən tutmuş bu günə kimi işlənməkdədir.

-gən:

- Oğlum ərgəndi, hələ evlənmiyif. (Qıy.);

DİL TARIXİ VƏ DİALEKTOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

- Hasan ərgən oğlandı. (Ə.);

H.Mirzəzadə bu şəkilçinin tarixən məhsuldar olmadığını, XVI əsrdə Füzulinin və XVIII əsrdə Vaqifin dilində göründüyünü yazır(5,134).Orxon-Yeni-sey abidələrinin dilində işlənmişdir. Qədim abidələrdəki mövqeyinə əsaslanaraq *-gən* şəkilçisinin feli-sifət düzəldən *-an* şəkilçisinin qədim variantı olduğunu söyləyə bilərik.

-i:

- Ələsgər geyindi əyninə kalmanı çarix, arxalix, uzun çuxa, belinə bağladı qurşağ. (P.k.);
- Bizın qoyun irəlidən bozax oloydu, qomralı oloydu. (Ç.);

Bu şəkilçi dilimizə müxtəlif sözlərin tərkibində daxil olmuş ərəb mənşəli şəkilçidir. Lakin dilə daxil olduğu tarix qədimdir. H.Mirzəzadə yazır: “Müasir dilimizdə *-i*, *-yi* şəkilçisinin işlənməsi və bu şəkilçinin tarixi inkişafında yeni bir xüsusiyyət kəsb etməsi və onun başqa şəkilçilərə nisbətən Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşuna tabe olması belə bir fikri söyləməyə əsas verir ki, bu şəkilçi ərəb istilasının ilk dövrlərindən yazı dilində öz həyatiliyini sübut etdiyindən sonralar yalnız yazı dilinə deyil, eyni zamanda canlı danışiq dilinə də dərin nüfuz etmişdir.”(5,89) S.Cəfərov bu şəkilçinin türk mənşəli variantının da olduğunu qəbul edərək göstərir ki, “Dilimizin özündə törəmiş olan bu şəkilçi dördvariantlı olduğu kimi saitlə bitən sözlərdə əvvəlinə bir *y* səsi qəbul edir. Ərəb dilindən gələn *-i* şəkilçisi isə birvariantlı olub, saitlə bitən sözlərdə əvvəlinə *v* səsini (məs: sıravı) qəbul edir.”(3,78)

-mar:

- Hava qızdırdı (As.);

-ğun:

puzğun (D.R.);

XVIII əsrə qədər yazılmış əsərlərin dilində az təsadüf edilən şəkilçidir. Müasir dilimizdə geniş yayılmışdır. Digər türk dillərində məhsuldar şəkilçi kimi təsadüf olunur. Qədim *-ğan*, *-gən* şəkilçilərindəki açıq saitlərin qapalı saitlərə keçməsi nəticəsində törəmişdir.

b) ədəbi dildən yalnız fonetik baxımdan fərqlənən şəkilçilər.

-rı, *-üx*, *-dı*, *bey-*, *-ni*, *-dix* sifət düzəldən şəkilçilər sadəcə olaraq fonetik baxımdan ədəbi dildəki şəkilçilərdən fərqlənsə də, daşıdıqları məna yükü ədəbi dildən fərqlənmir. Şivədə *-rı*, *-dı*, *-ni* şəkilçiləri ədəbi dildəki *-lı* şəkilçisinin eynidir, *bey-* şəkilçisi ədəbi dildəki fars mənşəli *bi-* ön şəkilçisidir.

DİL TARİXİ VƏ DİALEKTOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

-üx// -yüx ədəbi dildəki *-ıq, -ik, -uq, -ük, -dix* şəkilçisi isə *-lıq (-lik, -luq, -lük)* şəkilçisinin eynidir. Bunu nümunələrdə də görmək olur:

-rı:

- Kamil salğarrı adamdı. (B.Q.);
- Quşburnu çox xeyirri dərmandı. (Əh.);

-ni:

- Bir vaxdı çatdix bir tikənni dəmirə. (Q.t.);

-di:

- Usdolun iki suyurması var, çəkirix', ləzətdi suyurmadı. (Ç.b.);
- Ehtiyatdı oğulun anası ağlamaz. (Q.t.);

bey- :beybafa (Ç.); beysavad (As.);

-dix:

- O yer daşdıxdı, əkinə- piçinə yaramey, canqı yerdi. (Al.);

-ığ (-ix, -uğ, -üx):

- Sümsüx' it qapı gözdəməz. (D.R.);
- Tınığ adam burnunda danışey. (Q.d);

c) Yalnız şivəyə məxsus şəkilçilər

Bu qrupa aid etdiyimiz şəkilçilər ədəbi dildə təsadüf olunmayan şəkilçilərdir. Lakin həmin şəkilçilərin şivələrdə çox işləndiyini müşahidə etmək olur. Bunlara *-ax, -aş, -ə* və s. şəkilçiləri nümunə göstərə bilərik:

-aş:

- Qıyax qıraş yerrərdə pitər. (T.h.);

ə:

- Bizim yerdə əkərə yerrər çoxdu. (Ə.);

ax:

- Bizim qoyun irəlidən bozax oloydu, qomralı oloydu. (Ç.);

Nümunələrdən göründüyü kimi, Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri öz hesabına da zənginləşə bilər. Bu yalnız özünü leksik səviyyədə deyil, eyni zamanda qrammatik səviyyədə də göstərir. Yalnız şivəyə məxsus olan şəkilçilər ədəbi dilimizdəki şəkilçilərlə sinonimlik təşkil edir. Belə ki, *bozax* sözündəki sifət düzəldən *-ax* şəkilçisi ədəbi dildəki *-ımtıl, əkərə* sözündəki *-ə* şəkilçisi isə *-acaq//əcək* şəkilçilərinin sinonimi kimi çıxış edir.

ƏDƏBİYYAT

DİL TARIXİ VƏ DİALEKTOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

-
1. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası, Bakı, ADU, 1990.
 2. Kitabı-DədəQorqud. Bakı, Azərnəşr, 1962.
 3. Cəfərov S. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı, Bakı, ADU, 1960.
 4. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları, Bakı, Azərtədris-nəşr, 1962.
 5. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi morfolojiyası, Bakı, Azərtədris-nəşr, 1962.

Кюбра КУЛИЕВА

ИСТОРИЧЕСКИЙ ВЗГЛЯД НА АФФИКСЫ, ОБРАЗУЮЩИЕ ПРОИЗВОДНЫЕ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫЕ В ГОВОРЕ АЙРЫМ РЕЗЮМЕ

Аффиксы, образующие производные прилагательные в говоре айрым азербайджанского языка, характерны как для литературного языка, так и для данного говора. Рассматриваемые в статье в историческом аспекте аффиксы классифицированы по трем группам, выявлены их отличные от литературного языка особенности. Для аффиксов, не используемых в литературном языке, присущих лишь говору, определены синонимические варианты в литературном языке. Делается вывод о том, что говор обогащается более за счет собственных ресурсов, чем за счет литературного языка.

Kubra GULIYEVA

A LOOK AT THE AFFIXES FORMING DERIVATIVE ADJECTIVES FROM THE HISTORICAL POINT OF VIEW IN THE AYRIM ACCENT SUMMARY

The affixes forming the derivative adjectives in the Ayrim Accent of the Azerbaijani language are used both in the literary language and in the Accent/ In this article these affixes are divided into three groups, their difference from literary language have been analysed from historical point of view.

MEHRİ XATUNUN "DİVAN"INDA SAYLARIN
İŞLƏNMƏSİNƏDAİR
(XV ƏSR)

Türk dillərində kəmiyyətin ifadəsi, əsasən, iki üsulla – morfoloji və leksik üsulla həyata keçirilir. Say kateqoriyasına daxil olan sözlər kəmiyyət anlayışını leksik üsulla həyata keçirən ifadə vasitəsidir. Türk dillərində sayların formalaşmasının tarixi çox qədim dövrlərə gedib çıxır. Kəmiyyət anlayışı keyfiyyət anlayışından fərqlənməyə başladığı dövrdə dildə saylar da bir nitq hissəsi kimi formalaşır. (1,348)

Mehri Xatunun "Divan"-ının dili saylarla zəngin deyildir. Digər nitq hissələri ilə müqayisə etdikdə görürük ki, abidədə say kateqoriyasına aid olan sözlərin işlənmə tezliyi nisbətən zəifdir. Abidənin dilində işlənmiş saylar leksik mənalarına və qrammatik xüsusiyyətlərinə görə müasir Azərbaycan dilindən fərqlənmir. Saylar, demək olar ki, əksər türk dilləri üçün eyniyyət təşkil edir. Ümumiyyətlə, saylar nitq hissələri içərisində ən az dəyişikliyə uğrayan və uzun illər boyu öz orijinallığını qoruyub saxlaya bilən nitq hissələrindəndir. "Türk dillərinin bütün inkişaf dövrlərində saylar ən az başqa dillərin təsirinə məruz qalan nitq hissəsidir." (2,32)

Abidənin dilində işlənmiş sayların əsas hissəsini milli mənşəli saylar təşkil edir. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, «Divan»-ın dilindəki saylarda geminant samitlər iştirak etmir. Burada müasir türk dilində olduğu kimi, yalnız bir samit işlənir. Məs.: *yedi, toqız, səkiz* və b. Lakin bu tipli sayların tək samitlə işlənməsi orta əsrlərdə yaranan bədii ədəbiyyat nümunələrimizin dili üçün də xarakterik olmuşdur. Məs.:

Dedilər ki, **yedi** tamu zülmətin hicranidir,
Ölmədən öndən cəhəndə çəkdik ol qovğayı biz (Nəsimi)

On **səkiz** min aləmə mən gərdiş ilə gəlmişəm,
Ol səbəbdən həqq ilə sirdar idim, sərdar idim (Nəsimi)

"Divan"-da milli mənşəli saylarla yanaşı, ərəb-fars dillərinə məxsus saylar da işlənmişdir ki, bu saylar digərlərinə nisbətən azlıq təşkil edir. Alınma saylara *yek, həft, səd, du, çar* və b. misal göstərmək olar. Belə saylar daha çox şairin dini-fəlsəfi görüşlərinin əks olunduğu şeirlərində müşahidə olunur. Məs.:

DİL TARIXİ VƏ DİALEKTOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

Olmağın daima fəli səvab
Görməmək üçün **du** aləmdə əzab * (s.48)

Çünke xəlq etdi xuda **çar** ənasirdən səni
Heç vücudun, şəhrin ögmə, sən anın, memarın ög (s.25)

Bulmaq üçün ta əbəd ömrü **kəsir**
Olmaq üçün hər fəqirə dəstgir (s.49)

Mehri Xatunun "Divan"ın dilində işlənmiş alınma saylardan bəziləri müasir Azərbaycan ədəbi dilində ayrıca işlənməsə də, bir qismi müəyyən sözlərin tərkibində qalmaqdadır. Məs.: *çarpayı, yekdil, yeknəsəq, çərşənbə* və b.

"Divan"da sayların iki məna növünə müəyyən və qeyri-müəyyən miqdar saylarına rast gəlinir. Abidənin dilində sıra saylarına təsadüf edilmir. Lakin burada "birinci" sayını bildirmək üçün «əvvəlki» sözündən istifadə olunur. Məs.:

Dedim yüzün, görmədim **əvvəlki** görüşə
Bürqə götürüb açdı yüzün dedi gör işə (s.202)

Tədqiqatlara əsasən demək olar ki, orta əsr yazılı abidələrimizin dilində də "birinci" sayını bildirmək üçün *əvvəl, əvvəlki, əvvəlin, əzəl* sözlərinin işlənməsi daha xarakterikdir. Məs.,

Əvvəl təbi –lətifü xülqi-nikü

İkinci həm kərəm, cüdü səxavət (Nəsimi) və b.

Müəyyən miqdar sayları əşyanın konkret miqdarını bildirir və *neçə? nə qədər?* suallarından birinə cavab olur. Müəyyən miqdar saylarının əmələ gəlməsində heç bir morfoloji göstərici iştirak etmir. "Divan"ın dilində müəyyən miqdar sayları içərisində geniş işlənmə dairəsinə malik olan say "bir" sayıdır. "Bir" sözünün əsas vəzifəsi əşyanın miqdarını bildirməkdir. Məs.:

Bir şəcərdə bitürirsən gül, dikən
Xəlq edirsən xəkdən vəch hüsn (s.9)

Cümlə əbdin, şahıdır ol padşah
Cümlənin, məqsudidir o **bir** allah (s.10)

DİL TARIXİ VƏ DİALEKTOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

H.Mirzəzadənin yazdığı kimi bir sayı, tərkib daxilində əsas grammatik-sintaktik vəzifəsindən əlavə daha bir sıra mənalar da ifadə edir"(3,162). Yəni *bir* sayı qeyri-müəyyənlik ifadə edir.Məs.:

Bitmədi dəxi bitməyisər bağı-cəhanə

Bir sənciləyin rüxləri gül, ləbləri həmrə (s.61)

Bir şahənşahi-zəmandır kim cəhan Xosrovları

Hər cəhətdən la deməz, eylər imtisal (s.79)

Bir sözü «Divanın»ın dilində həm də məhdudlaşdırıcı ədat vəzifəsində işlənmişdir. Məs.:

Yalğuz **bir** bənmiyəm sən dilrübayə mübtəla

Canü dildən bu cəhan xəlqi sağa əhbabdır (s.127)

«Divan»ın dilində tez-tez işlənən saylardan biri də *biy* sayıdır.Orta əsr yazılı abidələrimizin dilində "min" və "bin" sözləri paralel işlənsə də, Mehri Xatunun "Divan"ının dilində "min" anlayışını ifadə etmək üçün yalnız sağır nunlu "*biy*," sözündən istifadə olunur.Məs.:

Biy yerdə dilim dəlmiş ikən gəməzəsi tiri

Çeşmə də urə sinəmə xəncər nə qoləysuz (s.130)

Künci-möhnətdə gəm idi həmdəmi,

Biy bəlaiylə keçürdi bir dəmi (s.36)

"Tədqiqat nəticəsində aydın olur ki, Azərbaycan dilində XI-XVI əsrlərdə əsasən *bin* sözü və qismən *min* sözü işlənmişdir. Sonralar isə *min* sözü ədəbi dildə normalaşmış, *bin* variantı isə dildən çıxmışdır "(4,117).

Qədim türk yazılı abidələrinin dilində də bu sayın *biy* variantında işlənməsinə rast gəlinir. Y.Məmmədov qeyd edir ki, Orxon-Yenisey abidələrində *bin* variantı işlənir, yalnız "Fənamə"nin dilində bu söz həm "bin", həm də "min" variantında işlənmişdir(2,45). Müasir türk dilində isə bu say bin variantında işlənməkdə davam edir.Məs.,*bin yıl,bin kişi* və s.

"Min" anlayışını ifadə etmək üçün abidənin dilində fars dilindən alınmış "həzar" sözü də müşahidə olunur.Məs.:

Həzar yerdə dəlir sinəsini üşşaqın,

Xədəng qəmzələri xəncər isə ancaq ola (s.91)

DİL TARIXİ VƏ DİALEKTOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

Lakin "həzar" sözünün işlənmə dairəsi o qədər də geniş deyildir. "Aydındır ki, bu söz türk dillərinə keçə bilməmiş, yalnız nitq faktı kimi bəzi abidələrdə türk dillərində istifadə olunmuşdur"(1,364).

Müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi, abidənin dilində də müəyyən miqdar saylarını səciyyələndirən cəhətlərdən biri onlarla isimlərin arasında numerativ sözlərdən də istifadə olunmasıdır. "Həmin sözlər öz leksik mənalarından qismən uzaqlaşaraq sayların təyin etdiyi əşyalar haqqında müxtəlif cəhətdən(kəmiyyət, ölçü və s.) təsəvvür yaratmağa xidmət edir (5,222-223).

Burada həm türk mənşəli, həm də ərəb-fars mənşəli numerativlərdən istifadə olunmuşdur. Abidənin dilində daha çox *içim*(bir içim su), *avuc*(bir avuc topraq), *dürlü*(bin, dürlü cəfa), *zərrə*, *qətrə*, *tas*, *bölük* və b. numerativlər işlənmişdir. Məs.:

Səni yoqdan oldırır var eyləyən

Bir avuc topraqdan izhar eyləyən (s.24)

Dəhr əlindən bir səfa camını nuş etdirmədin

Sunduğun hər dəm, fələk, Mehriyə **biş tas ağıdır** (s.115)

Etmədim hərgiz cəhandə saşqə layiq bir əməl

Yoqdır **bir zərrə xeyrim**, çox üsyanım mədəd (s.34) və b.

Abidənin dilində bəzən numerativ sözlər özündən sonra gələn ismi əvəz edə bilir və onun xüsusiyyətini daşıyır.Məs.:

Cam lələdən nigarın, saqiya , **bir badə** sun

Məclisümüz gərm olub, dövrənımız bulsun fərəc (s.99)

Müasir türk dillərində olduğu kimi, «Divan»ın dilində də numerativlərin bir qismi hərəkət bildirən sözlərlə sayların arasında işlənir. Belə numerativlərə *parə*(bin, parə qılalar), *kərrə* (bir kərrə görəlim), *gəz* (bin, gəz urarsə) və b. sözləri misal göstərmək olar.Məs.:

Çəkmişəm bən cəfaşı **biş kərrə** ,

Sən də et bir vəfa behi kafər (s.112)

Vay əgər güldürə düşmənlərimi yar bana,

Qılələr tənə taşıyla səni **biş parə** başum (s.175)

DİL TARIXİ VƏ DİALEKTOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

Aləmi ğərq eylər isə**ŋ** kimsə silməz yaş**ıŋı**
So**ŋ**rə gər qan ağlar isə**ŋ** gündə **biŋ gəz** zar-zar (s.122)

Türk dillərində numerativ sözlərin işlənmə tarixi Orxon-Yenisey abidələrinə qədər gedib çıxır .Məs.:*Bir yılkı beş olı sünüşdimiz* (Bir ildə beş dəfə vuruşduq.) *Kaŋım kağan bunça kırk artu**kı** yeti yolu süləmis,yegirmi sünüş sünüşmis.* (Atam xaqan bunca qırx yeti yol qoşun çəkmiş, iyirmi döyüş döyüşmüş)(6,72;75). Hal-hazırda müasir türk dillərinin əksəriy-yətində,o cümlədən, türk dilində də bu sözlərdən istifadə olunur. Məs.,*on baş inek, beş adet araba, bir çift corap* və b. (6,165)

Məlumdur ki, türk dillərinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində sayların böyük əhəmiyyəti vardır. Belə ki, saylar söz yaradıcılığında yaxından iştirak edir və sayların hesabına dilə yeni-yeni leksik vahidlər əlavə olunur. "Maraqlı burasıdır ki, başqa nitq hissələrinin heç birindən say düzəlmir, əksinə, saylardan xeyli miqdarda bu və ya digər nitq hissəsi əmələ gəlir." (7,126). Mehri Xatunun "Divan"ının dilində işlənmiş *əlbir, birdən, birlik* və b. belə sözlərdəndir.Məs.:

Gözilə ğə**m**zəsi sənə**müŋ** **əlbir** etdilər,
Sanduq sinə**m** **aŋə** nişan edüb atdılar (s.123)

Dil dələrmış eyd vəsli**ŋ**çün kə**m**an əbrulərin,
Çoqdan etdim, dostum, bən canımı qurban **aŋa** (s.92)

Dildə ismin xəlq aləm zikr edər
Mömin olan **birliküŋə** şükr edər (s.8)

Bundan başqa *bir sayı də**m**, an* və b. sözlərə qoşularaq zaman zərfi əmələ gətirir. Məs.:

Həmdə**m**i ğüssə**vü** ğə**m** eylədi dövrən bizə
Rəhm edüb lütfini göstərmədi **bir an** bizə (s.155)

Bir iyü əmalı adət etmədim
Fərzi**ŋə** **bir də**m**** itaət etmədüm(s.29)

Abidənin dilində saylar bəzən substantivləşərək say bildirmək xüsusiyyətini itirir və ismə xas olan xüsusiyyətləri qəbul edir:

DİL TARIXİ VƏ DİALEKTOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

Dilə gərçə cəfa qıldı, **birinə** biñ vəfa qıldı,
Bizə vəslin əta qıldı bu gün bir göñçələb, gülruş (s.100)

Mehri Xatunun "Divan"ında işlənmiş sayların bir hissəsini qeyri-müəyyən saylar təşkil edir. Bu saylar əşyanın dəqiq olmayan miqdarını bildirir. Qeyri-müəyyən saylar, əsasən, leksik və sintaktik üsulla əmələ gəlir. Leksik üsulla əmələ gələn qeyri-müəyyən saylara *az, çox, xeyli, neçə, ikən* sözlərini misal göstərmək olar ki, bu sayların əmələ gəlməsində heç bir morfoloji əlamət iştirak etmir. Məs.

Qullar**uñı** gərçə kim nöqsanı **çoq**
Rəhmət**uñı** həddi və payanı yox (s.28)

Zülmət şəbində qalmış idim **xeyli** dərdlə
Gərdi əlümə bir məhtəban keçən gecə (s.191) və b.

Tutəməz kimsə cəhanı mehr ilə
Neçə ənqalər uçurdu qəhr ilə (s.45)

Ummə ,ey dil bülbülü, ol güldən **ikən** rəhm kim,
Yeg anın, qatında bir xari həzarımdan bənim (s.167)

Çünke mövcud oldı adəm xakdən
Mehri,mehr ummə **ikən** əflakdən (s.55)

«İkən» sözü müasir Azərbaycan dilində işlənməsə də, orta əsr yazılı abidələrinin dilində geniş şəkildə işlənmişdir. Məs.

Rüxün üzrə xəmi əbruni görmək istərəm əmma,
İkən düşvar olur, gün var ikən görmək yeni ayı (Füzuli)

Qeyri-müəyyən miqdar sayları sintaktik üsulla da yarana bilir. Sintaktik üsulla əmələ gələn bu cür sayların yaranmasında da bir neçə üsul var:

1.Eyni sözün təkrar olunması yolu ilə əmələ gələn saylar. Bu yolla yaranan saylar digərlərinə nisbətən çoxluq təşkil edir və əsasən, *yüz, biñ* saylarının təkrarlanması vasitəsilə yaranır. Məs.,

Ğəməz**uñ**in canumə **bin-bin** zəxm qıldığın, şəha
Həzrət həqq qatınə varıcaq inkar olmiyə (s.212)

DİL TARIXİ VƏ DİALEKTOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

Nolə dilbər lütf edüb yad etsə bən biçarəsin
Gorsə tiri-ğəməzəndən dildə **yüz-yüz** parəsin (s.186)

Həqqiçün anuñ ke **neçə-neçə** yıl
Aqıdurdı gözlərindən qanlı sel (s.36)

2.Müxtəlif mənalı müəyyən miqdar saylarının birləşməsi yolu ilə yaranan saylar:

Eyşinü nuş eylər imiş nuşinü qan aqibət
Pəs bunun **bir-iki** günlük zindəgani heç imiş (s.46)

3.Bir sözünün müxtəlif sözlərlə işlənməsi yolu ilə:

Dövlət atınə süvar olmuşdıq **bir neçə** yar
Bizüm olmuşdı başdən-başə meydan bu gecə (s.192)

Ke **bir qaç** beytün ilə Mehriyi sən
Neçün yad eyləməzsən gahi-gahi (s.223)

Bir qaç sayı dilimizdə işlənməsə də, bu sözə orta əsr yazılı abidələrimizin dilində tez-tez rast gəlinir. Məs.:

Dur uru ,ey saqi-yi-məhrü bizə
Sun bəru **bir qaç** qədəh vinu bizə (Həbib)

4.Abidənin dilində qeyri-müəyyənlik bildirən "bu qədər" sözünün sinonimi olan "buncə" sözündən də istifadə olunur. Lakin bu sözə bir neçə yerdə rast gəlinir. Məs.:

Demədin bir dəxi aşuftələrimdən biridir
Sürünürəm yoliñə **buncə** zəman iki gözüm (s.175)

Buncə cürm ilə sana döndüm mədəd
Asiyəm bən, sən rəhimsən etmə rədd (s.31)

İstər müəyyən miqdar sayları, istərsə də qeyri-müəyyən miqdar sayları müxtəlif şəxslərin xəbərlilik şəkilçilərini qəbul edib dəyişə bilirlər.Məs.

Birsən əmma yerdə, gögdə tolisen

DİL TARIXİ VƏ DİALEKTOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

Səndən artuq ulu yox ,sən ulisən (s.21)

Çoqdur cəhandə dərdü-nigar ilə mübtəzil
Mehri səni eşikdə gərib oldı aqibət (s.97)

"Divan"da işlənmiş sayların quruluşuna gəldikdə onu demək olar ki, buradakı saylar sadə (bir, iki dörd və s.)və mürəkkəb (tərkibi) (bir neçə, neçə-neçə və s.) quruluşa malikdir.

Beləliklə, XV əsrdə yaşayıb-yaratmış türk şairi Mehri Xatunun "Divan"ı üzərində aparılan araşdırmalar nəticəsində məlum olur ki, bu saylar Azərbaycan dili ilə bir çox ortaq xüsusiyyətlərə malikdir və leksik, qrammatik, sintaktik xüsusiyyətlərinə görə onlardan fərqlənir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ QAYNAQLAR

1. Qıpçaq M.Kəmiyyət anlayışının dildə ifadəsi. Bakı,2000
2. Məmmədov Y.Orxon-Yenisey abidələrində adlar,I hissə ,Bakı,1981
3. Mirzəzadə H.Azərbaycan dilinin tarixi morfolojiyası.Bakı,1962
4. Əlizadə A. Azərbaycan dilinin yazılı abidələrində sayların ifadə olunmasına dair .Azərbaycan dilçiliyi məsələləri, Bakı,1967
5. Əlizadə S. "Şühədanamədə adlar" (isim,sifət,say,əvəzlik) (nam. diss.). Bakı, 1965
6. Rəcəbov Ə.,Məmmədov Y.Orxon-Yenisey abidələri.Bakı,1993
7. Кононов А.Грамматика современного турецкого литературного языка. М, 1956
8. Müasir Azərbaycan dili II Bakı,1980
9. Mehri Xatun "Divan" fotofaksimile M.,1967

10. Нушаба КЕРИМОВА

11. К ИСПОЛЬЗОВАНИЮ ЧИСЛИТЕЛЬНЫХ В «ДИВАНЕ»

12. МЕХРИ ХАТУН (XV ВЕК)

13. РЕЗЮМЕ

14. Исследование числительных в языке "Дивана" турецкой поэтессы XV века Мехри Хатун показало, что нумеративная категория, которая начала формироваться с древних времен тюркских языков, не претерпела значительных изменений по сравнению с ее развитием в языке письменных памятников средневековья и в современном азербайджанском языке.

Nushaba KARIMOVA

THE USE OF THE NUMERALS IN MENRI KHATUN'S «DIVAN»

SUMMARY

In the language of "Divan" of the XV century Turkish poet Mehri Khatun, the study of numerals in the Turkish languages which began to be formed from ancient times indicated that this category is not different from the language of the either medieval written monuments or modern the Azerbaijan language, if it is not taken into consideration several changes.

S.M.SEYİDOVA

M.P.VAQIFIN ŞEİRLƏRİNDƏ SİNONİMLƏR

Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin tarixində M.Füzulidən sonra bütöv bir dövr yaradan M.P.Vaqifdir. Onun üslubu klassik üslub, şifahi xalq yaradıcılığı və canlı dilin sintezindən ibarətdir.

Vaqifin klassik janrlardakı əsərlərinin dili klassik üslubun göstəricisi deyil: bu dil müəyyən arxaik cəhətlərinə baxmayaraq, milli ədəbi-bədii (estetik) təfəkkürün faktıdır. Şeirlərdə klassik estetik təfəkkürün təhkiyəsi, intonasiyası, hətta bir sıra ifadələri belə mühafizə olunur, lakin bu, formal mühafizədir; əslində isə məzmun olduqca müasir, real və konkretidir.

Klassik dil – üslub tipi ilə müasir mətləbləri ifadə etmək cəhdi Vaqif dilinin mühüm xüsusiyyətlərindən biridir. Klassik üslubun «milliləşməsi» şairin qəzəllərindən daha çox müxəmməslərində özünü göstərir. Vaqif dilinin tarixi keyfiyyəti daha çox onun qoşmalarında təzahür edir.

Vaqifin ədəbi-bədii dil qarşısında qoyduğu tələblərin hamısı bir məqsədə xidmət edir, o da demokratizmin ədəbi-bədii təfəkkürdə (və ədəbi-bədii dildə) bərqərar edilməsindən ibarətdir. Vaqif dilinin milli xarakterini demokratizmlə bərabər məhəlliliyədən uzaqlıq təmin edir. Folklor üslubu ədəbi-bədii dili bütövlükdə təmsil etmək iddiasına malik olur. Şairin qoşmalarında olduğu kimi, qəzəllərində, müxəmməslərində də etnoqrafik konkretlik var. Klassik janrların dili ilə folklor janrlarının dili arasındakı fərqi müəyyən qədər aradan qaldırılması, şübhəsiz, birinci növbədə, folklor canrlarının dilinin normativləşməsinə xidmət edir.

Vaqifin dil reformasiyası ancaq bir şairin yaradıcılıq aktı olmaqla qalmır, bütöv bir mərhələyə, dövrə çevrilir. Çünki həmin reformasiya tarixi bir tələbat idi – ümumxalq dilinin dərin qatlarından gəlirdi və mədəni-tarixi prosesin faktı, nəticəsi idi. Bu bir həqiqətdir ki, Vaqif orta əsrlərdə formalaşmış klassik ədəbi dili «müqəddəslik»dən məhrum etdi, tarixin hökmü ilə onun nüfuzunu sındırdı; şair eyni zamanda demokratik, xalqı, milli ədəbi dili normativləşdirdi, sabitləşdirdi və «müqəddəs»ləşdirdi.

Leksik-semantik sistemin inkişafı söz yaradıcılığı prosesinin məzmununa (və intensivliyinə) təsir göstərir, XVIII əsrdə daxili imkanlara xüsusi diqqət verilir; sadə, düzəltmə və mürəkkəb sözlərin böyük əksəriyyəti ədəbi dilə ümumxalq

DİL TARIXİ VƏ DİALEKTOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

dilindən keçir, ən azı bir neçə əsr ümumxalq işlənmə təcrübəsinə malik olmasına baxmayaraq, həmin sözlər ədəbi dildə novatorluq faktı kimi çıxış edir.

Dil bədii cəhətdən işləndikcə onun sinonimləri də zənginləşir. Min illik ədəbiyyatı olan Azərbaycan xalqının dili zəngin sinonimlər xəzinəsinə malikdir.

Vaqif siyasi və ədəbi fəaliyyəti ilə xalqla bağlı olduğu kimi, onun qoşmalarının dili də XVIII əsr canlı xalq dilinə olduqca yaxındır. Xalq dilində olan sinonimlərdən Vaqif geniş istifadə etmişdir. Vaqifin yaşadığı dövr və onun ədəbiyyatdakı mövqeyi elə idi ki, o, öz əsərlərində həm klassik şeir üslubundan, həm də aşıq şerindən ən yaxşı və geniş yayılmış söz və ifadələri işlətmişdir.

Bu dövrdə bədii dilimiz, bir tərəfdən, danışq dilinin hesabına daha da zənginləşir, səlisləşir və danışq dilinə yaxınlaşır, digər tərəfdən, Vaqifəqədərki ədəbiyyatdan nisbətən asan anlaşılan söz və ifadələrdən istifadə edilir. Bu səbəbdən də qoşmalarda bəzi sözlərin sinonimləri həddindən artıqdır. Məsələn, qoşmalarda **üz** sözünün 14-dən çox (sima, liqa, tələt, üzər, rüxsar, sifət, xətt, vəch, yön, qabaq, camal, üz, çöhrə), **saç** sözünün 7-dən çox, **danışq** sözünün 8-dən çox, **ürək** və **boy** sözlərinin 5-dən çox sinonimi işlənmişdir.

Vaqif bir bənddə dörd dəfə **üz** sözünü işlətməli olduqda, o, dörd müxtəlif söz işlədir. Bunu aşağıdakı bənddə görürük:

Sevdiyim alaydı **üzündən** niqab,
Bir də baxıb o **camalı** görəydim.
Tamaşa edəydim qaşa, **qabağa**,
Həlqə zülfü, **xətti**, xalı görəydim.

Bu bənddə işlənmiş *xətt*, *qabaq*, *camal* **üz** sözünün sinonimləridir.

Qoşmalarda işlənmiş sinonimlərin hansı mənbələrdən yaranması məsələsi ədəbi dilin tarixi baxımından mühümdür. Bu sinonimlər, əsasən, iki mənbədənir:

1. Əsil Azərbaycan sözləri
2. Alınma sözlər.

Qoşmalarda işlənmiş sinonimlərin böyük bir qismi mənşəcə əsil Azərbaycan sözlərindən ibarətdir. Bunların da yarandığı mənbələri yaxşı təsəvvür etmək üçün Vaqif sinonimlərini aşağıdakı qruplarda nəzərdən keçirək:

- a) ümumxalq dilinin sözləri;
- b) arxaik və aktiv sözlər;
- c) yerli şivə xüsusiyyətli və ümumxalq sözləri.

Qoşmalardakı *köküs* - *dös*, *bənzəmək* - *oxşamaq*, *pis* - *yaman*, *qorxmaq* - *hürkmək*, *gözəl* - *göyçək*, *qoxu* - *iy*, *iraq* - *uzaq*, *ön* - *qabaq* - *qarşı* kimi sinonimləri

DİL TARIXİ VƏ DİALEKTOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

xalq əsrlərdən bəri öz dilində mühafizə edib saxlayır.

Aşağıdakı sinonimlərin hər iki tərəfi arxaik əsil Azərbaycan sözlərindən ibarətdir: *al – qızıl* (qırmızı deməkdir), *soy – ocaq* (nəsil), *ön – qabaq* (üz mənasında); bu sinonimlərin isə ancaq sol tərəfi arxaik əsil Azərbaycan sözləridir: *dan – səhər*, *qıy – əyri*, *düyün – toy*, *yaxmaq – yandırmaq*, *erişmək – yetmək*, *çağ – vaxt*, *yağı – düşmən*.

Ahu gözlüm, hər bir **qıya** baxanda,

Bir ürkü salırsan, ay aqıləsən.

Yerli şivə xüsusiyyətli sinonimi olan sözlər qoşmalarda nisbətən azdır: *qarımaq – qocalmaq*, *gen – uzaq*, *əkilmək – yayınmaq*, *nə yavuz – nə əcəb*, *tülək – hiyləgər* və s.

Bu sinonimlərin xalqın dilində uzun zamanlardan bəri qalması sübut edir ki, Azərbaycan dili lap qədimlərdən zəngin və orijinal dillərdəndir.

Xubların arığından yarımmaq olmaz,

İyidin həmdəmi gərək **çağ** ola.

Çağ sözündə normal köklük keyfiyyəti vardır. Hər bir kök çağ olmaya da bilər.

Köklük anlayışını ifadə etmək üçün həmin qoşmanın başqa yerində şair «ət basa» ifadəsindən istifadə edərək deyir:

Sərasər **ət basa** dizin, topuğun.

Danışıq dilindən alınmış bu ifadəni işlətməklə şair, bir tərəfdən, təkrarlardan qaçmış, digər tərəfdən, ifadələrin təsir və obrazlılığını getdikcə ardıcıl olaraq yüksəltmişdir.

Başqa qoşmada köklük anlayışını vermək üçün **dolu** sözünün müvafiq mənasından istifadə edilmişdir. Məsələn:

Cismi **dolu**, nazik bədəni, beli

Şair yeni, daha ekspressiv sinonimlər axtarır. O yazır:

Sağı **fərbəh**, topuqları çuxurda,

Bir qat ət içində, sümüyü xırda.

Buradakı «fərbəh» sözü və «bir qat ət içində» ifadəsi kök sözünün sinonimi kimi işlədilmişdir. «Bir qat ət içində» «ət basmış» ifadəsinə nisbətən daha da emosionaldır. «Bir qat ət içində» ifadəsinin mənasını hamı başa düşür, lakin «sağı fərbəh» sözlərini çoxu bilmir. Vaqif bununla razılaşır. Çünki situasiya belə tələb edir. Burada evfemistik vəziyyət yaratmaq lazımdır.

Vaqif **kök** sözünün özünü heç yerdə işlətməmiş, bu sözə xalqın dilində *çağ*, *dolu*, *var* sözlərini, klassik şeir üslubunda *fərbəh* sözünü, danışıq dilində «ət basa»,

DİL TARIXİ VƏ DİALEKTOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

«bir qat ət içində» ifadələrini axtarıb tapmış və öz məqamında işlətməmişdir.

Vaqif bir çox sözləri öz fərdi üslubuna məxsus yolla işlətməmişdir. Vaqif **sevgi** və **sevən** sözlərini *məşuqə*, *eşq* və *aşiq* sözlərinə sinonim kimi işlətməmişdir. Məsələn:

Bir sevgi ki, sevgisindən yad olur.

Bu misalda birinci **sevgi** - *məşuqə*, ikinci isə *aşiq* mənasında işlənmişdir.

Vaqif öz qoşmalarında 13 yerdə *aşiq* sözünü işlətməmişdir. Bu anlayış lirik şeirlərində şairə çox lazım idi. Əgər o, hər yerdə *aşiq* işlətsəydi, bu sözü çox təkrar etməli olacaqdı. Şair bu yolla getməmiş, öz ana dilində bunun sinonimlərini axtarmış və *sevgi*, *sevgili*, *sevən* kimi sözləri sinonim kimi işlətməmişdir.

Söylə görüm nə demişəm sənə mən,
Bidəmaq olubsan əbəz yerə sən,
Bu qədər incitməz **sevəni**, **sevən**,
Dostluq yolu belə olmaz, bəri bax!

Xublarda adətdir, nəzakət satar,
Genə xəyalını xəyala qatar,
Gözəl olan məgər başın dik tutar
Aşiqinə doğru heç əyilməzmi?

Qoşmalarda bir sıra azərbaycanca sözlərlə həmməna alınma sözlər, yəni ərəb və fars dillərinə mənsub sözlər də işlənilməmişdir. Məsələn, *səda-avaz*, *dərd-qəm-bəla*, *hicran-fırqət*, *bəd-yaman*, *təzə-tər*, *qəmər*, *şəms*, *çeşm*, *ləb*, *zülfi*, *qamət*, *səlamət*, *məhəbbət*, *eşq*, *zibə*, *xub* və s.

Bir üzü gül, rəngi lalə, zülfü **tər**,
Gəştə çıxıb dərər **tazə** bənövşə.
Dəstə-dəstə sancıb buxaq yanına,
Yaraşıbdır o şahbaza bənövşə.

Cismi mərmər, halqa **zülfləri** qara,
Onu görən məcnun olur, avara,
Hörüb **saçlarını** salıb qatara,
Düzüb telə, həm qotaza bənövşə.

Düyün oldu, bütün xublar yığıldı,
Gəlmədi bir bizim gülbədən gəlin,
Sən gəlmədin deyın yasa batmışam,

DİL TARIXİ VƏ DİALEKTOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

Gələ gör, ey zülfü yasəmən gəlin.

Bir qədəm bas ki, **toy** sənin toyundur,
Toylar yaraşığı sənin boyundur,
Mollalar məskəni səri-kuyundur,
Onu görən dönər Kəbədən, gəlin.

Dəhanın sədəfdir, dişlərin inci,
Sanasan **ağızın** püstədir, ay qız!
Xumar gözlərini sevəndən bəri
Dərdə düşüb canım, xəstədir, ay qız!

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, qoşmalarda azərbaycanca həmməna olan belə ərəb, fars sözləri az işlənilmişdir, həm də daha çox vəzn, qafiyyə, bəzən də təşbeh, məcaz tələbatı ilə əlaqədar olaraq istifadə olunmuşdur.

Vaqifəqədərki yazılı ədəbi dilimizdə ərəb, fars dillərindən alınma sözlərin bir hissəsi tədricən mənimsənilmiş, ümumiləşmiş və artıq Azərbaycan dili lüğət tərkibinin üzvi hissəsinə çevrilmişdir. Hətta belə sözlərin bir qismi Vaqif qoşmalarında, demək olar ki, ilk dəfə, canlı danışıda olduğu kimi, azərbaycancalaşmış çalarlıqda işlənilmişdir. Məsələn:

Könül verdim hər bivəfa yadlara,
Hayıf oldu, ömür **getdi badlara**.

M.P.Vaqif müxtəlif janrlarda yazdığı şeirlərində bir sözün müxtəlif variantlarından məharətlə istifadə edir. Məsələn:

Qara gözlər süzülüb, cərməst olub peymanədən,
Ahu tək hər **dəm** dönüb baxmağı **öldürdü** məni.
Siyah vəsmə zivər çəkibdir qaşa,
Onu görən gözlər istər tamaşa.

Mən ha **öldüm** həsrət ilə, dərd ilə,
Can sənin yanında qaldı, sevdiyim!

Hər yetən cəllada asan **can verərdim** mən məgər?
Onun iki nərgisi-şəhsləsi öldürdü məni.

Qəzəllərdə sinonimlər eyni misrada, eyni beytlə də verilir:

DİL TARIXİ VƏ DİALEKTOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

Baş götür, bu əhli-dünyadən ayaq tutduqca **qaç**,
Nə qıza, nə oğula, nə dustə, nə yarə bax!

Çox çəkirdim intizarın, gözlərim yolda idi,
Şükrillə, gəldi ol çeşmə xumarın kağızı.

Vaqif şeir dilimizi ərəb, fars tərkiblərindən, müəmmalı ifadələrdən təmizləyərək, canlı xalq dilinin obrazlı ifadələrindən istifadə etmək yolu ilə sadələşdirmiş və zənginləşdirmişdir. Vaqifin poeziya dilinə gətirdiyi yeniliklər bu günə qədər realist şerimizin inkişafı üçün əsas bir zəmin olmuşdur. Vaqifin təxminən yarım əsr ərzində (XVIII əsrin ikinci yarısında) ardıcıl müdafiə etdiyi dil-üslub tipologiyası XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq özünün görkəmli nümunələrini yetirdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərov N. Füzulidən Vaqifə qədər. B., «Yazıçı», 1991.
2. Cəfərov N. Azərbaycan türkcəsinin milliləşməsi tarixi. B., Azərb. Dövlət Kitab Palatası, 1995.
3. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə, B., «Maarif», 1979.
4. Molla Pənah Vaqif. Seçilmiş əsərləri. B., Azərnəşr, 1952.
5. Molla Pənah Vaqif. Əsərləri. Yazıçı, 1988.
6. Molla Pənah Vaqif. Əsərləri. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, B., 1960.
7. Molla Pənah Vaqif. Əsərləri. B., «Şərq-Qərb», 2004.
8. Müasir Azərbaycan dili. I hissə, B., «Elm», 1978.

С.М.Сеидова

СИНОНИМЫ В СТИХОТВОРЕНИЯХ М.П.ВАГИФА

РЕЗЮМЕ

В статье освещается роль М.П.Вагифа в истории азербайджанского литературно-художественного языка, даются краткие сведения о стиле поэта. Произведения М.П.Вагифа исследуются и анализируются с точки зрения лексических групп слов (синонимов). Основная цель – показать активность национальных слов в азербайджанском литературно-художественном языке XVIII века.

S.M.Seyidova

SYNONYMS IN THE POEMS BY M.P.VAGIF

SUMMARY

In the article is elucidated the role of M.P.Vagif in the history of the Azerbaijani literary language, is given concise information about the poet's style. The poems by M.P.Vagif are studied and analysed upon the lexical groups of words

DİL TARİXİ VƏ DİALEKTOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

(synonyms). The main purpose is to show the activity of the national literary language of the XVIII century.

Vahid ZAHIDOGHLU

**DIE ETYMOLOGIE EINIGER WÖRTER, DIE IN DER CHRONIK
„KITABI - DEDE GORGUD“ GEBRAUCHT WERDEN**

„Kitabi - Dede Gorgud“ ist nicht nur von geschichtlicher Bedeutung literarisch -schöngeistige Chronik, sondern auch stellt sich als besondere Aktualität vor, die als Quelle, die in unsere Geschichte grillendes Licht richtet und deren text mit den wissenschaftlichen Begründungen zu translithieren, die uralten Sprachetatsachen aufzudecken, einzelne Wörter und Ausdrücke richtig zu lesen und ihre Bedeutungen präzise zu erklären hilft (erleichtert). Der Inhalt dieser Chronik besteht aus den verschiedenen Schichten, die in der Zeit von Urzeit bis zur Periode, wann sie schriftlich aufgeschrieben wurde gebildet wurde. Wenn man darauf keine Aufmerksamkeit lenkt, dass im Text gebrauchende Wörter nach ihrer Phonetik mit ihnen ähnlich bestehenden lexikalische Einheiten vermischt sind und nur oberflächliche Bedeutungen dieser Wörter akzeptiert wurden, wurde es ganz falsch interpretiert, weil die semantische Struktur dieser obenstehenden Wörter mit den letzten nicht übereinstimmte. Trotzdem diese Nichtübereinstimmungen manchmal aufgedeckt waren, es wurde einen künstlichen Weg gewählt - anstatt an die Tatsachen angerichtetes geschichtlich - vergleichendes Prisma, sogar alle Schulden wurden auf die Macht abgewänzt.

Alles akzeptierend möchten wir Aufmerksamkeit auf das Lesen und die Etymologie einiger Wörter, daraus dieser Chronik gebraucht und so lange Zeit streitbleibend sind, lenken: Z.B. **batman** („augenfällig“, „freudig“, „lustig“, „lachende“, „sympathisch“). Dieses Wort wurde in dieser Chronik im Kapitel „Dirsə xan oğlu Buğac“ 2 - mal gebraucht. Dirsə Chan sagt: „Səndənmidir, bəndənmidir, tanrı bizə bir **batman** oğul verməz, nədəndür?“ (D.13) Die Frau von Dirsə Chan antwortete: „Ola kim bir ağzı dualının alqışıyla tanrı bizə bir **batman** əyal verə ” (V.7). **Batman oğul** und **batman əyal** sind in gleicher grafischer Form in der Vatikanischen Chronik gebraucht: „Eylə olsa səndənmidir, məndənmidir, tanrı bizə bir **batman** oğul verməz, nədəndür?“¹ - dedi. (V. 7) „Ola kim bir ağzı dualının alqışıyla tanrı bizə bir **batman** əyal verə ” - dedi. (V. 8). Hier gebrauchendes Wort **batman** wurde von den Herausgebern entweder als „batman“ im Sinne: „das Gerät, mit dem man das schwere Gewicht bestimmt“, oder als **yetmə** // **yetman**, im Sinne „reif“ gelesen. M. Ergin hatte das Wort **batman** als „altı okkalık ve ya sekiz kiloluk ağırlık ölçüsü“² erklärt. Ö. Sch. Gökyay hält diese Erklärung für falsch und

¹ Im Manuskript ist das Wort in der Form **nədür** geschrieben

² Ergin, Muharrem (1963), S.40

kretisiert sehr rasch M. Ergin. "Bu kelime metinde, Dirse Han oğlu Boğaç Han hikayesinde, Bayındır Hanın verdiği toyda, çocuğu olmadığı için kara otağa kondurulan Dirse Han'ın eve dönüşünde hatununa soylamasında: **Senden midir, benden midir, Tanrı Taala bize bir yetmen oğul vermez, nedendir** (yazma 13) ve hatunun ona verdiği karşılıkta: **Ola kim bir ağzı dualının alkışıyla Tanrı Taala bize bir yetmen iyal vere** şeklinde geçer. Bu yetmen kelimesine **batman** karşılığını verince, insanın aklına, tuhaf, ama daha XIV yüzyılda, Oğuzların, bugünkü gibi, çocuklarını doğar - doğmaz tarttıklarını ileri sürmek ve ayrıca Tanrıdan, bakkaldan ve manavdan bir nesne alır gibi tartı ile çocuk istendiyi hükmünü çıkarmak geliyor... Yayımlayıcı, bu şaşılacak yanlışı Dede Korkut Kitabı'nın, daha sonraki basımında tekrarlanmıştır, (bk. Dede Korkut Kitabı. Metin - Sözlük, Ankara 1964, s. satır 10 ve 29; 1000 temel kitap arasında Dede Korkut Kitabı'nda ise (İstanbul, 1969) **yetmen** kelimesinin yerine **topaç gibi** sözünü artırmıştır s.11 ve 12)³. Aber von O. Sch. Gökyay selbst in der Form **yetmen** gelesende graphischer Komplex wurde als "vernünftig, gewachsen, genügend" erklärt.⁴ O. Sch. Gökyays Erwiderung ist begründet. Fügen wir auch zu, dass das Wort **batman** in verschiedenen Fällen als gewisse Gewichtgröße (von 0,14 kg bis zum 300 kg) erwähnt wurde. In Aserbaidshan, wie es üblich ist von 3 kg bis zum 8 kg, in Turkmenien die bis zum 20 kg erwähnte Gewichtgröße gebraucht wird.⁵ „Batman“ als „das Gerät, mit dem man schwere Gewichte bestimmt“ wurde im Dresdener Variante viermal in der Form **بتمان** gebraucht, aber nur einmal in solcher **ط** : Çobanın üçyaşar tana dərisindən sapanının qollarıydı, bir keçi tüyindən çatlağucuydı. Her atanda on iki batman taş atar idi (D.56); Ol kafərin altmış arşun qaməti vardı. Altmış batman **بطمان** gürz salırdı (D.203); Altmış batman gürzlə Qazılıq Qocaya dəpərə tutub çaldı (D.203); Ol altmış batman gürz ilə Tondarı dəpərə tutub çaldı (D.209).

In diesen Beispielen gibt es keine Zweifel daran, dass das Wort **batman** im Sinne Gewichtgröße gebraucht wurde. Aber wie es schon von O. Sch. Gökyay erwähnt wurde, in den Ausdrücken **batman əyal** und **batman oğul** das Wort **batman** kann man nicht als Gewichtgröße betrachten, weil es unlogisch und nicht verständlich scheint. Doch in jener Zeit der grafische Komplex

³ Gökyay, Orhan Schaik (1982) S. CCXVIII.

⁴ Gökyay, Orhan Schaik (2000) S. 311

⁵ Etymologisches Wörterbuch türkischer Sprachen (1978), S.81

yetman // **yetmən**, im Sinne „erwachsen“ macht dieses Beispiel beim Lesen unklar. Der türkische Sprachwissenschaftler T. Tekin ist mit O. Sch. Gökyay einverstanden und schreibt: Bu kelimenin, Gökyayın ileri sürdüyü gibi, yetmen olması ihtimali kuvvetlidir. Anlamı da “yetişmiş, gelişmiş, gelişatlı” ola bilir⁶. Ist es aber logisch, dass Dirsä Khan und seine Frau sich an den Gott wandten und um ein Kind beteten? S. Tezcan zu dieser Verwirrung seine Meinung äußernd hatte in beiden Manuskripten 4-mal sehr klar **batman** als graphischer Komplex **müsülman** d.h. „vernünftig, gut, heller Kopf“ festgelegt⁷. Es ist aber unmöglich diese Verbesserung zu stimmen. Es ist aber schwer zu ergreifen, dass die Wissenschaftler sich so groben Fehler leisteten zu behaupten, dass in beiden Manuskripten gleiche Schriften gebraucht wurden. Unserer Meinung nach ist so: dieser graphischer Komplex, d.h. als **batman** gelesen haben soll und der Sinn des Wortes präzisiert sein soll. Im erstens, in diesem gebrauchendes Wort **batman** ist nicht im Sinne der Gewichtgröße, sondern soll als „augenfällig, gut aussehend, sympathisch“ ergreift werden. Wir vermuten auch, dass dieses Wort wurde mit Hilfe der Hinzufügung des Suffixes -**man** zu dem Wortstamm „**bat**“ gegründet. In dem Turkmenischen gebrauchende Wort „batnık“ und „batım“, d.h. „gutes Behandeln, gute Verhältnisse, Sympathie“ und von ihnen abgeleitende „batnıklı“ und „batımlı“, d.h. „beliebend, gut aussehend, sympathisch“ liegt das Verb **bat** zugrunde⁸. Man kann auch in den tatarischen und baschkirischen Sprachen gebrauchende und in den Wörterbüchern von V.V. Radlov und L. Budagov gegebene moderne Wörter **matur** „schön, schön aussehend, sympathisch“ **maturluk** - „Schönheit“ **maturla** - „schmücken, verschönen“, gleicher Wortstamm finden⁹. Der Gebrauch im Tatarischen der Wörter „batır“ tapfer und „matur“ (schön) weißt noch nicht hin, dass sie den gleichen Stamm besitzen. Andererseits, die Verbindung des Wortes **matur** in allen Fällen am Gesicht mit dem Begriff Schönheit gibt Recht der Meinung, dass es mit dem Verb **bat** mit dem Substantiv im Resultat des semantischen Assoziativ auf Grund der Verbindung **gözə bat** „sichtbar, bemerkbar“ gebildet ist. Das Wort **matur** tatarisch **matur yeget** „schöner

⁶ Tekin, Talat (1986), S.145

⁷ Tezcan, Semih (2001), S. 72-73

⁸ Turkmenisch-russisches Wörterbuch (1968), S.77; Türkmen dilinin sözlüğü (1962), S.77-78.

⁹ V.V. Radlov, L. Budagov und E.V. Sevortyan verbinden diese Wörter mit dem Wort **batır** „igid“. Radlov, Vilhelm (1893 - 1905), IV, S.2045 -2046; Budagov, Lazar (1869-1871), II, S.195; Etymologisches Wörterbuch türkischen Sprachen (1978), S.85

DİL TARIXİ VƏ DİALEKTOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

Junge“, **matur kiz** „schönes Mädchen“, **maturım** „schöner Knabe“ (Wendungsform) usw. in den Formen „Kitabi - Dede - Korkud“ **batman** tritt in der nahen Form auf. Kirgisisch von diesem Wort entstandenes Verb **maturay** bezeichnet die Bedeutung „lieblig (süß) sein“. Im Wort **batman** das Suffix **-man** wird mehr zu den Namen hinzugefügt, in einzelnen Fällen wird zu den Verben hinzugefügt und schafft (bildet) die Bedeutung des Adjektivs. Vergleichen wir: **quyrukman** „mit Schwanz“, **kirpikmən** „mit langer dichter Wimper“, **iyermən** „das Essen sehr liebende“ (< **iy** - „essen“) (turkmenisch), **göçmen** (< **köç-**), **sokman** „Das Ziehen“ (< **sok** - „stecken“), **dalaşman** „Kämpfer, kämpfen“ (< **dalaş-**), **salaman** „frei gelassen, befreit“ (< **sal** - befreien, freilassen), **arzman** (türk), **kutman** „glücklich“, **bilermen** „Kenner“ (< **bil-**), **çabarman** „Reiter“ (< **çap -**) (kirgiz) usw. Im M. Kaschgarlis Wörterbuch sind mit diesem Suffix gebildete eine Reihe von Substantiven und Adverbien getroffen: **ataman** „der Leiter“, **azman** „sehr gross“ (< **az** - „irren“), **közmən** „im Feuer gebacktes Brot“, **örtmən** „die Dachdecke“ (< **ört** - „decken“), **sıkman** „die Periode, in der Weintrauben gekeltert wird“ (< **sık** - „keltern, drücken“) usw.

In der Handschriftexemplaren von Dastan wird das Wort **batman** mit den Wörtern **oğul** und **əyal** zusammen gebraucht: **batman oğul**, **batman əyal**. Arabischer Herkunft **əyal** in einigen Schriftdenkmälern, darunter in „Kitabi - Dede Korkud“ bezeichnet die Bedeutungen „Kind“ und „Frau“. In Bughatsch Kapitel **batman əyal** - nach dem Gebrauch dieser Verbindung im Satz nach einigen Zeilen war im Satz die Bedeutung des Wortes „das Kind, Abstamm“ widergespiegelt: Bir ağzı dualının alqışıyla Allah - təala bir **əyal** verdi. Xatunı hamilə oldı. Bir neçə müddətdən sonra bir **oğlan** toğurdu (D.15) (Mit dem Gebet jemandes hat der Gott ein Kind gegeben). Hier das Wort **əyal**, überhaupt den Begriff „das Kind“, das Wort **oğlan** „das Kind des männlichen Geschlechts“ beobachtet. Gemäss dessen kann man beide Verbindungen **batman oğul** und **batman əyal** die Bedeutung „liebliches Kind“ nennen.

Saltan „fruchtlos, unfruchtbar“. Das Wort war im Dresdner Exemplar „im Beyrek Kapitel“ nur einmal gebraucht: Qızlar keyigi götürdilər, Gözəllər şahı Banı Çiçəgüñ öñinə gətürdilər. Baqdı gördi ki, bir **saltan** سلطان semüz sığın keyikdür (D. 77). Im Vatikanischer Exemplar mit manchen anderen Wörtern war auch dieses Wort abgebaut und der Satz so gegeben: Qızlar keyigi isəri gətürdilər (V. 26). Im Dresdner Exemplar das Wort **saltan** hatten

DİL TARİXİ VƏ DİALEKTOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

M. Ergin, S. Alizade, S. Tezcan in der Form **saltan**, H. Arasli aber **sultansuz** gelesen. Sch. Dschemschidov hat den Ausdruck im Text „bir sultan simüz sığın keyik“, aber im Wörterbuch **sultansuz** „ausgezeichnet, schön, leidend“ gegeben¹⁰. Im V. V. Bartolds Wörterbuch war der grafische Komplex auch wie **sultan** gelesen und im Sinne „den Sultanen würdig, fetter Ziegenbock“ erklärt: „Devuşki unesli kozu, polojili eë pered üariüeö krasaviü Banu - Çeçek; ona posmotrela i uvidela, çto gto **üarstvenniy, cırnıy kozël - sameü**“¹¹. O. Sch. Gokyay zeigte dem H. Araslis Lesen **sultansuz** sein Verhalten und schreibt: „Bu da ne demektir? Geyigin **sultanlısı, sultansızı** mı oluyor?.. Metnin aslında ise „**bir sultan sığın geyikdir**“ deniyor. Ama kitabın kıyısında kalmayıp da bütünün içine girebilmişsek burada **sultan** kelimesinden sonra bir kelime daha olmalıdır, diyebilmeliyiz. Ben böyle düşünerek oraya kendiliğimden bir **beğendi** koydum, çünkü Türkçemizde bir de **Hünkar beğendi** adında bir yemek var, o halde geyik için de **Sultan beğendi** denebilir“¹². Mit der Hinzufügung des Wortes **beğendi**, das im Text fehlt, gibt er dem künstlich Ausdruck **sultan beğendi** im Sinne „das, was dem Sultan gefiel, es, was der Sultan liebt“ die Erklärung¹³. Da O. Sch. Gokyays Einspruch gegen das H. Araslis grundlegend war, ist sein vorgeschlagene Lesevariante nicht überzeugend. In beiden Fällen überzeugen die Autoren logisch. In der Wirklichkeit das Lesen des graphischen Komplexes in der Form **saltan** kann diesen Wortwechsel Ende geben. Im Dastan die Schrift der Wörter in gleicher Form **sultan** und **saltan** spielte in der Gleichsetzung dieser Wörter von den Herausgebern wichtige Rolle. In den Schriften beider Wörter war der Buchstabe „sin“ gebraucht, und das gibt Grund nach den klassischen Normen die erste Silbe des Komplexes mit den weichen Vokalen zu transkribieren. Aber sowohl in den Anadoluer Texten, als auch an den aserbajdschanischen Schriftdenkmälern gibt es außer diesen Normen die Ausnahmen. Besonders, an den Uraltdenkmälern in den Wörtern türkischer Herkunft gibt es genug Beispiele über den Gebrauch der Buchstaben „sad“ und „sin“, die einander ersetzen¹⁴. Sogar in „Kitabi- Dede-Korkud“ gebrauchtes **saq** „vorsichtig, wachsam“, **saqar** „an der Stirn Fleck

¹⁰ Dschemschidov, Schamil (1955), S.47, 66

¹¹ Das Buch meines Deda - Korkuds (1962), S. 35

¹² Gökay, Orhan Schaik (1982), S.342

¹³ Gökay, Orhan Schaik (2000), S.35, 283.

¹⁴ Zahidoghlu, Vahid (2004), S. 209-210

besitzendes Tier“, **salqum** „Traube“, **salur, sancaq, sancıl -, sarımsaq, sovgat, sayra** - (über den Vogel) „singen“, **san** „sehr viel“ usw. Bei der Schrift dieser Wörter nicht mit „sad“, sondern mit „sin“ kann man offen sehen. Andererseits in der zweiten Silbe des Wortes **ٲ** (ta) - der Gebrauch dieses Buchstaben macht die Notwendigkeit den graphischen Komplex in der Form **saltan** mit hartem Vokal zu lesen. In einigen Dialekten der turkmenischen Sprachen drückt dieses Wort in den Formen **salt** und **saltman** „yaş çağı bolmadık ayal (körpə uşağı olmayan (qısır) qadın” mənası ifadə edir¹⁵ - die Frau, die kein Kind hat (fruchtlos) aus. Dieses Wort wird kasachisch **salt** und **saltan** „ledig, unverheiratet“ (z.B. **saltan** yiğit, „lediger Junge“), karakalpakisch **salt** „lastlos, leer“ (z. B. **salt atlı** „der Reiter ohne Last“), kirgisisch **salt** „ohne Last, leer“ (über den Reiter), usbekisch **salt** „leer, ohne Sattel (das Pferd): **otni salt minmok** „das Pferd ohne Sattel reiten“ gebraucht. Usbekisch das Wort **salt** wird mit dem Wort **subay** zusammen gebraucht und ein Paar gebildet: **salt - suboy** „ortiqça taşvişi, bola - çakasi yok; takasaltanq (der Mensch ohne Sorgen, der keine Kinder hat, (leer), der ledige Mensch ohne Familie“¹⁶. **Saltan** (**saltan** - dieses Wort wird in der usbekischen Sprache **takasaltanq** „ohne Familie, frei, lediger Mensch“ getroffen. In den Dialekten der türkischen Sprache **salt, zalt, saltan** „einig, nur, einfach“ in den Formen gebrauchten Wörter sind der ähnlichen Wurzel verbunden¹⁷. In den kirgisisch und uygurischen Sprachen (**suvay - saltan**) **subay - saltan** „die Frau ohne Kind“ in den Paarwörtern **saltan** zeigt sich als Synonym des Wortes **subay**. Es wird behauptet, dass in der aserbaidshanischen Sprache bei der Entstehung des Ausdrucks **Subaylıq sultanlıqdır** der Ausdruck **subay - saltan** eine wichtige Rolle spielt; in den ersten Zeitgeschichten war der verwendete Ausdruck während des Wortspiels in der Form **subay - saltan** mit der Veränderung eines Vokals im Wortbestand zum Sprichwort verwandelt. **Salt/ saltan** - diese Wörter sind im V. V. Radlovs Wörterbuch „ohne Last, frei (über das Pferd und den Reiter); nur, einzig, leer“, im L. Budagovs Wörterbuch „ohne Last (ohne Sorge), einsam, frei, einfach“ (**salt athğ** „der Reiter ohne Last“, **salt akça** „Bargeld“), im Wörterbuch von Tarama „nur, einsam, einfach“ Bedeutungen bezeichnet¹⁸.

¹⁵ Araskuliyev, Sabur/ Ataniyasov, Soltanscha/ Berdijev, Recep/ Saparova, Gövcher (1977), S. 155

¹⁶ Özbek tilininq izohli luğati (1981), S. 16.

¹⁷ Eren, Hasan (1999), S. 353

¹⁸ Eren, Hasan (1999), S. 353

DİL TARİXİ VƏ DİALEKTOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

Eine Reihe von den Forschern vermutet sowohl das Wort **subay**, als auch **salt** / **saltan** als Entlehnung aus der mongolisch **saltang** „ohne Gepäck, leer (über den Reiter)“, sogar mit diesem Wort verbundenes **salan** „nachlässig, unordentlich, hohlköpfig, **salxqar** „breit, leer (über das Kleid)“, **saltaan** „Zwischenraum, Abstand, die Leere“ und andere Wörter sind in den türkischen Sprachen verwendeten Wörtern **salt/ saltan** in der nahen Bedeutung und aus einer Wurzel. Aber der Gebrauch dieser Wörter in der mongolischen Sprache gibt keine volle Gewährleistung, dass sie die Entlehnungen aus der mongolischen Sprache sind. Die Wörter **salt/ saltan** kann man durch die Materialien der türkischen Sprache erklärt werden. Unserer Meinung nach sind diese Wörter im Grund der türkischen Sprachen vom Verb **sal** - „freilassen, freigeben“ entstanden: Ol aradan atın başın **saldılar**, Seğirdim ile kapuya sürdüler (Süh. XIV); Gözüden **saldı** bu fani cihanı, Civar - ı Hakka pervaz etti canı (Şeh. Ş. XVI) usw¹⁹. In den türkischen Sprachen aus dieser Wurzel entstandenes **salak** „hohlköpfig, unordentlich, unwissende“ (türk, kırqız), **salı** „der zweite Wochentag“; freier Tag (türkisch), **salma** „frei, befreit, geläufig“ (türkisch; Aserbajdschan - **salma çay** „der Tee ohne Zucker), **salqın** „freie Steuer, Gebühr“, **salma ko** - „freilassen“, **salt** - „nur, einfach“, **salı ver** - „freilassen“ (türk), **salta** - „ganz, völlig“ (kirg.) und andere Derivate kann man sich treffen. In den Dialekten Schamachi und Baku der aserbajdschanischen Sprachen gebrauchtes **səlt** „eigenmächtig, willkürlich, frei“ kann man zu diesen Beispielen hinzufügen²⁰. **Salt** (< **salıt**) - von diesem Wort entstandenes **saltan** - „frei, geläufig, leer gelassen“, dieses Verb wird im Werk „Qisasul - anbiya“ über XIV Jahrhundert bemerkt, das in Anadolu übersetzt geworden war: Ay bulara haber gelmedi mi kim deve yerini ögler ve yatağın anar, **saltanuban** makamına gider (Enb.XIV)²¹. Daneben in der kirgisischen Sprache **sal** „ledig, jung und starker Knabe“, **sal - manap** „frei (geläufig) lassen“ war Namenskorrelat des Verbs ausgedrückt. In den modernen Türksprachen das Wort **saltan** bezeichnet nur die Qualität über die Menschen. Wahrscheinlich, in den ersten Perioden dieses Wort die Bedeutung „frei, geläufig“ ausgedrückt hat, später

¹⁹ ХЫЫЫ. Йцзйылдан Бери Тцркийе Тцркчесийле Йазылымыш Китарлардан Топланан Таныкларыыл Тарама Сюзлцыц (1995), s. 3278 - 3279.

²⁰ Dialektologisches Wörterbuch der aserbajdschanischen Sprache (1964), S.358

²¹ ХЫЫЫ. Йцзйылдан Бери Тцркийе Тцркчесийле Йазылымыш Китарлардан Топланан Таныкларыыл Тарама Сюзлцыц (1995), s. 3278 - 3279.

nach dieser Bedeutung über die Tiere, auch über die Menschen passende Bedeutung „gelt, fruchtlos, unfruchtbar“ entstand. Für Vergleich zeigen wir, dass zur Zeit in den Türksprachen (Aserbajdschanisch, Usbekisch) gebrauchtes und nur über die Menschen, besonders zu dem männlichen Geschlecht gehörendes Wort **subay** in der mongolischen Sprache „während eines Jahres gelt (fruchtlos) gebliebenes Weibchen (die Kuh, das Pferd usw.)“ bezeichnet²². Auf dieser Grundlage lesen wir an dem Denkmal in der Form **saltan** und geben die Bedeutung „gelt, fruchtlos“. Es wird hinzugefügt, geltes (unfruchtbares) Tier ist zu voll (korpulent) und dessen Fleisch schmackhaft. Irgendwann haben wir in einer unserer Schriften den Ausdruck **sıǵın keyik** in der Bedeutung „Weibe Gaselle“ gezeigt. In „Beyrek Kapitel“ vorher gebrauchtes Wort **saltan** „fruchtlos“ hat unsere Meinung wieder bestätigt.

Kəgəş - (? gəgəş) „miteinander heimlich Feindschaft schüren, gegeneinander Übel, Hass hegen“. Das Wort war in „Amran Teil“ Dastans nur einmal gebraucht: Qövmlü qövmi ilə **kəgəşdimi?** **كاكشد می** (D. 239). Die Grafikkomplex war von M. Ergin, O. Sch. Gökyay, S. Alizade in der Form „gənəşdimi“ gelesen. M. Ergin hat das Wort in der Form „sprechen, beraten, Beratung abhalten, Konflikt (Streit) tun, zanken, Streiten, Schiesserei beginnen“ usw. erklärt, der Richtigkeit der voneinander scharf unterschiedenen Erklärungen nicht überzeugend war, stellte er vor sie Fragezeichen²³. O. Sch. Gökyay gab das im Text gelesene Wort **geneşdimi** im Wörterbuch als **kineşmek** „danışmak, akıl sormak, akıl almak, istişare etmek, müşavere etmek“ gegeben²⁴. S. Alizade hat den Grafikkomplex wie **gənəşdimi** gelesen, im modernen Text den Satz, in dem das Wort gebraucht wurde, in der Form „Ob jeder sich mit seinem Verwandten – Bekanten gefreut hat?“ erklärt. In diesem Lesen **gənəş** - „sagen - lachen, sich freuen“ fehlt das Verb. Andererseits, aus dem Inhalt des Textes wird verständlich, dass Bakil war aus dem Gastmahl Bajandur Chans verlegen, misstrauisch, beleidigt, mit dem heimlich Feindschaftsgefühl zurückgekommen. Hat seine Frau (Xatun) es gesehen? Sie hatte gesehen und jedes Mal die Ursache seines Zustandes gefragt: **Qərib başın ǵavǵada qaldımı? Qanı, xanım, altuñda yaxşı atıñ yoq! Alnuñda al-tun işıq cəbəsi yoq! Ala gözlü bəgləriñ oxşamazsan, Ağca yüzü görklüñlə**

²² Lessing, Ferdinand. D. (2003), S.1136.

²³ Ergin, Muharrem (1963), S. 200.

²⁴ Gökyay, Orhan Schaik (2000), S. 117,249.

söyləşməzsən, nədir halın? Nach diesen Fragen im missgestimmten Zustand stehenden Bakil zusätzliche Frage zu stellen, ob er gelacht, gefreut hat, war unlogisch. Hamid Arasli hat aus dem Inhalt des Textes ausgehend in der Handschrift des Wortes das Lesen **qaqışdımı** gewählt, das die Schrift nicht widerspiegelt. Aber in keinem Fall wird die Schrift **كاكشد می** in der Form **qaqışdımı** gelesen. S. Tezcan unter dem Fragezeichen **kegiş** - „einander scharfe Worte sagen, gegenseitig schimpfen“ - der Wahrheit sehr nah Lesevariante vorgezogen wurde von ihm, das Existieren einer anderen Lesevariante, in der Form Türkdialekten **kenneş** - „inatlaşmak, kinlenmek - verharren, hassen“ - er schließt die Ausnahme nicht aus, gleiche Bedeutung zu sein²⁵. Zweite Vermutung ist weit von der Wahrheit; **kenneş** - ist phonetische Variante des Verbs **kinleş**. Wie der Autor selbst zeigt, diese Form war insgesamt nur in einem Dialekt, eben im den Tataren Übersiedlern eigenen Dialekt bemerkt. In der tatarischen Sprache die Änderung **i > ə** ist rechtmäßige Erscheinung: **kin > kən**. In diesem Fall wird die Wurzel des Wortes **kin** „der Hass, die Verachtung“ bestimmt. Im Text das Wort ist mit „sağır nun“ gebraucht. Die Schrift des Wortes mit der persischen Herkunft **kin** war in keiner Quelle mit der Schrift durch „sağır nun“ zusammengetroffen.

In der Form **kəgəş** gelesenes Verb ist mit dem Verb **kəkə** - / **kəgə** - „Übel hegen, Has haben, heimlich Zank stiften“ verbunden. Dieses Verb ist im V. V. Radlovs Wörterbuch **kəkə** - „mit der Hand drohen, bedrohen, abschrecken“, **kəgə** - „drohen, mit der Hand bedrohen“, **kigə** - „bedrohen, abschrecken“, im L. Budagovs Wörterbuch **kigə** - (**کیگا مک**) „mit der Hand drohen, abschrecken“, kasachisch **keke** - „verspotten, auslachen“, kirgisisch **keke** - „beschimpfen, schelten“, **keken** - „mit der Rache drohen, hassen, verachten, heimlich Zank stiften“, altaisch **keken** - „mit der Rache drohen, heimlich Zank stiften, Übel hegen“, **keket** - „beschimpfen, bespotten, schelten, auslachen“, usbekisch (im Dialekt) **kəkəş** - „sich nicht verständigen, gegeneinander handeln“ usw. widerspiegelt. Die Forscher verbinden die Wurzel des Verbs mit dem Wort **kek** „der Hass, das Böse, die Feindschaft, die Wut, der Zorn“. Dieses Wort ist im Denkmal Gül Tigin (Bodun iligi **kegi** boltuqinta „wenn beim Volk Verleumdung und Feindschaft entstehen“ - KT, b 43), im M. Kaschgarli Wörterbuch, in „Qutadgu bilig“ (Negü ter eşitgil bilür **kegi** yoq „der Kenner,

²⁵ Tezcan, Semih (2001), S. 322, 414

DİL TARIXİ VƏ DİALEKTOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

was der Mensch ohne Ärger, Hass (Feindschaft) sagt, hör ihn (QBH, 96), im V. V. Radlovs Wörterbuch (kirg., kas.), im L. Budagovs Wörterbuch (kirg.), in den modernen karajisch-, kirgisisch-, kasachisch-, karakalpagisch-, nogaisch-, usbekischen Sprachen registriert²⁶. Das Wort **kek** wird auf den alten türkischen Urschriftdenkmälern, im M. Kaschgarli Wörterbuch mit dem Wort **öç** „die Rache“ paarig gebraucht: **öç kek** tuttaçı yağı yavlaq adası „die Gefahr von den ärgerlichen, Hass habenden Feinden und schlechten Menschen“ (Suv. 232); Erən arıǵ örpəşür / **Öçin kekin** irtəşür „die Menschen wüten, zanken sich Übel zu bekommen“²⁷; **Öçlüg keklig** kişi „der Mensch mit Wut und Hass“²⁸ usw. G. Clausons stellt semantische Entwicklung des Wortes **kek** in dieser Form wieder: **kin, nifrət** → **gizli nifrət, gizli düşmənçilik** → **intişam arzusu** → **intişam**²⁹ (Hass, Ärger, heimliche Ärger, heimliche Feindschaft, Rachewunsch, die Rache). G. Clausons Schema stimmt mit dem Beispiel in „Kitabi - Dada Korgud“ überein. Das Verb **kəgəş** bezeichnet fast die alte Bedeutung „einander hassen, heimlich Feindschaft hegen“. An den Urschriftdenkmälern und in den Türksprachen existieren außer dem Verb **kəgə**, das von der **kek** entstand, noch andere Derivate: **kekne** - „Zorn geraten, zornig werden“ (GB, 308); **kekçür** - „auf einander verhetzen, aufstacheln“³⁰; **kektəş** - „mit einander Feindschaft tun, Übel kommen“³¹; **kek-te** - „mit jemandem heimlich Feindschaft hegen, Übel hegen; Vorwerfen, bestrafen, tadeln“ (V. V. Radlov); **kek-te** - „rächen, Übel hegen“, **kek-teş** - „gegen einander Hass, übel hegen“, **kekçil** - „heimtürkisch“, **kekəər** - „Hass, Ärger; Vorwurf, Tadel“ (kirgisisch); **kek-le** - „heimlich Rachegefühl hegen, jemandem rächen“, **kekli** - „jemandem Übel, Hass hegen, Rächer“ (karakalpag) usw. Sehr Vermutung, in der modernen turkmenischen Sprache **kəəye** „schelten, beschimpfen“, **kəəyiş** - „sehr schimpfen“, Olar öz aralarında **kəəyişdilər** - Sie haben sich untereinander geschimpft³², sogar im Dialekt Quba der aserbaid-

²⁶ Etymologisches Wörterbuch türkischer Sprachen (1997), S. 24-26; Alttürkisches Wörterbuch (1969), S. 295.

²⁷ Kaschgarli, Mahmud (1998), I, S. 230

²⁸ Kaschgarli, Mahmud (1998), II, S. 283

²⁹ Clauson, Gerard (1972), S. 707.

³⁰ Kaschgarli, Mahmud (1998), II, S. 196

³¹ Kaschgarli, Mahmud (1998), II, S. 222

³² Turkmenisch-russisches Wörterbuch (1968), S. 425.

DİL TARİXİ VƏ DİALEKTOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

schanischen Sprache **gigirtə** - „hetzen, einen auf den anderen anstiften“³³ - also die Wurzel dieser Wörter sind mit der Form **kek/ keg/ kik/ kig** verbunden.

Hier haben wir s Text verbundene, und lange Jahre in Gorgudschaf mit heftigen Wortwechsel verbundene Taten und daneben die Etymologie einiger Wörter zu erklären versuchten. Um die Wiederherstellung des wahren Textes müssen hier alle Wörter und Ausdrücke etymologisch absondern. Nur in diesem Fall kann literarisch - geschichtliche Bedeutung von „Kitabi - Dede Korkud“, in dem alttürkischen Dastanschaffen seine Rolle in voller Form vor kommen.

LITERATURVERZEICHNIS

1. Arasli, Hamid (1962): Kitabi - Dede - Korkud. Baku
2. Araskuliyev, Sabur /Ataniyasov, Soltanscha/ Berdijev, Recep/ Saparova, Gövcher (1977)
Kurzdialektologisches Wörterbuch der turkmenischen Sprache. Aschgabat.
3. Dialektologisches Wörterbuch der aserbajdschanischen Sprache, 1964, Baku.
4. Budagov, Lazar (1869 - 1871): Vergleichendes Wörterbuch türkisch-tatarischer Adverbien. Band I - II. Sankt - Petersburg.
5. Dschemschidov, Schamil (1995): Kitabi - Dedem Korkud. Baku.
6. Clauson, Gerard (1972): An Etymological Dictionary of Pre- Thirteenth- Century Turkish. Oxford.
7. Alttürkisches Wörterbuch (1969), Leningrad.
8. Ergin, Muharrem (1958): Dede Korkut Kitabı. Giriş - Metin - Faksimile. Ankara.
9. Ergin, Muharrem (1963): Dede Korkut Kitabı.İndeks - Gramer. Ankara.
10. Eren, Hasan (1999): Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü. Ankara.
11. Alizade, Samet / Zeynalov, Farchad (1988): Kitabi- Dede- Korkud. Baku
12. Etymologisches Wörterbuch türkischer Sprachen (1978), B. II, Moskau
13. Etymologisches Wörterbuch türkischer Sprachen (1997), B. V, Moskau
14. Gökyay, Orhan Schaik (2000): Dedem Korkudun Kitabı. Istanbul
15. Gökyay, Orhan Schaik (1982): Destursuz Bağa Girenler. İstanbul
16. Kaschgarli,Mahmud(1998):Divanü Lugat-it-Türk/Tschewien:B.Atalay/Ankara.
17. Kirgisisch- russisches Wörterbuch (1985): B.I - II Moskau.
18. Das Buch meines Deda - Korkuds (1962): Die Übersetzung von V. V. Bartold. Moskau - Leningrad.
19. Lessing, Ferdinand. D. (2003): Moğolca - Türkçe Sözlük, B.2. Ankara

³³ Dialektologisches Wörterbuch der aserbajdschanischen Sprache (1964), S. 282.

DİL TARIXİ VƏ DİALEKTOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

20. XIII. Yüzyıldan Beri Türkiyə Türkçesiylə Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıqlarıyla Tarama Sözlüğü (1995): Ankara.
21. Özbək tilininq izohli luğati (1981): B. 2. Moskau
22. Radlov, Vilhelm (1893 - 1905) Opit slovaryä türkskich naretschy. Sankt-Petersburg.
23. Tekin, Talat (1986): Dede Korkut Hikayelerinde Bazı Düzeltmeler / Türk Dili Araştırmaları Yıllığı 1982 - 1983, s. 141 - 156 / . Ankara.
24. Tezcan, Semih (2001): Dede Korkut Oğuznameleri Üzerine Notlar. İstanbul.
25. Turkmenisch - russisches Wörterbuch (1968): Moskau.
26. Wörterbuch der turkmenischen Sprache (1962): Aschgabad.
27. Usbekisch - russisches Wörterbuch (1959): Moskau.
28. Zahidoğlu, Vahid (2004): Kitab - ı Dede Korkut'ta Bâzı Kelimelerin Okunuşu Üzerine / Filologiya məsələləri , № 2, s. 209 - 210 / . Baku

Vahid ZAHİDOĞLU

“KİTABİ - DƏDƏ QORQUD”DA İŞLƏNMİŞ BƏZİ SÖZLƏRİN ETİMOLOGİYASI HAQQINDA

XÜLASƏ

“Kitabi-Dədə Qorqud”un ümumtürk mədəniyyəti kontekstində bədii-tarixi və elmi əhəmiyyətini müəyyənləşdirmək üçün bu abidədə işlənmiş sözlərin dəqiq tekstoloji prinsiplər əsasında oxunması və etimoloji cəhətdən təhlil edilməsi olduqca vacib məsələlərdən biridir. Etimoloji təhlildən keçirilmədən mətnə daxil edilmiş söz potensial yanlışlıq mənbəyi kimi bu mətndən istifadə edən tədqiqatçılar üçün əlavə çətinliklər doğurur. Bunlar nəzərə alınaraq məqalədə “Kitabi-Dədə Qorqud”un mətnində oxunuşu uzun illərdən bəri mübahisələrə səbəb olmuş **batman** “sevimli”, **saltan** “qısır”, **kəgəş** - “bir-birinə kin bəsləmək, gizli ədavət saxlamaq” sözlərinin düzgün oxunuşu, mənası və etimologiyasının açıqlanmasına cəhd göstərilmişdir.

Vahid ZAHİDOĞLU

THE ETYMOLOGY OF SOME WORDS USED IN “KITABI - DEDE KORKUT”

SUMMARY

For defining graphic - historical value and scientific significance of “Kitabi - Dede Korkut” in Turkic culture context, reading the words used in this monument on the basis of exact textological principles and analyzing them from the etymological view-point is one of the most important questions. The word which is added to the text without exposing to etymological analysis, serves as a source of potential incorrectness and creates additional difficulties for the researchers using the remarked text. Taking into account the remarked issues, the article contains the attempts to

DİL TARIXİ VƏ DİALEKTOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

read correctly, as well as, to explain the meanings and etymology of the words **batman** - “lovely”, **saltan** - “barren”, **kagash** - “to bear malice to each-other / to feel secret animosity against someone”, which caused various discussions during quite a long period.

Вахид ЗАХИДОГЛУ ОБ ЭТИМОЛОГИИ НЕКОТОРЫХ СЛОВ В “КИТАБИ - ДЕДЕ КОРКУТ”

РЕЗЮМЕ

В постижении текста “Китаби - Деде Коркут”а, как одного из ценнейшего письменного памятника азербайджанского языка и тюркских языков вообще, имеются определенные трудности в связи с транскрипцией и интерпретацией отдельных слов и выражений. Исходя из этого в статье предлагается новая транскрипция и этимология этих лексических единиц, типа **батман** “милый, симпатичный”, **салтан** “яловый”, **кяэяш** - “злобствовать друг другу, задевать словами”.

Vahidə CƏFƏRZADƏ

MÜHİBBİNİN DİVANI VƏ DİLİ HAQQINDA BƏZİ QEYDLƏR.

Osmanlı imperatorluğunun son böyük hökmdarı olan Qanuni Sultan Süleyman eyni zamanda şair hökmdarların da ən çox şer yazanlarından biri olmuşdur. Dövrünün bir çox hadisələri içərisində, mühüm dövlət işlərini həll etməklə yanaşı 3 minə yaxın qəzəl yazmış, bacarıqlı dövlət xadimi olduğu kimi, istedadlı şair kimi də şöhrət qazanmışdır. Mühibbi təxəllüsü ilə şerlər yazan Qanuni Sultan Süleyman Türk divan şerinə təkrarsız, əbədi misralar bəxş etmişdir.

DİL TARIXİ VƏ DİALEKTOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

Osmanlı imperatorluğunun onuncu hökmdarı Qanuni Sultan Süleyman, 46 illik səfər və zəfərlərlə dolu səltənəti boyunca şer yazmağa da vaxt ayıra bilmiş, dolğun şerlərlə Türk ədəbiyyatı ilə maraqlanan hər kəs tərəfindən sevilib sayılmışdır.

Yavuz Sultan Səlim oğlu Qanuni Sultan Süleyman 1494-cü ildə oktyabr ayının 6-da Trabzonda anadan olmuşdur. Həbiboglu qeyd edir ki, altı bacının bir qardaşı olduğu üçün anası Hafisə xanımın sevimlisi idi. Həm də Osmanlı imperiyasının bir çox sultanları öz qardaşları, hətta ataları ilə hakimiyyət uğrunda mübarizə apararaq taxt-taca sahib olmuşdular. Sultan Süleyman tək oğul olduğundan onu belə aqibət gözləmirdi. (s.301).

İlk təhsilini Trabzonda almışdır. Erkən yaşlarından atasının hərbi yürüşlərində və dövlət idarəciliyində iştirak etmişdir.

On beş yaşında ikən Qarahisarda sancaqbəyi olmuş, sonra Boluya getmiş, orada da sancaqbəyi olmuş və 1509-cu ildə Kəfəyə göndərilmiş, daha sonra da İstanbulda vali olaraq qalmışdır. 1520-ci ildə atasının ölümündən sonra hökmdar olmuşdur.

Bəzi mənbələrdə qeyd edilmişdir ki, Süleyman Sani (yəni, 2-ci) olmaqla qanun və qayda yaratdığından “Qanuni” təxəllüsü ilə şöhrət tapmışdır.

V. Həbiboglu yazır: “Sultan Süleyman ixtiyarında olan böyük imperiyanı nəinki qoruyub saxladı, onun hüdudlarını daha da genişləndirdi, bir çox qanunlar verdi. Dövlət qanunları əsasında idarə edildi. Elə buna görə də ona tarixdə Qanuni adı verildi.” (2, s.302).

1566-cı ildə onüçüncü və son səfərinə çıxan Qanuni Zikətvar qalasının alındığını görmədən 7 iyul 1566-cı ildə vəfat etmişdir. Böyük hökmdar İstanbulda Süleymaniyyə məscidində dəfn olunmuşdur. Ölümünə dair Osmanlı müəllifləri belə bir misra yazmışlar: “Sultan Süleyman haqq yolunun şəhidi” (974).

Biz Qanuninin dövlət idarəciliyi, qanunvericiliyi, möhtəşəm hökmdarlığı və hər biri böyük hadisə dəyərindəki çox sayda səfərləri və zəfərləri haqqında danışmayacağıq, biz yalnız şair təbiətli Sultan Süleymanın müxtəlif mövzularda yazdığı şerlərindən, dövrünün elm adamları ilə görüşlərindən, şairlərlə yazışmalarından, dil və üslubundan bəhs edəcəyik.

Təzkiyələrdə hökmdar-şairin səltənətdə olduğu illərdə hakimiyyəti ədalətlə idarə etməklə yanaşı, istedadlı bir sənətkar-şair kimi də şöhrət qazanmasından yazmışlar.

DİL TARIXİ VƏ DİALEKTOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

Türk şairlərindən Əhdi, Aşıq Çələbi, Riyazi, Lətif və b. öz təzkirələrində Sultan Süleymana yüksək qiymət vermişlər.

Lətif təzkirəsində Sultan Süleymanın uğurlu siyasi həyatını mədh etdikdən sonra, onun çox fəhəhətli qələmə malik olmasından bəhs edərək türkçə bir qəzəlini və farsca bir beytini örnək olaraq vermişdir.

Sultan Süleyman mükəmməl təhsil almışdır türk dili ilə bərabər fars və ərəb dillərini də bilirdi. İnsani eşq, gözəlliyə pərəstiş, həyata bağlılıq, sədaqət, humanizm əks etdirən şerləri ilə bir divanı meydana gətirərək sənət nümunəsi yaratmışdır. Şairin “Halk içində muteber bir nesne yok dövlət gibi” dillərdən düşməyən, atalar sözü kimi hafizələrdə həkk olunan qəzəli Türk şerində böyük və davamlı bir sevgi ilə qarşılanmışdır.

Halk içində muteber bir nesne yok dövlət gibi
Olmaya devlet cihanda bir nefes sihat gibi
Saltanat didükleri ancak cihan gavgasıdır
Olmaya baht ü saadet dünyada bahdet gibi (s.4)

Sultan Süleymanın qəzəlləri onun dünyagörüşünü, sənətkarlıq xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmağa imkan verir.

Dövrün canlı danışq dili onun şer dili üçün mükəmməz bir mənbə olmuşdur.

Qəzəllərində istifadə etdiyi sözlərdən zəngin yazı dilinə sahib olduğunu görürük. Üslubu sadə və ifadəsi anlaşıqlıdır.

Günde bir kez görmesem halüm nolur dirken benüm
Bir yol oldu görmez oldum anı andum ağladım.(s.21)

Şerlərində xalq dilindən gələn atalar sözlərinə deyimlərə daha çox müraciət etmişdir. R.Məhərrəmovə atalar sözün və zərb məsəllərdən bəhs edərək yazmışdır ki, bitməz, tükənməz xalq dilinin xüsusiyyətlərinin özündə cəmləşdirən bu incilər bədii əsərlərdən obrazlılıq verməklə bərabər, fikrin daha qüvvətli aydın ifadə olunmasında kömək edir.(3,s.294). Məs.: Gözləri tolmayanı ahır tolar topraq ilə, Həce dünya gibi kim fikri mal üstündədir; (Gözü doymayan şəxsin gözü axırda torpaq ilə dolar. Çünki düşüncəsi daim mal üstündə olur.) Her ne ekersen dila, ahır biçersin sen anı, Zire Hakk virmişdürür hər

DİL TARIXİ VƏ DİALEKTOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

şeyə bir dürlü sebeb(s.84;) (Ey könül, nə əkərsən, onu da biçərsən, çünki Haqq hər şeyə bir səbəb vermişdir).

Evvel refik, sonra tarik bu meseldür, Yol korkuludur eyle dil eşk ile ihtihat; (Bir məsəl var ki, əvvəl yol yoldaşı tap, sonra yola çıx). Ölməz ol kim anı-la adı anun eylük ile, Ta kiyamet anılır ol kim kemal üstindedür;(s.9). (Kimin adı igidliliklə yad edilsə,o ölməz, kim ki kamillik səviyyəsindədir, ta qiyamətə qədər anılır, yaddaşlarda qalır).

Sultan Süleyman babası kimi elmi, mədəniyyəti sevər, alim və şairlərə hörmət etibar göstərərdi.

Mühibbi hələ taxta çıxmamışdan, hökmdar olmamışdan əvvəl ən məşhur, tanınmışmış şairlərin şeirlərini oxuyub bəhrələnərdi. Onun bir sıra qəzəlləri Baki, Füzuli, Xəyalinin təsiri ilə yazılmışdır. Məsələn:Yine arz-i hüsn idüp itdi yüzün izhar gül, İdiser bülbüllərini vakti geldi zar gül mətləli qəzəli M. Füzulinin “Gül” rədifli qəzəlini xatırladır və ya

Aşık olmuşdur meger o ariz-i canane su
Anun üçün tağlara düşüb yürür avare su

Nahi kaddini nigara eşk-ı çeşmümden sakın
Kesret itse didiler eyler ziyan eşcare su

Zülfünün zencirine dil bağlayun divanedir
Kim başın taşdan taşə döküp yürür tağlare su (s.23)
beytləri də Füzulinin məşhur “Su” qəsidəsinə çox bənzəyir.

Heyret aldı dilberi gördü cünunum haleti
Ol bana hayran ise ben de anun hayranıyam(s.23)
İtmesin çevre tahammül okusun mihrüm dimiş
İsterem çevrü cəfasın ben nigarun can ile (s.23)
beytlərində də bir Füzuli nəfəsi duyulur.

Mühibbi şeirlərini o dövrün klassik Osmanlı dilində yazırdı. Müasirlərinə nəzərən yaradıcılığında ərəb, fars mənşəli sözlərdən az istifadə etmişdir. Bəzən bir şerdə, bəzən müxtəlif şerlərdə ərəb, fars, türk mənşəli sözlər yan-yanə işlənmişdir. Mühibbinin dilindəki müştərəklik leksik səviyyədə özünü daha çox göstərir.

DİL TARİXİ VƏ DİALEKTOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

Şerlərində sinonim sözlərin çox işlənməsi yalnız üslub nöqteyi-nəzərindən təkrarlardan qaçmaq deyil, həm də emosionallığı artırmaq üçün istifadə olunmuşdur. Məsələn: Encüm sayarsa didelerim ta seher ne tan, Sevda – zede olan gözine hiç gele mihab(s.75); Zahida sanma ki senün gibi yolum yamlam, İşk çün rehber olup gösteriser rah bana(s.72); Giceler encüm sayar ta sübha dek çeşmüm benüm, Hab gözüme gözlerüm ben eylerem ah ilə va (s.70); Bin sual itsem dönüp virmez bana bir kez cevap, Yox dehanı, ya urulmuş ağzına mühri-i sükut(100); Ebr-i ahunla dila kesme gözün yağmırını, Söylə yağdur dökmemiş ola o baranı bulut(s.100); Bir kadeh nuş eylemiş sanman çemende andelib, Buy-i güldendür hemişe bülbülü gülzar mest(s.102); Zad-ı gamını eylemişem kendüme yoldaş, İtdükde adem mülkine tenden sefer ey dost (103); Her kişi cam-i mül ile olur amma ki ben, İçeli işkun şarabın oluram her-bar mest(s.106).

Kişi sözünün semantikasına nəzər yetirdikdə DTS-də (Divanü lüğat-it Türk) “1 insan, 2 arvad” (1 çelovek, 2 cəna)(143,310) mənalarında qeyd olunmuşdur. Yuxarıdakı misrada “insan” mənasında işlənmişdir. Başqa qəzəldə isə kişi cinsini bildirir.

Sifal-i köhne tutsa kişi meyhanə küncində Feridun bilse özünü aceb mi camını Cem hem(s.593); Fırkat belasıdır cigerüm hun iden benüm, Vüslat ümidi eyleyiser ademi ferah(128).

Qəzəllərdə sinonimlərin yanaşı işlənməsi fikrin yüksək hiss-həyəcanla ifadə olunmasına imkan verir.

Dərd – möhnət: Yüz çevirmə gəlsə dərd ü möhnət kahr u sitem, Her ne kim gökdən inərsə yir gibi hazm eyle yut(106); Saç – zülf: Dil saçın zencirine divane oldı akibət, Can u dil eldən gidüp bigane oldı akibət (s.242) Dil ser-i zülfün ilə düşdi zənəhdən çakına, Gör o miskin mar ilə hem-hane oldı akibət(s.242). Əfğan – fəryad: Gülsitan-ı hüsnünə qarşı senün bülbüləyin Sübh olunca eylerem feryad u efğan ilə bahs(s.117).

Mühibbinin dilindəki sinonimlər həm mənşəyinə, həm də işləklilik səviyyəsinə görə çox müxtəlifdir. Sinonim cərgələrin formalaşmasında alınma ərəb-fars mənşəli sözlərin xüsusi rolu vardır. Bu da, yəqin ki, dil mühiti ilə bağlı idi.

Qəlb – könül – del

Su dibi saf eyle kalbün yüzünü sür yerlere kimsenün hakkında sakın eyleme çün ü çira(63); Gah dilde, gah gözde eyle ca, Menzildir cümle ey nur-ı

DİL TARIXİ VƏ DİALEKTOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

Hüda(64); Umar gerçi bu gönlüm lütf u ihsan, Veli senden gelen cevri ü sitemdür(s.190).

Şairin dilində müxtəlif mənşəli sinonim cərgələr əksəriyyət təşkil edir.

Üz – ariz – üzər

Yüzünə benzemez hiç bir güli ter, Boyuna reşki der serv ü sanavber(188); Arizi devrinde yarün bag u bustandur abes, Leblerine nisbet ifme ab-ı hayvandır abes(113); Derd idinmişdür izarun zıkr ider dayim Mühibbi, Tutar ağzında acebdür nar-ı suzanı durust(107). Nümunələrdə verilən üz – Azərbaycan, ariz, üzər ərəb mənşəli sözlərdir.

Tanrı – Rəbb – Haqq

Getürür dem-be-dem Tanrı selamın, Selam olsun o Cibrili emine(s.26); Zahir oldı kün didün bir dem sema ile zemin, Hamd-i bi hadd şükr-i bi add sana Rəbbül – alemin(s.25); Hak habibi olmasa olurımdı mirac ana, Olmasa sultan-ı alem kim virürdü tac ana(s.41). “İlahi varlıq” mənasında işlənən leksik vahidlərdən tanrı türk mənşəlidir, rəbb, haqq isə ərəb mənşəlidir.

Dərya – ümman – bəhr

Qüssa deryasını mümkün mi ki bir kişi giçe, Devlet el vire meger geçtiler ola akdah(s.126); Ey Mühibbi cular idüp her yana göz yaşların, Cem idüp bir yire idem bəhr-i ümman ilə bahs(116); Mahabbet bəhrinün cüşünü sorma gayre benden sor, Nice kez ana gark oldum dimen deryayı bilmezler(s.236).

Dəniz mənasında işlənən *dərya* fars mənşəli, *ümman* və *bəhr* isə ərəb mənşəlidir.

R. Məhərrəmov qeyd edir ki, sinonimlərin hamısı müəyyən əlavə məna çalarlıqları ilə fərqlənmirlər, eyni məfhumu bildirən onlarla paralel sözlər, dubletlər vardır ki, bunlarda xüsusi məna çalarlıqları yoxdur, lakin sinonimlər kimi qeyd edilir. Sinonimlərdən bəhs edən müəlliflərin əksəriyyəti alınma sözlərlə düzəlmiş belə paralelləri doğru olaraq sinonim kimi qəbul etmişlər. (4,s.122).

Mühibbinin qəzəllərindəki təzadlı fikir və hökmlər daha çox mütləq antonimlər əsasında qurulmuşdur. Bu antonimlər məzmun və ifadə vasitəsinə görə bütün nitq hissələri üzrə çox zəngindir. İster isen alem içre idesin dayim huzur,Senden alçak yüksek ile olma habeb(s.84). Bu misalda alçak-yüksək ifadə daxilində həcm ölçü mənasında deyil, məcazlaşaraq insana məxsus maddi-mənəvi keyfiyyət səviyyəsini bildirir.

DİL TARIXİ VƏ DİALEKTOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

Cün hələl virmez senün ululuğuna nik ü bed, Gerçi bed-hələm umaram ol-mayan ben bi-nasib (s.86). Nik ü bed insana məxsus mənfi və müsbət keyfiyyətlərin ifadəsini bildirir.

Tiz giçer eyyam-ı gül ardıncadır Vakti hazan, Giceler ta sübha dek buni dir inler andelib(86); Düşmüşəm hicran şebine kimse sormaz halümi Sübh sordum bilmedi çok eyledüm şam ilə bahs (s.115).

Müxtəlif zaman məfhumlarını ifadə edən bu antonimlər təzadlı lövhələr əmələ gətirir və bu da fikrin təsir gücünü artırır.

Bu işığın evveli var ahirine, İrəşilmez dinür yok ana gayet (97); Hər ne emr itsen buyur ben turmuşam fermanuna, Haddimi vardır kulun ki ide sultan ilə bahs(114).

Mühibbinin müqayisə və təzadlardan istifadə üsuluda diqqəti cəlb edir. Şair tərkib və ifadəni ya müvazi, ya da zidd sözlər sistemində işlətmişdir.

Dinin bütün əsaslarını bilən, dövrünün alim və şairlərilə görüşən Qanuni İslamın gərəkliyindən danışır, şerlərində Tanrıya olan şükrünü dilə gətirir, Hz. Peyğəmbərdən böyük məhəbbətlə bəhs edir və onun şəfaətini istəyir:

Ey Mühibbi şükr kıl bir padişahun kulisin

Hem semi ü hem basir u həm alim ü hem kerim(25)

və ya

Bu ne hikmət bu nə kudret bu nə ibretdür Hüda

Ab u ateş, bad u haki eyləmiş insanda cem(s.26)

Qanuninin digər şerlərində də belə beytlərə rast gəlmək mümkündür.

Mühibbinin Divanı üzrə apardığımız müşahidələr göstərir ki, dili aydın, sadə və ahəngdardır. O öz şerlərində zəngin xalq dilinin rəngarəng bədii ifadə vasitələrindən geniş surətdə istifadə etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Mühibbi Divanı. Hazırlayan Dok. Dr. Coşkun A.K. Kültür və turizm bakanlığı, 1987.
2. Vəli Həbiboglu. Türk dünyasının qüdrətli hökmdarları, xaqanları, sərkərdələri. Bakı, 1995, s.301,302.
3. Məhərrəmov R.C. M.Ə.Sabirin söz dünyası, 2006, s.294.
4. Məhərrəmov R.C. Kitabı-Dədə Qorqudun söz xəzinəsi. Bakı, 2007, s.122.

Вахида ДЖАФАРЗАДЕ

**НЕКОТОРЫЕ ЗАМЕЧАНИЯ
О «ДИВАН»Е И ЯЗЫКЕ МУХИББИНА**

РЕЗЮМЕ

В статье даны краткие сведения о жизни и творчестве поэта Мухиббина, а также о языке «Диван»а.

Vahida JAFARZADE

**SOME NOTES ABOUT MUHIBBIN'S
“DIVAN” AND LANGUAGE**

SUMMARY

This article gives short information about the poet Muhibbin's life and creative activity, as well as the language of his “Divan”.

DİL ƏLAQƏLƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ

Cəmilə Murtuzəli qızı KEYSEROVSKAYA

AVAR DİLİNİN LEKSİKASINDA ALINMALARIN YERİ

Hər bir dilin leksikası həm öz sözləri, həm də alınmalar hesabına zənginləşir. Gündəlik həyat, ticarət əlaqələri, məişət, yaşam tərzini bir-biri ilə qonşuluqda yaşayan xalqların dillərinə də təsir edir. Bir dildən digərinə keçən sözlər həmin dilin qanunlarına tabe olur, bəzən ümumiləşərək daxil olduğu dilin öz sözünə çevrilir. Məhz bu baxımdan, avar dilinin cənub dialekti sayılan Zaqatala dialektinin hərtərəfli araşdırılması böyük maraq doğurur.

Zaqatala dialekti Azərbaycanın şimal-qərbində yerləşən iki rayonu – Zaqatala və Balakən rayonlarını əhatə edir. Tarixən Qafqaz Albaniyasının bir hissəsi olmuş Zaqatala–Balakən bölgəsi etnik müxtəlifliyi ilə fərqlənən ərazidir. Bu bölgənin Dağıstan və Gürcüstanla həmsərhəd olması onun etnik tərkibinə də müəyyən təsir göstərmişdir. Belə ki, burada azərbaycanlılarla yanaşı avarlar, saxurlar və ingiloylar da yaşayırlar. Bu xalqların bir-biri ilə tarixən mövcud olmuş qarşılıqlı əlaqəsi onların dillərinə mühüm təsir göstərmişdir.

Avar dilinin Zaqatala dialekti hələ XIX əsrdən həm Dağıstan, həm Azərbaycan həm də gürcü, rus, qərb tədqiqatçılarının tədqiqat mövzuna çevrilmiş, bu da çox dəyərli əsərlərin, monoqrafiyaların, məqalələrin ortaya çıxmasına gətirib çıxarmışdır.

Rus alimləri P.K.Usları, L.İ.Cirkovu, gürcü alimlərindən İ.İ.Sersvadze, A.Çikobavanı, qərb alimlərindən A.Şifner, İ.A.Güldenstedt, İ.Klaprot və R.Erkerti misal göstərə bilərik. Bu alimlərin tədqiqatlarında müəyyən çatışmazlıqlar olsa da, bu əsərlər sonralar nəinki Zaqatala dialektinin, ümumiyyətlə avar dilinin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyətə malik olmuşdur. Bu tədqiqatlarda Zaqatala dialekti ayrılıqda tədqiq olunmuş və ümumiyyətlə avar dilinin tərkib hissəsi kimi verilmişdir.

Dağıstan alimlərindən Zaqatala dialektini əsaslı şəkildə Ş.İ.Mikailov, A.R.Mahmudov, İ.A.Dibirov, P.A.Saidova, M.Çeərçiyev və başqaları tədqiq etmişlər. [12, 43]

Bütün bu tədqiqatlarla yanaşı avar dilinin Zaqatala dialektinin öyrənilməmiş sahələri də az deyildir, bunlara onomastika, frazeologiya etimologiya söz yaradıcılığı daxildir.

DİL ƏLAQƏLƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ

Leksikaya gəldikdə isə deyə bilərik ki, yuxarıda sadaladığımız müəlliflərin tədqiqatlarında bu sahə kifayət qədər araşdırılmışdır, bununla belə dilin zənginliyi imkan verir ki, indiyə qədər müəyyən dərəcədə toxunulmuş məsələləri ətraflı şəkildə araşdıraq. Bu baxımdan Zaqatala dialekti zəngin material verir.

Avar məişət leksikasını təşkil edən sözlər arasında alınmalar az deyildir. Bunların arasında türkiizmlər və yaxud birbaşa Azərbaycan dilindən keçən sözlər xüsusi yer tutur. Bu da təbiidir, çünki qarşılıqlı iqtisadi, mədəni və ictimai əlaqələr bir çox Azərbaycan sözlərinin avar dilinə daxil olmasını təmin etmişdir. Avar ədəbi dilinə isə türkiizmlərin müəyyən hissəsi həmçinin qumuq dili vasitəsilə keçmişdir.

Avar dilində türkiizmləri (Azərbaycan sözlərini) Q.M.Aytberov, M.R.Orazayev[4,48-61] M.Q.İsayev[8,178-182], N.S.Cidalayev, S.Z.Əlixanov[6,43-53], M.Çerçiyev[13,45-46], A.M.Aslanov[5,43-53] tədqiq etmişlər. İ.A.Dibirovun «Alazan vadisində Dağıstan dillərinin leksik və morfoloji xüsusiyyətləri» adlı əsərində müəllif nəinki avar dilini, o cümlədən saxur, rutul dillərini, hətta ayrı-ayrı kənd ləhcələrini müqayisə edir, onların oxşar və fərqli cəhətlərini, bu dillərdə işlənən alınmaları araşdırır[7,47-50].

Avar dilinə keçən Azərbaycan sözləri çoxdur. Eyni zamanda Azərbaycan dili vasitəsilə avar dilinə keçən ərəb-fars mənşəli, rus mənşəli sözlər də çoxdur. Müqayisə edin:

1. Ərzaq, yemək adları: dulma(dolma), qılayrani(ayran), bakmaz (bək-məz), duvqca (dovqa), qcutux (qatıq), çiçqirtma (çığırtma), suzma(süzmə), pisili(fəsəli), tuşpara(düşbərə), qcuymax(quymaq), lavaş(lavaş), qcovurma (qovurma).

2. Ev və vəhşi heyvan, həşərat adlarına aid olan Azərbaycan alınmaları: qıurdəq(ördək), qcaz(qaz), duva(dəvə), dceyran(ceyran), para(fərə), tay(tay), əbu(yabı), induşkla(hind toyuğu), lağqlaq(leylək), buqca(buğa), pil(fil), kal(kəl), kalça(kəlçə), kcaban(qaban), çakcal(çaqqal), qimiş(camış), maral(maral), tula(tula), qcaplan(qaplan), dana(dana), örqca(yorğa at), qcırqciəx(qırxayaq) və s.

3. Meyvə, tərəvəz, bitki adlarını bildirən alınmalar: tuti(tut), kcabaxi (bal-qabaq), diriq(dirrik), qcurpuz(qarpız), qcuqcun(qovun), kalam(kələm), incili(əncil), istiot(istiot), tötön(tütün) – tutun, çinar(çinar), bonoş (bənövşə) və s.

DİL ƏLAQƏLƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ

4. Ev əşyalarını, geyim, paltar adlarını bildirən alınmalar: buxça(buxça), qcarmax(qarmaq), palas(palaz), sini(sini), qluti(ütü), duşaq(döşək), örqcan(yorğan), xalça(xalça), xunça(xonça), sancax(sancaq), maşa(maşa), kalaqci(kəlağayı), çakma(çəkmə), kamar(kəmər), şal(şal), çit(çit), maxmur(məxmər), çuruxal(çarıqlar), şalvar(şalvar), qcadaqc(qadax), parça(parça) və s.

5. Bəzi xəstəlik və fizioloji naqislik bildirən sözlərin Azərbaycan dilindən avar dilinə keçməsinə göstərən nümunələr: qcizdirma(qızdırma), qcutur(qotur), çulax(çolaq), kusa(kosa), kaçal(keçəl – bu sözün avarca forması kcexl-dır, hər ikisi işlənir).

6. Təbiət, ətraf mühit, ictimai fəaliyyət və s. ilə əlaqədar avar dilinə keçmiş Azərbaycan dili leksemləri: diriq (dirrik), qculuqc(qulluq), ayaz (ayaz), arxi(arx), çoli(çöl), bulax(bulaq), qluruş(örüş), koli(kol).

7. Mənzil, yaşayış məskəni, təsərrüfat və ev əşyaları və s. anlamlarla əlaqədar olan alınmalar: tiri(tir), qcupu(qapı), çapar(çəpər), koçun(köç), laqam(ləyən), maxela(məhəllə), əba(yaba), xcala(qala), utaqc(otaq), çardax(çardağ), qcapaqc(qapaq).

8. Silah, metal və onlara aid edilən əşyaların adından ibarət olan leksemlər: əraqc(yaraq), qcundax(qundaq), tupank(tüfəng), tapandca(tapanca), çaxmax(çaxmaq), top(top), saçma(saçma), burut(barıt). Avar dilinin Zaqatala dialektində işlənən Azərbaycan sözləri çox vaxt avar dilindəki ekvivalenti ilə birgə işlənir: bulax-iüü(bulaq), dovşan-qlankl(dovşan), ciqar-qğegr(ağ ciyər), qcupu-nuüla(qapı), qcapaqc-m1alcel(qapaq), qlinçbil-ənax (yanaq), qciraqc-sibil (qıraq).

Avar dilində işlənən Azərbaycan sözlərinə müəyyən dərəcədə Tinayeva da toxunmuşdur [3, 152].

Azərbaycan dilinin şimal-qərb dialektinin Zaqatala-Balakən şivəsində avar dilindən keçən müəyyən sözlər işlənir. Xəngəl(xunklal) avar sözüdür, xinab(isti), klal(ağız) – nəinki bu dialektə, ümumiyyətlə Azərbaycan dilində və digər Qafqaz dillərində işlənir.

Azərbaycan dilinin Zaqatala-Balakən şivəsində işlənən sözlər bunlardır: cubur(hasar), maxara(blin), bete(əmi,dayı), klirti(kirti-tərlik), şulaqcin(şulahin-çəpər), siba(bənd), maqaş(məqəş), axldac(əhdəc-alət) tuxum (tuxum-qan qohumluğu əsasında yaranan bir neçə ailə birliyi), xayra (xeyrə-saxsı qab), şaqğra (səhrə-kücə), bili (balı-gilas) [1,65-69].

Avar dilinin Zaqatala dialektində işlənən alınmalar arasında ərəb-fars mənşəli sözlər də az deyildir. Bu sözlər arasında nəinki avar, ümumi Dağıstan

DİL ƏLAQƏLƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ

dillərində işlənən sözlərə rast gəlinir: ubur(abır), ağa, adab, axlvalat(əhvalat), qlazab(əzab), qlasa(əsa), qlaziət(əziyyət), qliyib(eyib), qlamal(əməl), anqal(əngəl), qlarba(araba), alaça, qladat(adət) və s.

Avar dilində «ə» hərfi olmadığından həm Azərbaycan dilindən, həm də ərəb-fars dilindən keçən «ə» saiti məişət sözlərində «a» ilə tələffüz olunur: kcassab(qəssab), zambil(zənbil), kurbutun(kəlbətin), saqlat(saat), surat(şəkil), vikil(vəkil), pakcir(fəqir), paqla(fəhlə), qlavam(avam), kursi (stul), xalkc(xalq), callat(cəllad), pulan(filan), xləmbal(həmbal), şaqğid (şahid), şaqlir(şaiq), qlaziz(əziz), kcismat(qismət), ruxl(ruh), sadakca(sədəqə), raxlmu(rəhm), xləlal(halal), cani(can), qlazraqılil(əzrayıl), şukru (şükr), qlacal(əcəl), qlumru(ömür), axirat(axirət), axir(axır), ilvan (eyvan).

Zaqatala dialektində bir sıra rus dilindən keçmiş xalis rus mənşəli və Avropa mənşəli alınmalar da işlənir.

1. Rusizmlər; müxtəlif alət, cihaz, məhsul və s. adını bildirərək avar dilində işlənən sözlər: bankla(banka), vedra(vedro), qrapinkla(qrafın), divan(divan), istaklan(stakan), işkap(şkaf), klarvat(krovatğ), lapatkla (lopata), lampa(lampa), ispişkla(spiçka), boçkla(boçka) – çəllək, meşokl (meşok) – kisə, piltla(fitilğ) – piltə, pistlon(piston) – piston (güllədə), platron(patron) – patron, sumkla(sumka) – sumka, rumkla(römka) – qədəh, samvar(samovar) – samavar; çotlkla(hetka) – şotka(paltar təmizləyən), çaynikl(çaynik), işpaner (şifonjer) və s.

2. Texnika və nəqliyyat adlarını bildirən alınmalar: yesebetl (velosiped) – velosiped, lotlkla(lodka) – qayıq, maşin(maşina) – maşın, motosikl(motoüikl) – motosiklet, aptobus(avtobus) – avtobus, samalet (samolet) – təyyarə, tramvay(tramvay) – tramvay, tlaksi(taksi) – taksi.

3. Paltar, ayaqqabı, yatacaq və s. kimi geyim və yataq əşyalarını bildirən rus sözləri: klalupa(qalife), qələfə (şalvar), ciklet/caklet(caket) – caket, kloluş(kaloşi) – qaloş, klastöm(kostöm) – kostyum, klopda (kofta) – kofta, şapkla(şapka) – papaq, midalen(medalğon) – medalyon, plaş(plah) – plaş, prastlini(prostinə) – ağ(yorğan üzü), şarp(şarf) – şərf, sanukl(sapoq) – çəkmə(uzunboğaz), naskli(noski) – corab, pincak (pidcak) – pencək.

4. Ərzaq, xərək, meyvə, tərəvəz adlarını bildirən rus dilindən alınma leksik vahidlər: borş(borh) – borş, kembetl(konfet) – konfet, kope(kofe) – qəhvə, kartup(kartofelğ) – kartof, kampot(kompot) – kompot, marocna (morocenne) – dondurma, marklop(morkovğ) – kök, pavidla(povidlo) –

DİL ƏLAQƏLƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ

pavidlo, piraşkli(pirocki) – pirocki, şaklalat(şokolad) – şokolad, burakl(burak) – çuğundur.

5. Müxtəlif nəzəri, siyasi, ictimai terminlərə, xəstəlik, ölçü bildirən sözlərə aid olan rus alınmaları: enteres(interese) – maraq, klultur(kulgtura) – mədəniyyət, komedi(komediə) – komediya, nastereni(nastroenie) – əhval-ruhiyyə, klilo(kilo) – kilo, metlra(metr) – metr, put(pud) – pud, klebkl(kopeyka) – qəpik, hiktar(qektar) – hektar, qiram(qram) – qram, çoxotkla(çaxotka) – vərəm.

6. Dövlət idarələri, ictimai təşkilatların adlarını bildirən rus dilindən alınma sözlər: balinsa(bolğniüa), kamisi(komissiə) – komissiya, naluq (naloq) – vergi, plensi(pensiə) – təqaüd, pladval(podval) – zirzəmi, parti (partiə) – partiya, uçotl(uçet) – qeydiyyat.

7. Sənət, əqidə, məşğuliyyət və s. bildirən rus dili alınmaları: briqadir(briqadir) – briqadir, bandit(bandit) – quldur, tləxtir(doktor) – həkim, invalid(invalid) – əlil, inciner(incener) – mühəndis, ministir(ministr) – nazir, mantior(montër) – elektrik baxıcısı, matros(matros) – matros, plrkror(prokuror) – prokuror, plartlizan(partizan) – partizan, medsestra(medsestra) – tibb bacısı, sudğə(sudğə) – hakim, şoper(şofer) – sürücü, artis(artist) – artist və s.

Avar dilinin Zaqatala dialektində işlənən rusizmlərin tələffüzü zamanı vurğu Azərbaycan dilində işlənən rusizmlərdə olduğu kimi sözün son hecasının üzərinə düşür, bu da həmin sözlərin Azərbaycan dili vasitəsilə keçməsinə irəli gəlir. Avar dili üçün «f» hərfi xarakterik olmadığından, «f» hərfi olan rus sözləri «f» ilə yazılsa da, «p» kimi tələffüz olunur. Avar ədəbi dilindən fərqli olaraq Zaqatala dialektində «pe» hərfi «p1» kimi tələffüz olunur. İber-Qafqaz dilləri arasında «p1» hərfinə ləzgi dilində rast gəlinir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBYAT

1. Əliyeva V. Azərbaycan dilinin şimal-qərb dialektinin Zaqatala-Balakən şivəsi «Qafqaz. Dillər və mədəniyyətlər», elmi cəmiyyətinin əsərləri. BSU. B., 2005, s. 65-69
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji atlası. Bakı, 1990, s. 210-258.
3. Tinayeva A.K. Avar dilinin leksik tərkibi «Qafqaz. Dillər və mədəniyyətlər» elmi cəmiyyətinin əsərləri. BSU, B., 2005, s. 152.

DİL ƏLAQƏLƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ

4. Айтберов Т.М., Оразаев М.Р. Тюркизмы в аварском языке XVII в. // Тюркско-дагестанские языковые контакты (Материалы исследования). Махачкала, 1982, стр. 48-61.
5. Асланов А.М. Взаимодействие азербайджанского языка с другими языками на территории Азербайджанской ССР. Автореф. дисс. докт. филол. наук. Баку, 1982.
6. Джадалаев Н.С., Алиханов С.З. Генезис аварского словообразовательного элемента –*пу* // Тюркско-дагестанские языковые контакты. Махачкала, 1985, стр. 43-53.
7. Дибиров И.А. Лексические и морфологические особенности дагестанских языков Алазанской долины. Махачкала, 2001.
8. Ёсаев М.Г. Азербайджанские заимствования в танадинском говоре аварского языка // Материалы пятой региональной научной сессии по историко-сравнительному изучению Ёберийско-Кавказских языков. Орджоникидзе, 1977, стр. 178-182.
9. Махмудов А.Р. Закатальский диалект аварского языка. Рук. Фонд ИИЯЛ Даг. ФАН СССР, № 56.
10. Микаилов Ш.И. Очерки аварской диалектологии. М.-Л., 1959.
11. Саидова П.А. К характеристике лексического состава закатальского диалекта аварского языка // Проблема лексического состава диалектов и разработка диалектных словарей ИКЯ. – Грозный, 1987.
12. Чеерчиев М.Ч. Аварско-азербайджанские языковые контакты на территории Белоканского и Закатальского регионов // Культура и история тюркских народов. Махачкала, 200, с. 43.
13. Чеерчиев М.Ч. Грамматические падежи имен существительных в закатальском диалекте аварского языка // Падежный состав и система склонения в Ёберийско-кавказских языках. Махачкала, 1981, с. 45-46.

КЕЙСЕРОВСКАЯ Д.М.

МЕСТО ЗАИМСТВОВАНИЙ В ЛЕКСИКЕ АВАРСКОГО ЯЗЫКА

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются заимствованные слова, употребляемые в лексике закатальского диалекта аварского языка. Большинство

DİL ƏLAQƏLƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ

заимствований азербайджанского, русского, арабского и персидского происхождения, перешли в закатальский диалект аварского языка посредством азербайджанского языка.

KEYSEROVSKAYA J.M.

THE PLACE OF LOAN WORDS IN THE LEXICON OF THE AVAR LANGUAGE

SUMMARY

The article is dedicated to the investigation of the loan words used in the lexicon of Zagatala dialect of the Avar language. The majority of the loan words in Avar language with Azerbaijani, Russian, Arabic and Persian origin penetrated into Zagatala dialect by means of the Azerbaijani.

Gülruх HƏSƏNOVA

RUS DİLİNDƏKİ FELLƏRİN GƏLƏCƏK ZAMAN FORMALARININ AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TRANSFORMASIYASI VƏ TRANSPOZISIYA MƏSƏLƏSİNƏ DAİR

Məlumdur ki, gələcək zaman həm rus, həm də Azərbaycan dillərində iş, hal və ya hərəkətin danışq vaxtından sonra icra olunmasını bildirir. Felin zaman kateqoriyasının paradiqmasına daxil olan gələcək zaman formalarının müqayisəli şəkildə tədqiqi həm ümumi, həm də spesifik xüsusiyyətləri müəyyənləşdirməyə imkan verir. Eyni zamanda qohum olmayan dillərdə identik qrammatik kateqoriyanın öyrənilməsi ana dilimizdə ən az öyrənilmiş xüsusiyyətlərin aşkarlanmasına zəmin yaradır. Bu münasibətlə rus dilçisi L.V.Şerbənin aşağıdakı fikri olduqca maraqlıdır: “Ana dilində nə tapsan, onda hər şey sadə və öz-özünə aydındır və heç bir şübhə doğurmur. Tutuşdurma yolu ilə öyrənilən ikinci dil isə ana dilindəki müxtəlif ifadə formalarını daha dərinləndirən açıb meydana çıxarmağa kömək edir” (5, s 44).

Bu məqalə əsasən rus dilindəki fellərin gələcək zaman formalarının Azərbaycan dilinə transformasiya üsullarına həsr olunacaqdır. Qeyd etmək lazımdır ki, (tədqiqatımız da bunu sübut edir) rus dilində gələcək zamanın elə bir forması yoxdur ki, o bütün mənə çalarlığı ilə Azərbaycan dilinə transformasiya olunmasın. Burada görkəmli ingilis dilçisi U.Z.Çeyfin aşağıdakı fikri

DİL ƏLAQƏLƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ

yerinə düşərdi: “Maddi gerçəkliyin və ictimai proseslərin ümumiliyi ona gətirib çıxarır ki, müxtəlif dillər semantik cəhətdən nisbətən az fərqlənir” (4, s 432).

Məlumdur ki, rus dilində gələcək zaman formaları iki qrupa ayrılır: bitməmiş tərzdə olan və yaxud bitməmiş gələcək zaman (будуhee nesoverşennoe) və bitmiş tərzdə olan gələcək zaman və yaxud bitmiş gələcək zaman (будуhee soverşennoe). İndi isə hər iki formanın rus dilində təzahürünü, semantik xüsusiyyətlərini və onların Azərbaycan dilinə transformasiyasını nəzərdən keçirək və təhlil edək.

Ən əvvəl demək lazımdır ki, rus dilində bitməmiş gələcək zaman analitik yolla əmələ gəlir, yəni bitg (olmaq) felinin gələcək zaman forması və əsas felin birləşməsi vasitəsilə və bu zaman köməkçi fel şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişir. Beləliklə, bitməmiş gələcək zaman paradigmasını rus dilində belə təqdim etmək olar: “cdatg” feli – gözləmək:

Tək

- I. Я буду ждать
- II. Ты будешь ждать
- III. Он, она будет ждать

Cəm

- Мы будем ждать
- Вы будете ждать
- Они будут ждать

Bitməmiş gələcək zaman üzrə aşağıdakı semantik xüsusiyyətlər aşkar olunmuşdur:

I. Rus dilində gələcək zamanın analitik (mürəkkəb) forması elə hərəkəti ifadə edir ki, o danışıq vaxtından sonra baş verir. Bu hallarda bitməmiş tərzdə olan felin gələcək zaman forması

1. Tək və konkret hərəkəti bildirir, məsələn: Мı budem bratg qorod s morə! Budem atakovatg eqo neocidanno dlə vraqa (Pervenüev). Bu növ cümlələr Azərbaycan dilində qəti gələcək zaman vasitəsilə transformasiya olunur: Biz şəhəri dəniz tərəfdən alacağıq! Hücuma düşmənin üçün qəfildən keçəcəyik!

2. Bitməmiş tərzdə olan felin gələcək zaman forması gələcəkdə icra olunan adi, təkrar olunan hərəkəti bildirir. Bu məna çaları Azərbaycan dilindəki qəti gələcək zaman formalarına da xasdır, məsələn: Встречаться с тобою мы будем по вечерам (Гусев).. Biz səninlə axşamlar görüşəcəyik. . С этого дня мы будем обсуждать наши проблемы чаще Bu gündən biz öz problemlərimizi daha tez-tez müzakirə edəcəyik.

3. Bitməmiş tərzdə olan gələcək zaman ümumi xarakterli (yəni həm indiki zamana, həm də gələcək zamana aid olan) hərəkəti ifadə edir, məsələn: (будешь, будет, будем, будете, будут) работать, учиться. Azərbaycan dilinə

DİL ƏLAQƏLƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ

bu növ cümlələr qəti-gələcək zaman vasitəsilə transformasiya olunur: Mane olacaqsan? Nadinclik edəcəksən? Onlar yatacaqlar, ya yox?

Professor A.Ələkbərov rus dilində gələcək zamanın bu forması haqqında qeyd edir: “Budu ((будешь, будет, будем, будете, будут) работать, учиться. Gələcək zamanın belə təsviri(mürəkkəb) forması indiki zamanla heç bir təmasın olmadığını bildirir, hərəkət bütövlükdə, özü də qeyri-müəyyən və ümumi şəkildə gələcəyə aid olur”(1,s. 94-95).

4. Bitməmiş tərzdə olan gələcək zaman gələcəkdə icra olunan davamlı dinamik hərəkəti ifadə edir. Bu məna çaları Azərbaycan dilindəki qəti gələcək zamana da xasdır, məsələn: Она была довольна тем, что её сыночек никуда не поедет и ещё целых четыре года будет жить в родной семье(Груздинский). O razı idi ki, onun oğlu heç yerə getməyəcək və hələ dörd il öz doğma ailəsində yaşayacaq.

5. Bitməmiş tərzdə olan gələcək zaman çox nadir hallarda davamlılığı qeyri-müəyyən xarakter daşıyan hərəkəti bildirir (bu hallarda modal məna çalarlığı duyulur), məsələn: Так уж я буду на вас надеяться(Сологуб); Ну возьми свои три с половиной, что с тобой будешь делать?(Тургенев); Как же, очень буду слушать, что Москва болтает (Л.Толстой). Bu növ cümlələr Azərbaycan dilinə qeyri-qəti gələcək zaman vasitəsilə transformasiya olunur; məsələn: Ay-hay mən sənə ümid eləyəyəm (modal məna çaları hiss olunur).

6. Bitməmiş tərzdə olan gələcək zaman forması subyektin hərəkəti icra etməyə hazır olduğunu bildirir, məsələn: Купцы наши чистые варвары... Первым делом ему нужно гнилой товар продать, три года будет врать, божиться, плакать-подсовывать гнилое, покуда и свежее у него не сгниёт (Л.Толстой) Bizim tacirlər lap təmiz varvardılar(vəhşidirlər). Ən əvvəl o gərək öz çürük malını satsın, sonra üç il aldadacaq, Allaha and içəcək, ağlayacaq, çürük malını sıriyacaq... o vaxta qədər ki, təzə malı da çürüyəcək.

7. Rus dilində bitməmiş tərzdə olan gələcək zaman Azərbaycan dilində olduğu kimi müəyyən bir işin, hərəkətin qəti surətdə olub-olunmayacağını bildirir, məsələn: как и в жизни, нужно помнить одно правило, что человек будет тысячу раз раскаиваться в том, что говорил много, но никогда, что мало (Писемский).

8. Rus dilində bitməmiş tərzdə olan gələcək zaman (формы будущего несовершенного)nisbi mənada, məsələn indiki zaman əvəzinə işlənir və bu hallarda transpozisiya baş verir: Я, например, в дороге спать не могу, - хоть

DİL ƏLAQƏLƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ

убейте, а не засну... Я одну, другую, третью ночь не буду спать (= не сплю), а всё-таки не засну (Л.Толстой).9. Rus dilində bitməmiş tərzdə olan gələcək zaman bəzən keçmiş zaman kontekstində işlənir. Bu xüsusiyyət adətən bədii üslub üçün səciyyəvidir, onu daha ekspressiv edir(2,s 168). Məsələn: Вряд ли и считать-то умел, но зато лакомиться, франтить-мастер! Целое утро будет сидеть (=сидел) и не пошевелится (=не шевелился), только завей ему волосы(Писемский); Перед самым сенокосом... в селе начиналась короткая, но энергичная пора... Называлась она навозной. Тогда не будешь различать (= не различал), откуда наносит цветами, а откуда наносит пасекой, тогда всё заглушит и одолеет и один будет господствовать целую неделю иной по силе и крепости, иной по самой окраске своей непередаваемый аромат (Солоухин).

10. Rus dilində Azərbaycan dilində olduğu kimi gələcək zaman danışanın müəyyən bir şəxsə və ya onun danışığına ironiyasını, kinayəsini bildirir. Bu hallar əsasən bədii üsluba, danışiq dilinə xasdır və ekspressiv-emosional çalarlıq bildirir, məsələn: А с вами я вообще не буду разговаривать. – Ещё секретарши будут мне указывать!(Меттер). Sizinlə mən ümumiyyətlə danışmaq istəmirəm. Buna bax, katibələr mənə göstəriş verəcək! Ты не гори дюже! Не гори! Он будет камнями шибаться, а я молчи?... (Шолохов). Sən çox yanma! Yanma! O mənə daş atacaq, mən də susacağam?...

Zaman formalarının həm mütləq, həm də nisbi mənalarda işlənməsi müəyyən situasiya və yaxud kontekstlə şərtlənir. Nisbi mənada işlənən gələcək zaman formaları həm Azərbaycan, həm də rus dillərində xüsusi ekspressivliyə və emosionallığa malikdir. A.V.Bondarkonun fikrincə, “bu xüsusiyyət ən başlıcası kontekstlə grammatik formanın mənası arasında olan kontrastdan, fərqdən irəli gəlir”(2,s.174).

İndi isə rus dilində bitmiş tərzdə olan fellərin gələcək zaman formalarını və yaxud bitmiş gələcək zamanın(будущее время совершенного вида) semantik xüsusiyyətlərini təhlil edək. Ən əvvəl qeyd olunmalıdır ki, bu zaman sintetik yolla əmələ gəlir, ona həmçinin sadə gələcək zaman da deyilir, onun reallaşmasında sözlərləri böyük rol oynayır(napişu-vıpişu-perepişu-spişu – bu fellərin mənası sözlərləri vasitəsilə başqalaşır). Bitmiş gələcək zaman şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişir.Onun sonluqları rus dilində indiki zaman (bitməmiş tərz) formalarına uyğun gəlir, bu zamanın əsas xüsusiyyəti gələcəkdə icra olunacaq hərəkətin nəticəsini, hüdudunu bildirməkdir. Beləliklə, rus dilində gələcək zaman (bitmiş tərz) tərkibi paradiqmasını belə təqdim etmək olar:

DİL ƏLAQƏLƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ

“Reşatğ”(həll etmək) feli

Tək	Cəm
I Я решу	Мы решим
II. Ты решишь	Вы решите
III. Он, она решит	Они решат

Bitmiş tərzdə olan gələcək zamanın rus dilində aşağıdakı semantik xüsusiyyətləri vardır:

1. Gələcək zaman(bitmiş tərz) gələcəkdə, nitq anından sonra baş verəcək hərəkəti ifadə edir, bu hallarda əsas diqqət hərəkətin nəticəsinə yönəlir, məsələn: К свадьбе как раз придут близкие родственники. Ну и нарядуемся мы... Azərbaycan dilinə bu gələcək zaman forması qəti gələcək zaman forması vasitəsilə tərcümə olunur:Toya qədər yaxın qohumlar gələcək. Yaman sevinəcəyik ha...

2. Bitmiş tərzdə olan gələcək zaman adi, təkrar olunan hərəkəti ifadə edir, məsələn: Главное дело, стойте себе упорно на своём. Положим, каждый день вам придётся выслушивать отца или мать часа три(Н.Помяловский).Azərbaycan dilində:Əsas odur ki, öz dediyinizdə durasınız. Tutaalım, hər gün siz üç saat atanıza və ya ananıza qulaq asmalı olacaqsınız.

3. Bitmiş tərzdə olan gələcək zaman müəyyən hərəkətin nəticəsini onu zamanla hədudlaşdırmadan ifadə edir. Bu mənə ümumiləşdirilmiş indiki zamanla uyğun gəlir, lakin bu hərəkət daha konkretdir və tək-tək hallar nəticəsində ümumiləşmə baş verir. Bu zaman formasında temporalıq bildirən və ümumi mənanı əks etdirən leksik vahidlər istifadə olunur, məsələn:

О чём его ни спроси, он всегда ответит.. Azərbaycan dilinə transformasiya olunanda bu gələcək zamanı qeyri-qəti gələcək zamanla əvəz etməyi məqsədəmüvafiq sayırıq:

Ondan nə soruşsan, həmişə cavab verər. On vseqda otvetit, a inoqda i skacet. Bu cümləni Azərbaycan dilinə transformasiya edəndə rus dilindəki sadə gələcək zaman bizim dildə indiki zamanla əvəz olunur, məsələn: О həmişə susur, hərdən nəsə deyir. Только изредка подойдёт он к углу, посмотрит и опять отойдёт... (Гайдар). Bu cümlənin də Azərbaycan dilinə transformasiyasında həlledici rol kontekst oynayır, rus dilindəki sadə gələcək zaman bizim dildə qeyri-qəti gələcək zamanla əvəz olunur. Yalnız çox nadir hallarda o küncə yaxınlaşar, baxar və yenə keçər...

DİL ƏLAQƏLƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ

4. Rus dilində bitmiş gələcək zaman indiki zamanda icrası mümkün olmayan hərəkəti ifadə edir, məsələn: Выходи поскорее... Сейчас. Очки никак не найду. Azərbaycan dilində transformasiya olunanda bu cümlələrdəki potensial indiki zaman mənası üstün gəlir, məsələn: Tez ol, çıx... İndi. Eynəyimi heç cür tapmıram (tapa bilmirəm).

5. Rus dilində sadə gələcək zaman ümumiləşmiş (aforistik) mənaya malik olaraq, atalar sözləri və zərb-məsəllərdə istifadə olunur, məsələn:

Стерпится, слюбится. (Dözərsən, seversən).

За двумя зайцами погонишься, ни одного не поймаешь.. Azərbaycan dilində bu atalar sözünün ekvivalent qarşılığı belə səslənir: Bir əldə iki qarpız tutmaq olmaz. Lakin əgər onun hərfi tərcüməsini etsək, o belə səslənəcək: İki dovşan dalınca qaçarsan, heç birini tutmazsan. Bu cümlədəki rus dilindəki bitmiş tərzdə olan gələcək zaman Azərbaycan dilində qeyri-qəti gələcək zamanla əvəz olunur.

6. Rus dilində bitmiş tərzdə olan gələcək zaman bəzən subyektin müəyyən bir işə, hərəkətə qəti surətdə hazır olduğunu göstərir, məsələn:

Завтра, что бы там ни было, мы выиграем сражение (Л.Толстой). Azərbaycan dilində bu növ məna çaları qəti gələcək zaman vasitəsilə transformasiya olunur: Sabah nə olursa olsun biz döyüşü udacağıq.

Буря! Скоро грянет буря(М.Горький). Azərbaycanca:Fırtına!Tezliklə fırtına olacaq! Bu cümlədə rus dilində gələcək zaman hərəkətin mütləq icra olunacağını, baş verəcəyini göstərir.

7. Rus dilində sadə gələcək zaman və yaxud bitmiş tərzdə olan gələcək zaman nəinki mütləq kateqorial mənada, həmçinin nisbi mənada, yəni digər zamanların yerinə işlənir, məsələn:

a) İndiki zaman əvəzinə

Я люблю тебя так, как ночной небосвод

Мой рассудок тебя никогда не поймёт (Ш.Бодлер).

Буря мглою небо кроет,

Вихри снежные крутя;

То, как зверь, она завоет

То заплачет, как дитя. (А.С.Пушкин).

b) Rus dilində gələcək zaman keçmişdə təkrar olunan hərəkətləri ifadə edir, məsələn: : Всё лето, исключая, конечно, непогожие дни, я прожил в саду, нередко и сама она(бабушка) ночевала в саду, принесёт (приносила) охапку сена, разбрасает(разбрасывала) его около моего ложа, ляжет

DİL ƏLAQƏLƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ

(ложилась) и долго рассказывает (рассказывала) мне о чём-нибудь (А.М. Горький). Azərbaycan və rus dillərində gələcək zaman formalarının transpozisiyasında bir ümumi cəhətə fikir vermək lazımdır: hər iki dildə fellə ifadə olunmuş hərəkəti daha canlı, emosional cəhətdən dolğun və ekspressiv surətdə çatdırmaq üçün gələcək zaman forması keçmiş zaman əvəzinə işlənir. Bu xüsusiyyət həm danışq dili üçün, həm də bədii üslub üçün səciyyəvidir (116, s. 200).

Ах, Дуня, Дуня! Что за девка-то была! Бывало, кто не проедет, всякий похвалит, никто не осудит (А.С.Пушкин). Ah, Dunya, Dunya. O necə qız idi! Olardı ki, kimsə burdan keçərdi, hamı onu tərifləyər, heç kim günahlandırmazdı. Fərhad hər nə üçün Aslana müraciət etsəydi, Aslan ona imtina etməzdi; ona paltar, ayaqqabı alar, dəftər-kitabdan təmin edərdi və çalışardı o əziyyət çəkməsin (C.Cabbarlı).

Hər iki müqayisə olunan dildə gələcək zaman formalarının bu növ transpozisiyaların onların morfoloji baxımdan zənginliyinə dəlalət edir və qrammatik quruluşda eksplisit və implisit mənanın dialektik vəhdətini əks etdirir. Transpozisiya dildə ekspressivliyi və emosionallığı təmin edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ələkbərov A.Q. Rus dilinin qrammatikası. Fonetika və morfolojiya. "Elm" nəşriyyatı, Bakı, 1988.
2. Бондарко А.В. Вид и время русского глагола (значение и употребление). Издательство "Просвещение", Москва, 1971.
3. Сравнительная грамматика русского и азербайджанского языков. Под редакцией М.Ш.Ширалиева и С.М.Джафарова. Издательство АГУ им. С.М.Кирова, Баку, 1954.
4. Чейф У.Л. Значение и структура языка. Перевод с английского Г.С.Щура. Издательство "Прогресс", Москва, 1975.
5. Щерба Л. Преподавание иностранных языков в школе, Москва-Ленинград, 1947.

Гюльрух ГАСАНОВА

К ВОПРОСАМ ТРАНСФОРМАЦИИ ФОРМ БУДУЩЕГО ВРЕМЕНИ ГЛАГОЛОВ РУССКОГО ЯЗЫКА НА АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ И ТРАНСПОЗИЦИЯ РЕЗЮМЕ

Статья посвящена исследованию проблемы трансформации будущего времени глаголов русского языка на азербайджанский язык. В

DİL ƏLAQƏLƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ

статье также анализированы семантические особенности форм будущего времени глаголов в русском языке и случаи транспозиции данной грамматической категории.

ON THE PROBLEM OF TRANSFORMATION OF THE FUTURE TENSE FORMS OF RUSSIAN LANGUAGE INTO THE AZERBAIJANI AND THE TRANSPOSITION.

SUMMARY

The article is dedicated to the investigation of the problem of transformation of Future tense forms of Russian language into the Azerbaijani. In the article are also analysed the semantic peculiarities of the Future tense forms of Russian language and the cases of transposition of this grammatical category.

İradə QASIMOVA

SADƏ CÜMLƏNİN GENİŞLƏNMƏSİNƏ DAİR BƏZİ QEYDLƏR

Sadə cümlə həm inkişafetmə təməyülünə, həm də dilin sintaktik quruluşunda tutduğu yerə görə sintaktik kateqoriyalar arasında mühüm yer tutur. Sadə cümlənin özündə isə “mübtədə + xəbər” tərkib hissələri mərkəzi mövqə tutur: bunlar sadə cümləni formalaşdıran minimal tərkib hissələridir. “Mübtədə + xəbər” sintaktik modelinin ən bariz, nümunəvi ifadə vasitələri isə “isim + fel” tərkib hissələri ilə ifadə olunanlardır.

Mübtədə ilə xəbər arasında sintaktik münasibət uzlaşma xarakteri daşıyır. Bu münasibət konkret dildə morfoloji kateqoriyaların formalaşmasından asılı olaraq şəxsə görə də, cinsə görə də ola bilər. Bunlar olmayanda isə həmin münasibət sabit söz sırası ilə də ifadə oluna bilər.

Mübtədə ilə xəbərin (və onların ifadə vasitələrinin) bir-birinə səmtlənmiş şəkildə işlənməsi ona gətirib çıxara bilər ki, morfoloji cəhətdən inkişaf etmiş dillərdə təkcə xəbərin cümlədə mövcudluğu mübtədanın məlumluğunu təmin etmiş olur. Belə hallarda mübtədə cümlədə olmaya-olmaya, dolayısı ilə (xəbərin varlığı ilə) öz ifadəsini tapmış olur. Əlbəttə, bu, konkret şəraitdən, ünsiyyətdə olanların məsələdən hali olmaq dərəcəsiindən də asılıdır. Məsələn,

DİL ƏLAQƏLƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ

azərbaycanca “Yağır” cümləsi yazda “yağış (dolu) yağır”, qışda isə “qar yağır” mənasında başa düşülə bilər.

Nitq prosesində bunun əksinə olan hadisə ilə də qarşılaşırıq: xəbər işlənmir, ancaq mübtədaya (yaxud onun əvəzedicisi olan xitaba) görə nədən söhbət getdiyini bilmək olur.

Məsələn, tutaq ki, müəllim jurnala baxıb, şagirdləri bir-bir dərsi danışmağa çağırır. O, bütöv(tam) cümlələrdən də istifadə edə bilər (“Araz, gəl, dərsimizi danış.”), amma daha çox şagirdlərin adını çəkməklə kifayətlənir (“Araz...”).

Bu cür müstəsna hallar heç də sadə cümlənin nüvə strukturunun “mübtəda + xəbər” modelindən ibarət olmadığını söyləməyə əsas verir. Yalnız mübtəda və yalnız xəbərdən ibarət olan formalar normal “mübtəda + xəbər” tərkib hissəli modelin olduğu halda (şəraitdə) mümkündür. Bu, Azərbaycan dilində də, başqa dillərdə də, o cümlədən, fransız dilində də belədir.

“Roman filologiyasına giriş” əsərində oxuyuruq: sadə cümlənin bir predikativ nüvəsi olur ki, o özü-özlüyündə lat. *phuit*, ital. *piove*, isp. *lluvoe*, fr. *phuit* kimi təktərkibli cümlələr şəklində ola bilər; ya da o, mübtəda, vasitəsiz təamamlıq, adresat təamamlığı, alət(vasitə), agens(onların təyinləri ilə birlikdə), zaman, yer, tərz-i-hərəkət zərfliləri kimi tərtib olunmuş bir ya da bir neçə predmet anlayışlarına nisbət verilə bilər. Sadə cümlənin bütün üzvləri idarə, uzlaşma, yaxud sabit(qrammatikləşmiş) söz sırası kimi “güclü” sintaktik əlaqələrlə bağlanır. Sadə cümlənin üzvləri arasında sintaktik asılılıq sintetik şəkildə, yəni sözün özünün qrammatik forması ilə, yaxud analitik şəkildə, yəni köməkçi və yarımköməkçi sözlərin köməyi ilə ifadə oluna bilər [1, s. 281].

T.B.Alisova göstərir ki, latın dilindən roman dillərinə doğru inkişafın ümumi istiqaməti belə olmuşdur ki, sintetik formalar analitik formalarla əvəz olunmuşdur. Bunu onunla izah edirlər ki, məzmunun sintetik şəkildə təqdim olunması həmişə idiomatik səciyyə daşıyır. Özgədilli əhali dili mənimsəyərkən üzvlərə ayırır, yəni, təhlil edir. Həmin təhlil nəticəsində məna ilə formal struktur(quruluş) arasında daha aydın nisbət təsbit (müəyyən) edilir. Özü də təhlil prosesi daha çox ümumi, qrammatik mənadan daha çox xüsusiyyə, leksik şəkildə ifadə olunmağa doğru gedir, aparılır. Müəlliflər qeyd edirlər ki, sadə müxtəsər cümlələr latın dilindən roman dillərinə təkamül prosesində elə bir mühüm dəyişikliyə məruz qalmamışlar.

Əsərdə roman dillərində sözlərin sırası(mübtədanın xəbərlə qrammatik yaxud manaca uzlaşması yolu ilə yanaşma) mübtədanı vasitəsiz təamamlıqdan seçməyə imkan verən yeganə vasitə (üsul) kimi səciyyələndirilir.

DİL ƏLAQƏLƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ

Burada mürəkkəblənmiş formaların struktur baxımdan səciyyəsi də verilmişdir. Əsərdə bu barədə deyilir: mürəkkəb (yaxud mürəkkəbləşmiş) cümlənin iki(yaxud daha artıq) predikat nüvəsi olur ki, onlar arasında fərq müəyyənləşdirilir.

Burada tabesizlik və tabelilik kimi iki mühüm qrammatik münasibətin meydana gəlməsi tarixi ilə tanış oluruq. Müəlliflər göstərir ki, “tabesizlik” və “tabelilik” məzmunca (məna) bağlanmış, cümlələrə qoyulmamış anlayışlardır. “Parasintaksis” adlanan qapalı olmayan sadalanan silsilələrin bağlayıcı-sız yan-yanə qoyulması yaxud “və” bağlayıcısının köməyi ilə birləşməsi danışq dili üçün və yazılı dilin müxtəlif mərhələləri üçün xarakterikdir.

“Hiposintaksis” adlanan yanaşı qoyulma və birləşmədən sonra meydana gəlmiş tabelilik əlaqəsi yalnız inkişaf etmiş ədəbi dildə sabit modellərin mürəkkəb sistemini yaradır. Danışq dilində ən ümumi asılılıq işarələri olur.

Budaq cümlənin baş cümləyə bağlayıcı təbə olmasından fərqli olaraq, tərkib formasında olan tabelilik predikativ vahidi daha dərin yenidənqurmaya məruz qoyur və hər bir dilin sintaktik idiomatikasının əsasını təşkil edən struktur yaradır[1,s.284].

Müəlliflərin göstərdikləri kimi, roman dilləri sintaktik qrupların möhkəmlənməsi təmayülünə təbə olaraq, ya onların parçalanmasına heç cür yol vermir (məsələn, önqoşma ilə ismin arasına başqa bir üzvün daxil olmasına – inter leones); ya da yalnız modal və əlavə sözlər yaxud zaman zərfləri ilə qurtarmağa yol verir[1,s.288]

Axırncı qeydlə əlaqədar olaraq deyə bilərik ki, Azərbaycan dilində zaman zərflərinin cümlədə yeri nisbətən sərbəstdir: onlar cümlənin ya əvvəlində, ya da ortasında(xəbərdən qabaq) gəlir. Cümlənin axırında gəlmək istisna olunmur. Zaman zərfləri yalnız əlavə söz kimi cümlənin sonunda gələ bilər.

Söz sırasının qismən itirilmiş mütəhərriqliyi əvəzində roman dilləri latın dilinə xas olmayan “tema” və “rema” sintaktik şəkildə ayırd edilməsi üsulları yaratmışlar. Bu, xüsusən fransız dili üçün xarakterikdir: tema: *ton pere j'ai vu* “sənin atanı mən gördüm” rema: *s'est ton pere que j'ai vu* “Mən (məhz) sənin atanı gördüm/görmüşəm”. Məhz bu dildə SVO ardıcılığı ən çox təsbit edilmişdir, ona görə də o, cümlənin kommunikativ perspektivində dəyişikliyi əks etdirməyə qabil deyildir[1,s.288].

İ.M.Valyayeva göstərir ki, sadə cümlənin əsas təşkiledici(tərkib) vahidləri əksəriyyət etibarilə mübtəda və xəbərdir. Bunların ikisi də spesifik morfoloji formada çıxış edir. Mübtəda bir qayda olaraq adlıq halda çıxış edir. Xəbər

DİL ƏLAQƏLƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ

isə təsərif olunmuş fel yaxud təşkilində təsəriflənmiş felin iştirak etdiyi söz birləşməsi formasında olur. Fel xəbər rolunda çıxış edərkən mübtədadan daha artıq başqa sözlərlə birləşmək imkanı əldə edir. Odur ki, cümlənin quruluşu və sərhədləri fel-xəbərin birləşmək imkanlarından çox asılı olur. Heç də təsadüfi deyildir ki, bir çox müasir tədqiqatçılar cümlənin struktur tiplərini ayırd edərkən hər şeydən əvvəl verbal düyünündən çıxış edirlər (Валыева İ.М. Особенности структуры предложения, связанные с семантикой и валентностью глагола // Структура предложения и классы слов в романо-германских языках. вып. 4. Калинин, 1975, с.119).

Bu səbəbdən, İ. M. Valyayeva hesab edir ki, felin strukturunu onun zəruri üzvlərinin olması ilə bərabər, cümlənin minimal strukturuna mütabiq tutmaq, felin yanındakı zəruri iştirakçıları isə cümlənin zəruri iştirakçıları kimi qiymətləndirmək olar. Felin strukturunun fakültativ üzvləri cümlədə onun kommunikativ məzmununu genişləndirməkdən zühur edirlər. Belə ki, onları cümlənin məna həcmi üçün genişləndirilməsinə xidmət edən ünsür kimi götürmək olar [2, s.120].

Felin valent xüsusiyyətləri eyni və müxtəlif strukturlarda özünü büruzə verir. İ.М. Valyayevanın bu barədə son qənaəti belədir: “Cümlənin strukturu, onun sərhədləri ilk növbədə cümlənin struktur nüvəsi olan felin valent xüsusiyyətlərindən asılıdır. Cümlənin müəyyən mənada fəllə müəyyən edilən minimal strukturu bütün hallar üçün yox, əksər hallar üçün eynidir. Lakin eyni mənada olan fəllə müəyyən edilən müxtəlif minimal strukturlar da ola bilər. Bunun əksinə olaraq, vahid minimal strukturlu cümlələrdə nüvə kimi müxtəlif mənələrdə olan eyni fel də çıxış edə bilər” [2, s.125].

Bura qədər deyilənlər roman dilləri, alman dili (Valyayeva) materiallarına əsaslanır. Bəs Azərbaycan dilində, ümumiyyətlə, türk dillərində vəziyyət necədir? Türk dillərində sadə cümlənin öz tərkib hissələri ilə ifadəsi məsələsi iki fundamental əsərdə nəzərdən keçirilmişdir. Bunlar N.Z. Hacıyevanın “Türk dillərinin sintaktik strukturunun inkişafının əsas yolları” və yenə də onun B.A. Serebrennikovla birlikdə hazırladığı “Türk dillərinin müqayisəli-tarixi qrammatikası. Sintaksis” əsərləridir.

Həmin əsərlərdə böyük faktiki materiala əsaslanan qənaət belədir:

Sadə cümlə istənilən tipoloji quruluşdan olan dillərdə - iltisqi, flektiv, analitik – aparıcı kəmiyyət olan mübtəda və xəbər, subyekt və predikat ayrılmaz sintezidir. Türk dillərində subyekt və və predikat cümlənin bir üzvündə

DİL ƏLAQƏLƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ

təqdim oluna bilər (müq. et: *aldım = mən aldım*). Özü də cümlədə predikatın olması məcburidir. Cümlə üçün predikativlik əsas şərtədir[3,s.155; 4, s.74].

N.Z.Hacıyeva göstərir ki, mübtədə sahəsi türk dillərinin tarixi inkişafı boyu nisbətən sabit qalmışdır. Mübtədə bütün türk dillərində bütün tarixi dövrlərdə, demək olar ki, bütün ad sinifləri(razrəd) ilə, əvəzliliklərlə və başqa nitq hissələrindən substantivləşənlərlə ifadə olunmuşdur.

Bunun əksinə olaraq, xəbər sahəsində başqa bir mənzərə ilə qarşılaşırıq. Burada həm inkişaf edən fel zamanları, həm də bağlayıcı vasitələr hesabına tarixi dəyişikliklər müşahidə olunur.

Xəbərin qrammatik ifadəsi cümlənin tipini(ismi və yaxud feli) müəyyənləşdirir. Bu iki tipin qarşılıqlı nisbəti türk dillərinin qrammatikasıdan ötrü çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Təsədüfi deyildir ki, cümlə strukturunun genezisi problemini bir çox türkoloqlar xəbərin təbiəti ilə bağlamışlar[3,s.155; 4,s.74].

N.Z.Hacıyeva yanaşma üsulunu sadə cümlələrin ən qədim əlaqəsi üsulu kimi götürür. O, göstərir ki, türk dillərinin inkişafının bütün dövrlərində qoşulmuş sadə cümlələr strukturu səciyyəvi olmuşdur. Bunlar arasında münasibət onların bilavasitə olaraq bir-birinə yanaşması ilə ifadə olunmuşdur. Yanaşma sintaktik münasibətlərin ən qədim ifadə üsulu olmuşdur. Sadə cümlə türk ümumiliyinin ən ilk dövrlərinə aid edilə bilər. Mürəkkəb cümlənin tarixi inkişafında ən erkən mərhələ, görünür, sadə cümlənin mütləq üstünlüyü ilə səciyyələnməmişdir [3,s.207; 4, s.99].

Beləliklə, görürük ki, müxtəlif dillərin materialları sadə(müxtəsər) cümləni ən qədim cümlə forması hesab etməyə əsas verir. Cümləyə verilən təriflər sadə cümlənin mahiyyətini ifadə edir. Cümlənin mahiyyəti müxtəlif tədqiqat əsərlərində cümlənin bitmiş bir fikir ifadə etməsi ilə əlaqələndirilir. Nəzərdən keçirdiyimiz əsərdə də bu, qeyd edilir və cümlənin tərkib hissələrinin ifadəsi ilə əlaqələndirilir. Müəlliflər “cümlə üçün ən zəruri olan nədir?” deyərək sual verir və özləri də ona cavab verirlər. Hətta yalnız mübtədə və xəbərdən ibarət olan ən kiçik cümlə məntiqi olaraq tam bitmiş fikir ifadə etməlidir. Hər bir cümlə əlamətin açılmasından başqa bir şey deyildir. Felin şəxslə forması təkcə əlaməti adlandırmağa imkan vermir. O həm də əlaməti müəyyən tərzdə onun daşıyıcısına nisbət verməyə də imkan verir. Ona görə də felin şəxslə formaları məntiqi cəhətdən bitmiş fikrin ən yaxşı ifadə vasitələridir[4,s.97]. Sadə cümlə ilkin cümlə tipi kimi meydana gəldikdən sonra bir sıra kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliklərinə uğramışdır. Həmin dəyişikliklər həm sayca, həm ifadə üsullarının sayına görə, həm də nəticələrinə görə diqqəti cəlb edir. Məqalənin həmin

DİL ƏLAQƏLƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ

dəyişikliklərdən təfəsilatı ilə danışmağa imkan vermir. Ona görə də onlar barəsində ən ümumi mülahizələrimizi bildirməklə kifayətlənirik.

Sadə cümlənin inkişafı iki mühüm amillə nəticələnir.

1. Həmin dəyişikliklər sadə cümlənin struktur müəyyənliyini pozmur: sadə cümlə quruluşca sadəliyində qalır. Bu, sadə cümlənin tərkibində mübtəda və xəbərdən başqa, ikincidərəcəli üzvlər və ara söz, ara cümlələrin işləndiyi hallarla bağlıdır.

2. Sadə cümlələrin həmcins mübtəda və xəbərlərin hesabına genişlənməsi. Bu zaman mübtədaların həmcins olması ilə xəbərlərin həmcins olması eyni tipli dil hadisəsi kimi özünü göstərmir. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, mübtədalar həmcins olduqda fəli xəbər vahid, yeganə olmasında davam edir. O, müxtəlif subyektlərə isnad verilən ümumi, müştərək hərəkəti bildirib, cümləni mürəkkəbləşdirmir. Sadə cümlədə həmcins xəbərlərin işlənməsi isə mahiyyət etibarilə başqa effekt verir. Bunlar ortada olduqda sadə cümlənin bir predikativ nüvəsi olmur, bu isə sadə cümlənin tələbinə ziddir. Amma buna əsasən sadə cümlənin mürəkkəb cümləyə çevrildiyini iddia etmək də düzgün olmaz. Ona görə ki, fəli xəbərlər bir mübtədaya, subyektə aid olmaqla öz aralarında paralellik, bərabərlik münasibətini saxlayırlar. Bu nisbət pozulduqda fəli xəbərlərdən biri yaxud bir neçəsi şəxslı formada işlənməkdən çıxır, ya da onlardan bəziləri müstəqil olaraq sintaktik konstruksiyanın (budaq cümlənin) predikativ nüvəsi olur. Birinci halda sadə cümlənin struktur müəyyənliyi aradan qalxmır, ikinci halda isə sadə cümlənin mürəkkəb cümləyə çevrilməsi ilə qarşılaşırıq.

3. Sadə cümlələrin ya müstəqillik, ya da asılılıq münasibətlərində işlənməklə mürəkkəb cümlələr yaratması. Həmin məsələ həm roman dilləri, həm də türk dilləri materialları əsasında öyrənilmişdir [Bax: 1; 4].

ƏDƏBİYYAT

1. Алисова Т.Б., Репина Т.А., Таривердиева М.А. Введение в романскую филологию. изд. 2-е. Испр. и доп. М., Высшая школа, 1987.
2. Валяева İ.М. Особенности структуры предложения, связанные с семантикой и валентностью глагола // Структура предложения и классы слов в романо-германских языках. вып. 4. Калинин, 1975.

DİL ƏLAQƏLƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ

3. Гаджиева Н.З. Основные пути развития синтаксической структуры тюркских языков. М., Наука, 1973.
4. Гаджиева Н.З., Серебренников Б.А. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Синтаксис. М., Наука, 1986.

Irada GASIMOVA

SOME NOTES ON THE EXTENSION OF SIMPLE SENTENSE SUMMARY

In the article, the author tries to analyse, on the materials of the Romanic and Turkic languages, the matters related to the extension of simple sentence.

5. Алисова Т.Б., Репина Т.А., Таривердиева М.А. Введение в романскую филологию. изд. 2-е. Испр. и доп. М., Высшая школа, 1987.
6. Валяева И.М. Особенности структуры предложения, связанные с семантикой и валентностью глагола // Структура предложения и классы слов в романо-германских языках. вып. 4. Калинин, 1975.
7. Гаджиева Н.З. Основные пути развития синтаксической структуры тюркских языков. М., Наука, 1973.
8. Гаджиева Н.З., Серебренников Б.А. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Синтаксис. М., Наука, 1986.

Irada GASIMOVA

SOME NOTES ON THE EXTENSION OF SIMPLE SENTENSE SUMMARY

In the article, the author tries to analyse, on the materials of the Romanic and Turkic languages, the matters related to the extension of simple sentence.

Тарана ДЖАФАРОВА

ІНДИЙСКОЕ МОРФОЛОГИЗИРОВАНИЕ ТЮРКСКИХ ОСНОВ

В языке урду мы встречаем большое количество слов тюркского происхождения. Доля таких заимствований особенно велика среди именных частей речи – существительных и прилагательных. Среди тюркских заимствований выделяются имена отвлеченные, технические и социальные термины. Наряду с этим немалое число тюркских слов, обозначающих важнейшие бытовые явления и предметы, которые прочно вошли в круг наиболее употребительной лексики в качестве новых слов или синонимов к словам индийского происхождения.

Поскольку подавляющее большинство проникших в язык урду тюркских слов относится к именным категориям, анализ словообразовательных средств сводится к рассмотрению главным образом вопросов именного словообразования. Здесь выделяются два основных способа: словосложение и аффиксация (преимущественно суффиксация).

Суффиксы и слова – суффиксы индийского происхождения, сочетаемые с тюркскими основами, немногочисленны, но они распространяются на области именного и глагольного словообразования.

Наряду со сложными словами это свидетельствует о широком использовании тюркских основ в индийском словопроизводстве.

Ниже дается перечень наиболее употребительных с тюркскими основами суффиксов и слов – суффиксов индийского происхождения:

- 1) суффикс *ι* – один из самых продуктивных суффиксов, образующих названия лиц, названия отвлеченных понятий от имен существительных и прилагательных; совпадает с синонимичным ему суффиксом *ι* иранского происхождения, например:

DİL ƏLAQƏLƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ

kuşaki- незначительный, недостаточность от *kuşak* – маленький, незначительный.

- 2) суффиксы *iya*, *i* служат для образования слов со значением уменьшительности и ласкательности, например:

çalakiya - хитрость, ловкость

çalak - хитрый;

çadriya - маленькое покрывало

çadar - покрывало;

sandukçı - ларец, ларчик

sandukça - сундучок.

- 3) *vala* - широко употребительный суффикс для образования прилагательных и существительных с разными значениями:

ummıdvala - надеющийся

ummıd - надежда.

- 4) *an*, *an*, *at* – образует имена существительные, обозначающие действие или результат действия, например:

yağtan - награбленное добро

yağta - добыча;

çirkan - грязь; *çirkat* - грязь

çirk - мусор.

- 5) суффиксы *anı*, *nı*, *ın* служат для образования лиц женского пола:

naokaranı- служащая, служанка

naokarnı - горничная

naokar - слуга

beqnı - супруга бека, госпожа

beq - бек

bakavalnı - повариха, жена, шеф-повара

bakaval - шеф – повар.

- 6) суффиксы *rapa*, *ra*;

elçirapa - посольство

elçi - посол

DİL ƏLAQƏLƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ

çirağpa - раздражительность, вспыльчивость

çirağ - лампа, светильник.

- 7) суффиксы *ti*, *ai* образуют имена существительные, обозначающие действие или результат действия:

çhapti - пятно от коровьего навоза

çhap - печать, клеймо

dağai - плата за клеймение

dağ - метка.

- 8) суффикс *ila* (иногда *eyl*) образует качественные прилагательные наряду и иранским *dar*, например:

dağila – запятнанный

dağeyl

dağ - пятно.

Словосложение с давних пор занимало большое место в системе словообразования.

Сложные слова представляют весьма значительную долю употребляемых в урду тюркских заимствований.

Классификация их вполне подходит под схему, выработанную индийскими грамматиками. Поэтому ею мы здесь и воспользуемся, перечисляя основные типы сложных слов в языке урду с тюркскими основами.

В словосложении существительных выделяются два основных способа – сочинительный и подчинительный, при которых морфологическим изменениям обычно подвергается только второй компонент.

Сложносочиненные слова образуются непосредственным сложением двух существительных (одним из которых является тюркское слово). Такие слова (парные сочетания) обычно выражают новое обобщенное понятие, но иногда ими передается эмоционально более сильное значение, чем то, которым в отдельности обладают их компоненты – существительные, близкие по значению, синонимичные или противопоставляемые (противоположные) по значению (антонимы), например:

- 1) *altı* - *paltı* - сидение по турецки

DİL ƏLAQƏLƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ

от т. *altı* – низ, дно

и урду *pali* – сидение, на корточках;

2) *baba - loq*- дети

от т. - *baba* -достопочтенный, ребенок

и урду *loq* - люди;

3) *dimağçat* - болтовня

от т. *dimağ* – мозг, разум

и урду - *çat* – растрата, проматывание;

4) *miya – bibi* -муж и жена

от т.- *miya* – уважаемый, муж

и урду *bibi* – жена.

Однако значительный пласт сложных слов с тюркскими основами в языке урду составляют сложноподчиненные слова, у которых один из компонентов управляется другим, например:

1) *aş - co*- овсяная каша

от т. - *aş* – пища, каша

и урду - *co* – ячмень, просо, зерно;

2) *topqari*- лафет

от т. - *top*– пушка, оружие

и урду - *qari* – телега, повозка;

3) *çirağ- e-cila*- закат, вечер

от *çirağ*– лампа, светильник;

4) *çhapa vediya*- умение печатать

от т. *çhapa* – печатание

и урду- *vediya* – знание, наука;

5) *miyamithu*- сладкоречивый

от т.- *miya* – уважаемый

DİL ƏLAQƏLƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ

и урду - *mithu* – ласковое обращение к ребенку;

- 6) *hathi -çalak*-быстрый, ловкий
от *hathi* – рука.
и т. –*çalak* - умелый, ловкий

В языке урду мы сталкиваемся с появлением некоторых тюркских новообразований – слов, создаваемых на основе тюркских корней, но отсутствующих в самих тюркских языках, например:

- 1) *urda-beqni*– женщина страж, женщина часовой
от т. *urda*– военный лагерь, армия;
и т. - *beqni* - женщина
- 2) *çaddar-çhupaval*- детская игра в партизанов
от т. - *çaddar*- покрывало
и т.- *çhupaval* – партизан;
- 3) *darog̃a-e-top*- артиллерийский офицер
от т.- *darog̃a* – старшее должностное лицо
и т.-*top* – пушка, орудие.

Словообразование хорошо иллюстрируется сопоставлением его типов по частям речи.

В языке урду имеются два главных типа словообразования: именной и глагольный.

Если для имен(существительных и глагольных) характерно аффиксальное словообразование(префиксация, суффиксация),и создание новых слов путем словосложения, то в системе глагола суффиксация занимает незначительное место, а префиксация вообще отсутствует.

Большое место занимают так называемые сложные глаголы – лексические единицы, где первым компонентом выступает слово (в нашем случае тюркское слово), относящиеся к одной из именных частей речи, а вторым – глагол.

В языке урду различаются отыменные глаголы простые и сложные, образованные от существительных и прилагательных (тюркского происхождения).

DİL ƏLAQƏLƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ

Простые отыменные глаголы образуются путем суффиксации, т.е. присоединением непосредственно к существительному или прилагательному тюркского происхождения глагольного суффикса *-na*, например:

- 1) *barmana*-сверлить, бурлить
от т.- *barma* - буровой инструмент;
- 2) *çirakna*- загрязнять
от т.-*çirk* – грязь;
- 3) *çhapna*- публиковать
от т.-*çhap* – печатание;
- 4) *dağna*- клеймить
от т.-*dağ* – клеймо, пятно.

Однако в языке урду число простых отыменных глаголов с тюркскими основами невелико. Гораздо чаще встречаются сложные отыменные глаголы, образующиеся соединением имен существительных и прилагательных тюркского происхождения со служебными словами, в основном с глаголами *karna* «делать» и *hona* «быть», например:

- 1) *uluş karna*- пробовать обжедки
от т.-*uluş* – обжедки;
- 2) *çak karna*- разрезать, раздирать
от т.-*çaku* – нож;
- 3) *dimağ*- быть надменным
от т.- *dimağ* – мозг, разум;
- 4) *tak karna*– делать неповторимым
от т.-*tak* – единственным;
- 5) *kabu hona*– быть подвластным
от т.-*kabu* – мощь, сила;
- 6) *kadğan karna*- запрещать
от т.- *kadğan* – запрет;

DİL ƏLAQƏLƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ

- 7) *yurişh karna*– совершать нападение
от т.- *yurişh* –нападение.

Сложные отыменные глаголы образуются и от звукоподражательных слов тюркского происхождения, которые не называют звуков, издаваемых предметами, а воспроизводят их путем подражания, например:

- 1) *şapa-şap karna*- булькать, журчать
от т.-*şap*– звукоподражание шипению, бульканью, журчанию (воды, пара);
- 2) *ğu-ğa*- агугать, лепетать (о ребенке)
от т.-*ğu* – агуканье, лепет (ребенка).

Наряду со сложными отыменными глаголами в языке урду очень широко употребляются и другие глагольно-именные сочетания, где первым компонентом является тюркское слово, например:

- 1) *açar dalna*- мариновать овощи
от т.-*açar*- маринованные овощи;
- 2) *ummid rakhna*- надеяться
от т.-*ummid* – надежда;
- 3) *tamança*- стрелять из пистолета
от т.- *tamança* – пистолет;
- 4) *çabuk marna*- хлестать, ударять
от т.- *çabuk* – кнут, хлыст;
- 5) *çuğlu khana*- осведомлять
от т.-*çuğal* – осведомитель;
- 6) *surağ laqana (lena)*- расследовать, разыскивать
от т.-*surağ* – розыск, расследование
- 7) *kutak marna*- бить дубинкой

DİL ƏLAQƏLƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ

от т.-*kutak* – палка, дубинка;

8) *naokri dena*- служить

от т.-*naokri* – слуга, служащий;

9) *yarğa çalana*- строить конюшню

от т.-*yarğa*– конюшня;

10) *var çalna*– наноситься (об ударе)

от т.-*var* – нападение, удар.

Все эти глагольно – именные сочетания в своих изменениях полностью следуют принципам грамматики урду.

Основной их элемент, подвергающийся грамматическим изменениям – это образующий глагол, который принадлежит урду, а именная часть представленная существительными или прилагательными тюркского происхождения остается без изменения.

Факты, приведенные в данной статье о морфологическом словообразовании, есть только наглядное выражение длившегося веками культурного и этнического смешения индийцев с тюркскими народами.

Из изложенного выше можно заключить, что заимствованные тюркские основы вошли в круг индийских основ, заняв равноправное положение в системе словообразования. Обогащение словаря урду этими заимствованиями и возможность их использования для выражения различных оттенков мысли является фактом.

TƏRANƏ CƏFƏROVA TÜRK MƏNŞƏLİ ƏSASLARIN HIND MORFOLOJİ ASSIMILYASIYASI XÜLASƏ

“Türk mənşəli əsasların hind morfoloji assimilyasiyası” adlı məqalədə urdu dilində türk mənşəli alınma sözlərin qısa morfoloji analizi aparılmışdır. Türk mənşəli əsaslarla işlənən əsas hind mənşəli şəkilçilər və söz – şəkilçilər xüsusilə göstərilmişdir.

Bunlarla yanaşı bir tərəfi türk mənşəli əsaslarla yaranmış mürəkkəb sözlərində təhlili aparılmışdır.

Məqalədə əsas yeri birinci tərəfi türk mənşəli sözlərlə düzəlmiş sadə və mürəkkəb ismi fəllər tutur.

DİL ƏLAQƏLƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ

Bütün yuxarıda deyilən faktlar misallarla subut olunmuşdur.

Verilmiş bu məqalənin başlıca məqsədi urdu dilinin sözdüzəldiciliyində türk mənşəli əsasların rolunu göstərməkdir və bu sözlər vasitəsi ilə urdu söz lüğətinin genişlənməsi və geniş fikirlərin ifadə olunmasını göstərməkdir.

Tarana JAFAROVA

IN ARTICLE “INDIAN MORPHOLOGICAL TURKIC BASE”

SUMMARY

In article “Indian morphological Turkic base” conducted short morphological analysis turkic borrowings in urdu language. Chosen main suffixes and words – suffixes of indian origin which are combined with turkic bases.

Alongside with this was conducted categorization of difficult words, which consist of two nouns, where one of them is turkic word.

In article the main subject divided for simple and difficult inserted verbs, where the first component are turkic word.

All aforesaid facts are proved by examples, purpose of this article is attempt to show worthy position of turkic base in the system of word-building of language urdu, enrichment dictionary of urdu with this borrowings and possibility to use them for expression of different tones.

Aygün Hüseynağa qızı ƏLİYEVƏ

İNGİLİS DİLİNDƏ VURĞU

Sözlərdəki hecalardan, cümlələrdəki sözlərdən birinin digərindən daha qüvvətli və daha ucadan tələffüz edilməsinə vurğu deyilir. Sözlərin düzgün mənasını anlamaqda vurğu əsas rol oynayır. Vurğunun üç növü var: söz vurğusu, cümlə vurğusu və məntiqi vurğu.

Söz vurğusu sözdə müəyyən bir hecanın digərlərindən fərqli olaraq daha güclü, aydın və yüksək tonla tələffüz edilməsinə deyilir. İngilis dilində vurğu işarəsi ['] bir qayda olaraq transkripsiyada vurğulu hecadan əvvəl yuxarıdan qoyulur: progress[ˈprougres]. Belə heca vurğulu heca adlanır, zəif tələffüz olunan heca isə vurğusuz heca adlanır. Prof.A.Axundov söz vurğusunun dinamik, tonik(musiqili), kəmiyyət(kvantitativ) və keyfiyyət(kvalitativ) növlərindən bəhs edərək onların hər birisi haqqında geniş məlumat verir(1,s.14). Vurğulu heca vurğusuz hecadan gücü ilə seçilərsə belə vurğuya dinamik vurğu deyilir. Hecadakı saitin uzunluğunu təmin edən vurğuya kvantitativ vurğu deyilir. Müəyyən bir hecanın digərlərinə nisbətən daha aydın və təmiz səslənməsi kvalitativ vurğu ilə bağlıdır. Və nəhayət, hecanı tonun yüksəkliyi və dəyişməsi ilə ayıran vurğu tonik vurğu adlanır.

İngilis dilində söz vurğusu ilə bağlı bir sıra qaydalar mövcuddur. Onların bəzilərini nəzərdən keçirtmək məqsəda uyğundur:

1. İki və üç hecalı sözlərdə vurğu birinci hecaya, söz kökü üzərinə düşür: 'painter, 'window, 'Institute, 'glorious.

2. Dörd və daha çox hecadan ibarət olan sözlərin iki vurğusu olur: əsas vurğu və ikinci dərəcəli vurğu. Əsas vurğu sözün sonundan ikinci və ya üçüncü hecaya, ikinci dərəcəli vurğu isə sözün əvvəlindən birinci və ya ikinci hecaya düşür və transkripsiyada hecadan əvvəl aşağıdan qoyulur [.,]: ,insti'tution, ,speci'ality. Göründüyü kimi, ikinci dərəcəli vurğu əsas vurğudan bir vurğusuz heca ilə ayrılır. Qeyd etmək lazımdır ki, bəzi sözlərdəki iki vurğu bərabərsəviyyəli olur. Belə növ vurğuya əsasən söz birləşmələrində və frazeoloji birləşmələrdə rast gəlinir. Məs.: 'well-'planned, 'above 'mentioned, 'out of 'sight.

3. «A, be, com, dis, mis, in, im, pre, re, ir» prefiksları ilə başlanan sözlərdə vurğu həmin prefikslardan sonrakı hecaya düşür: re'write, im'possible, be'come, a'bout, ir'regular, pre'war.

4. «Tion» şəkilçisi ilə düzələn isimlərdə vurğu həmin şəkilçidən əvvəl gələn hecaya düşür: va'cation, trans'lation.

GERMANİSTİKA MƏSƏLƏLƏRİ

5. Mürəkkəb isimlərdə vurğu birinci hecaya düşür: 'somebody, 'timetable, 'notebook, 'childhood.

Vurğunun yerindən asılı olaraq eyni səs tərkibinə və qrammatik formaya malik olan sözlər müxtəlif nitq hissəsinə aid olur və hətta müxtəlif mənə daşıyırlar. Məsələn:

- 1) 'entrance – (isim) giriş
en'trance – (fel) heyratə gətirmək
- 2) 'insult – (isim) təhqir
in'sult - (fel) təhqir etmək
- 3) 'abstract – a) (isim) abstraksiya, xülasə
b) (sifət) abstrakt, mücərrəd
ab'stract – (fel) yekunlaşdırmaq, xülasə etmək
- 4) 'descant - (isim) mahnı
des'cant - (fel) mahnı oxumaq
- 5) 'perfume- (isim) ətir
per'fume - (fel) ətirlənmək
- 6) 'torment - (isim) əzab
tor'ment – (fel) əzab vermək
- 7) 'compound – a) (isim) qarışıq
b) (sifət) mürəkkəb, qatışıq
com'pound – (fel) birləşdirmək, quraşdırmaq

Nümunələrdən göründüyü kimi, müxtəlif nitq hissəsinə aid olan eyni fonem tərkibinə malik sözlər əsasən iki hecalı olur. Isim və sifətlərdə birinci heca, fellərdə isə ikinci heca vurğuludur.

Mürəkkəb isimlərin əsasən bir, sifətlərin iki, söz birləşmələrinin və frazeoloji birləşmələrin iki və daha artıq vurğu ilə xarakterizə olunmasının səbəbini prof.A.Axundov semantik faktorun güclü meylinin nəticəsində görür (1, s.25).

İngilis dilində bir sıra sözlər var ki, müxtəlif nitq hissəsinə aid olmasına və ya müxtəlif mənə daşımaya baxmayaraq o sözlərdəki vurğunun yeri dəyişmir. Məsələn:

- 1) ma'ture – a) (sifət) yetişmiş
b) (fel) yetişmək
- 2) 'garnish – a) (isim) bəzək
b) (fel) bəzəmək

GERMANİSTİKA MƏSƏLƏLƏRİ

- 3) 'passing – a) (fəli sifət) keçən, gedən
b) (isim) keçmə, getmə
c) (sifət) keçən, keçici
d) (zərf) son dərəcə, çox
- 4) con'sent – a) (isim) razılıq, icazə
b) (fel) razılaşmaq, icazə vermək

İngilis dilində üç və hətta dörd vurğusu olan mürəkkəb ixtisar sözləri mövcuddur. Belə sözlərdəki ixtisarlardan hər birisinə əsas vurğu düşür: 'B'B'S, 'U'S'A, 'I'S'B'N. Göründüyü kimi, sözlərdəki əsas vurğuların sayı ixtisarlardan sayından asılıdır. Onlar hətta dördədən yuxarı da ola bilər, məsələn 'U'N'E'S'C'O sözündəki kimi.

Yuxarıda aparılan təhlillərdən bir daha aydın olur ki, ingilis dilində vurğu üç cür olur: güclü (əsas), zəif (ikinci dərəcəli) və bərabərsəviyyəli.

Azərbaycan dilli tələbələr hətta ingilis dilinə yiyələndikdən sonra da tələffüz ilə bağlı problemlərlə üzləşirlər. Vurğunun qaydaları tədrisin ilk mərhələsində düzgün öyrədilməlidir. Bu işdə texniki vəsaitlər mühüm rol oynayır. Hələ ilk dərisdə müəllim vurğu və onun dildəki rolu haqqında geniş məlumat verməlidir. Tələbələri vurğunun qaydalarına yiyələndirərək müqayisə üsulundan istifadə etmək lazımdır. Müqayisəli tədris həm maraqlı, həm də möhkəm olur. Tədris əvvəl sadə qaydalardan başlanır, tədricən mürəkkəbləşir. İngilis dili ilə Azərbaycan dilində olan qaydaları müqayisə edərkən müəllim effektiv metod seçməlidir. Bu iş böyük məsuliyyət tələb edir, çünki tələbələri sözlərdə vurğunun yerini düzgün təyin etməyə yiyələndirmək onların şifahi nitqinin mədəniyyətini qaldırmaq deməkdir. Söz vurğusunu öyrətmək məqsədi ilə çoxlu sayda praktiki tapşırıqlardan istifadə etmək olar. Burada tələbələrin söz ehtiyatlarının rolu da həlledicidir. Məsələn, aşağıdakı eyni fonem tərkibinə malik olan, lakin müxtəlif mənalı sözlərin dəqiq mənasını təyin edəndən sonra tələbələr, şübhəsiz ki, vurğunun yerini də düzgün tapacaqlar:

1. The facts were entered on the **records**.
She has never **recorded** her songs.
2. The manager **subceted** his plan for consideration.
History is my favourite **subcect**.
3. You should **impress** the director favourably.
You have produced a good **impress** on the director.
4. I'd like to speak to you in **perfect** sincerity.
The equipment must be **perfected**.

5. The facts **conflict** with reality.

I know nothing about this **conflict**.

Sözlərin tələffüzü zamanı vurğunun yerinin dəyişdirilməsi sözün və hətta cümlədəki bütün informasiyanın təhrif edilməsi, səhv çatdırılması təhlükəsini yaradır. Belə təhlükələrin yaranmaması üçün prosodik üsürlərin (vurğu, ton, melodiya, ritm, temp, tembr, fasilə) arasında xüsusi diqqət tələb edən vurğunu mükəmməl mənimsəmək zəruridir.

Cümlədəki bəzi sözlərin digər sözlərə nisbətən daha qüvvətli və yüksək tonla tələffüz edilməsinə cümlə vurğusu deyilir. Təsdiqləyici cümlələrdə adətən müstəqil mənalı sözlər, yəni isim, sifət, əsas fel, say, zərf vurğulu olur. Vurğusuz halda əvəzlik, artıqlıq, bağlayıcı, söz önü, köməkçi fellər, yəni köməkçi sözlər qalır və bu səbəbdən onlar zəif tələffüz olunur. Məsələn:

I have ' come to 'Baki to 'enter the 'University.

Lakin sual və inkar cümlələrində köməkçi fellər və bəzən əvəzliliklər vurğulu olur. Məsələn:

'Is 'that you?

We' shan' t go if you ' don' t 'ring us up.

Tanınmış fonetist F.H.Zeynalovun müşahidələrinə görə, «cümlə vurğusu intonasiyanın temporal(uzunluq, temp, pauza) komponentləri ilə sıx bağlıdır. Nitqin aramla, ahəstə, yaxud iti sürətlə tələffüz edilməsi cümlə vurğusunun kəmiyyətindən çox asılıdır. Cümlələrdə vurğulu sözlərin sayı çox olarsa, həmin nitq ahəstə, aramla, sözlər qüvvətli formada tələffüz ediləcək. Məsələn:

We're 'now at 'Oxford 'Circus | 'half 'way 'along 'Oxford Street, | 'one of the 'busiest 'streets in the 'West-End of 'London». (1,s.135).

Cümlədə vurğulu sözlərin sayı az olarsa, həmin nitq iti temple, sözlər isə zəif tələffüz olunacaq: They are at home now.

Cümlədəki sözlərdən birinin lazım gəldikdə digərlərindən daha qüvvətli, müəyyən intonasiya və tonla tələffüz edilməsinə məntiqi vurğu deyilir. Məntiqi vurğu sərbəst olduğundan cümlədə işlənən hər bir sözün, hətta köməkçi sözlərin üzərinə düşə bilər. Məntiqi vurğu cümlə vurğusunun bir variantı kimi çıxış edir. Azərbaycan dilçiləri cümlə vurğusunun funksional növlərindən çox ətraflı bəhs edərək məntiqi vurğunu cümlə vurğusunun bir funksional növü kimi təqdim edirlər. Məntiqi vurğunun yerini dəyişdirməklə cümlənin bütün mənasını dəyişmək olar. Məsələn: 'Cohn is good at history in our qroup. «Qrupumuzda Con tarixi yaxşı bilir» cümləsində «Con» sözü məntiqi vurğu ilə tələffüz edildikdə iki məna ortaya çıxır: birincisi, Con tarixi

GERMANİSTİKA MƏSƏLƏLƏRİ

yaxşı bilməyən tələbələrle qarşılaşdırılır. İkincisi, qrupdakı digər tələbələrin tarixi bilməsi faktı inkar edilir. Əgər bu cümləni bir neçə vurğu ilə tələffüz etsək, cümlənin məzmunundakı «yalnız Con» mənası aradan qaldırılmış olar:

'Cohn is good at 'history in our qroup. - 'Qrupumuzda 'Con 'tarixi yaxşı bilir. İndi isə «Con» və «tarixi» sözlərin vurğu ilə tələffüz edilməsindən elə bir məna yaranır ki, Con başqa fənnlərin içərisində yalnız tarixi yaxşı bilir. Əgər Conun məhz tarixi bildiyini vurğulamaq istəmiriksə, bu halda «yaxşı» sözünü də vurğu ilə tələffüz etməliyik: 'Cohn is 'good at 'history in our qroup. - 'Qrupumuzda 'Con 'tarixi 'yaxşı bilir.

Beləliklə, məntiqi vurğu konkret situasiyanın, fikrin və ya hadisənin qarşılaşdırılması zamanı ortaya çıxır.

Məntiqi vurğudan başqa, cümlə vurğusunun funksional baxımdan daha bir neçə növü var: semantik-sintaktik vurğu, modal-predikativ vurğu, intellektiv vurğu, predikativ vurğu, modal vurğu və emfatik vurğu. Lakin bu məqalədə məqsədimiz ingilis dilində vurğu haqqında ümumi məlumatı çatdırmaqdan ibarət olduğundan cümlə vurğusunun yuxarıda qeyd olunan növlərini təhlil etməyi məqsədəuyğun hesab etmədik.

ƏDƏBİYYAT:

1. Axundov A., Babayev S., Zeynalov F. İngilis və Azərbaycan dillərində vurğunun ritmik-melodik xüsusiyyətləri. Bakı, Təfəkkür, 1996.
2. Fəxrəddin Yadigar. Fonetika və fonolojiya məsələləri. Bakı, Maarif, 1993.
3. Babayev S. English phonetics. Baku, 1999.

Айгюн АЛИЕВА

УДАРЕНИЕ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ РЕЗЮМЕ

Среди просодических элементов (ударение, тон, мелодия, ритм, темп, тембр, пауза) особое внимание требует ударение. Существует три типа ударения: словесное, фразовое и логическое. В зависимости от ударного слога слова, имеющие одинаковый звуковой состав могут принадлежать к разным частям речи, а также могут употребляться в разном значении.

Aygun ALIYEVA

THE STRESS IN ENGLISH LANGUAGE

SUMMARY

Among prosodic elements (stress, tone, tune, rythm, tempo, timbre, pause) the stress requires a special attention. There are three types of stress: word stress, phrasal stress and logical stress. Depending on the stressed syllable words with the same sound structure belong to the different parts of speech and are used in different meanings.

**Ulduz ASLANOVA,
Nurşərəf BABAYEVA**

ALMAN DİLİNDƏ SINONİM FELLƏRİN ÜSLUBİ SƏCİYYƏSİ VƏ TƏDRİSİ PROBLEMLƏRİ

Dilin lüğət tərkibi semantik aspektdə təhlil olunarkən fərqləndirilən dörd mühüm qrupdan birini sinonimlər təşkil edir. Qeyd olunmalıdır ki, hər bir dilin leksik-semantik, morfoloji və sintaktik sistemində öz yeri olan sinonimlik fikrin ifadə tərzində və eləcə də ədəbi dilin üslublar sistemində mühüm rol oynayır. Elə bu səbəbdən də sinonimlik yalnız leksikologiya və leksikoqrafiyanın deyil, həm də üslubiyyatın, nitq mədəniyyətinin, natiqlik nəzəriyyəsinin tədqiqat obyektinə daxildir.

M.M.Pokrovski hələ 1895-ci ildə qeyd edirdi ki, hər hansı bir sözü başqaları ilə, yəni sinonimləri ilə, xüsusən də eyni təsəvvürlər dairəsinə daxil olan sözlərlə əlaqədar öyrəndikdə onun mənalарının inkişaf tarixini anlamaq daha asan olur. Müəllif yazır: “Sözlər və onların mənalарı bir-birindən təcrid olunmuş halda yaşamır. Onlar bizim istəyimizdən asılı olmayaraq müxtəlif qruplar təşkil edir, bu qruplaşma isə sözlərin ilkin mənalарının bənzərliyinə və ya bir-birinə əks olmasına (ziddiyyətinə) əsaslanır(14,82).

Məlumdur ki, dilçilik ədəbiyyatında sinonimlər əsasən iki böyük qrupa ayrılır: tam və natamam, başqa sözlə desək, mütləq və nisbi sinonimlər. T.Şippanın təbirincə, “tam sinonimlər məfhumu” adı altında elə söz və söz birləşmələri nəzərdə tutulur ki, onlar eyni əşyavi mənaya malik olur, eyni anlayışı ifadə edir və istənilən kontekstdə bir-birini əvəz edə bilər, neytral üslub çalarlı olur(8,23). Məsələn, anrufen – telefonieren, anzünden – anbrennen – anfeuern, anschlagen – aushängen, ansehen – anschauen, anschreiben –

anbrüllen, besprechen – diskutieren və s. Nümunələrə nəzər salsaq, tam sinonimlərin bəzilərinin alman və xarici mənşəli sözlərdən, bəzilərinin isə ümum-alman sözlərindən və dialektizmlərdən ibarət olduğunu asanlıqla müşahidə etmək olur.

Dildə bu və ya digər məfhum bir sözlə deyil, bəzən bir neçə söz və ya sabit birləşmə vasitəsi ilə ifadə olunur: *In diesem Jahr feiern wir den 50. Geburtstag meines Vaters.* = *In diesem Jahr begehen wir den 50. Geburtstag meines Vaters.* Dilin belə məzmun yaxınlığı və az hallarda təsadüf olunan məzmun və məna eyniliyi hadisələrinin məcmusu ilə sinonimika məşğul olur. Sinonimika öz mahiyyətinə görə mürəkkəb semasioloji problem və geniş anlayışdır.

Duden(1996) lüğətinin səkkizinci cildində oxuyuruq: “Sinonimlik münasibətlərinin dilin həm leksik(söz və ifadələr), həm də qrammatik vahidlər arasında mövcud olduğunu nəzərə alaraq sinonimləri əsasən iki yerə ayırırlar: qrammatik və lüğəvi sinonimlər. Qrammatik sinonimlərə qrammatik mənası eyni, quruluşu və qrammatik forması fərqli olan sözlər aid edilir. Lüğəvi sinonimlər isə formaca tamamilə müxtəlif, lakin mənasına görə yaxın və ya oxşar sözlərə deyilir”.

Məlumdur ki, leksik sinonimlərin təsnif olunma meyarları müxtəlifdir. Belə ki, onlar mənşəyinə, quruluşuna və mənalarına görə ayrı-ayrı qruplara bölünür:

- a) mənşəyinə görə - əsl alman və alınma sözlərdən ibarət olan sinonimlər;
- b) quruluşca – sadə, düzəltmə və mürəkkəb sinonimlər;
- c) semantik aspektdə - mütləq və nisbi sinonimlər (8, 206).

Bu məqalədə əsas məqsəd sinonim fellərin mənşəyinə və semantikasına müvafiq araşdırılması, onların semantik üslub çalarlarına uyğun bölgüsü və təhlilindən ibarətdir. Burada feli sinonimlərin struktur baxımdan araşdırılması nəzərdə tutulmur.

Tam sinonimlərin təhlili bunların hər şeydən əvvəl təkmənalı sözləri, başlıcası isə termin və ya texniki ifadələri əhatə etdiyini göstərir. Bu qrupa aid edilən sinonimlərin böyük əksəriyyətini alınma sözlər, beynəlmiləl leksika təşkil edir. Bu isə heç də təsadüfə hal kimi qiymətləndirilməməlidir. Çünki görkəmli dilçi-tədqiqatçıların qənaətinə görə dildə tam eyni mənalı iki sözün mövcudluğu qeyri-mümkündür. Əgər eyni mənanı daşıyan ikinci söz dilə daxil olarsa, o, mövcud olan digər sözü sıxışdırıb çıxarır və onun yerini tutur. E. M.

GERMANİSTİKA MƏSƏLƏLƏRİ

Qalkina-Fedoruk belə düşünür ki, tam sinonimlər dildə yox olur, işlək sferadan çıxır. Əks halda dil leksik dubletlərlə həddindən artıq yüklənə bilər(12,65)

Qeyd olunmalıdır ki, tam, bəzi mənbələrdə mütləq və ya xalis (reine, totale, strenge Synonyme) adlandırılan sinonimlərin dildə mövcudluğu sinonimlərin tədqiqat obyektinə çevrildiyi dövrdən bu günə qədər mübahisəli məsələ olaraq qalır. Sözlün əsl mənasında eyni məfhumu ifadə edən leksik sinonimlərə dildə nadir hallarda rast gəlinərsə də, onların tamamilə yoxluğunu zənn etmək düzgün olmazdı. Mütləq(tam) sinonimlərin mövcudluğunu qəbul edən tədqiqatçılar sırasında X.A.Levkovskaya(1968), A.Neubert(1978), V. Volski (1989), A.İskos və A.Lenkovanın(1970) adlarını çəkmək olar.

Lakin bəzi dilçilər mütləq (tam) sinonimlərin varlığını istisna edir. H. Həsənov mütləq sinonimlərə belə tərif verir: “Bir məfhumu mətnli-mətnsiz öz leksik mənasına görə ifadə edən və bir leksik-semantik variantına əsasən bir-birinə uyğun gələn, mənaca eyni olmayan sinonimlər mütləq sinonimlər adlanır”(3, 68). Deməli, müəllifin fikrincə sinonim hesab edilən sözlər bir-biri ilə nə qədər yaxın olsalar da, hər halda onların arasında incə məna və üslub fərqləri vardır. Bu fikirlə razılaşmaq olar, lakin bu halda mütləq deyil, nisbi sinonimlərdən bəhs edilə bilər. H. Həsənov hesab edir ki, sinonimləri mənaca tam uyğun sözlər, yəni eynimənalı sözlər kimi qəbul etmək olmaz, çünki bu halda onlar dubletlərlə eyniləşmiş olur. Eynimənalı olmaq isə sinonimlər üçün yadırdır.

A.Babayev (1992) də sinonimlərin eyni mənanı ifadə etməsi fikrinə qarşı çıxır və izah edir ki, eyni məzmunu malik iki dil vahidi dildə yaşaya bilməz. Müəllifin fikrincə, dildə eyni mahiyyətli nə fonem, nə də leksem ola bilər.

Lakin alman dilində nəzərdən keçirdiyimiz nümunələr istənilən kontekstdə bir-birini əvəz edə bildiklərindən və semantik baxımdan eyniyyət təşkil etdiyindən, eyni üslub çalarlı olduqlarından onların tam (mütləq) sinonimlər olmasına şübhə yeri qalmır: *Gestern habe ich meine Eltern angerufen. Gestern habe ich mit meinen Eltern telefoniert. Jetzt müssen wir unseren Plan besprechen. Jetzt müssen wir unseren Plan diskutieren. An jedem Adventssonntag wird eine Kerze angezündet. An jedem Adventssonntag wird eine Kerze angebrannt.*

Artıq əvvəldə qeyd olunduğu kimi, ikinci qrup sinonimlər natamam və yaxud nisbi sinonimlər adlandırılır. Adından göründüyü kimi, bu sinonimlər arasında müəyyən bir nisbilik nəzərə çarpır. Dilçilik ədəbiyyatında nisbi sinonimlərin geniş yayılmış belə bir tərifli vardır: “Natamam (nisbi) sinonimlər adı

altında bir-birini tamamilə örtə (əvəz) edə bilməyən sinonimlər başa düşülür, çünki onlar ümumi əsas əlamətlərdən başqa müxtəlif əlavə əlamətlərə də xas olur”(8, 209). Nisbi sinonimlər bir-birindən məna çalarlarına, üslubi rənglərinə və tətbiq olunma imkanlarına görə fərqlənir. Məhz bu nöqtəyi-nəzərdən onlar iki yerə ayrılır: ideoqrafik və üslubi sinonimlər.

Ideoqrafik sinonimlər eyni nominativ mənaya malik olsalar da bir-birindən əlavə mənaları və istifadə olunma xüsusiyyətləri ilə fərqlənilirlər. Məsələn, halten – stehen – bleiben, anfangen – beginnen, aufmachen – eröffnen.

Deyilənləri bir daha da əyaniləşdirmək üçün nümunələrdən birinin geniş təhlilinə nəzər salaq: aufmachen – eröffnen/öffnen. Alman dilinin izahlı lüğətində “aufmachen” felinin altı müxtəlif mənası verilir.

- 1) etw. Geschlossenes oder eine Tür, eine Flasche, einen Brief, den Mund.
- 2) ein Geschäft, oder eine Firma neu gründen.
- 3) etw. in einer bestimmten Weise gestalten (Der Artikel war groß aufgemacht).
- 4) etw. wird für Kunden geöffnet (Diese Boutique hat letzte Woche neu aufgemacht).
- 5) einen Weg antreten ~ irgendwohin aufbrechen (Nach der Arbeit machten sie sich in die Berge auf).
- 6) sich aufmachen + Infinitif – beginnen etw. zu tun (Endlich machte er sich auf, mir zu helfen).

Göründüyü kimi, sadalanan mənalardan yalnız birinci və dördüncü məna öffnen/eröffnen sözü ilə sinonimdir. Həmçinin *halten* felinin 45 mənasının 23-cü mənası *stehenbleiben* feli ilə sinonimdir. Buradan da belə nəticəyə gəlmək olar ki, sinonimlik münasibəti sözlər arasında deyil, məna komponentləri, məna variantları arasında mövcuddur.

Sinonimlər arasında ən böyük qrup məhz üslubi sinonimlərə məxsusdur. Üslubi sinonimlər öz emosional rənginə, ekspressivliyinə və müxtəlif funksional üslublarda işlənmə xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənir. Konkret dil materialı göstərir ki, üslubi sinonimlər bir qayda olaraq eyni anlayışı ifadə edir, daha dəqiq desək onlar eyni mənaya malik, lakin tamamilə fərqli üslub rəngləri olan fellərdir.

Ideoqrafik sinonimlər isə sözün mənasında öz əksini tapmış keyfiyyətin intensivliyi ilə bir-birindən fərqlənir. Məsələn, *lieben* – *verehren* – *hochschätzen*. Üslubi sinonimlər isə sözlərdəki əsas mənanın sosial-psixoloji çalarları ilə seçilirlər. Ona görə də üslubi sinonimlər sözlərin və ifadələrin

GERMANİSTİKA MƏSƏLƏLƏRİ

zəngin variativlik imkanlarının yaranmasında mühüm rol oynayır. Nümunələrə nəzər salaq: *sterben – verscheiden – verbleichen – entschlafen – verrecken – krepieren – abkratzen – versterben – ableben – einschlummern – hinübergehen – heimgehen – verröcheln – erlöschen – zugrundegehen – umkommen – eingehen – vereenden – verhungern – fallen – erfrieren – erliegen*.^{*}

Bu fellər üslubi sinonimlərdir və bir-birindən emosional-ekspressiv rəng çalarları ilə fərqlənir. Belə ki, *sterben* üslubi cəhətdən neytral hesab olunduğu halda *entschlafen*, *verbleichen*, *verscheiden*, *ableben*, *einschlummern* felləri yüksək bədii üslub əlamətlərini təənnüm etdirir. Bu fellərin bəziləri effemizmlər (*heimgehen*, *erlöschen*, *erliegen*), bəziləri isə vulqarizmlər (*verrecken*, *krepieren*, *abkratzen*, *verröcheln*), digərləri isə arqotizm və jarqonizmlər kimi müxtəlif funksional üsullarda tətbiq olunur.

Sinonimlər müxtəlif tematik qruplarda cəmləşir. Hər bir tematik qrup çoxsaylı tematik cərgələri, onlar da öz növbəsində sinonim cərgələri təşkil edir. Tərkibi yalnız alman mənşəli tam sinonimlərdən ibarət olan sinonim cərgə olduqca azdır. Məsələn, *krabbeln – kitzeln, jauchzen – jubeln, anreden – ansprechen, fliehen – flüchten, fordern – verlangen, vollführen – vollbringen* və s. Bu sinonimlər eyni üslub çalarına və istifadə xüsusiyyətlərinə malik olduqlarından bir-birini müvafiq kontekstlərdə asanlıqla əvəz edə bilər.

Əvvəldə qeyd olunduğu kimi, tam sinonimlərdən ibarət sinonim cərgələrin çoxunun alman mənşəli və alınma sözlərdən ibarət olduğunu müşahidə etmək çətin deyildir. Tədqiqat zamanı dəqqəti cəlb edən başlıca cəhət feli sinonim cərgələr arasında fransız mənşəli – **ieren** məsdər şəkilçili alınma fellərin üstünlük təşkil etməsidir.

Nümunələr maraqlıdır: *besprechen – diskutieren, veranstalten – organisieren, mitteilen – informieren, überprüfen – kontrollieren, befördern – transportieren, zerstören – demolieren, nachdenken – sich konzentrieren, anrufen – telefonieren, drahten – telegrafieren, achten – respektieren, beschleunigen – forcieren, annehmen – akzeptieren,*

fortschreiten – stagnieren, spritzen – infizieren, berichtigen – korrigieren və s. Nümunələrdə nəzərdən keçirilən mütləq sinonimlərin təhlili bir daha sübut edir ki, onlar birmənalı sözlərdən ibarət olur və əsasən də terminləri, sənət-peşə bildirən sözləri əhatə edir. Bu qrupa daxil olan sinonimlə-

^{*} Bu fellər L. Waysqerberin məşhur “Aufhören des Lebens” (həyatın kəsilməsi / dayanması) paradiqmatik söz sahəsindən götürülmüşdür.

rin mənimsənilmiş beynəlmiləl sözlərdən ibarət olduğunu söyləmək də çətin deyildir.

S. Ulman (1976) da mütləq sinonimlərin məhdud şəkildə olduğunu və buraya professionalizmlərin daxil olduğunu qeyd edir. O, həmçinin texniki və ya digər sahənin terminləri arasındakı mütləq sinonimlərin mövcudluğunun zamanla məhdudlaşdığını da vurğulayır.

Alman dili kifayət qədər zəngin bir dil kimi sinonim fellərin çoxluğu ilə diqqəti cəlb edir. *Gehen* və *essen* fellerinin çoxsaylı tematik və sinonim cərgələrinin təhlili də bu baxımdan maraqlıdır.

“*Gehen*” felinin sinonimləri hərəkətin sürətini, müəyyənliyini, həmçinin hərəkət edən şəxsin sosial-psixoloji və sağlamlıq durumunu ifadə etmək baxımından bir sıra sinonim cərgələri əhatə edir:

1) heç bir məqsəd olmadan yavaş-yavaş getmək, veyillənmək: *schlendern, trotteln, bummeln, flanieren, waten*;

2) çox sürətlə getmək: *wetzen, laufen, rennen, sprinten, hetzen, hasten, eilen, wieseln, sausen, rasen, huschen, flitzen, trödeln*;

3) axsaya-axsaya getmək/ axsamaq: *hinkeln, humpeln, hatschen*;

4) sürünə-sürünə getmək/ çox asta getmək: *sich schleppen, schlurfen, latschen, watscheln, schleichen*.

Bu fellər üslubi çalarlarından asılı olaraq müxtəlif funksional üslublarda eyni tərzdə istifadə oluna bilmir. Onlar çox zaman kobud danışiq üslubunda və ərazi dialektlərində nəzərə çarpır.

“*Essen*” felinin əmələ gətirdiyi tematik qrupa aid olan tematik və sinonim cərgələr haqqında da eyni fikirləri desək, yanılmarıq: *essen – fressen – genießen – verzehren – einhauen – herunterschlingen*.

Araşdırmadan belə məlum olur ki, sinonim felləri bir-birindən ayıran üslub çalarları müəyyən hallarda onların işləndiyi kommunikasiya şəraitindən asılı olur. Nümunələr maraqlıdır: *sterben* felinin sinonimləri olan *eingehen* və *verenden* felləri heyvanlara münasibətdə istifadə olunduqda neytral üslub çalarına malik olursa, insanlarla əlaqədar ədəbsiz, kobud və güclü ekspressiv üslub çalarının markerləri kimi çıxış edir: *Unser Hund ist aus Kummer eingegangen. Gestern sind viele Schweine verendet. (Sendung “Tagesschau”). Mein Nachbar ist gestern eingegangen / verendet*.

“*Fressen*” felinin üslub çalarlarının da kontekstdən asılılığı bu fikri təsdiqləyir: *Meine Katze frißt mir aus der Hand. Jürgen frißt Würstchen (L. Ossovski “vater und Sohn”)*.

Birinci cümlədə *fressen* sadə, neytral və ədəbi üslub çaları ilə, ikinci cümlədə isə kobud, vulqar ifadə tərzilə diqqəti cəlb edir. Bu da üslubi sinonimlərin eyni məfhumun, vəziyyətin, hal və hərəkətin müxtəlif üslubi boyalarının və çalarlarının ifadəsinə xidmət etdiyini söyləməkdən ötrü sadə bir dəlildir.

Göründüyü kimi, kontekstin varlığı sinonimlər üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Çünki təcrid edilmiş şəkildə fəel nə qədər güclü üslubi emosional çalara malik olursa olsun kontekstdən kənarda bu çalarlıq leksik vahidi üslubi cəhətdən yetərinə müəyyən edə bilmir. Sinonimlərin tətbiqində və tədrisində başlıca çətinlik onların seçilməsi ilə bağlıdır, desək yanlışdır. Çünki bu problem sinonimlərin tədrisi prosesində daha tez-tez qarşıya çıxır. Bununla əlaqədar qeyd edə bilərik ki, üslubiyyatın tədqiqat obyektləri arasında düzgün söz seçimi əhəmiyyətli problemlərdən biridir. Görkəmli dilçilərin düzgün söz seçiminə xüsusi diqqət yetirmələri və onu mühüm məsələ kimi şərh etmələrinin səbəbi də bununla izah olunur.

L.Reiners yazır: “Diqqət, lazımi söz və ifadələr seçilmədən yaxşı üslubdan bəhs etmək olmaz. Üslub o zaman gözəldir ki, ümumi yox, xüsusi sözlər yerli-yerində işlənmiş olsun” (6, 70).

V.Zanders yazır: “Tausend Wörter, aber nur ein Richtiges! Der treffende Ausdruck”. Müəllif hədəfi vurmaq üçün sözlərin yerli-yerində, tam dəqiqliklə seçilməsinin tələb olunduğunu nəzərə çarpdırır. Çünki tələb olunan söz istifadə olunarsa, əlavə izahata ehtiyac qalmır, dil qənaətinə nail olunur (7, 142).

Bəs biz əcnəbilər sinonimləri düzgün seçə bilirikmi? Və yaxud sinonimlərin düzgün istifadəsi üçün nə tələb olunur?

Dil vahidlərinin hər hansı məqsədə müvafiq lazımi məqamda daha əlverişli seçim etməkdən ötrü dildə məna və funksiyalarına görə bir-birinə yaxın olan sözlərin (sinonim sözlər) arasındakı fərqləri, incə məna çalarlarını, üslub boyalarını, eləcə də bir-birini əvəzetmə qayda və prinsiplərini bilmək zəruridir. Bundan ötrü isə xarici dilə mükəmməl yiyələnmək, dil hissiyatına malik olmaq tələb olunur.

Sinonimlərin mühüm üslubi funksiyalarını – 1) dilə ifadəlilik imkanı verir; 2) təkrarı aradan qaldırır, üslubi səlislik yaradır; 3) fikri daha dəqiq, daha təsirli edir; 4) ən incə məna çalarlarının ifadəsinə xidmət edir; 5) fikri ehtiyatlı ifadə etməyə imkan verir; 6) nitqdə satira və yumor yaratmağa kömək edir; 7) fikrin variasiyasına imkan yaradır; 8) maddi varlığı və orada mövcud olan hadisələri daha aydın və gözəl təsvir etməyə şərait yaradır; 9) dildə kontrast ifadə tə-

sirinə xidmət göstərir – nəzərə alsaq, onların tədrisinin vacibliyi göz önünə gəlir. Ona görə də sinonimlərin müasir metodik və didaktik prinsiplər əsasında tədrisinə xüsusi diqqət yetirmək tələb olunur. Çünki nəinki əcnəbilərin, hətta dil daşıyıcılarının özləri də bəzən sinonimlərin istifadəsində səhvə yol verirlər. Elə bu səbəbdən alman dilini öyrənənlər üçün sinonimlərin tətbiqi çətin problemlərdən biri olduğundan zəngin dil bacarıq və vərdişlərinin əldə edilməsi zərurətini yaradır. Biz əcnəbilər sinonimlərdən istifadə edərkən olduqca ehtiyatlı olmalıyıq, çünki yalnız seçimlə nəinki səhvə, hətta kobudluğa və təhqirə yol vermiş olarıq.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev B. T. Sinonimlər. Bakı, 1978.
2. Babayev A. Dilçiliyə giriş. Bakı, 1992.
3. Həsənov H. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Bakı, 1996.
4. Dornseif F. Der deutsche Wortschatz nach Sachgruppen. Berlin, 1966.
5. Duden, Band 8. Die sinn- und sachverwandte Wörter. Mannheim, 2001.
6. Reiners L. Stilfibel. München, 1996.
7. Sanders W. Gutes Deutsch – bessers Deutsch. Stuttgart, 1996.
8. Schippan T. Lexikologie der deutschen Gegenwartssprache. Tübingen, 1992.
9. Ullman S. Grundzüge der Semantik. Berlin, 1967.
10. Iskos A., Lenkova A. Deutsche Lexikologie. Leningrad, 1970.
11. Wolski W. Die Synonymie im allgemeinen einsprachigen Wörterbuch. Tübingen, 1988.
12. Галкина – Федорук Е.М. Современный русский язык. МГУ, 1954.
13. Палевская М. Ф. Проблема синонимического ряда, его границ и возможности выделения доминанты. Москва, 1967.
14. Покровский М.М. Избранные работы по языкознанию. Москва, 1959.
15. Рахманов И. В. Синонимы немецкого языка. Москва, 1971.

Ulduz ASLANOVA, Nurşaraf BABAEVA STILISTIÇESKAƏ XARAKTERISTIKA QLAQOLĞNIX SINONIMOV

REZÖME

V statğə reçğ idet o vidax sinonimiçeskix qlaqolov, ob ix stilistiçeskix funkuiəx v əzike i o trudnostəx, proəvləöhixsə v obuçenii.

Ulduz ASLANOVA, Nurşaraf BABAYEVA

**STYLISTIC CHARACTERIZATION
OF THE SINONYM VERBS**

SUMMARY

In article is described the kind of synonym verbs, their stylistic functions in the language and considerable difficultis at the lesson.

**2007-CI İLDƏ
AMEA NƏSİMİ ADINA DİLÇİLİK İNSTİTUTUNUN
ASPIRANT VƏ DISSERTANTLARININ DISSERTASIYA
MÜDAFİƏLƏRİ**

Elnarə ƏLƏKBƏROVA
filologiya elmləri namizədi

AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNİN YENİ UĞURLARI

Əziz oxucular, bildiyiniz kimi, hər il “Tədqiqlər” toplusunun 1-ci sayında AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdində elmlər doktoru və elmlər namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən (D.01.141) Dissertasiya Şurasının hesabatını sizə təqdim edirik. Həmin şurada bu il 31 dissertasiya işi müzakirə olunmuş, bunlardan 5-i doktorluq, 24-ü isə namizədlik dissertasiyası olmuşdur. Ötən illə müqayisədə İnstitut əməkdaşları bu il daha şanslı olmuşlar. Belə ki, əgər ötən 2006-cı ildə institutumuzun 7 əməkdaşı müdafiə etmişdirsə, 2007-ci ildə onların sayı 12-yə çatmışdır. Son dövrlərdə Müdafiə Şurasının elmi seminarında müdafiəyə təqdim olunmuş doktorluq və namizədlik dissertasiyalarının müzakirələrinin obyektiv keçirilməsi nəticəsində (**xüsusən vaxtilə mövcud olan süründürməçilik və süni əngəllərin aradan qaldırılması sayəsində**) Müdafiə Şurasına gedən yollar bir qədər təmizlənmiş, qapılar aspirant və dissertantların üzünə tam açılmış, onların daha tez uğur əldə etmələri, layiq olduqlarına vaxtında nail olmalarına şərait yaradılmışdır.

Beləliklə, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun 2007-ci ildə müdafiə etmiş əməkdaşlarının siyahısını sizə təqdim edirik:

SIRA №№	SOYADI,ADI, ATASININ ADI	İXTİSAS ŞİFRİ	MÜDAFİ Ə TARİXİ	MÖVZU
1.	Hacıyeva Aytən Yunis q.	10.02.19 (f.e.n)	9.01.07	Dil sistemində tipoloji sapmalar (aqlütinativ dillərdə flektiv təma- yüllü elementlər)
2.	Abdullayeva Sənubər Ələvsət q.	10.02.01. (f.e.d.)	2.02.07	Azərbaycan nağıl və dastanlarının dili
3.	Hacıyeva Aygül Ağamusa q.	10.02.06 (f.e.n.)	27.03.07	Türk və Azərbaycan dillərində gül adları
4.	Mahmudova Qətibə Çingiz q.	10.02.06 (f.e.n.)	27.03.07	Qıpçaq qrupu türk dillərinin frazеologiyası

**2007-CI İLDƏ
AMEA NƏSİMİ ADINA DİLÇİLİK İNSTİTUTUNUN
ASPIRANT VƏ DISSERTANTLARININ DISSERTASIYA
MÜDAFİƏLƏRİ**

5.	Qədimaliyeva Aynur Famil q.	10.02.01 (f.e.n.)	10.04.07	Qazi Bürhanəddin dilinin leksikası
6.	Abışov Elşad Şərəfxan oğ.	10.02.01 (f.e.n.)	30.04.07	Laçın rayonu onomas- tik vahidlərinin linq- vistik təhlili
7.	Bəylərova Aytən Müslüm q.	10.02.01 (f.e.n.)	8.05.07	Azərbaycan bədii dilində sintaktik üslubi vasitələr
8.	İslamzadə Məsudə İslam q.	10.02.01 (f.e.n.)	8.05.07	1960-90—cı illərin Azərbaycan nəsr dili
9.	İbrahimova Səidə İbrahim q.	(f.e.d.)	5.06.07	Modallıq dilçilik kateqoriyası kimi
10.	Qasımova Xanım Ağasəf q.	10.02.01 (f.e.n.)	25.06.07	Müstəqillik illərində Azərbaycan dilində termin yaradıcılığının əsas istiqamətləri
11.	İsmayılzadə Gülbəniz Məhəmməd q.	10.02.06 (f.e.n.)	2.07.07	Türk dillərində modallıq və onun leksik yolla ifadə vasitələri
12.	Orucova Şəkər Əbdülkərim q.	10.02.06 (f.e.n.)	6.11.07	Türk dillərində xitab

DISSERTASIYALARIN XÜLASƏSİ

Aytən Hacıyeva. Dil sistemində tipoloji sapmalar (aqlütinativ dillərdə flektiv təmayüllü elementlər).

Dissertasiya işində “türkologiyada ilk dəfə olaraq, dil sistemində tipoloji sapma elementlərinin yeri və qrammatik determinantaya münasibətdə mövqeyi məsələsi monoqrafik tədqiqat çərçivəsində sistemli şəkildə öyrənilmiş, tipoloji anomaliyaların yaranma səbəbləri araşdırılmış, habelə aqlütinativ və flektiv təmayüllərin delimitasiyası problemi kontekstində mövcud faktların adekvat definasiyasına mane olan faktlar izlənilmişdir”(avtoref. s. 5).

Dissertasiya giriş, 2 fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

**2007-CI İLDƏ
AMEA NƏSİMİ ADINA DİLÇİLİK İNSTİTUTUNUN
ASPIRANT VƏ DISSERTANTLARININ DISSERTASIYA
MÜDAFİƏLƏRİ**

Tədqiqat işinin *I fəslində* aqlütinativ və flektiv təmayüllü dil probleminə toxunulmuş; aqlütinativ dillərdəki flektiv təmayüllü elementlər morfonologiya problemi kimi şərh edilmişdir. Aqlütinativ dillərdəki flektiv elementlərin mahiyyəti açılmış, bu dillərdə sinharmonizm hadisəsi və onun rolu izah olunmuşdur.

Dissertasiyanın *II fəslində* aqlütinativ quruluşlu türk dillərindəki bəzi tipoloji sapma faktlarının yaranma səbəblərindən, özəlliklərdən və flektiv təmayülə uyğunluq məsələlərindən bəhs olunur. Fəsil 9 yarım fəsildən ibarətdir.

Tədqiqatın sonunda araşdırma nəticəsində dissertantın gəldiyi elmi qənaətlər ümumiləşdirilmiş şəkildə verilmişdir.

Sənubər Abdullayeva. Azərbaycan nağıl və dastanlarının dili.

Tədqiqat işində nağıllar, “Koroğlu”, “Qaçaq Nəbi”, “Tahir və Zöhrə”, “Əsli və Kərəm”, “Aşıq Qərib”, “Qurbani”, “Şah İsmayıl və Gülzar”, “Ali Xan və Pəri”, “Valeh və Zərnigar”, “Xan Çoban”, “Məhəmməd və Güləndam” və s. kimi dastanların fonetik, leksik, semantik, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətləri öyrənilmişdir.

Dissertasiya giriş, 3 fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

“Milli dil sistemində folklor dilinin yeri” adlanan “*Giriş*”də folklor dilinin tədqiqinin əhəmiyyətindən, onun ədəbi dil, danışiq dili və dialektlə oxşar və fərqli cəhətlərindən bəhs olunur. Burada, həmçinin dastanların tədqiqi tarixindən danışılmış, nağıl və dastanların dili müqayisəyə cəlb olunmuşdur.

Dissertasiyanın *I fəslində* “*Nağıl və dastan dilinin leksik-semantik xüsusiyyətləri*” adlanır. Burada nağıl və dastan dilinin lüğət tərkibi haqqında ümumi qeydlər, köhnəlmiş sözlər, leksik-semantik söz qrupları və onomastik vahidlərin təhlili öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın *II fəslində* “*Nağıl və dastan dilinin morfoloji xüsusiyyətləri*” adlanır. Bu fəsildə əsas və köməkçi nitq hissələrinin qrammatik və üslubi xüsusiyyətləri, müxtəlif qrammatik kateqoriyaların arxaik formaları araşdırılmışdır.

III fəsil “*Nağıl və dastan dilinin sintaktik xüsusiyyətləri*” adlanır. Burada nağıl və dastan dili üçün səciyyəvi olan formulların şərh, xitab və bədii təyinlərin təhlili aparılmışdır.

**2007-CI İLDƏ
AMEA NƏSİMİ ADINA DİLÇİLİK İNSTİTUTUNUN
ASPIRANT VƏ DISSERTANTLARININ DISSERTASIYA
MÜDAFİƏLƏRİ**

16 bəndlik “Nəticə” hissəsində dissertasiyanın əsas müddəaları ümumiləşdirilmişdir.

Aygül Hacıyeva. Türk və Azərbaycan dillərində gül adları.

Dissertasiya gül adlarının leksik-semantik təhlilinə həsr olunmuşdur. Bu əsər giriş, 2 fəsil, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı və əlavələrdən ibarətdir.

“Giriş”də “gül adlarının dilin xüsusi adlar sistemində tutduğu yer müəyyənləşdirilmiş, gül adlarının 3 səviyyəsi qeyd edilmiş, “gül” və “çiçək” sözlərinin fərqli terminlər olması əsaslandırılmışdır”(avtoref.,s.6)

I fəsil “Türk və Azərbaycan dillərində gül adlarının leksik və semantik xüsusiyyətləri” adlanır. Beş bölmədən ibarət bu fəsildə əvvəlcə çağdaş türk dilində işlənən ümumtürk adlarına nəzər salınmış, sonra isə Azərbaycan və türk dillərində işlənən gül adları təhlil olunmuşdur. Tədqiqatçı hər iki dilin lüğət tərkibinə aid cəmi 251 söz müəyyən etmiş, onların bu və ya digər dildə işlənmə səviyyəsinə, qarşılığının olub-olmamasına nəzər yetirmişdir. Bu fəsildə dissertant gül adlarının şəkil və məzmun, həmçinin mənşəcə növlərini araşdırmışdır.

Dissertasiyanın *II fəsl*i “*Türk və Azərbaycan dillərində gül adlarının fonetik, qrammatik və üslubi xüsusiyyətləri*” adlanır. Bu fəsildə gül adlarının fonetik xüsusiyyətləri, quruluşca növləri, onların nitq hissələri üzrə təsnifi öz əksini tapmışdır. Tədqiqatçı gül adlarını həm bədii təsvir vasitələri kimi, həm də şəxs adları kimi təhlil etmişdir.

Dissertasiyanın ən ümumi nəticələri 13 bəndlə göstərilmişdir.

Qətibə Mahmudova. Qıpçaq qrupu türk dillərinin frazeologiyası.

Tədqiqatın əsas məqsədi oğuz və qıpçaq qrupu türk dillərindəki frazeoloji vahidlərin müqayisəsi, onların leksik-semantik və qrammatik təhlilindən ibarətdir.

Dissertasiya giriş, 2 fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

“Giriş”də mövzunun aktuallığı, elmi yeniliyi və s. əks olunmuşdur.

Dissertasiyanın *I fəsl*i “*Qıpçaq qrupu türk dillərinin frazeologiyasının tədqiqi tarixi: baxışlar, istiqamətlər, nəticələr adlanır*”. Bu fəsildə frazeoloji vahidlərin tədqiqi tarixi, onun müxtəlif terminlərlə adlandırılması, təsnifi

**2007-CI İLDƏ
AMEA NƏSİMİ ADINA DİLÇİLİK İNSTİTUTUNUN
ASPIRANT VƏ DISSERTANTLARININ DISSERTASIYA
MÜDAFİƏLƏRİ**

prinsiplərindən bəhs olunur, frazeoloji vahidlərin sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsinə cəhd edilmişdir.

Dissertasiyanın *II fəsl* *“Qıpçaq qrupu türk dillərində frazeoloji vahidlərin leksik-semantik və qrammatik xüsusiyyətləri”* adlanır. Bu fəsildə frazeoloji vahidlər tematik baxımdan qruplaşdırılmış, onun məna növləri tədqiq olunmuşdur. Dissertasiyada söz, birləşmə və cümlə səviyyəsində olan frazeoloji vahidlərdən bəhs edilmişdir.

Dissertasiyanın *“Nəticə”*si 8 bənddə ümumiləşdirilmişdir.

Aynur Qədimaliyeva. Qazi Bürhanəddin dilinin leksikası.

Tədqiqat işi XIV əsrdə yazıya alınmış Qazi Bürhanəddin divanının dil və üslub xüsusiyyətlərinin təhlilinə həsr olunmuşdur.

Dissertasiya *giriş, 2 fəsil, nəticə* və *istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından* ibarətdir.

Dissertasiyanın *“Giriş”* hissəsində XIV əsr Azərbaycan ədəbi dilindən bəhs olunur. Tədqiqatçı bildirir ki, bu dövrü təmsil edən “Q.Bürhanəddin dili həm lüğət tərkibi, həm qrammatik xüsusiyyətlərinə görə, müasir oğuz dilləri içərisində ən çox Azərbaycan dilinə yaxındır” (avtoref., s.7).

I fəsil “Qazi Bürhanəddinin dilində işlənən sözlərin leksik-semantik təhlili” adlanır. Bu fəsil “Tematik bölgü”, “Onomastik vahidlər”, “Arxaik sözlər”, “Leksik-semantik söz qrupları” adlı 4 yarımbaşlıqdan ibarətdir.

Dissertasiyada arxaik sözlər üç qrupda cəmləşdirilmişdir: 1. Müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün tam arxaikləşmiş sözlər; 2. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində mənacə dəyişmiş sözlər; 3. İlk mənasını saxlamaqla fonetik dəyişikliyə uğrayan sözlər. Burada *dərilmək* “yığılmaq, toplanmaq” sözünün I qrupa daxil edilməsi (əslində, II qrupda olmalı idi), *döşürmək* “yığmaq, toplamaq”, *kəmişmək* “salmaq, atmaq, düşmək” ləksemlərinin isə III qrupa aid edilməsi təəccüb doğurur. Çünki bu sözlərdə heç bir fonetik dəyişiklik müşahidə olunmur. Bu səbəbdən də I qrupa salınmalı idi. Digər tərəfdən, ilkin mənasını saxlamaqla fonetik dəyişikliyə uğrayan sözlər arxaik hesab olunmamalıdır.

II fəsil “Qazi Bürhanəddin dilində söz yaradıcılığı” adlanır. Dissertasiyanın bu fəslində həm morfoloji, həm də sintaktik yolla söz yaradıcılığı araşdırılmışdır. Müəllifin bildirdiyinə görə, “Q.Bürhanəddinin dilində həm o dövr Azərbaycan ədəbi dilindən, eləcə də ümumxalq dilindən gələn hazır düzəltmə sözlər, həm də şairin özünün yaratdığı düzəltmə leksik vahidlərə təsadüf

**2007-CI İLDƏ
AMEA NƏSİMİ ADINA DİLÇİLİK İNSTİTUTUNUN
ASPIRANT VƏ DISSERTANTLARININ DISSERTASIYA
MÜDAFİƏLƏRİ**

olunur(ayaqçı,avdaçı)”(avroref.,s.13.). O, həmçinin sintaktik yolla söz yaradıcılığının morfoloji yolla söz yaradıcılığına nisbətən zəif inkişaf etdiyini bildirmişdir.

Dissertasiyanın 9 bəndlik “Nəticə” hissəsində əsas elmi müddəalar ümumiləşdirilmişdir.

Elşad Abışov. Laçın rayonu onomastik vahidlərinin linqvistik təhlili.

Tədqiqatın əsas məqsədi Laçın rayonunda xalqımızın tarixi ilə bağlı olan toponim və hidronimlərə aydınlıq gətirmək, eyni zamanda “bu ərazidəki onomastik layın dil xüsusiyyətlərini” təhlil etməkdən ibarətdir. Dissertasiya işin ümumi səciyyəsi, giriş, 3 fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. “*Giriş*”də Azərbaycan onomastikasının tədqiqi tarixindən bəhs edilir.

Dissertasiyanın *I fəsl*i “*Laçın rayonu ərazisindəki toponimlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri*” adlanır. Burada antroponimlər, hidronimlər, ictimai-siyasi xarakterli toponimlər, memuar-xatirə toponimlər, təsviri toponimlər və oronimlərin təhlili ilə tanış oluruq.

Dissertasiyanın *II fəsl*i “*Laçın rayonu ərazisindəki bəzi toponimlərin (etnotoponimlərin) etimoloji təhlili*” adlanır. Bu fəsildə Cağazur, Piçəniş, M Çorman, Tığıq və s. kimi yer adları ilə bağlı maraqlı izahlar verilmişdir.

Dissertasiyanın *III fəsl*i “*Laçın rayonu ərazisindəki hidronimlərin struktur-sintaktik təhlili*” adlanır. Bu fəsildə təyini söz birləşməsi şəklində olan hidronimlər tədqiq olunmuşdur. 12 bəndlik “Nəticə” ilə tədqiqata yekun vurulmuşdur.

Aytən Bəylərova. Azərbaycan bədii dilində sintaktik-üslubi vasitələr.

Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycan bədii dilində sintaktik fiqurları müəyyənləşdirmək, onları təsnif etmək və üslubi əhəmiyyətini müəyyənləşdirməkdir. Dissertasiya işin ümumi səciyyəsi, giriş, 3 fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

“*Giriş*”də sintaktik-üslubi fiqurların mahiyyəti açılmış və bununla bağlı mövcud elmi fikirlərə nəzər salınmışdır.

Dissertasiyanın “*Cümlə konstruksiyalarında üslubi hadisələr*” adlı *I fəsl*ində ellipsis, ritorik sual, antiteza və təcəssüm haqqında geniş izahlar verilmişdir.

**2007-CI İLDƏ
AMEA NƏSİMİ ADINA DİLÇİLİK İNSTİTUTUNUN
ASPIRANT VƏ DISSERTANTLARININ DISSERTASIYA
MÜDAFİƏLƏRİ**

Dissertasiyanın *II fəsl*i “*Sintaktik vahidlərdə təkrir və paralelizm*” adlanır. Burada bədii əsərlərin dilində müşahidə olunan sintaktik təkrir və sintaktik paralelizm fiqurları məna və forma baxımından qruplaşdırılmış, buna uyğun təsnifat aparılmışdır.

Dissertasiyanın *III fəsl*i “*Xitabın üslubi mövqeyi*” adlanır. Burada xitablar üslubi keyfiyyətlərinə görə qruplaşdırılmış, onların qrammatik xüsusiyyətləri araşdırılmışdır.

Dissertasiya 10 bəndlik “*Nəticə*” ilə yekunlaşdırılmışdır.

Məsudə İslamzadə. 1960-90-cı illərin Azərbaycan nəsr dili.

Dissertasiya Anar, Elçin, Ə.Əylisli və S.Azərinin nəsr əsərlərinin dilinə həsr olunmuşdur. Dissertasiya “*İşin ümumi səciyyəsi*”, 3 fəsil, nəticə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Dissertasiyanın *I fəsl*i “*Nəsr əsərlərində bədii ifadə və təsvir vasitələri*” adlanır. Bu fəsildə yuxarıda adları sadalanan yazıçıların əsərlərində qeydə alınmış məcazlar (metaforalar, metonimiyalar, perifrazlar, epitetlər, müqayisələr), leksik-semantik söz qrupları (sinonimlər, antonimlər) və frazeoloji ifadələrin işlənmə məqamları təhlil olunmuşdur.

Qeyd: Bu fəsildə M.İslamzadə adi təyinlə bədii təyinləri qarışdırmış, *qara gözlər, deyib-gülən adam* və s. kimi ifadələri yanlış olaraq epitetlər sırasına daxil etmişdir (Bax:avtoref., s.6-7).

Dissertasiyanın *II fəsl*i “*Nəsr əsərlərinin dilində leksik laylar*” adlanır. Bu fəsildə nəsr əsərlərinin dilində işlənmiş danışq-məişət leksikasına aid olan söz qruplarından, dialektizmlər, yeni üslubi neologizmlər, arxaik sözlər, alınma sözlər, onomastik vahidlər, antroponimlər araşdırılmışdır.

Dissertasiyanın *III fəsl*i “*Nəsr dilinin poetik və sintaktik-üslubi xüsusiyyətləri*” adlanır. Burada ritmik-melodik vasitələr (intonasiya, fasilə), danışq dilinin sintaktik-üslubi vasitələri (inversiya, parpelyasiya), cümlənin üslubi-semantik çalarları (ritorik suallar, nida cümlələri, həmcins üzvlü cümlələr), cümlə konstruksiyalarının struktur-semantik növlərinin üslubi xüsusiyyətləri (sadə-təktərkibli, mürəkkəb cümlələr) tədqiqatə cəlb olunmuşdur.

Ən ümumi nəticələr 12 bənddə ümumiləşdirilmişdir.

**2007-CI İLDƏ
AMEA NƏSİMİ ADINA DİLÇİLİK İNSTİTUTUNUN
ASPIRANT VƏ DISSERTANTLARININ DISSERTASIYA
MÜDAFİƏLƏRİ**

Səidə İbrahimova. Modallıq dilçilik kateqoriyası kimi (fransız və Azərbaycan dillərinin materialı əsasında).

Dissertasiyanın əsas məqsədi Azərbaycan və fransız dillərində modallığın semantik ifadəsində universallıq, ümumilik və xüsusiyyətin müəyyən olunmasıdır.

Dissertasiya *giriş, 3 fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından* ibarətdir.

Girişdə mövzunun aktuallığından, elmi yeniliyindən, nəzəri-praktik əhəmiyyətindən və s. bəhs olunur.

I fəsil “Müasir dilçilikdə modallıq konsepti. Fransız və Azərbaycan dillərində modallığa həsr olunmuş tədqiqatın nəzəri əsasları” adlanır. Bu fəsildə dil və nitq probleminə toxunulmuş, modallıq məntiq və dilçilik baxımından təhlil olunmuşdur.

II fəsil “Modallığın leksik-semantik ifadəsi. Modallığın onomasioloji təhlili, fransız və Azərbaycan dillərində işarələyənlərin və işarələnlərin qeyri-mütənasibliyi” adlanır. Burada fransız və Azərbaycan dillərindəki leksik-semantik və frazeoloji vahidlər müqayisəyə cəlb olunmuşdur. Dissertasiyanın bu fəslində modal semantikaya dilin semantik sistemindəki müəyyən fraqment kimi yanaşılmış, təhlil onomasioloji istiqamətdə: modal sememdən işarəyə doğru aparılmışdır.

III fəsil “Fransız və Azərbaycan dillərində modallığın morfoloji-sintaktik ifadəsi” adlanır. Beş paragrafdan ibarət bu fəsildə felin şəkilləri müqayisəli şəkildə təhlil olunmuşdur. İlk dörd paragrafda semasioloji, beşinci paragrafda isə onomasioloji təhlil aparılmışdır.

Tədqiqatın yekunları 16 bənddə ümumiləşdirilmişdir.

Xanım Qasımova. Müstəqillik illərində Azərbaycan dilində termin yaradıcılığının əsas istiqamətləri.

Tədqiqat işində “müstəqillik illərində terminologiyada baş verən dəyişmələr, terminologiyanın yaranma istiqamətləri, üsulları və meyilləri” müəyyənləşdirilmişdir. Dissertasiya *giriş, 3 fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından* ibarətdir.

Dissertasiyanın “*Giriş*” hissəsində işin ümumi səciyyəsi verilmişdir.

I fəsil “Azərbaycan dilində terminologiyanın inkişaf meyilləri” adlanır. Tədqiqatçı müxtəlif elm sahələrinə aid terminlərin yaranmasında 3 istiqamət

**2007-CI İLDƏ
AMEA NƏSİMİ ADINA DİLÇİLİK İNSTİTUTUNUN
ASPIRANT VƏ DISSERTANTLARININ DISSERTASIYA
MÜDAFİƏLƏRİ**

müəyyənləşdirmiş:1. Dilimizin daxili imkanları əsasında yaranan terminlər; 2. Avropa dillərindən alınan terminlər; 3. Türk dillərindən alınan terminlər (avtoref.,s.6). Müəllif termin birləşmələrini tərəflərinin ifadə vasitələrinə görə də qruplaşdırmışdır.

Bu fəsildə müstəqillik illərində yaranan terminoloji lüğətlərdən də bəhs olunur.

Dissertasiyanın *II fəslində* “*müstəqillik illərində Azərbaycan dilində termin yaradıcılığının mənbə və üsulları*” tədqiq olunmuşdur. Müəllif terminlərin aşağıdakı yaranma üsullarını da müəyyənləşdirmişdir: 1.leksik-semantik; 2.morfoloji; 3.sintaktik; 4.kalka; 5.abbreviaturalar(ixtisarlar).

Dissertasiyanın *III fəslində* “*alınma terminlərin dilə keçmə yolları və unifikasiyası*” məsələlərindən bəhs olunur.

Tədqiqat işinin əsas müddəaları *nəticə* hissəsində ümumiləşdirilmişdir.

Gülbəniz İsmayılzadə. Türk dillərində modallıq və onun ifadə vasitələri.

Tədqiqat işi məntiqi-fəlsəfi modallığın türk dillərində ifadəsinə həsr olunmuşdur. Dissertasiya *giriş, 2 fəsil, nəticə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı və əlavələrdən* ibarətdir.

Dissertasiyanın “*Giriş*” hissəsində işin ümumi səciyyəsi əks olunmuşdur.

I fəsil “*Modal düşüncənin mahiyyəti. Modallıq kateqoriyası və onun ifadə vasitələri dilçilik ədəbiyyatında*” adlanır. Bu hissədə modallığın mahiyyəti açılmış, modallığın intonasiya ilə, leksik, sintetik-morfoloji yolla, konversiya olunmuş nitq hissələri ilə ifadəsinə nəzər salınmışdır.

II fəsil “*Funksional-semantik sahədə modallıq, modal mənalарın tipləri və leksik yolla ifadə vasitələri*” adlanır. Burada modallıq yaradan vasitələrin 2 funksiyası müəyyənləşdirilmişdir: a) mütləq funksiya; b) II dərəcəli və ya nisbi funksiya (avtoref., s.15).

Bu fəsildə modal sözlər məna baxımından da qruplaşdırılmışdır.

Onu da qeyd etmək istərdik ki, işin hər iki fəslində dissertantın modallığın leksik yolla ifadəsinə ayrıca yer ayırması bir qədər təəccüb doğurur.

Dissertasiyanın sonunda ən ümumi nəticələr verilmişdir.

**2007-CI İLDƏ
AMEA NƏSİMİ ADINA DİLÇİLİK İNSTİTUTUNUN
ASPIRANT VƏ DISSERTANTLARININ DISSERTASIYA
MÜDAFİƏLƏRİ**

Şəkar Orucova. Türk dillərində xitab.

Bu tədqiqat işində müəllif xitabı cümlə üzvləri ilə sintaktik əlaqəyə girə bilməyən, lakin cümlə ilə bağlı sintaktik kateqoriya kimi təqdim etmişdir.

Dissertasiya işi *giriş, 3 fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından* ibarətdir.

Dissertasiyanın “*Giriş*” hissəsində işin ümumi səciyyəsi verilmişdir.

I fəsil “Türk dillərində xitab və həmhüdəd kateqoriyalar” adlanır. Bu fəsildə xitabın tədqiqi tarixinə nəzər salınmış, onun vokativlər, adlıq cümlələr, eləcə də mübtəda ilə oxşar və fərqli cəhətləri araşdırılmışdır. Dissertasiyanın bu hissəsində, həmçinin xitab və həmcins üzvlər, xitab və əlavələr məsələsinə də aydınlıq gətirilmiş, onun cümlədəki yeri haqqında fikir söylənilmişdir.

Türk dillərindən toplanılmış materialların müqayisəsi yolu ilə aparılan bu dissertasiyanın *II fəslində* xitabların qrammatik ifadə vasitələri və leksik-semantik xüsusiyyətləri araşdırılmışdır.

Beş bölmədən ibarət *III fəsil “Türk dillərində xitabların üslubi funksiyaları”* adlanır. Bu hissədə sintaktik təkrarlar, bədii təyinlər, troplar, tabu, evfemizm, disfemizm, təqlidi sözlər və s. ilə ifadə olunan xitabların üslubi funksiyaları təhlil olunmuşdur.

9 bənddən ibarət “*Nəticə*” hissəsində tədqiqatın elmi-nəzəri və statistik müddəaları öz əksini tapmışdır.

**2007-Cİ İLDƏ
AMEA NƏSİMİ ADINA DİLÇİLİK İNSTİTUTUNUN
NƏŞR OLUNMUŞ ELMİ ƏSƏRLƏRİ**

Elçin MƏMMƏDOV
filologiya elmləri namizədi

2007-Cİ ILIN YENİ NƏŞRLƏRİ

Artıq 2007-ci il başa çatıb. Ötən illərlə müqayisədə bu il AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu üçün daha uğurlu olmuşdur. Bu müvəffəqiyyət nəşr olunan kitabların həm kəmiyyətində, həm də keyfiyyətində müşahidə olunur.

Dilçilik İnstitutunun onomastika şöbəsində kollektivin hazırlayıb, elmi ictimaiyyətə təqdim etdiyi «Azərbaycan dilinin böyük izahlı onomastik lüğəti. I kitab. Antroponimlər» əsəri praktik əhəmiyyəti ilə diqqəti cəlb edir. Sonrakı illərdə davamı olacaq bu lüğətdə dilimizdə işlənmiş antroponimlər toplanmış və onların mənaları izah olunmuşdur. Lüğətdəki baş məqalələrdə şəxs adlarının alındığı dilin adı, yaxud tarixən hansı dilə mənsubluğu göstərilmişdir.

Respublikamızda ilk dəfədir ki, nəşr olunan «Böyük Izahlı Onomastik Adlar lüğəti»ndə 5000-dən artıq şəxs adı toplanmışdır.

Bu lüğətə ön söz yazmış f.e.d.I.O.Məmmədov onu özündən əvvəl nəşr olunan eyni məqsədli lüğətlərdən bəzi keyfiyyətlərinə görə fərqləndirmişdir:

«1)Bu yeni lüğətin sözlüyü digərlərindən nəzərə cəpacaq dərəcədə böyükdür;

2)Lüğətdə yalnız şəxs adları deyil, həmçinin antroponimlər kateqoriyasına aid olan familyalar, təxəllüslər, ləqəblər və nisbələr də verilir;

3)Başqa bu tipli lüğətlərdən fərli olaraq burada Cılxıs, İranə, Sala, Tafta, Zamiq kimi nadir adlar da verilmişdir».¹

Onomastika şöbəsində nəşr olunan kitablardan biri də f.e.n.Elmira Əhmədovanın «Azərbaycan etnonimləri(leksik-semantik və struktur xüsusiyyətlər)» əsəridir. Kitabda etnonimikanın bir elm sahəsi kimi formalaşması, Azərbaycan etnonimlərinin tədqiqi tarixi, onların əks olunduğu tarixi mənbələr haqda məlumat verilmiş, etnonimlərin leksik-semantik və struktur-lingvistik təhlili aparılmışdır.

Azərbaycan etnonimlərinin tədqiqinə həsr olunmuş bu monoqrafiya «ilk növbədə, müasir gəncləri millilik və vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə etmək, onlara keçmişini, ulu babalarını, soyunu-kökünü tanımaq, dillərinin formalaşma və inkişaf tarixini və s. öyrətmək baxımından çox böyük əhəmiyyət kəsb edir».²

¹ Azərbaycan dilinin böyük izahlı onomastik lüğəti, I kitab, Antroponimlər, Bakı, 2007, səh. 8.

² Əhmədova E. Azərbaycan etnonimləri (leksik-semantik və struktur xüsusiyyətlər), Bakı, 2007, s. 6.

**2007-Cİ İLDƏ
AMEA NƏSİMİ ADINA DİLÇİLİK İNSTİTUTUNUN
NƏŞR OLUNMUŞ ELMİ ƏSƏRLƏRİ**

Sözügedən şöbənin müdiri f.e.d. prof.Q.I.Məşədiyev də ötən 2007-ci ildə maraqlı bir kitab nəşr etdirmişdir. «Azərbaycan toponimlərinin tarixi-lingvistik təhlili» adlanan bu monoqrafiya müəllifin 1990-cı ildə çap olunmuş «Zaqafqaziyanın Azərbaycan toponimləri» əsərinin davamı təsirini bağışlayır. Belə ki, burada «Qafqaz ərazi və tayfalarının təsviri materialları məcmuəsi»ndə(SMOMPK) qeydə alınmış Azərbaycan(türk) mənşəli toponimlərin tarixi-lingvistik və etimoloji təhlili aparılmış, dil mənsubiyyəti, struktur-semantik tipləri, morfoloji, sintaktik xüsusiyyətləri araşdırılmış, onlar xarakterinə görə ümumiləşdirilərək sistemləşdirilmişdir. Azərbaycan, Gürcüstan və indiki Ermənistan deyilən ərazilərdə olan türk mənşəli toponimlərin paralelləri verilmişdir.

Kitab onomastik vahidləri öyrənən mütəxəssislər, ali məktəb tələbələri, elmi işçilər, aspirant və magistrələr üçün dəyərli mənbə sayıla bilər.

Onomastika şöbəsində nəşr olunan kitablardan biri də f.e.n.Elşad Abışovun «El-oba adlarının izi ilə(Laçın)» monoqrafiyasıdır.Əsərdə Laçın rayonu onomastik vahidləri (toponimlər və hidronimlər əsasında) tədqiq olunaraq mənşəyinə görə qruplaşdırılır, onların leksik-semantik, etimoloji, struktur-sintaktik xüsusiyyətləri, həmçinin paraleli olan coğrafi adların yayılma arealı araşdırılır.

Nəsimi adına Dilçilik Institutunun dialektologiya şöbəsinin əməkdaşları da ötən 2007-ci ildə məhsuldar fəaliyyət göstərmiş və bir neçə kitab nəşr etdirmişlər. Şöbənin böyük elmi işçisi, f.e.n.Şahlar Məmmədovun «Azərbaycan dilinin Yardımlı rayon şivələri» adlı monoqrafiyasında sözügedən ərazinin dialekt materialı Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq fonetik, leksik və qrammatik səviyyələrdə tədqiqatə cəlb edilmiş və maraqlı şivə faktları aşkar edilmişdir. Yardımlı rayon şivələrində şərq və qərb qrupunun xüsusiyyətlərini müşahidə edən müəllif mövcud araşdırmaları təhlil və analiz edərək onun Azərbaycan dilinin «cənub qrupuna aid edilməsini daha məqsədəuyğun»¹ saymışdır.

Dialektologiya şöbəsinin əməkdaşı, f.e.n.Güntəkin Binnətovanın «Azərbaycan dilinin Lerik rayonu şivələri» monoqrafiyası da müasir dialektologiya elminə qiymətli töhvilərdən sayıla bilər. Monoqrafiyada Azərbaycan dilinin Lerik rayonu şivələri sistemli şəkildə tədqiq olunmuşdur. Dialektoloji materiallara əsasən bu şivələrin Azərbaycan dili şivələri içərisində tutduğu mövqeyi müəyyənləşdirilmiş, onun spesifik fonetik, qrammatik və leksik xüsusiyyətləri üzə çıxarılmış, müasir ədəbi dil, habelə digər şivələrlə oxşar və

¹ Məmmədov Ş. Azərbaycan dilinin Yardımlı rayon şivələri, Bakı, 2007,səh.16.

**2007-Cİ İLDƏ
AMEA NƏSİMİ ADINA DİLÇİLİK İNSTİTUTUNUN
NƏŞR OLUNMUŞ ELMİ ƏSƏRLƏRİ**

fərqli cəhətləri aşkar edilmişdir. Müəllifin qənaətinə görə özündə arxaik dil faktlarını qoruyub saxlayan Lerik şivələri Azərbaycan ədəbi dilinin tarixini izləmək baxımından çox əhəmiyyətlidir.

Çap olunan kitablar içərisində dialektologiya şöbəsinin böyük elmi işçisi, f.e.n.Kubra Quliyevanın «Azərbaycan dilinin Quba-Dərbənd dialektində qədim türk leksik qatı» monoqrafiyası da elmi dəyəri ilə diqqəti cəlb edir. Bu kitabda müəllif Quba və Dərbənd dialektinə aid materialları «Terminoloji və terminoloji olmayan leksika» adlı iki fəslin çərçivəsinə sığışdırmış, bir qrup asemantik köklərin ekstra və intralingvistik üsullarla etimoloji izahına cəhd göstərmişdir. Müəllif tədqiq etdiyi dialektlərdə digər dialekt və şivələrdə rast gəlinməyən zəngin dil faktları aşkara çıxarmışdır.

Dialektologiya şöbəsinin müdiri, f.e.d., prof.Qəzənfər Kazımovun «Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis»(Ali məktəblər üçün dərslik) kitabı da 2007-ci ildə təkmilləşdirilərək «Təhsil» nəşriyyatı tərəfindən III dəfə nəşr olunmuşdur. Adını çəkdiyimiz bu dərslik ümumi dilçiliyin və Azərbaycan dilçiliyinin son nailiyyətləri əsasında yazılmışdır. Ənənəvi sintaksis sahəsində görkəmli alimlərimizin tədqiq və araşdırmaları ilə yanaşı, söz birləşməsi, cümlə və mətn problemlərinin öyrənilməsinə yeni baxış əsas götürülmüş, mövzuların şərhinə nitqin aktuallaşdırılması imkanlarının öyrənilməsi mövqeyindən diqqət yetirilmişdir. Ona görə də dərslik nitqin funksional cəhətlərinin xüsusi nəzərə alınması baxımından əvvəlki dərslikdən fərqlənir. Ali məktəblərin filologiya fakültələri üçün nəzərdə tutulan bu dərslikdən başqa fakültələrin tələbələri, magistrlər, aspirantlar, müəllimlər də istifadə edə bilərlər.

2007-ci ildə çap olunan kitablardan biri də dil tarixi şöbəsinin əməkdaşı, f.e.d.,prof.Rəhilə Məhərrəmovanın «Kitabi-Dədə Qorqud»un söz xəzinəsi» monoqrafiyasıdır. Kitabda türk dünyasının ölməz abidəsi, şifahi xalq yaradıcılığının nadir incilərindən olan «Kitabi-Dədə Qorqud»un söz xəzinəsi araşdırılmışdır. Abidənin lüğət tərkibini türk dillərinin əksəriyyəti üçün ortaq olan sözlər təşkil edir. Bu sözlər müəyyən fonetik, leksik, semantik dəyişmələrə uğrayaraq ədəbi dildə müəyyən dövrə qədər işlənmiş, sonralar arxaıqlaşmışdır. Kitabın birinci hissəsində bu qədim türk sözləri semantik, leksik, fonetik dəyişmələr başlıqları altında qədim və orta əsr türk abidələri əsasında izlənməmişdir.

Kitabın ikinci hissəsində ümumişlək leksika(məişət sözləri, etnoqrafik leksika), söz-terminlər(bədən üzvlərinin adlarını, ailə və qohumluq münasibətlərini bildirən sözlər), hərbi terminlər, musiqi terminləri və onomastik vahidlərdən geniş bəhs edilmişdir.

**2007-Cİ İLDƏ
AMEA NƏSİMİ ADINA DİLÇİLİK İNSTİTUTUNUN
NƏŞR OLUNMUŞ ELMİ ƏSƏRLƏRİ**

Üçüncü hissə leksik-semantik söz qruplarına(sinonim, omonim, antonimlərə) həsr olunmuşdur. Monoqrafiyanın sonunda «Kitabi-Dədə Qorqud»da işlənmiş qədim və orta əsr türk yazılı abidələri üçün səciyyəvi olan türk sözlərinin müxtəsər lüğəti verilmişdir.

2007-ci ildə terminologiya şöbəsinin müdiri, f.e.d.Sayalı Sadıqovanın «Terminoloqiçeskie slovosocetaniə v azerbaydžanskom literaturnom əzike» adlı monoqrafiyası da çapdan çıxmışdır. Kitabda Azərbaycan dilində terminoloji söz birləşmələrinin spesifik xüsusiyyətləri araşdırılmış, formalaşma prosesi, dil sistemində rolu izlənilmiş, strukturu, komponentləri arasında semantik-qrammatik münasibətlər geniş təsvir olunmuşdur. «Azərbaycan dilinin terminoloji leksikasında söz birləşməsi şəklində olan terminlərin xüsusi yer tutduğunu»¹ qeyd edən müəllif Azərbaycan ədəbi dilində terminoloji söz birləşmələrinin əmələ gəlmə və işlənmə periodlarını da ardıcıl izləyə bilmişdir.

Ötən 2007-ci ildə nəşr olunan kitablar sırasında terminologiya şöbəsinin əməkdaşlarından f.e.n.Xuraman Quliyevanın «Rus dilindən Azərbaycan dilinə kalkaətmə yolları» monoqrafiyasının da adını çəkmək olar. Əsərdə kalkaların yaranmasını şərtləndirən dildaxili və dilxarici amillər müəyyən edilmiş, kalkaların çoxaspektli xüsusiyyətləri təhlil olunmuşdur.

Türk dilləri şöbəsi də 2007-ci ildə əldə etliyi uğurları ilə öyünə bilər. Belə ki, şöbənin böyük elmi işçisi, f.e.n.Şəkər Orucovanın «Türk dillərində xitab» monoqrafiyası özünün həm bədii-estetik görüntüsü ilə, həm də elmi-praktik məzmunu ilə diqqəti cəlb edir. «Elmi sahmanı və yanaşma ciddiliyi ilə fərqlənən»² bu monoqrafiyada türk xalqlarının müxtəlif və rəngarəng müraciət formaları, onların yaranma və formalaşması tarixi-müqayisəli şəkildə nəzərdən keçirilmiş, qrammatik, leksik və üslubi-semantik xüsusiyyətləri araşdırılmış, xitabların digər həmhüddud kateqoriyalarla sərhədləri müəyyənləşdirilmişdir.

Nəşr olunan kitablar içərisində türk dilləri şöbəsinin digər əməkdaşı, f.e.n.Elnarə Ələkbərovanın «Dilimizin ulu səsi-Dədə Qorqud abidəsi» monoqrafiyası misilsiz sənət abidəsinə – «Kitabi-Dədə Qorqud»a həsr olunmuşdur. Dastanda işlənmiş sözlər oğuz kontekstində müqayisə olunmuş, dəyərli elmi nəticələr əldə edilmişdir. «Azərbaycan qorqudşünaslığına layiqli töhvə»³ olan bu monoqrafiyanın sonunda dastanın lüğət tərkibi ilə oğuz dillərinin

¹Садыгова С. Терминологические словосочетания в Азербайджанском литературном языке, Баку, ЭЛМ, 2007, с.10.

² Orucova Ş. Türk dillərində xitab, Bakı, 2007, səh.3.

³ Ələkbərova E. Dilimizin ulu səsi-Dədə Qorqud abidəsi, Bakı, 2007, səh.3.

**2007-Cİ İLDƏ
AMEA NƏSİMİ ADINA DİLÇİLİK İNSTİTUTUNUN
NƏŞR OLUNMUŞ ELMİ ƏSƏRLƏRİ**

müqayisəli lüğətinin verilməsi tarixi lüğətçilik üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

2007-ci il Dilçilik Institutunun roman-german dilləri şöbəsi üçün də uğurlu sayıla bilər. Bu baxımdan şöbənin müdiri, f.e.n.Məhəbbət Əsədovanın «İngilis və Azərbaycan dillərində tamamlıq budaq cümlələri» monoqrafiyasında müxtəlif sistemli ingilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin struktur-semantik və funksional xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilir, onların struktur-semantik tiplərinin təsviri verilir, bu tip budaq cümlələrin sintaktik omonimliyi və sinonimliyi araşdırılır, dillərarası uyğunluqlar və fərqlər müəyyən edilir. «İngilis və Azərbaycan dillərində tamamlıq budaq cümlələri» monoqrafiyası «ali və orta məktəb auditoriyalarında tələbə və şagirdlərə həm sözügedən cümlələrin öyrədilməsi, həm də Azərbaycan dilinə və əksinə tərcümə prosesi üçün faydalı ola bilər».¹

Müxtəlif sistemli dillərin müqayisəli tədqiqinə həsr edilmiş monoqrafiyalardan biri də f.e.n.İlham Tahirovun «Azərbaycan və ingilis dillərində zaman kateqoriyası» kitabıdır. 2007-ci ildə çap olunmuş bu monoqrafiyada dünyanın elmi mənzərəsinin əsas konseptlərindən biri olan zaman problemi işıqlandırılır, perseptual və konseptual zamanların nisbəti əsasında dil zamanı təhlil edilir, zaman funksional-semantik sahə kimi araşdırılır. «Azərbaycan dilçiliyində universal zaman kateqoriyasının (ingilis və Azərbaycan dillərinin materialları üzrə) kontrastiv-tipoloji aspektdə öyrənilməsi»² baxımından bu monoqrafiya olduqca dəyərlidir.

Ötən 2007-ci ildə institutun müasir Azərbaycan dili şöbəsinin əməkdaşları da məhsuldar elmi yaradıcılıqları ilə diqqəti cəlb etdilər. Şöbənin əməkdaşı f.e.d.,prof.Türkan Əfəndiyevanın «Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyyat problemləri» kitabı ədəbi dilimizin aparıcı üslubiyyat problemlərinin tədqiqinə həsr olunmuşdur. Kitabda həmçinin ədəbi dilin funksional üslublar sistemi, müxtəlif morfoloji və sintaktik kateqoriyaların üslubi xüsusiyyətləri də nəzərdən keçirilmişdir.

Sözügedən şöbənin əməkdaşı, f.e.n.Fəridə Ləmanın «Müasir Azərbaycan dilində epitetlər» kitabında bədii dildə işlənən orijinal epitetlərin ifadə vasitələrindən və üslubi xüsusiyyətlərindən söhbət açılır. 2007-ci ilin nəşrləri sırasına daxil olan bu kitabı «Azərbaycan dili üslubiyyatının və məcazlar sis-

¹ Əsədova M. İngilis və Azərbaycan dillərində tamamlıq budaq cümlələri, Bakı, 2007, səh.3.

²Tahirov İ. Azərbaycan və ingilis dillərində zaman kateqoriyası, Bakı, 2007, səh.6.

**2007-Cİ İLDƏ
AMEA NƏSİMİ ADINA DİLÇİLİK İNSTİTUTUNUN
NƏŞR OLUNMUŞ ELMİ ƏSƏRLƏRİ**

teminin nəzəri əsaslarının öyrənilməsi üçün mötəbər elmi mənbələrdən biri hesab etmək olar»¹.

2007-ci ildə nəşr olunan kitablardan biri də müasir Azərbaycan dili şöbəsinin əməkdaşı f.ə.n.Nərgiz Hacıyevanın «Azərbaycan dilində vokativlər» monoqrafiyasıdır. Monoqrafiyada vokativ vahidlərin dil sistemində yeri, onların hal, imperativlər, xitablar və nidalarla kəsişən və ayrılan cəhətləri verilmiş, vokativ sözlərin fonetik, leksik-semantik, qrammatik və üslubi xüsusiyyətləri araşdırılmış, söz yaradıcılığındakı rolu işıqlandırılmışdır. Əsərdə vokativ cümlələr və onların digər sintaktik vahidlərdən fərqi verilmişdir.

¹ Fəridə Ləman Müasir Azərbaycan dilində epitetlər, Bakı, 2007, səh.5.

Elbrus ƏZİZOV,
filologiya elmləri doktoru, professor
«KITABI-DƏDƏ QORQUD» ABİDƏSİNİN OĞUZ
DİLLƏRİ KONTEKSTİNDƏ TƏDQIQI

Elnarə Ələkbərova. Dilimizin ulu səsi- Dədə Qorqud abidəsi. «Nurlan», 2007, 250 səh.

«Kitabi-Dədə Qorqud» eposunun müxtəlif nəşrlərini və onun haqqında yazılanları bir yerə yığsaq, yəqin ki, bir kitabxana yaranar. Ancaq bununla belə, türk-oğuz bədii düşüncəsinin parlaq nümunəsi olan bu əsər elə bir xəzinədir ki, onun bütün sirləri indiyədək tam aşkara çıxarılmayıb. Bu mənada filologiya elmləri namizədi Elnarə Ələkbərovanın «Dilimizin ulu səsi - Dədə Qorqud abidəsi» monoqrafiyasında dilimizin bu qədim abidəsini - «Kitabi-Dədə Qorqud»u yeni bir istiqamətdə – türk dillərinin oğuz qrupuna daxil olan dillər kontekstində araşdırması təqdirəlayiqdir. Gənc türkoloq bu mövzunu tədqiq etməklə öz üzərinə ağır bir yük götürmüş, «Kitabi-Dədə Qorqud» haqqında yazılmış saysız-hesabsız tədqiqatları nəzərdən keçirmiş, abidənin dil xüsusiyyətlərini hərtərəfli öyrənmiş, nəhayət, abidənin dili ilə oğuz qrupu türk dillərini – Azərbaycan, türk, türkmən və qaqauz dillərini həm ədəbi dil, həm də dialekt səviyyəsində müqayisə edərək uyğun və fərqli xüsusiyyətlərin təhlilini vermişdir. «Kitabi-Dədə Qorqud» haqqında gurultulu ifadələrlə dolu və «filosofanə» yazılmış bəzi əsərlərdən fərqli olaraq yazılı abidənin dili zəngin faktlar və türkoloji dilçiliyin ənənələrinə uyğun bir şəkildə araşdırılmışdır.

Tədqiqatda müqayisəli-tarixi, müqayisəli-tutuşdurma və statistik metodlardan səmərəli şəkildə istifadə edən müəllif yeni elmi nəticələr əldə etməyə nail olmuşdur. «Kitabi-Dədə Qorqud»un leksikası ilə müasir Azərbaycan, türk, türkmən və qaqauz dillərinin ilk dəfə sistemli şəkildə müqayisəsi, abidənin dilində işlənmiş bəzi sözlərin mənalarının dəqiqləşdirilməsi, dialektlərə məxsus bir sıra yeni faktların tədqiqata cəlb edilməsi bu işin əsas elmi yeniliyidir.

Monoqrafiya giriş, iki fəsil, nəticə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı və əlavə kimi verilmiş «Kitabi-Dədə Qorqud»un lüğət tərkibi ilə oğuz qrupu dilləri leksikasının müqayisəli lüğətindən ibarətdir.

Əsərin ««Kitabi-Dədə Qorqud» dilinin tarixi–lingvistik tədqiqi» adlı birinci fəslində dastanın ümumi filoloji tədqiqi, «Kitabi-Dədə Qorqud» dilinin fonetik, qrammatik xüsusiyyətləri, eposun dilində söz yaradıcılığı məsələsi və abidənin dialektoloji baxımdan öyrənilməsi məsələsi nəzərdən keçirilir.

KİTABLAR, RƏYLƏR

E.Ələkbərova «Kitabi-Dədə Qorqud»un ümumi filoloji tədqiqindən bəhs edərkən bu əsər haqqında yazılmış bütün tədqiqatları deyil, əsas etibarilə, Azərbaycanda, qismən də digər ölkələrdə aparılmış bəzi tədqiqatları xatırlatmış, ayrı-ayrı fikirlərə münasibət bildirmişdir. Digər tədqiqatlardan fərqli olaraq burada «Kitabi-Dədə Qorqud»un Türkmənistan alimləri tərəfindən tərtib edilmiş nəşrlərinə və türkmən tədqiqatçılarının fikirlərinə də xeyli diqqət yetirilmişdir.

«Kitabi-Dədə Qorqud» dilinin əsas fonetik və qrammatik xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi bu fəsildə xüsusi yer tutur. Bu məsələdə dəqiqəti cəlb edən cəhət həm fonetik, həm də qrammatik səviyyədə nəzərə çapdırılan dil xüsusiyyətlərinin müasir Azərbaycan, türk, türkmən və qaqauz dillərinin müvafiq xüsusiyyətləri ilə müqayisədə verilməsidir. Böyük zəhmət hesabına başa gəlmiş bu müqayisə abidənin dili ilə türk dillərinin oğuz qrupuna aid olan dillərin uyğun və fərqli əlamətlərini əyani şəkildə üzə çıxarmışdır. Bu məsələ ilə bağlı olaraq tədqiqatçı eyni zamanda dastanın qrammatik xüsusiyyətlərinə həsr olunmuş araşdırmaların xülasəsini də vermişdir.

Birinci fəslin üçüncü yarımbaşlığında söz yaradıcılığı məsələsini araşdırmağı nəzərdə tutan müəllif söz yaradıcılığına aid qısa bir şərhdən sonra əsas diqqəti abidənin leksikasına dair tədqiqlərə, ayrı-ayrı sözlərin oxunması və onların izahı ilə əlaqədar olan fikirlərə yönəldir, yeri gəldikcə öz mülahizələrini də söyləyir.

Birinci fəsil «Kitabi-Dədə Qorqud» dilinin dialektoloji baxımdan öyrənilməsi məsələsi ilə yekunlaşır. E.Ələkbərova burada, bir qədər xəsisliklə olsa da, «Kitabi-Dədə Qorqud» dilinin Azərbaycan dili dialektləri ilə uyğunluğunu araşdırmış tədqiqatçıların əsərlərini təhlil edir.

Monoqrafiyanın həcmcə ən böyük ikinci fəslə «Kitabi-Dədə Qorqud»un lüğət tərkibinin leksik-semantik təhlilinə həsr edilmişdir. Müəllif dastandakı sözləri ədəbi dilə və ya dialektlərə münasibət baxımından müxtəlif qruplara ayırır: 1. Ümumişlək sözlər; 2. İşləkliyi qismən itirmiş sözlər; 3. Bəzən ədəbi dil, bəzən dialektlərdə işlənən sözlər; 4. Dialektizmlər; 5. Köhnəlmiş sözlər.

E.N.Ələkbərova ayrı-ayrı söz qruplarının təhlilinə keçməzdən əvvəl türk dillərinin oğuz qrupuna daxil olan türk, türkmən, qaqauz və Azərbaycan dillərinin lüğət tərkibinin səciyyəvi xüsusiyyətləri barədə qısa məlumat verir və belə bir nəticəyə gəlir ki, Azərbaycan türk, türkmən və qaqauz dilləri özünəməxsus keyfiyyətlərlə yanaşı, ümumoguz xüsusiyyətlərinə də malikdir.

Ümumişlək sözlər qrupunda ümumi isimlər və hərəkət bildirən sözlər araşdırılır. Bu sözlər aşağıdakı qruplarda təqdim edilir: qohumluq terminləri, bədən üzvlərinin adları, zoonimlər, fitonimlər, məişət leksikası, hərbi leksika,

KİTABLAR, RƏYLƏR

təbiət cisimlərinin adları, mücərrəd isimlər, hal-vəziyyət fəlləri, iş fəlləri, nitq fəlləri, təfəkkür fəlləri, hərəkət fəlləri.

Ayrı-ayrı qruplara daxil olan sözləri qeyd etdikdən sonra E.Ələkbərova bir sıra sözlərin şərhinə ayrıca diqqət yetirmiş, həmin leksik vahidləri oğuz dilləri kontekstində izah etmişdir. O, eyni zamanda statistik metod əsasında müəyyən etmişdir ki, «Kitabi-Dədə Qorqud»un leksikasına daxil olan 114 ümumi isim, 90 fəll oğuz qrupu dillərinin bəzilərində ümumişləklilik xüsusiyyətlərini saxlamışdır. «Kitabi-Dədə Qorqud»dakı sözlərin müəyyən bir qrupu hazırda oğuz dillərinin bəzində ədəbi dildə, bəzində isə dialektlərdə işlənir. Əsərdə bu tipli sözlər də tematik qruplara ayrılaraq təhlil edilir. Burada gözə çarpan cəhət oğuz qrupu dillərinin materiallarından çıxış edən müəllifin bəzi sözlərin mənalarını dəqiqləşdirməsidir. Fikrin aydınlığı üçün deyək ki, «Kitabi-Dədə Qorqud»un 1988-ci il Bakı nəşrində və Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda hazıranıb nəşr olunmuş ««Kitabi-Dədə Qorqud» dilinin izahlı lüğəti»ndə «belbağı» mənasında verilmiş *taraqlıq* sözü E.N.Ələkbərova tərəfindən «əl və ayaq barmaqlarındakı sümüklər» mənasında izah olunur. Həqiqətən, bu izah mətnə daha uyğundur: *Qanturalı niqabın sərpdi. Qız köşkdən baqardı. Daraqlığı boşaldı, kedisi mavladı. Avsal olmuş dana kimi ağzını suyu aqdı*. Yəni, «Qanturalı niqabını yana atdı. Qız köşkdən baxırdı. Əl barmaqları boşaldı, pişiyi miyoldadı (Müəllifə görə, görünür, pişiyi əlindən çıxır). Öysəl olmuş dana kimi ağzının suyu axdı».

Göründüyü kimi, E.Ələkbərovanın *daraqlıq* sözünün mənasını dəqiqləşdirməsi nəticəsində qədim xalq dastanındakı təsvir bütün gözəlliyi ilə üzə çıxır.

İkinci fəsildə araşdırılan sözlərin müəyyən bir hissəsini dialektizmlər təşkil edir. Araşdırıcı dialektizmləri hansı meyar əsasında müəyyənləşdirdiyini qeyd etməsə də, onun verdiyi nümunələrdən aydın olur ki, bunlar oğuz qrupu türk dillərinin hamısında ədəbi dil səviyyəsində işlənməyən sözlərdir (Azərbaycan ədəbi dilində işlənən *qaşqa* sözü istisnadır). Yəqin bu ondan irəli gəlir ki, E.Ələkbərovanın qənaətinə görə, «Kitabi-Dədə Qorqud» ümumoguz abidəsidir (Yeri gəlmişkən deyim ki, mən onun bu fikri ilə tam şərik deyiləm).

Monoqrafiyada dialektizm kimi təqdim edilən sözlər sayca çox deyil, onların dialektizm olması da, demək olar ki, şübhə doğurmur, həmin leksik vahidlər isə diqqətəlayiq bir şəkildə təhlil edilmişdir. Müəllifin «Kitabi-Dədə Qorqud»un dilində və Azərbaycan dili şivələrində işlənən *sərmüzə* «başmaq», *qağan*(«Kitabi-Dədə Qorqud»da «vəhşi, yırtıcı»), Azərbaycan dili şivələrində «qüvvətli») sözlərinə verdiyi izahlar xüsusilə qeyd olunmalıdır.

İkinci fəslin sonunda «Kitabi-Dədə Qorqud»un dilində işlənmiş və müasir dil baxımından köhnəlmiş hesab olunan *arğış* «xüsusi seçilmiş

KİTABLAR, RƏYLƏR

nümayəndə», *ağban* «başı dik ev, çadır», *sağış* «məhşər günü» və s. sözlər araşdırılır.

Tədqiqat prosesində əldə edilmiş nəticələr monoqrafiyanın nəticə hissəsində ümumiləşdirilmişdir.

Monoqrafiyaya əlavə kimi verilmiş ««Kitabi-Dədə Qorqud»un lüğət tərkibi ilə oğuz qrupu dilləri leksikasının müqayisəli lüğəti» müəllifin irəli sürdüyü müddəaların möhkəmləndirilməsinə xidmət edir.

Mən E.Ələkbərovanın müəyyən məsələlər üzrə polemika aparmasını təbii sayıram. Fikrimcə, elmi həqiqətin üzə çıxarılması məqsədilə edilən hər bir cəhd normal qarşılanmalıdır.

Zəngin elmi ədəbiyyat, konkret dil faktları və dərin elmi təhlil əsasında yazılmış bu monoqrafiyanı qorqudşünaslığa layiqli bir töhfə kimi qiymətləndirmək olar.

E.Ələkbərovanın «Dilimizin ulu səsi-Dədə Qorqud abidəsi» monoqrafiyasının məziyyətlərindən çox danışmaq olar, lakin hesab edirəm ki, deyilənlər bu əsərin məzmunu və onun elmi əhəmiyyəti barədə kifayət qədər aydın təsəvvür yaradır.

E.Ələkbərova tədqiqat prosesində qarşıya qoyduğu məqsədə – «Kitabi-Dədə Qorqud» abidəsinin oğuz dilləri kontekstində öyrənilməsinə nail olmuşdur. Əminliklə demək olar ki, E.Ələkbərovanın «Dilimizin ulu səsi-Dədə Qorqud abidəsi» monoqrafiyası türk-oğuz bədii təfəkkürünün qədim və parlaq nümunəsi olan «Kitabi-Dədə Qorqud» eposunun elmi əsaslarla öyrənilməsi yolunda uğurlu bir addımdır və heç şübhəsiz ki, bu əsər müəllifinə böyük şöhrət gətirəcəkdir.

MÜNDƏRİCAT

BAKİ DİLÇİLİK MƏKTƏBİNDƏ

Professor Tofiq İsmayıl oğlu HACIYEV	
M.Füzulinin lüğət tərkibi.....	3-11
fil.e.n. Qətibə MAHMUDOVA	
Türkiyədə keçirilən beynəlxalq simpozium və konfranslarda.....	12-13

ÜMUMİ VƏ TƏTBİQİ DİLÇİLİK MƏSƏLƏLƏRİ

AYNEL MƏŞƏDİYEVA	
Antonimiya problemi dilçi və filosofların şərhində.....	14-17
Aytən HACIYEVA	
Tipologiya definisiyasında sinxronik və diaxronik yanaşma fərqliliyi və onun tipoloji sapma faktlarının təsbiti işindəki fəsadları haqqında.....	18-24
Babaş ƏZİMOV	
Qloballaşmanın lingvistik əsasları. Qlobal dil, beynəlxalq dil və milli dil anlayışlarının qarşılaşdırılması.....	25-32
Фариза ШАХБАЗОВА	
О роли оппозиции новой – старой информации в построении текста-дискурса.....	33-40
Fəridə ALLAHVERDİYEVA	
Mürəkkəb sintaktik bütövlərin birləşmə prinsipləri.....	41-49
İlham TAHİROV	
Temporallığın təktərkbli cümlələrlə ifadəsi.....	50-56
Kamilə VƏLİEVA	
İngilis və Azərbaycan dillərində sintaktik əlaqələrin formal təsviri.....	57-61
Гюней МАГЕРРАМОВА	
О значении порядка слов в синтаксических единицах с параллелизмом.....	62-67
Muharrem TANRIVEREN	
Düşünme ve dil gerçeği.....	68 -74
Наталья ДУПИКОВА	
Диалог как основная форма общения пилот-авиадиспетчер.....	75-81

MÜNDƏRİCAT

TÜRK DILLƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ

Baba MƏHƏRRƏMLİ

Türk dillərində ilkin köklərin quruluşu və mənşəyi.....82-89

Ruslan ABDULLAYEV

Adverbiiallaşma (zərfləşmə) leksik-semantik

konversiyanın bir növü kimi.....90-99

Şəkər ORUCOVA

Qıpçaq qrupu türk dillərində etnonimlər:

Ümumi mənzərə.....100-108

Təranə ŞÜKÜROVA

Azərbaycan və özbək dillərində semantik

və morfoloji yolla yaranan terminlər.....109-116

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ TERMINOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

Dinar QOCAYEVA

Səməd Vurğun yaradıcılığında klassik ədəbi dil məsələləri.....117-124

Flora NAMAZOVA

Ilyas Əfəndiyev dramlarının dili üzərində necə işləmişdir.....125-

131 Həcər HÜSEYNOVA

Nəsr əsərlərində bənzətmələrin işlənmə xüsusiyyətləri

(Mir Cəlal Paşayevin əsərləri əsasında).....132-136

İradə ABDULLAYEVA

XX əsrin axırlarında Azərbaycan terminologiyasının inkişafı.....137-145

Könül Əzizəğa qızı HƏBİBOVA

Reklamlar və yazı mədəniyyəti.....146-149

Könül İSMAYILOVA

Azərbaycan dilində rus mənşəli ədəbi modernizm terminləri.....150-155

Mətanət HACIYEVA

Morfoloji üsulla yaranan hüquq terminləri.....156-161

Natavan HÜSEYNOVA

M.F.Axundov və ana dili.....162-166

Nərgiz MUSA QIZI HACIYEVA

Uşaq şerlərində təkrarların üslubi xüsusiyyətləri.....167-175

Vəfa RZAYEVA

Müasir mətbuatın dilində türkiizmlər.....176-184

MÜNDƏRİCAT

DİL TARIXI VƏ DIALEKTOLOGIYA MƏSƏLƏLƏRİ

Elmira MƏMMƏDOVA

“Kitabi-Dədə Qorqud»da ismi frazeologizmlər.....185-194

Heybət HEYBƏTOV

Cəmaləddin Məhəmməd ibn Əbdülqəni əl-Ərdəbilinin شرح الامونج في النحو

Əsərinin qrammatik xüsusiyyətləri.....195-201

Kübra QULIYEVA

Ayrım şivəsində düzəltmə sifətləri əmələ gətirən şəkilçilərə

tarixilik nöqtəyi-nəzərindən baxış.....202-207

Nüşabə KƏRİMOVA

Mehri Xatunun "Divan"ında sayların işlənməsinə dair(XV əsr).....208-216

S.M.SEYİDOVA

M.P.Vaqifin şərlərində sinonimlər..... 217- 223

Vahid ZAHİDOĞHLU

Die Etymologie einiger Wörter, die in der Chronik

„Kitabi - Dede Gorgud“ gebraucht werden.....224-236

Vahidə CƏFƏRZADƏ

Mühibbinin Divanı və dili haqqında bəzi qeydlər.....237-243

DİL ƏLAQƏLƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ

Cəmilə Murtuzəli qızı KEYSEROVSKAYA

Avar dilinin leksikasında alınmaların yeri.....244-250

Gülruх HƏSƏNOVA

Rus dilindəki fellərin gələcək zaman formalarının Azərbaycan dilinə

transformasiyası və transpozisiya məsələsinə dair.....251-257

İradə QASİMOVA

Sadə cümlənin genişlənməsinə dair bəzi qeydlər.....258-263

Тарана ДЖАФАРОВА

Индийское морфологизирование тюркских основ.....264-272

GERMANISTIKA MƏSƏLƏLƏRİ

Aygün Hüseynağa qızı ƏLİYEVƏ

İngilis dilində vurğu.....273-278

Ulduz ASLANOVA, Nuruşərəf BABAYEVA

Alman dilində sinonim fellərin

üslubi səciyyəsi və tədrisi problemləri.....279-286

MÜNDƏRİCAT

2007-CI İLDƏ AMEA NƏSİMİ ADINA DİLÇİLİK INSTITUTUNUN ASPIRANT VƏ DISSERTANTLARININ DISSERTASIYA MÜDAFİƏLƏRİ

Elnarə ƏLƏKBƏROVA

Azərbaycan dilçiliyinin yeni uğurları287-296

2007-CI İLDƏ AMEA NƏSİMİ ADINA DİLÇİLİK INSTITUTUNUN NƏŞR OLUNMUŞ ELMİ ƏSƏRLƏRİ

Elçin MƏMMƏDOV

2007-ci ilin yeni nəşrləri.....297-302

KITABLAR, RƏYLƏR

Prof.Elbrus ƏZİZOV

«Kitabi-Dədə Qorqud» abidəsinin oğuz dilləri kontekstində tədqiqi.
(f.e.n.E.N.Ələkbərovanın «Dilimizin ulu səsi-Dədə Qorqud abidəsi» monoqrafiyasına
rəy).....303-306

Kompüter dizaynı: Nurlan Mətləboğlu

Yığılmağa verilib: 25.12.2007

Çapa imzalanıb: 02.03.2008

Şərti çap vərəqi 15,5, Sifariş

Kağız formatı 70x100 1/16

Tiraj 500

Kitab «Nurlan» nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində
hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.

Direktor: prof.N.B.MƏMMƏDLİ

E-mail: nurlan 1959@ rambler.ru

Tel.:497-16-32; 850 311-41-89

Ünvan: Bakı,İçərişəhər, 3-cü Maqomayev dıongəsi 8/4